

ర స భా ర తీ నా ట క మీ మాం స

జమ్మలమడక మాధవరామశర్మ
సాహిత్యలకాడమి సభ్యుడు

అభినవభారతి
గుం టూ రు

స్వా య త్త ము
విలంబికా ర్త కము

మూ ల్య ము
ఆరుదాస్యములు.

వెల్కంపెన్ వ్రేనేలు లిఖిటెడ్:
గు ం టా య

CONTENTS

LEADING ARTICLES

	PAGE
<i>Angell, James W.</i>	Reparations and the Cash Transfer Problem 329
<i>Commons, John R.</i>	Karl Marx and Samuel Gompers 281
<i>Earle, Edward Mead</i>	Egyptian Cotton and the American Civil War. 520
<i>Elliott, W. Y.</i>	Mussolini, Prophet of the Pragmatic Era in Politics 161
<i>Franklin, Fabian</i>	Economic Theory and Economic Criticism—Cassel on Rent and on Interest 240
<i>Gooch, R. K.</i>	Eugène Pierre 436
<i>Hinrichs, A. F.</i>	The Cost of Tax-Exempt Securities 271
<i>McBain, Howard Lee</i>	Consequences of the President's Unlimited Power of Removal 596
<i>Mitchell, Wesley C.</i>	The Research Fellowships of the Social Science Research Council 604
<i>Mohler, Mark</i>	The Episcopal Church and National Reconciliation, 1865 567
<i>Potter, Pitman B.</i>	The Expansion of International Jurisdiction 546
<i>Schuyler, Robert L.</i>	Ireland and the English Parliament An Imperial Phase of the Puritan Revolution 489
<i>Seligman, Edwin R. A.</i>	The Social Theory of Fiscal Science I, 193; II, 354
<i>Thorndike, Lynn</i>	Lippus Brandolinus de Comparatione Reipublicae et Regni . 413
<i>Woody, Carroll H.</i>	Is the Senate Unrepresentative? 219
<i>Wright, Quincy</i>	The Palestine Problem 384
Record of Political Events	I

In Memoriam, Munroe Smith, facing page 328

సేయమాగమసంవాదస్పందసంగతిసుందరా
రసనాటకమీమాంసా నాట్యవేదార్థదర్శినీ

ఇయమరోచకినాం రుచివర్ధనీ
పరిణతిం తనుతే పరమాం మతేః
రసనమాత్రత ఏవ సుఖౌఘవత్
మృతిజరాజననాదిభయాపహృత్

పూర్వ వాక్యము

అభినవభాష్యరసరసహృదయులు సహృదయులు భరతభారతి నాట్యవేదమును సంభవించుటకుత్సుకంపడిరి. స్వరసమున సర్వపరిచితకల్పముగానున్న నాట్యరసకల్పకము సచేతఃకమనీయకాంతౌసమీక్షాస్పదమగుట సాహితీవ్రతులనేకవిధముల దక్షదక్షిణారాధనమొనరించిరి. తిదుపాస్యరసనాట్యము తదీయకృతులలో నట్లట్లన్నది. కొందరు కొంత రూపించిరి. మరికొందరు మరికొంత నిరూపించిరి. కొంతలు కొంతలు గానున్న ఆ మిత హిత వచనములు తానదుపభోగరసికలకామోదమిచ్చినవి. అటునిటు చూచు సరిచూచు రసనేత్రులకింతింతలు అంతింతలుగా గోచరించుట అసమాజము కాదు. సర్వరత్నములకాకరము రత్నాకరము. సర్వభావసంవాదములకు నిదానము నిధానము అభినవభారతి. అభినవభారతిలోని స్వస్పందనుందరాంశములను కతిపయ విశిష్టసాహిత్యకులాయావిధముల నుపపాదించి ప్రశంసాభాజనలయినారు. అట్టి వగుత్తుని గుప్తగూఢమయిన భావవ్యూహము సకలవాచాహేవాకములకాశ్రయమయినది. ఆతని యట్టి నిరూపణము కేవలము తిదుపజ్ఞము కాదు. అది చింతనమభినవము. కావున సనాతనము. అభివృద్ధి సంప్రదాయార్థసముల్లాసకుడు. మధ్యకాలమున నట్టి పొడుచుకొని వచ్చిన భావకసమాజభావముల సమీక్షకుడు అట్లాతిదుపపాదించుట యనంతరకాలానంతగ్రంథసముల్లాసదీపనమయినది. నాట్యవేదాభినవభాష్యము లో ర స భా ర తి నాటకమీమాంస సప్రప్రతిష్ఠావైభవముకిలదయినందున సహృదయ పాఠకుల భావవికేకమునకుపకారదత్తుమని లాక్షణికులు సంభావించిరి. మూడువందల యిరువదియేనిమిదిపుటల (320) పరిమితికిల ఈ గ్రంథంబియు నాట్యవేదాంశైత్యమయినదని “నాట్యవేదము” నామధేయమె రూపధేయమిచ్చినది. ౧౩౯. ౪౩౦ పుటల సంఖ్యాసంకేతిమిల్లెవచ్చినది. ఇందు నిరూపితమయిన విషయసంపద యిట్లున్నది.

ర స భా ర తి

నాట్యరసమునెట్టిది? భావములెట్లుత్పన్నములు? రసభావవికల్పము. నాట్యంగము జ్ఞానాన్వితము - రసభావాదిసంగ్రహము - ఏకాదశాంగములు. కారికానిరుక్తములు. మహారసము. ఏకఘనమానసనిశ్చలత. మహాభోక్తృభావము. ఆతాకిచేతోరసము. సాధారణ్యసిద్ధి. సామాజికనిసంవిష్టమావేశము. విలక్షణచిత్తస్పత్తి. నిర్విఘ్నవిశ్రాంతి. రసమెనాట్యము. రసమొక్కటి. మహాస్థానము మహారసమిట్టి. శృంగారాదులు కల్పితములు. రసక్రమము. శాంతమునందే రసచర్యణము. స్థాయి కథనము. భావసంకేతము. అభినయధర్మి/పవృత్తులు. అనోద్యగానములు. రసలక్షణ పరిక్షలు. రసనూత్రము. వ్యాఖ్యాన్యరసత. భట్టలోల్లటభావము. ఉపచితస్తాయి రసము. శ్రీశంకుకాక్షేపము. స్థాయి రసమనట తగదు. ఉపవయము చెప్పటము. కనుకాదు. రసమంతమగును. హాస్యము చడ్చిధమనట కదురదు. కామావస్థ

లలో అపఞ్చాకత- ఉపచయమువలె అపచయమునుకలదు- శ్రీశంకుకతత్వము- విభావాదులు అనగనుకములు- రసమనుమీయమానము- స్థాయియనుకరణరూపము- కావురసము- అనుకరణమొనర్చగా రతిశృంగారమగును- నటునందు విలక్షణప్రతీతి- ఈవాదమంత స్తత్వశూన్యమని భట్టతోతుడు- రసమనుకరణరూపము కాదు- రతియనుకార్యము కాదు- సాదృశ్యమనుకారము కాదు- నటునందు విలక్షణప్రతీతియొద్దుటను- శిష్యవశనటవృత్తి యనుకరణము కాదు- రసమాంతరమనుటయు భరిత విరుద్ధము- భట్టనాయకభావము- రసమునకు ప్రతీతి యుండదు- ఉత్పత్తి యుండదు- ఆభివ్యక్తి యుండదు- సీతాదులు విభావములు కారు- దేవతల విషయమున సాధారణ్యము కలుగదు- రసము భావ్యమానము- భోగమున భుజ్యమానము- నాయకవాదమును యుక్తము కాదు- రసము కావ్యాగ్ధము- రసాస్వాదమున హానోపాదానములుండవు- అవి విఘ్నములు- రసము నిర్విఘ్నప్రతీతినీర్ధావ్యము- అపరిమితసాధారణ్యము- నటాదిసామగ్రి- చమత్కారఘనసంవేదనము- శాశ్వతలబోధ- నిర్విఘ్నసంవేదనము- రసవిఘ్నము- ఇతరసంవేదనములు- విఘ్ననివారణోపాయము- సంవేదనసామ్రాజ్యము- విభావాదివ్యవహారము- చర్వణాగోచరిత- రసము చర్వణాసారము- విభావాదులు కారకములు జ్ఞాపకములు కావు- రససంవిదున్మేషము- స్వాత్మరసమాప్త- ప్రబంధప్రకాశము- దశరూపకప్రశంస- ముక్తకభాగ్యము- లోకదృష్టాంతము- వ్యంజనోపధిద్రవ్యసంయోగమునరసనిష్పత్తి- సాడబరసము- విభావాదియోగము. ౧౮౬

లక్షణపద పరీక్ష- రసపదప్రవృత్తి నిమిత్తము ఆస్వాద్యత- లోకరసము నాట్యరసము- భావసంభావనము- శుద్ధసత్త్వస్వభావనము- చమత్కారసముదయము- నాట్యమే రసము- రససముదాయమే నాట్యము- కావ్యమున గూడ రసమున్నది- ప్రత్యక్షకల్పనంవేదనము- ఆభినవోపాధ్యాయభావనము- కావ్యకాతుకాభిసంధి- ఆభినవభావము- కావ్యము దశరూపకాత్మకము- సర్వబంధమునను సంధిసంఘటనము- కావ్యమును నాట్యమే- నటుడు పాత్రము మాత్రము- నటునకు రసభావయోగములేదు- రససంశోధనము- రసభావనిష్పత్తివివేకము- భావరీతి- రసము భావపీనము కాదు- భావము గనపరీతిము కాదు- రసభావనిష్ఠి పరస్పరకృతము- రసము సర్వమూలము- రసభావముల పరస్పరనిష్ఠి- ఉత్పత్తివర్ణనైవత్యములు- సూచకరసము- లక్షణానిదర్శనములు- విశేషలక్షణము- కవుల నవదృష్టి- విపక్షిదృష్టి- శృంగారము- ఉజ్జ్వలత- ఉత్తమాప్రకృతి- కావ్యరీతి- సంవేదనదాగ్ధ్యము- సంభోగవిప్రలంభభేదములు- మేఘకవివాక్కు- శృంగారాభినయము- వ్యభిచారివ్యవస్థ- కాళిదాసు రమ్యరచనము- శృంగారము ౬ శావస్థము- పురుషప్రమదాయుక్తత- పురుషుడు భోక్త- ప్రమద భోగ్య- రత్నాస్వాదము రితీరూపమున నుండదు- హాసాస్వాదము హాసైకస్వభావమే- హాస్యమున ఆత్మస్తుపరిస్థభేదములు- హాస్యసంక్రమణము- శ్రీనీచప్రకృతి- షడ్విధత- కరుణారోద్రవీతులు- రక్షరీతి- ఉద్ధతరీతి- పీరముత్తమప్రకృతి- రసావాంతరభేదములు- శాంత-

ప్రాయితః. అనంతర్భావము. శ్రీనిధాంతము. శాంతము స్వప్రకృతి. పురుషోప
యోగము. ౨౪౫

భావచక్రము. భావప్రశ్న. వ్యభిచారికి వ్యభిచారి - విభావానుభావవ్యవస్థ -
ప్రాయితసంచారము. వ్యభిచారితంత్రము. రససంచారము. నిర్వేగాదులు. సాత్విక
స్వరూపము. సత్త్వినిష్పన్నత. పంచభూతధర్మప్రసక్తి. రసనియోగము. వానారస
బంధము. కావ్యరసయోగము. బుధాధీనబోధ. సహృదయస్వాత్మసిద్ధి. రసభారతీ
వివేకము.

నాటకమీమాంస

దశరూపవికల్పనము. వాగ్భాగవిస్తృతి. ప్రయోగప్రాణత. నాట్యశివుని
తైజసవత్సువు. నాటకాదిదశకము. ఇతిహాసాదివిలక్షణత. రసావేశసాక్షాత్కారము.
సామన్యలక్షణము. “వృత్తిప్రభవత” కాదు. వృత్తులు కావ్యమాత్మకలు. విశ్వము
వృత్తివ్యాప్తము. దశరూపము వృత్తిప్రభవము. పది పది రూపములనుట. స్వరగ్రామము.
కావ్యబంధము. జాతిత్రుతితంత్రము. షడ్జాదులు. గ్రామరూపము. స్వరప్రవిభాగము.
వృత్తిభేదమున రూపకవిభాగము. వృత్తివిభాగము. నాటకప్రకరణములు. పూర్ణ
వృత్తిత. వీధ్యాదులు వృత్తిన్యూనములు. ఇంకను రూపకములు. వృత్త్యంతరాను
ప్రవేశము. కావ్యబంధవికల్పనము. ౨౯౭

నాటకతత్త్వము. పదియంశములు. వస్తువు త్రివిధప్రసిద్ధి. రాజ్ఞీచరిత్రము,
దేవతాచరిత్రము. అంకిము ప్రవేశకాదులు. నృపతిచరిత్రము. వర్తమానమవర్ణనీయము.
శ్రీశంకుకాదుల భావము. అంకిసంకేతము. అంకిచ్చేదనియము. పంచాంకిత.
అంకాభివృద్ధి. అంకనిర్వచనము. అంకస్వరూపము. తాపసవత్సరాజపద్యభావము.
అంకత్రివిధత. కోహలకథనము. చూలికాంకము. అపతారాంకిము. అంకముఖము.
అంకరచన. వృత్తీశాదర్శనము. అనేకసాంకనము. ప్రయోగపరిమితి. రంగప్రవిష్ట
నిష్క్రమణము. అంకకార్యవిభాగము. ప్రవేశకప్రవేశము. ప్రవేశకలక్షణము.
అంకనియము. చిత్రసన్నివేశములు. పంచవిధప్రవేశకములు. అంకిచ్చేదనియము.
ప్రవేశకప్రయోజనములు. ౩౦౦

రంగనిషిద్ధములు. నురణమప్రయోజ్యమా? అనాభ్యేయత. అప్రయోజ్య
సంగ్రహము. నువ్వజనపరివారము తగదు. పరివారనియతి. అంకప్రవేశకరూపము.
నాటకరూపదర్శనము. ఏకవాక్యతప్రాణము. అద్భుతావశ్యత.

ప్రకరణసమీక్ష. అనార్థవస్తువు. అతిదేశనియము. అరాజసంభోగత.
ప్రకరణపరివారము. ప్రకరణస్తవిధత. ఏకవింశతిభేదత. అధ్యాహునిదానము. కుల
వనిత. వేశవనిత. తదుపచారవిధి. దేవీచంద్రగుప్తము. ప్రకరణవిష్కంభము.

నాటిక - చిత్రవ్యుత్పత్తి - సంక్షిప్తభేదము - సంబంధసాంకర్యము - చతురంకత -
 కన్యారూపభోగములు - సమవకారము - ఉద్దేశక్రమత్యాగ హేతువు - త్రివర్గోపాయత -
 ద్వాదశనాయకత - అంకవిధి - నాడికాపరిమాణము - అర్థోపపాదము - విద్రవము -
 కపటము - శృంగారము - ధర్మార్థకామశృంగారములు - భట్టతోత్రభావము - రూపక
 రూపము - ఈహాన్యగము - ద్వాదశనాయకత - డిమము - ఆనంతర్య హేతువు - వ్యాయో
 గము - ఉత్సృష్టికాంక్షము - కరుణప్రచురత - దేవతలకు కరుణము లేదు - భోగ
 భూచగ్య - 3౫3

ప్రహసనము - శుద్ధము - సంక్షిప్తము - భాణము - “ఇహ మీమాంసం” - ఏకరసత -
 వృత్తివైచిత్ర్యము - ఉద్బలభావము - ఫలసంవిత్తి - శాకలేయభావము - అభినవభావము -
 వృత్తిబహుత్వమేల? - విధి - త్రయోదశాంగత - ఉద్భాత్యము - పాండవానందము -
 అశలగితము - అవస్థునితిము - వేణీసంగతి - నాళిక - అసత్ప్రలాపము - వాక్కేలి -
 ప్రపంచము - మృదవము - అధిబలము - ఫలము - త్రిగతము - ఉర్వశీసమన్వయము -
 వ్యాహరము -

దశరూపశరీరము - ఇతివృత్తము - కారణపట్కము - హీనసంధిత - వస్తువిభా
 గము - ఆధికారికము - ఆదికావ్యసమన్వయము - తాపసవత్సరాజరీతి - ప్రాసంగి నిర్వచ
 నము - లక్షణము - ఫలప్రాప్తి - తాపసనాటకము - రామవిషయవిశేషము - సాధక
 వ్యాపారము - పంచావస్థలు - ఆరంభము - ప్రయత్నము - ప్రాప్తిసంభవము - నియతఫల
 ప్రాప్తి - ఫలయోగము - మానుషవ్యాపారప్రాధాన్యము - దైవబహుమానము - సర్వత్ర
 పంచావస్థత - కాలస్వరూపభేదములు - అవహగ్నము - 3౫౪

సంధిసంబంధము - పూర్ణసంధిత - హీనసంధిత - అపూర్ణాంగత - ఉపాయసంకేతము -
 ఫలయోగస్వరూపము - అర్థప్రకృతులు - రూపకాంక్షము జడచేతనవిభాగము - పంచఫల
 హేతుసిద్ధి - బీజము - బహుధాభాసము - బిందువు - ఉపాయప్రతిజాగరణము - త్రివిధ
 కార్యసిద్ధి - పతాక ప్రకరి - కార్యము - ప్రశ్నోత్తరము - శంకాపాకరణము - తాపస
 నాటకసంగతి - రామకథాసమన్వయము - లొల్లటరీతి - అనుసంధినిరూపణము - సతా
 కాస్థానము - నాలుగు సతాకాస్థానములు - రూపకసమన్వయము - రూపకము చతుష్ప
 తాకాపరమా? - సాతిశయశ్లిష్టవచనము - రామాభ్యుదయరీతి - మద్రాససమన్వయము - ౪౦౫

సంధిపంచకము - ముఖసంధి - ప్రతిముఖసంధి - బహుధావ్యాఖ్య - గర్భసంధి -
 విమర్శసంధి - విప్లువాదము - వేరొక విమర్శ - శ్రీశంకుకశంక - నిర్వహణసంధి - సంధి
 సావధానత - అర్థభాగరాశి సంధి - ప్రయోజనపట్కము - ౪౦౬

సంధ్యంగములు - అంగప్రయోగావశ్యకత - సమ్యక్సిద్ధికారిత - ముఖసంధ్యంగ
 ములు - ప్రతిముఖసంధ్యంగములు - గర్భసంధ్యంగములు - విమర్శసంధ్యంగములు -
 నిర్వహణసంధ్యంగములు - సంధ్యంగసమీక్ష - రసపరితంత్రత - అవస్థాపరతంత్రత -
 అంగసమ్మిశ్రత - ౪౪౭

POLITICAL SCIENCE

QUARTERLY

REPARATIONS AND THE CASH TRANSFER PROBLEM

I

I Dawes plan has now been in successful operation for nearly two years. The scheduled payments to the Agent General are being made without delay or interruption, and there is no evidence that undue strain has been placed upon the financial resources of the German government. But the real test of the Dawes plan, so far as concerns actual receipts by the Allies, still lies in the future. The annuities thus far paid by Germany are only two-fifths the size of those of the standard year; and the greatest part of the receipts by the Allies have hitherto taken the form only of deliveries in kind or the direct use of German services. The first real object of the Dawes plan, to put the German public finances on a stable basis and to protect them from catastrophic foreign demands, has been accomplished. The possibility of achieving the second real object of the plan, however—the possibility of securing a steady flow of funds to the Allies, of satisfactory size—has not yet been demonstrated.

The Reparations payment question, it is evident, presents two different and quite separate phases. One is the problem of raising the specified sums *within* Germany. This is exclusively a matter of German public finance, and within the bounds of reasonable probability is not likely to give rise to serious difficulties. The virtual repudiation of the old public debt by depreciation, and the enforced restriction of military expenditures, have placed Germany in such a position that,

దించిరా? యని యనిపించునని యనెడు వారనన్నరు. ఆభివృద్ధి వివృతి యందు ఆ వ్యాఖ్యాభావములుట్టగితిము లయినవి.

భావము దలంకారప్రియుడు. తదలంకారము లన్నియు నతీతయోక్తిగర్భములు. అతీతయోక్తి లోకవిలక్షణోక్తి. అది వక్రోక్తి.

“పైమా సర్వత్ర వక్రోక్తిః కోలంకారోఽనయా వినా” వక్రోక్తిమూలముగా సర్వాలంకారములనుపలక్షించినను భావముడు రసమును క్షేపింప లేదు. అతని మహా కావ్యలక్షణోల్లేఖములో రసావశ్యకత గోచరించును. క్రేయోలంకారములో రసవదలంకారములో భావముడు రసమునంతర్భవింపజేసినాడు. అతనికి రసమపరచితము కాదు. రసత్వీకృతాడు గుర్తించెను. కాని యుపయోగము నాతడు పట్టలేదు. అట్టి సర్వరూపమాతనిరచనలో కానరాదు. సర్వమాతనికలంకారకక్షీప్రవిష్టమై జీర్ణమయినది.

దండి తత్వమెఱిగిన రసతత్త్వజేత. స్థానగౌరవసముచితముగా రససామర్థ్యముపపాదించుటకాతడు యత్నించెను. అలంకారములందే కాక గుణములందును దండి రసము సంభావించినాడు. గుణములందు రసములంతర్భవించినవి. దండికి మాధుర్యమున రసస్థితి యున్నది. “మధురం రసవద్వాచి.” ఏ యలంకారమయిన రసమఖమె. “కామం సర్వోఽప్యలంకారః రసమద్దే నిషించతి.” రసగుణముల కొక్క సంబంధము కూడ దండి లెలచినాడు. ఆశ్రయత్యక్త రసమహత్త్వము దండిలో మన్నది. దండికి రసము ముఖ్యము కాదు. రీతులంకారములాతని ముఖము లోనివి, అతడప్తరసవాది. అతని రసము కావ్యగతము.

వామనుని రీతి వేరు. రీతియె వామనుడు “రీతిరాత్మా కావ్యస్య” అనును. వామనుడు వామనుడు. అలంకారములకు మురియడు. “కావ్యం గ్రాహ్యం రసాత్” అనలేదు. “కావ్యం గ్రాహ్యమలంకారాత్” అనగలడు. రసము సుందరమనడు. “సౌందర్యమలంకారః” అనును. అలంకారాభిమానమున్నను వామనుడు గుణాభిమాని. “శోభాయాః కర్తారో ధర్మా గుణాః” గుణములు వామనుని మతమున నిత్యములు. కాంతిగుణములో నాతడు రసమును పొదుపును. గుణములందే రససత్తయాతని కభీష్టము. అనిత్యగౌణధర్మములయిన యలంకారములలో రసమంతర్భవింపదు. నిత్యప్రధానములయిన గుణములందే రసమంతర్భవింపను. ఇట్టి వామనుడు దండిభావహుల కన్న నుదాత్తముగా నూహించి రసమునకుదాత్తమయిన యున్నతపీత మిచ్చినాడు. అయినను రసమనకీయవలసిన మహత్త్వమీయ లేదు, రీతికక్షీయందే సర్వము జీర్ణింపజేయుట కా వామనుడు యత్నించెను.

ఉద్భటుడు రసపోషణసంధానమెఱిగిన కావ్యలక్షణసంధాత. రసవదలంకారముననె రసము నాతడు సన్నివేశింపజేసెను. రసాదు లవికస్వరములె యయి యాతనికి గోచరించినవి. అయినను భావమోదులకన్న నీతడు రససన్నిధి చేరినాడు. శాంతరసముల్లేఖించుట, రసముల సంఖ్యానించుట, విభావాదుల వ్యాఖ్యానించుట లుద్భటుని

రసదర్శనము నూచించుచున్నవి. ఉద్భటుడు భరతుని రసనూత్రమును వ్యాఖ్యానించెను.

మీమాంసాదర్శనదర్శకుడు భట్టలోల్లటుడు నాటకరసంగమునను రసము చర్చనీయమని భావనీయమని భావించి “రసము నాయకనిష్ఠము” అనినాడు. రసమున జగజ్జీవనవ్యవహార మూహించినాడు. రసమున సుత్పత్తివాద మాతడభిమానించెను. స్థాయివిభావాదుల కుత్సాద్యోత్పాదకత శాస్త్రి తన యత్పత్తిప్రియతను వ్యక్తము చేసినాడు. రసవిషయమున ఉత్పత్తి, అనుమితి, పుష్టి, నిష్పత్తిశబ్దార్థముగా లోల్లటుడనుట రసప్రక్రియాసన్నిధిలో నున్నటుల భావింపగలము.

రుద్రటుని రీతి స్వతంత్రము “సరసం కుర్వన్ కవిః కావ్యం” అనుచు కవిని ప్రశంసించెను. అతని రసయక్తినిర్దేశము భావకులకు భావనమిచ్చును. రుద్రటుడు శృంగారవీరచేష్టితభేదముల చెప్పి రసభాగవిభాగములకు నూత్రపాతము నూచించినాడు. రస్యమానము సర్వము రసమని ప్రయోగరసమును పదవ రసమనినాడు. అట్లే స్నేహమును రసమగునేమో? ఏమో యననేల? భావసామాన్యము సమాస్యాద్యమై రసమగుట నాతడుల్లేఖించినాడు. ‘కాని; “రసస్తు సౌందర్యాదినై సహజో గుణః”

శ్రీశంకుకుడు నైయాయకుడు. నాట్యవ్యాఖ్యాత, రసము విషయవిషయగతమని యని నటీకాశల ముగ్ధుడైచి సహృదయులకు రసానుభూతికై యనుమితియోగమిచ్చి తన మార్గమున తాను సంచరించినాడు. సహృదయప్రేక్షకునకు నెలునందు చిత్రతురగమునందు వలె విలక్షణప్రతీతి యుదయించును. సహృదయు డనుమితియోగియై యన్యానుమీయవిలక్షణముగా రస మనుమేయము చేసికొని యలౌకికానందము పొందును. శంకుకుని సౌందర్యభావన మన్యాదృశము. అతని నిష్పత్తి యనుమితి. లోల్లటునివలె రసము వాచ్యమనును, ఇట్టివారు రసములేని కావ్యమును చంద్రుడు లేని రాత్రిగ భావించిరి, కాని భానుహేదుల దృష్టిలో రసతత్త్వ మప్రధాన మయినట్లు గోచరించును.

శ్రీమదానందవర్ధనోదయమున “కావ్యస్యాత్మా ధ్వనిః” యయినది, ధ్వనులలో రసధ్వని ముఖ్యము, ధ్వన్యమానము లయినను వస్త్ర్యలంకారములు రసముననే పర్యవసించుట నానందుడు చెప్పి యానందమిచ్చినాడు. ధ్వని కావ్యాత్మ యయినను రసమే కావ్యాత్మ. రీతిగుణాలంకారాదులకు రసానుసారముననే స్వాత్మప్రతిష్ఠ యున్నది. రసానుసరణముననే కావ్యమున సమన్వయమున్నది, రసమయనూత్రమున సర్వమణుల స్థితి హారమై మనోహర మయినది. ఆనందవర్ధనమార్గము రసానందవర్ధనమార్గ మయినది. రసవిషయమున మనోవిజ్ఞానప్రక్రియలు చిత్రగతిసంశోధనములు సంవిన్మయతత్త్వి సమీక్షణము లందు పాడుకొనినవి. వ్యంజనావధతిని నిరూపించిన ధ్వనికారుడు వర్ణపదాదులందును రసవ్యాప్తిని గుర్తించినాడు. రసాక్షిప్తబంధమే యాతని కిభీష్టమయినది. అలంకారముల కలంకారత్వమును, గుణములకు గుణత్వమును రసముననే యాతడు సాధించినాడు, సంఘటన రసవ్యంజక మయినది. రసబంధాభినివేశముననే

రిచయిత ప్రపత్తింపవలసి యుండుట నాతడుపదేశించినాడు. అగ్నిపురాణనిర్ణయము-
తన కనుమాలమయినది. రసమే ప్రాణము, ఇట్లునుటలో రసమున దర్శనతత్త్వసంపత్తి
నాతడు గుర్తించి నట్లయినది. “చైతన్యం జ్యోతిః ఆనందః వ్యజ్ఞతే వ్యక్తిః చైతన్య-
చమత్కారరసాహ్వానః, వాగ్దేవదగ్ధప్రధానేఽపి రస ఏవాత్ర జీవితం” ఇట్టి భావన-
మంతయు రససంపేదనము.

సాహితీరససిద్ధాంతవికాసము త్రివిక్రమ మయినది. రసమహత్తాస్థాపనము-
రసానుభూతిప్రక్రియలో వివిధవాదావివృత్తి- రససంఖ్యానము. సదాశివుని యభి-
నయసమావేశములోని రసావిష్కృతిని నాట్యవేదము నిర్దేశించినది. ఒకప్పుడు మనువు
శాసనభారభిన్నుడై సూర్యుని స్మరించినాడు. తన భేదము విన్నవించినాడు. ఒకప్పుడు
బ్రహ్మయు నిట్లే యయినాడట! అప్పుడు విష్ణువు శంకరు నర్జించినాడు. శంకరుడు
నందికేశ్వరుని పిలిచి అధ్యయన మొనరించిన రసవేదము బ్రహ్మకు చెప్పుమని
నాడు. బ్రహ్మకు నాట్యవేదము తెలిసినది. నందికేశ్వరునకు రసేశ్వరానగ్రహ-
మున్నది. ఇట్టిది భావప్రకాశన శారదాతనయు భావనూక్తి. గాజశేఖరు డిట్లా మోది
యయ్యెను. “రూపకనిరూపణీయం భరతః రసాధికారికం నందికేశ్వరః”

బ్రహ్మనుండి భరతునకు లభించిన రీతికన్న బ్రహ్మకు నందికేశ్వరసంప్రాప్తము-
ప్రాచీనము. అది రసాభినయపద్ధతి. శారదాతనయు డింకిను సంప్రదాయముల-
నూచించినాడు. వాసుకిసంప్రదాయము రసపరివేషము కలదట. భోజదేవుడు రస-
రాజ్యరాజు, రసవివేచనమున “సరస్వతీ కంఠాభరణము” కూర్చినాడు. రసాన్వయ-
విభూతులు గుర్తించి సర్వము రసచక్రమున నిబంధించినాడు. ఆతని ఉక్తియుక్తి
రసోక్తి యయినది. నవార్థము అగ్రామ్యనూక్తి శ్రవ్యబంధము సుఖటశ్రుతి అలౌకికార్థ-
యుక్తి రసమాహరించగలవని యాత డనును. “శృంగారప్రకాశము” శృంగార
ప్రకాశమునకై ప్రకాశింపజేసి

“న హి బహవో రసాః అపి తు ఏక ఏవ శృంగారో రసః”

ఇట్లునగల రసభోజుడు భోజుడే. “రసోభిమానోఽహంకారః శృంగార ఇతి గీయతే”
రసమూల మహంకారము. అహంకారము భావముల ననుభవంప జేయును. అహం-
కారము, శృంగారము, రసము అన్నియు నొకటి. అహంకారమనునది రసపూర్వానస్థ.
స్థాయిసంచార లసంతరావస్థ. శృంగారేతరరసము అశృంగారములు. అవి విఘ్నాన-
ప్రవాదము లట! సర్వభావములకు కామనిష్పత్తిని నాట్యవేద మొకచో నానూత్రిం-
చినది. భోజదేవభావము తన్మూలమై యుండునో! శృంగారము శుచియని మేధ్యమని
యజ్ఞైలమని భరతుడనుట భోజానకు బలము. రసదర్శనము భోజానకాత్మదర్శన మయి-
నది. శారదాతనయుడు భోజదర్శనము రసదర్శనముగ భావించి అభినవశిష్యు డయి-
నాడు.

భట్టాభినవగుప్తార్థపాదప్రాక్షేప వర్తనా
ఆయం ప్రబంధః కథితః

కారదాతనయ్యని కారదాప్రసాదమును భావప్రకాశమున నె నిరూపిం
చును. మువ్వట్టుడు రసవాదముల క్రోడీకరించి నిరూపించుట యభినవరసపతాక.
ఇంతటి వారితగా ననగా విశ్వనాథునకు ధైర్యము కలిగి — “వాక్యం రసాత్మకం
కావ్యం” — అనినాడు. వాని తాతతాతఅద్భుతమె రసమనినాడట. రసానుభూతికై
సత్వోదేకప్రకాశానందసంపన్నయిత యావశ్యకమని యా రసప్రసోత భావించినాడు.
పండితరాయల రసగంగాధరము రసగంగాధరము. రసవిమముమన జగన్నాథుడు
రసజగములోని పదునాలుగువాదముల సారములను నిరూపించినాడు. నా నవరస
గంగాధరములో నిది సమల్లిఖితమయినది. రసము స్వస్వరూపానందమా. భగ్నావరణ
చిద్రూపము. “రసో వై సః” అను శ్రుతి ప్రమాణము. ఇట్లా మననతీర్థవిద్యాన్య
వుడె యనగలడు. జగన్నాథు డద్వైతపథభిక్షుడు. రసభమును లేన పథమునకు
మరల్చికొనినాడు. అభినవగుప్తునకన్నను తనకొక్క విశేషము కలదనిపించుకొనటకు
యత్నించినాడు.

ఇంకను నవభావకు లింకను జెప్పిరి. నివృత్తిలో కాంతరసము ప్రవృత్తిలో
మాయారసము వారలకు ప్రతిభాసింపినది. “మాయారసమును రసమేనా?” యని
వారు వీరనిరి. రసాధారమున కావ్యమభిముఖము విముఖము సరముఖము నగునట!.
రసవిష్కృతకము రసాభిముఖము. రసము లేకున్న నది విముఖము. రసము లేకుంటయె
కాక గుణాలంకారరీతివృత్తిప్రధానమగునది పరముఖము. పాశ్చిమభావప్రభావితులు
కొందరు మనోవిజ్ఞానము చేరిట కొంతగా మఱికొంతగా సమీక్షలు చేసిరి. భరతా
రంభముగా రెండువేల సంవత్సరములు రసప్రసరము జరిగినది. తత్పూర్వమెంతగా
కాలగర్భము ప్రవేశింపగలము? ఆధర్వణవేదమునుండి రసము నాట్యమున జేరటను
నాట్యవేదము నిరూపించినది. రసోదయమున విశ్వోదయము విశ్వోదయమున గనో
దయమును సంభావించుట సముచితము. భరతాభినవపద్ధతి చేరి యే విచారము కెట్లు
చారసంచారము చేయవచ్చునో రసహృదయము నిర్ణయింతురు. అందరసహృదయత
పోనాడుటకే యీ చింతావివృతి.

అవంతినుందరీనాథుడు రాజశేఖరుడు రసమాత్మ యనినాడు. హృదయదర్శ
ణమున రసము దర్శించిన భట్టనాయకుడు రసమునకు దేశకాలవ్యక్తిప్రభులను తుడిచి
వైచి “రసము రసవిదు లందరిది” అన్న హృదయసంవాద మిచ్చినాడు. అతడు
నాట్యవేదవ్యాఖ్యాత సాంఖ్యవతానుయాయు. రసదర్శనము సాంఖ్యదర్శనము చేసి
నాడు. రసమున సాధారణ్య మొకటి సంభావించి యా సిద్ధాంతమున నవచైతన్యమును
సచేతుల కందించినాడు. రసము నాటకమునందే కాదు. కావ్యములందును గలదు.
రసము నాయకునందుండదు. నటునందు లేదు. సహృదయునందుండును. రసనిష్పత్తి
శక్తి కావ్యమునందున్నది. సహృదయునందున్నది. భట్టనాయకుని భుక్తిసిద్ధాంతము
సహృదయులకు భోగమిచ్చి వారిని భోక్తలుగా జేసినది. అతని సాధారణీకరణ
ప్రభుత్వము రసజగములెట్లు వ్యాపించినది. కరుణము కూడ సంతోషజనకమయినది.

గుణాలంకారములు రసానుభూతిసంపాదకములని నాయకుడు వివేకమిచ్చినాడు.

శ్రీమదభినవగుప్తపాదుడు రసమహేశుడు. ఆతని నాట్యవిమృశి అభినవభారతి. భరతమతసంవాదముతో నభినవభారతి రసబ్రహ్మపతాక యయినది. భట్టనాయకరసనిష్పత్తికి తాత్త్వికరూపసిద్ధినిచ్చి అభివ్యక్తివాదమున తా నానందవర్ణనడయినాడు. సాహితీవ్రతుల నందరిని రసభరతానందాభినవుల జేసినాడు. అర్వాచీనులందరును రసభిక్షు స్వీకరించినారు. మమ్మటుడు విశ్వనాథుడు విద్యా నాథుడు జగన్నాథుడు సాహితీనాథు లందరు నభినవరసమున సనాథు లయినారు. అనభివమెవడైన పలికిన నది యరసవచన మయినది. ధ్వనిరసముల సంక్షేప మభినవ వాణీలో నున్నది. కావ్యములో నాటకములో రససిద్ధి సిద్ధాంతిత మయినది. రసములు రసరూపమున రసమై మహారస మయినది. శాంతమే సిద్ధరస మయినది. రససిద్ధాంతము దర్శనసిద్ధాంత మయినది. ఆత్మానుభూతికై సుహృదయసహృదయులు తమహృదయ మున స్థాయిసంస్కార ముల్లసితము చేసికొనిరి. విభావాదులును రసపరిణామమున నుపాదేయకోటిలో జేరినవి. దేశకాలవ్యక్తుల కతీతమయిన భావసామ్రాజ్యమును సాధారణ్యమహిమితయమున రససామ్రాజ్యము సంభావించి సచేతనులందరు కావ్య సామాన్యమున మహాసాస్వాదమొనరింప ధన్యులయినారు.

ఆభినవు డభినవుడు. అభినవు డేమి చెప్పినాడు? ఆభినవుడేమి చెప్పలేదు? ఏమి చెప్పవలయునో యది చెప్పినాడు. సర్వము చెప్పినాడు. సర్వస్వము చెప్పినాడు.

భారతీయసాహిత్యతంత్రము రూపకమూలతత్త్వ మున్వేషించినది. ప్రశస్తి సమాధులతో భరతసంకల్పము సఫల మయినది. సౌందర్యసంకల్పముగా రసము సాక్షాత్కరించినది. రససంవిధానస్వరూపమే రసవిషయమున భరతభావము నిర్దేశించును. సౌందర్యతత్త్వము సంకేతస్వరూపమున విభావాదుల నావిష్కరించినది. భిన్న భిన్నవిధముల రసప్రాధాన్యమును తత్సామగ్రీసంపదయే నూచించును. సౌందర్యాత్మ యనుకరణరూపము కాదగుట తత్త్వస్వభావము ననుసరించిన రసప్రతిష్ఠయే తెలిపినది. అనుభవకదృష్టి కలిగి రసవిమర్శ చేయవలయును. వాదదత్తుల వైయక్తికస్వభావములు విజ్ఞాననిర్ణయమున మానసరీతుల ననుసరించి ప్రమేయప్రమాణపరిధులను మీరజాలవు. అవిభాజ్యమయిన కళాత్మలో దోషరాహిత్యము దర్శించిననె యనపలాప్యమయిన సౌందర్యనిశ్చయము కలుగును. ఇట్టి యాత్మనిశ్చయమున శ్రీమదభినవగుప్తపాదుడు ఆభినవభారతీబ్రహ్మ యయినాడు. రసమయవిశ్వమంతయు నభినవగుప్తబ్రహ్మపత మయినది.

నాటకమీమాంసా

స్వరూపవ్యాఖ్యానమునకే రసవ్యాఖ్యాన మంతంత యయినది. నాట్యమే రసమని రసమే నాట్యమని యభినవుడననె యవినాడు. “ప్రీత్యాత్మాచరణః తదేవ నాట్యం నాట్యమేవ వేదః” ఇత్యస్మదుపాధ్యాయః “లోచనము.” నాట్యరసోన్మే

మవిధాన మదియొక ప్రతిభావిలసితము. “నాట్యవేదమున నాట్యరసము” అను సంజ్ఞా ప్రసిద్ధియు కలిగినది. నాట్యము రసోన్మీలనప్రధానసాధనము. ఇట్లనుట కావ్యరససిద్ధిని కాదనుటకాదు. నాట్యము రసోపకరణము అయిన విభావాదుల యభినయము నిర్దేశించి సహృదయుల హృదయములందు రసానుభూతి నాపాదించును. నాట్యమునందలి స్ఫురణము శ్రవ్యకావ్యమునందు నుదయించునేని రసాస్వాదము సంభవించును. ప్రత్యక్షసాక్షాత్కారము కవి యలౌకికవర్ణనశక్తిప్రభావమున సముత్పన్న మగును. శ్రవ్యకావ్యపదార్థము లభినేయకావ్యపదార్థప్రతిమములై యవభాసించును. అభినవగుప్త నాట్యగురువు భట్టతోతుడు;

“కావ్యేపి నాట్యాయమాన ఏవ రసః
కావ్యార్థవిషయే హి ప్రత్యక్షకల్పసంవేదనోదయే రసః”

అనినాడు. “ప్రయోగత్వమునాపశ్యే కావ్యే నాస్వాదసంభవః” అనియు ననినాడు. రూపకరమణీయత కవిజన్యమా? నటజన్యమా? ఒకచో శేవలప్రతిభావిలాస ముండును. వేరొకచో నభినయకలాసంపలితచమత్కార ముండును. వర్ణనాప్రధాన మది. ప్రయోగప్రధాన మిది. అపశ్యమభావులు — కావ్యములోని కవికల కన్న నాట్యము లోని నటకల సమధికమని యంగీకరింతురా? అభినవుడు పలికిన నె పలుకుదన ముండును. కవిహృదయగుప్తభావమును నటుడు వ్యాఖ్యాతగా నభినయించుననుట నభినవుడొల్లడు. అందుననె భోజదేవుడు;

“అభినేతృభ్యః కవినేవ బహుమన్యామహే”

అనినాడు. ఇంకను నాటకముకన్న కావ్యమె క్రమనీయమని యాతడు బహుమానించును. భోజదేవునపు భావమున నెట్లు భావితుడు వానితు డయినాడో నాట్యవేదము చూచి గుర్తింప వచ్చును.

శ్రవ్యనిగ్మాత కవి. రూపకరచయితయు కవి. పశ్యమభావు లన్యథా తలచ వచ్చును. కాని యీతడు కవి. సహృదయుల హృదయములలో నవిలంబముగ రసోన్మీలన మొనర్పగల యలౌకికస్థితిని కవి కధనమున చిత్రణమున సంపాదించును. రూపకమున గూడ నిదియే కార్య మిదియే ధ్యేయము. కాని నటుడు ద్వారమున నుండును. రసానుభూతికై పామరుడు ప్రయోగ మపేక్షించును. అపామరు డపేక్షింపడు. పఠనముననె యాతడు రసోద్బోధము పొందగలడు. అతని హృదయమున స్థాయిసంస్కార ముండుట చాలును. వానికభినయాపేక్ష యుండదు. నాటకమహత్త్వము కవిప్రతిభా విలాసము. నటుని యభినయకౌశలచమత్కారనిమిత్తము కాదు. అభినయ మంధయష్టి. ఉదాత్తనాటకము సామాన్యనాటకము వలె అభినయసాపేక్షము కాదు. సచేతస్థుడు హృదయ మణిద్వీప భవనరంగమున సర్వము సాక్షాత్కరించుకొనును. ఇట్టి నాట్య కావ్యవైశిష్ట్యమును అరిస్తాతిలు డామోదించినాడు. తలస్పర్శి విమర్శ మొనరింప గలరన్న విఖ్యాతి వహించిన పాశ్చాత్యులు రంగశాలలో నభినయమానాపాతసుందరములగు రూపకముల కన్న భావ్యమానప్రాధమందరములగు పాత్యరూపకములనె

ప్రశంసించినారు. భావనాప్రాధు అందరట్లే భావించురు. కావ్యము నాట్యదూర మగుట కాని నాట్యము కావ్యదూరమగుట కాని నాట్యసూత్ర మాసూత్రింప లేదు. అభినవగు పుబ్రహ్మ సర్గబంధమున గూడ సంధిపంచక మపరిహార్యమునుట నవోద్దేశ మియ్యగలదు. రూపకనిరూపణము భరతుడే యందికొనుట బంగారుపంట యయినది. అభినవగు పుడు జాత్యరత్నముల పొదిపి రససూత్రమున గూర్చి సాహితీశ్రీ హృదయ హార మొనరించుట హృదయము కలవారలకు హృదయహారి యయినది.

శ్రీమదభినవగు పుడు తైజసచక్షువు. అన్నిరూపకములు చూచినాడు, బహు ద్రష్ట. సర్వవిశేషము లాలించినాడు. బహుశ్రుతుడు. ఆ వినుకలి ఆ కనుకలి నాట్య మున నాకలికలవారలకె కలుగును. అతడు చూచినవి మనము చూడము, రూపకలక్షణములను రూపకములం దాతడు సమన్వయించినాడు. లక్షణసంబంధమున నవి యట్లుపాఠేయములయినవి. లోకమట్టివానిని రమ్యతకలవానిగా భావించుచున్నది. ఈ లక్షణ సంపద వలననే యవి యట్లు రమ్యములయినవని గుర్తింపజేయుట కభినవుడు మనకు నాట్యమున నవనేత్ర మిచ్చుచున్నాడు. తాపసవత్సరాజము, రత్నావళి, నాగా నందము, రాజరూపకములు. వీని ననేకపర్యాయము లభినవుడు లక్షణసంగతికై యుల్లేఖించినాడు. రాజనాటకాభినందన మింతగా నున్న నది గుణవత్కృతము. రాజ ప్రశంస లోకాదరపాత్ర మని భావించుట భావించుట కాదు. అత డభినవుడు. కేవలరాజప్రశంస నాతడు గురువులకడ నేర్చికొనలేదు. కృతీయగు గురువు కృతీ నభినందించుట నె అభినవసుకృతికి నాట్యవిద్యోపదేశమున నందించెను. శాకుంతలము, విక్రమోర్వశీయును, ఉత్తరరామచరితము, కేణీసంహారము, ముద్రారాక్షసము, దేవీ చంద్రగుప్తము, ప్రతిభాచాణక్యము, కామదీపహోత్సవము, వాసవదత్తాపహారము, పుష్పమాషీతకము, పాండవానందము, రామాభ్యుదయము, కృత్వారావణము రూపక ముల నుండియు సమన్వయము ప్రదర్శించుట యంతయు తద్దౌరవప్రశంసయే కాదగును. విభిన్నరూపకములలో విభిన్నసంధ్యంగము లున్నవి. సంధ్యంగములను పరుసగనె కూర్చవలె నన్న వియమము లేదు. అట్లుంట నుందరమును గాదు. అనుందరమును గాదు. అంతయు కథాపేక్షము. నుందరసంబంధగతి నె యభినవులు సూచించిది. సంధ్యంగములలో నన్నియు నావశ్యకములును గావు. అనావశ్యకములును గావు. ఔచిత్యాపేక్షమున గొన్నియె ముఖ్యములు. అన్నియు ముఖ్యములు. పస్తుగతస్వరూప రమ్యత ననుసరించి కొన్నిసంధు లొకచో నపేక్షితములై ప్రధానములు కాగా మిది కొన్ని మరియొకచో నావశ్యకములై ప్రధానము లగును. ఆ సంధియంగములుగా పరిగణితములయిన ఆసంధ్యంగము లా సంధియందే యుండవలయునన్న నియమమును రూపకనిర్మాత జల్లంఘించుటలో తత్సమయవైచిత్ర్యమే హేతువు. ఇట్లనేకవిధముల చనుస్త్రియ లున్నవని యభినవుడనేకరూపకములనుండి యుదాహరణము లిచ్చెను. ఇవి యన్నియు నెట్లెట్లు రమణీయతాస్పదము లయినవో వ్యాసంగనిరతులు సమీక్ష చేయుట పరమావశ్యకము. కాని యభినవోదాహృతము లయిన రూపకములు కొన్ని

నేడు కానరావు. ఉన్నవానిని జూచు కన్నును మాంద్యము వీడి సమున్మీలితము కాలేదు. లక్షణదృష్టితో వానినన్నిటి నేకవాక్యతకు దెచ్చికొని పరిశీలించినచో నొక లక్షణగుండరనాటకము వ్రాయవచ్చును. ముద్రారాక్షసము సర్వలక్షణగుండర మనుండరమని యెవరందురు? విశాఖదత్తుని దేవీచంద్రగుప్తము ప్రతిభాచాణక్యము ఎంతసుందరిముగా నుండునో చూడవలెనన్న కాంక్ష ముద్రానాటక ముద్రాముగ్ధితుల కందరకుండును. “మృచ్ఛకటికము సుందరము. అందు లక్షణములు సంగతములు కాకపోవచ్చును. అయినను సుందరతకు లోటురాలేద”ని మనసులోని యొక వికల్ప మాశంకాసంకులపంకిలము కావచ్చును. కాని లక్షణసంగతియు నున్నచో మన్న బండియు మిన్నబండి యయ్యెడిది. “తాదృశసమీక్షణమున లక్షణనిర్మాణ మొన రింపరాదా?” యనునది చోద్యము కారాదు. తత్కాలప్రచలితములయిన కతిపయ నాటకములను దృష్టికందు మేరలో నుంచికొని కొన్నిటిని కొన్నిటిలో సమన్వయించుట కభినవుడు యత్నించెనుట ఆ యభినవ కాలపు మాట కాదు. ఈ యభినవకాల వచనము. ధ్వన్యాలోకములో ధ్వనికారుడును కొన్నిటిని సమీక్షాయోగ్యములని తలచెను. అవి లబ్ధప్రతిష్ఠాకములు. సంప్రాప్తస్వరూపసత్తాకములు. ప్రాప్తయశస్సుని దరు లప్పటికే కలరు. వారి దోషోద్దోషణ మాతృదోషోద్ధాటన మనియే మన్నించెను. దాని వాని సర్వదర్శిత నాక్షేపింపలేముకద! “అలాకమున లోచనోన్మీలన మొనరించిన యభినవభారతీపర మేష్ఠి అభినవగు ప్రపాదుడు సమన్వయసంపత్సుందరములనే సముల్లే ఖించెను.” ఇట్టిభావనమే సంభావనము, నాటకీయాంశవ్యాఖ్యానములో ననేకుల భావముల నభినవుడు విక్షేపించినాడు. అయినను కొంద రట్టివానిని పట్టి ప్రేలాడుట అనభినవార్థవిజ్ఞానము. నేటి తెలుగునాటకములలో నీ సమన్వయము నే నేల చూప రాదు? తెలుగు నాటకములలో లక్షణసంగతికాంక్ష రచయితలక లేదు. నే నెట్లు దర్శింపగలను? “పోనీ! అనూదితనాటకములనండి యుద్ధరింపరాదా?” అని యనుకొన వచ్చును. అప్పుడు తదనువాదకస్మృతి రాగా నప్పటి బుద్ధ్యస్త్రమములో “వారలకట్టి పరిచితి నేన యాపాదించినవాడ నగుదునేమో?” యని జంకితిని.

పశ్చిమదేశీయనాటకసాహితీమర్యాదలు భారతమున నిలుకడ కలవి కా గలవని తలచలేము. ఇంతకాలముగా నింతగా వానివిషయముల గుర్తించిన వారును వానిని మన కందింపలేదు. భారతీయహృదయదర్పణమున నవి బింబింపవని వారు తలచి యుందులేమో? భారతీయలక్షణ విలక్షు లయినవారు అలక్ష్యముగ లక్ష్యము నిర్మించిరి. అది భారతీయసమీక్షాపరీక్షాదూర మయినదె కాని యూరపీయ సమీపగామి కాలేదు. దాని యం దదియు లే దిదియు లేదు. “ఇది లేకపోవుటయ చాలునని వారు త్రేణిహో?” యనుకొందమన్న నది భావదాస్యపరాహతిప్రతీకము. మోమోటమి లేక పాశ్చాత్యులభినందించుటకర్హములయిన కృతు లాకృతి వహింపలేదు. లక్షణదక్షతారమ్యములయిన సంస్కృతిరూపకముల వారు నోరూరగా నేటి కభినందించుచునె యున్నారు. నేటికట్టి యభినందనీయాభివందనము పొందుట కభిననాభినందనమే

యానందకందము. నేడు ప్రచలితభావుల దృష్టిలో భారతీయలక్షణములు బానిసలు రుడును. పునర్వపీకరణములో నీ యాత్మబాధ రాదు. నవవ్యవస్థ కభిరవాస్తవ సహకారి. రసాభివ్యక్త్యవేక్షాసముచితముగ నె సంధిసంధ్యంగసంఘటనమును సాహితీదేశకు లుపదేశింతురు. శాస్త్రస్థితిసంపాదనేచ్చను వా రభినందింప లేదు. వేణీసంహారములో భట్ట నారాయణుడు ద్వితీయాంకమున విలాస మను ప్రతిముఖసంధి యంగమును కూర్చినాడు. దుర్యోధనుడు భానుపూజాసక్త యయిన భార్య భానుమతిని కామచారమున స్పృశించును. వృత్తగోపనము లేక స్పష్టముగ సమాగమనమకాలికసన్నివేశముల స్మరించి స్మరించి సంకీర్తనము చేయును. పెనుగాలి చుట్టుకొనగా తా నామెను చుట్టు కొని ప్రాసాదమున కేగును. నిన్నటి యంతఃపురవిహారమే బాగులేదని కంచుకి తలచెను. నేడీ సమయమున నీ యీహ యేమి? అయినను నారాయణభట్టు వర్ణించెను. ఎల వర్ణించెను? అయ్యుక్తుని తెలిసియు వర్ణించెను. ఆటు భీము డిటు దుర్యోధనుడు, ఇద్దరి స్వభావవివేకమున కిట్లు వర్ణించెనా? “దుర్యోధనుడు దైవవ్యామోహితు” దనిపించుటకు వర్ణించెనా? శాస్త్రస్థితిసంపాదనేచ్చతో వర్ణించెను. ఇట్లు తలచుటయ తప్ప. “రత్నరేఖ విలాసః” అని విలాసలక్షణము, కాని వీరముఖ్యనాటకములో ఉత్సాహరేఖ యుండవలెను. దీని గుర్తింపక భట్టనారాయణుడు భట్టు అయి తిట్టు పడెను.

యథానంధి తు కర్తవ్యాన్యేతాన్యంగాని నాటకే
కవిభిః కావ్యకుశలైః రసభావమపేక్ష్య తు.

అని భరతభారతి. “నేనభినవగుప్తపదారాధకుడ” నని సానందముగ పలుకు శారదా తనయుడు;

“న కేవలం రసో నైవ లక్ష్యం నైవ చ లక్షణం
స నాయకస్యైవోత్కర్షో వర్ణ్యః సుకవినా క్వచిత్
కథాశరీరం సర్వేషామానుగుశ్యేన కల్పయేత్”

అని యనును. కథ శరీరము. రస మాత్మ. శరీరమున సంధిపంచక మున్నది. సంధ్యంత రము లున్నవి. సంధ్యంగము లున్నవి. సంధిబంధము సుఖిష్టముగా నున్ననే యాత్మోల్లాస మున్నది. ఇది యంతయు నాత్మయోగుల భావోల్లాసము. కావ్యాత్మయోగు లిట్టి సమన్వయమునె సాహిత్యతంత్రమున దర్శించిరి. హృదయము లేనపుడు వీనిని కాదనవలెను. కావ్యనాట్యభావులు సహృదయులు కదా!

కవి పుమగ్ధోపాయవృత్తపత్తిని కూర్చవలెను. రసాస్వాదమయమయిన హృద యానుప్రవేశము నూచింపవలెను. రసోచితవిభావాదుల కూర్చినచో రసాస్వాద వైవశ్య ముదయించును. అప్పుడు స్వరసమున నె వృత్తపత్తి కలుగును. ఇట్లు ప్రీతియె వృత్తపత్తిప్రయోజక మగుచున్నది. ప్రీతివృత్తపత్తులు రెండును ఏకవిషయము లగుట వలన భిన్నరూపములనరాదు. రసోచితవిభావాదిస్వరూపవేదనము ఫలపర్యంత ముండును గావున “వృత్తపత్తి” యనదగును. పుమగ్ధోపాయక్రమమున ప్రవర్తించు

వానికి సిద్ధి యున్నది. అనుపాయద్వారమున ప్రవర్తించువానికి నాశమే. కాగా నిట్లు నాయకప్రతినాయకగతముగా అర్థానర్థోపాయవ్యుత్పత్తి నిబంధింప వలెను. ఉపాయ మాశ్రయింపగా నయి దవస్థలు కలుగును. అభినవభావలో నవి;

స్వరూపం, స్వరూపాత్కించదుచ్చినతాం, కార్యసంపా
దనయోగ్యతాం, ప్రతిబంధోపనిపాతేనాశంక్య
మానతాం, నివృత్తప్రతిపక్షతాయాం బాధకబా
ధనేన సుదృఢఫలపర్యంతతాం”

యయిదవస్థలు పొందును. ఈ యవస్థాసంపాదకమగు ఇతివృత్తము పంచథా విభక్త మయినది. ఇతివృత్తఖండము లయి దన్నిర్థనామమున ముఖప్రతిముఖాదు లయినవి. ఆ సంధులకు స్వనిగ్వాహ్యమున క్రమముండుటచే నవాంతరభిన్నము లయిన యితివృత్త భాగములు సంధ్యంగము లయినవి. ఇట్లున్న సంధితదంగముల నెవడు నిరూపింపడు! ఇంకనందలి గాఢగూఢవిషయముల వినివేదన మీ యా క ర ము న నాకారముతో నున్నది. వీని యననుసరణమున ననర్థ మనుసరణమున సుశ్లిష్టత యున్నది. నాటకము కాని కావ్యము కాని గద్యము కాని పద్యము కాని యీ రీతి సంధిమీటన మావశ్య కము. ఇది యంతయు కవికాశలకర్మ. ముద్రారాక్షసనాటకములో వికాఖదత్తుడు నాటకకర్తృజ్ఞేషమును రాక్షసముఖమున నిట్లు నిరూపించినాడు.

“కార్యోపక్షేపమాదౌ, తనుమపి రిచయంస్తస్య విప్రారమిచ్చన్
చీజానాం గర్భితానాం ఫలమతిగహనం గూఢముద్వేదయంశ్చ
కునర్హన్ బుద్ధ్యా విమర్శం ప్రస్ఫుతమపి పునః సంహరన్కార్యజాతం
కర్తా వా నాటకానామిమమనుభవతి క్లేశమన్ముద్విధౌ వా”

రాజనీతివిదుడు మొదట కార్యోపాయము కూర్చవలెను. పిమ్మట కార్యభాహుల్యము చూడవలెను. అనంతరము ఫలోన్ముఖము లయిన సాధనముల గూఢఫలము ప్రకట మొనర్పవలెను. “దీనినిట్లు చెయతగునా? తగదా?” యని సందేహించి సమీక్షింప వలెను. ఆ పిమ్మట విస్తృతమయిన కార్యజాతమును ప్రకాశమగునేమో యని యుప సంహరింపవలెను. ఇట్లు నీతిప్రయోక్తకష్టమునుభవించుట లోకప్రసిద్ధము. ముద్రా నాటకము విశిష్టనాటకము. తదీయవిశేషములు నాటకీయకార్యశృంఖలానుబద్ధములు. వికాఖదత్తుని లక్షణప్రియత్వము విలక్షణము. ఈ యంశమునె పంచమాంకములో ముఱల నిట్లు చెప్పినాడు.

ముహుర్లక్ష్యద్వేదా ముహురధిగమాభావగహనా
ముహుస్సంపూర్ణాంగీ ముహురతికృశా కార్యవశతః
ముహుర్ప్రశ్నద్వీజా ముహురపి బహుప్రాపితఫలే
త్యహో ! చిత్రకారా నియతిరివ నీతిర్నయవిదః

నయవిదుని నీతి, నియతి వలె చిత్రమనుట యిందలి కథార్థ మయినను రూపకాంశపర ముగా గూడే నిది సమన్వయము పొందుటను ముద్రాకవి యభిలషించియె యట్టిపదముల

ప్రశ్నే మభిమానించినాడు. నయమన్నీతి ప్రాకరణము. అందలి పుత్రవిప్లుతగతులను విధర్థములుగా గోచరించు నానిని ఏకకార్యప్రపణములను నిర్దేశించుట యావశ్యకము కదా! వస్తుశరీరములలో నట్టి గతులారున్నవని యిది మణ్ముఖ మయినది. నియతిగతి శతముఖము సహస్రముఖము కావచ్చును. అది యిట్లేలేదు. కాని దాని పట్టుజ్ఞా ముఖముగ నిరూపించుట చాలాను. సంధిబంధసంధానములలోని గతిచిత్రత చెప్పటము కష్టము. పరిమరమణియాధ్యము నిభివ్యంగ్య సారముగనే వాణిగల సుకవులందింతురు. నాటకయాధ్యము రాజనీతివిషయములందే సంగతముగ గోచరించు ననుకొనము. ఇతినిము లందు నున్నది. తాపసవత్సరాజములో “అదౌ మానవరిగసేణ.... సమాలంబతే” (నాట్యదేవము ౩౦౭-౩౦౮) అను పద్యములోని భాషమిట్లే భావింపదగియున్నది. ఇట్టి సమీక్షయే ఆ పద్యమును వివిధముగా భావింపు మనినది.

అన్నమయాదిపంచదేహాత్మకు డయిన మానవుడు సర్వదేహాతిక్రమమున సంవిన్మయై యాత్మసిద్ధి పొందవలసియున్నది. విశ్వమయస్వభావమున నుండియు విశ్వోత్తి ర్భుడు కావలసి యున్నది. జననమాదిగా సిద్ధిపర్యంత మాతడు జ్ఞాతముగా నజ్ఞాతముగా మహాయానము మహాభావన మొనరించుచునేయున్నాడు. అట్టి యాతని ప్రస్థానములలో నెన్నియో గతిచోదకము లగును. గతినిరోధకములు నగును. అన్నిటిదాటి యాత డాత్మసిద్ధిపొందితీరవలయును. ఆహతుడయ్యె పరాహతుడయ్యె నాతడు గమ్యపథిగ మింపవలయును. ప్రాప్యము నైసన్నిధిలో నుండగా ననుకూలప్రతికూలము లన్నియు నేకార్థప్రపణము లగును. అలోకాలాకి మాతనికి స్ఫురించును. అప్పు డమృతము విష మయినది. ఇప్పుడు విష మమృత మగును. జడము చేతన మగును. స్వరూపసంపేద నఫల మనుభవించును. అది యాతని మహాఫలసంపత్తి. మహాసభోగము. ఈ యర్థమును తాపసవత్సరాజమున ముద్రానాటకమున నా యా పద్యములలో సంగత మొన రించుకొనగలము. మహారసభోక్త నాయకుడు. స్వభావగతనానాభావప్రతీకప్రాయ ముగా నున్న నానాపాత్రవ్యవహారముతో నూయెల లూగియుండి మహాసమావేశమున స్వసంవిద్విశాంతి పొందును. ఇది భారతనాటకతత్త్వము. ఇది భారతకావ్యరహస్యము. ఇది నాట్యోపనిషత్తత్త్వము. ఈ తత్త్వవ్యాఖ్యాత ఆభినవుడు “నమస్తస్మై”.

“రసరహస్య నిదర్శన సంప్రవ
న్నవసవామృతసార రసాల్పజాం
సుకృతిసో రసయంతు భవచ్ఛిదే
స్ఫుటమిమాం రసనాట్యవిమర్శినిం”

మా ధ వ రా మ శ ర్మ.

ర స భా ర తి

మహాత్తములు మహాష్టులు పూర్వరంగ విధానము సమాధరముతో వినిరి. మఱల భరతు నడిగిరి. పూర్వరంగ ప్రసంగముగా రసమని యంటిరి. వచన మాత్రమున నేమియు దెలిసినట్లే కాదు. అంతయు నాట్య గతముగా నిర్ణీతము కావలయును. “భవిష్యతియుగే ప్రాయో భవిష్యంత్యబుధా నరాః” భవిష్యత్కాలమున సామాన్యముగా నరు లబుధు లయ్యెదరు. వారల కిది సుగోచర మగుటకై నాట్య సంగతముగా మీరీ యంశముల విశద పఱుప నలెను. మేము కొన్ని ప్రశ్న లడుగుదుము. వాని సమాధానము మీరు సెలవిండు !

ఋ షు ల ప్ర శ్న

౨౧౨. యే రసా ఇతి పత్యంతే నాట్యే నాట్య విచక్షణైః

రసత్వం కేనైవ తేషా మేత దాఖ్యాతు మర్హసి

౨౧౩. భావతైష్ఠివ కథం, ప్రాక్షాః కింవా లే భావయంత్యపి

సంగ్రహం కారికాం చైవ నిర్దుక్తం చైవ తత్త్వతః

నాట్య విచక్షణులు నాట్యమున రసములని పఠింతురు. రసమన నేమి ? వానికి రసత్వ మెట్లు సిద్ధమయినది ? ఆయా ప్రసక్తిలో భావముల సూచించినారు గదా ! వాని నేల సూచించినారు ? వాని నెట్లు చెప్పినారు ? ఏల చెప్పినారు ? భావము లెట్లుత్పన్నము లగును ? ఆవి భావింపజేయునవె యగునేని వేనినవి భావింప జేయును ? ఈ విషయ ప్రభుత్వమున సంగ్రహ ముపదేశింపుడు. కారిక నిరూపింపుడు. నిరుక్తము ప్రతిపాదింపుడు. యథాతత్వ మీ సర్వస్వ మాదేశింపుడని మహాష్టుల వచన సార సంగ్రహము.

దీని తత్వ మిది. మొదట నాల్గు వేదముల నుండి నాలు గంశములు స్వీకరించినట్లు స్పష్టమయినది. అందు పాఠ్యగీతములు సుప్రసిద్ధ స్వరూపములు. అభినయము కూడ — మహాగీతములం దర్థముల సమ్యక్ అభినయము నిర్దేశించుట బట్టి అర్థప్రాప్తి కభినయము నిర్ణీత మయిన దనుట బట్టి — యొకవిధముగా వచన బలమున హృదయంగమ మయిన రూపము సూచితమయినట్లే. ఆధర్వణమున రసముల స్వీకరించితి మనుట విశదము కాలేదు. లోకమున మధు

ప్రకృతిలో గాని వికృతిలో గాని సంబంధమున్నట్లు తెలియము. శృంగార రస సంభవమని, చాంద్ర రస శ్లోకమని, రస శబ్దమున కూర్చి పలికిన పలుకు లున్నవి. శృంగారము మొదలగు నవి రసము లెట్లుగను? వానికి రసమను నామమెట్లు సిద్ధమయినది? రసనేంద్రియముచే గ్రాహ్యమగు దాని విషయమున రసశబ్దము ప్రయోగించుట లోకమున ప్రసిద్ధముగా నున్నది. ఈ యర్థమనాదర స్థానమని యెట్లందుము? అవిచారితముగా దీనినెట్లు పేక్షింతుము? లోక ఖిన్నులు రసభావములం దఖిన్నులగుదురని యాదరాతిశయ ప్రతీతి యున్నది కదా! రసమని యంటిరే! రస శబ్ద మెట్లు ప్రాదుర్భవించినది?

భావప్రశ్న

భావమేమి? పూర్వము భావశబ్ద మపరితము. అపరిత భావము తేల సూచితము లయినవి? పాఠ్యాదులె భావము లగునా? అట్లయిన నాదరింప దగినవే యగునను కొందము, వాని రూప మేమి? మాకిది విస్మయముగ నున్నది. “ఖిన్నులయిన” యని యనిన స్థలమున రస సమా భావమున గొన్ని భావముల జెప్పినారు గదా! వాని నే విధమున జెప్పినారు? “జగ్రహ పాత్యం ఋగ్వేదాత్” యనుచోట భావ నామమేని వినలేదు గదా! కొన్నిట వీనిలో భావ శబ్దమును ప్రవర్తింప జేసితిరి. ఆ భావశబ్ద మెట్టిది? “భవతీతి భావః” “భావయ తీతి భావః” ఈ రెంటిలో భావవ్యుత్పత్తి యేది? భావము లుత్పాదించునవియే యగునా? అవి వ్యాపించునవి యగునా? వేని నుత్పాదించును? వేని వ్యాపించును? ఆ యుత్పాదన వ్యాపనము లందలి కర్మయేమి? ఇట్లనేక విధముల ప్రశ్నలు కలుగు చున్నవి. వీనిని క్రోడీకరించిన యయిదు ప్రశ్నలగును. ఈ పంచ ప్రశ్న మొదటి నుండి యుండనే యున్నది. ఇప్పుడు విస్ఫూరించితిమి. మీరు సంగ్రహముగా నేని సమాధానింపుడు! అని ముని కాంక్ష. ఆ ప్రశ్న పంచకము నీ విధముగా నుల్లేఖింప వచ్చును. రస విషయమున నొక ప్రశ్న. భావ విషయమున నాలుగు ప్రశ్నలు. మొత్త మయిదు. ౧. రసములని వ్యవహారము పొందిన రసములకు రసత్వ మెట్లు సిద్ధమగు చున్నది?

comes than would otherwise have prevailed. A subsequent return of general prices to the world level, for example, would alter the commodity balance of trade in an unfavorable direction, precipitate a new period of contraction and readjustment, and thus restore the lower level of prices.

This is, in bare outline and without certain essential qualifications, the process which may be worked out under favorable circumstances—circumstances which by no means exist at the present time. Before turning to these circumstances and qualifications, however, an earlier observation must be repeated. The reader is perhaps asking himself why the cash transfer problem should be made to seem so intricate, and why so elaborate a sequence of events should be necessary to accomplish the apparently rather simple object of making the transfers themselves. Why can the Agent General not go into the market like any one else, and merely buy up the exchange he needs?

The answer is twofold. In the first place, the probable size of the desired cash transfers in and after the fourth year, 1927–1928, will be so great that the ordinary machinery of exchange-market adjustment will not be adequate. The exhaustion of every ordinary resource will still leave the commercial supply of bills far smaller than the commercial demand *plus* the Agent General's needs. If the Agent General nevertheless persists, he will force up the exchange rates and perhaps revive the ominous threat of depreciation. The commercial supply of bills must therefore be increased relative to the commercial demand for them. In the second place, however, there is absolutely no reason why German industry and commerce and finance should of itself, without some such form of indirect compulsion as is exerted by general price changes, export a larger combined value of goods and services and capital than it imports; and still less reason why such a surplus, were it developed, should be of precisely the desired size. Left to themselves, the ordinary commercial operations of international trade and finance tend always to come out substantially in balance. To produce a surplus, the cash transfer operations must therefore be tied up in some way with the general course of

వ్యాపారమున విశేష మగును. ఇది యొక గహన మార్గము. అయినను పరిజ్ఞానమున కిదియే గతి. ప్రతిపదము ప్రత్యంశము నిరూపణ మేమాత్రము శక్య క్రియ కాదు. వ్యాకరణాది శాస్త్రము లనేకము లున్నవి. చిత్ర పుస్తాది కర్మ నిరూపకము లయిన శిల్పముల కంతమే గోచరింపదు. నాట్యాంగమే యొక్కటేని జ్ఞానాన్వయము. తన్నిశ్చయ మేమాత్రము శక్యము కాదు. ఒక నాట్యాంగమునకే యెన్నియో యంగము లున్నవి. వాని భావ తత్వ విస్తరణ మశక్యము. ఒక్కొక్కటి తెలియుటయే సముద్ర మీదుట. అన్నిటి యధిగమన మేరికి సశక్యము. కాని యొకటి కలదు. నైరాశ్య మక్కఱ లేదు. సంగ్రహాదికము త ద్విజ్ఞానమున సదుపాయము. ఇదిగో! నాట్య విషయార్థ సంగ్రహము నిరూపింతును. సంక్షిప్తముగా గ్రహించి యుద్దేశింతును. రసభావాదికము నాట్యమున ప్రాధాన్యము వహించు చున్నది. కాన రస భావాది సంగ్రహము నిరూపింతును. అది యనుమాన ప్రసాధక మగును. చక్కగా నన్యార్థముల నభ్యాసించుటకు శక్తి నిచ్చును. ఆశ్రయా సిద్ధ మనిపించదు. పక్షధర్మత నందించి యంగపోషక మగును. అల్ప సూత్ర గ్రంథార్థముగా ప్రవచనము చేయుదును. సూత్రముగా భాష్య గ్రంథముగా నర్థము వివేచనము చేయుదును. లక్ష్యము పరిక్షించి యన్వేషింప వలసి యున్నట్లు నిరూపించుట యల్ప సూత్ర రచన. అది సంకుచితము. నామ మాత్రముననే యది యుద్దిష్ట మగును. ఇట్లు నిరూపించినను తపోధనులు మీరు గుర్తింతురు. సంగ్రహ మిట్టిదని నేనె యచుట కాదు. అన్యులు ననిరి.

నాట్య సంగ్రహము

౨౧౧. విస్తరణోపదిష్టానా మధానాం సూత్రభాష్యయోః

నిబంధో యః సమాసేన సంగ్రహం తం విదు యుధాః

౨౧౨. రసా భావా హృత్పిసయా ధర్మి పృత్తి ప్రపృత్తయః

సిద్ధిః స్వరా స్తథా తేషాం గానం రంగభృ సంగ్రహః

సూత్ర మనునది లక్షణము. భాష్యము త ద్వ్యక్తికరణ రూప మయిన పరిక్ష. ఇట్టి సూత్ర భాష్యము లందు విస్తరముగ నుపదిష్టము లయిన యర్థముల నిశ్చిత దృష్టితో సంగ్రహముగ నిబంధించుటను సంగ్రహమని బుధు లనినారు. నేను నట్లే చెప్పదును. అందుననే యల్ప సూత్రగ్రంథార్థ మంటిని. అల్పములగు సూత్రగ్రంథము

లీయర్థమున నున్నవి. ఆయర్థ మిందున్నది. ఇట్లు ప్రాక్తన సంవాదమున్నది. రసము, భావము, అభినయము, ధర్మి, వృత్తి, ప్రవృత్తి, సిద్ధి, స్వరము, ఆతోద్యము, గానము, రంగము అనునివి సంక్రహము. ర స ము నాట్యమున రసము లెనిమిది యనిరి.

శృంగారము	హాస్యము	కరుణము
రౌద్రము	వీరము	భయానకము
బీభత్సము	అద్భుతము—	

భా వ ము : స్థాయిభావము లెనిమిది

రతి	హాసము	శోకము
క్రోధము	ఉత్సాహము	భయము
జగుప్స	విస్మయము—	

సంచారిభావములు ముప్పది మూడు

నిర్వేదము	గ్లాని	శంక
అసూయ	మదము	శ్రమము
ఆలస్యము	దైన్యము	చింత
మోహము	స్మృతి	ధృతి
ప్రేడ	చలత	హర్షము
ఆవేగము	జడత	గర్వము
విపాదము	జౌత్సుక్యము	నిద్ర
అపస్మారము	సుప్తము	విబోధము
అమృతము	అవహిత్య	ఉగ్రత
మతి	వ్యాధి	ఉన్మాదము
మరణము	త్రాసము	వితర్కము

సాత్విక భావము లెనిమిది విధములు.

స్తంభము	స్వేదము	రోమాంచము
స్వరభంగము	నేపథ్యపు	వైవర్ణ్యము
అశ్రువు	ప్రళయము.	

అభినయములు నాలుగు రీతులు

ఆంగికము	వాచికము
ఆహార్యము	సాత్వికము

రెండు విధములు.

౧. లక్షణ రూప మయిన యర్థము కారిక.
౨. లక్షణ రూప మయిన యర్థమునకు వాచకమగు సూత్రము కారిక.
౩. ఆ సూత్రో ద్వేషమున ననుపతిత మగు స్లోకము కారిక.
౪. లక్షణోద్ఘాత ప్రకర్షమును ధర్మ్యంతర వ్యవచ్ఛేదమును ప్రదర్శించు ధర్మ్యము కారిక.
౫. జ్ఞప్తి సాధకము కారిక యని పిండి తార్థము.

నానా నామాశ్రయోత్పన్న మిత్యాదికము నిరుక్త లక్షణము. స్లోకద్వయము నిరుక్త స్వరూపమును జెప్పను. అనేక వ్యక్తి భేద భిన్నమయిన యర్థము లక్షణీయము. దాని సూచించు నర్థము లక్షణాత్మక మని నిశ్చితము కదా ! అందు కొన్ని యాక్షేపములు తత్ప్రతి సమాధానములు నుండును. తన్నిరూపణ పురస్కరముగా తత్త్వము స్థాపిత మయినచో నది తత్పరీక్షా రూపమయిన నిరుక్త మగును. లక్షణ మనునది కేవల పరిభాషా మాత్రము కాక విచారణాత్మకమని వివేచించి యాక్షేప సమాధానముల ద్వారమున చెప్పవలెను.

నానా నామాశ్రయోత్పన్నం = లక్షణ వాక్యమునందు అర్థ ప్రతిపాదకము లయిన సుబంత శబ్దము లుండును. అవి నానా ప్రకారము లయిన నామ శబ్దములు. ఆ నామ శబ్దముల ననుసరించి యాక్షేప ప్రతి సమాధానముల నముత్పాద ముండవలెను. నామ పదములం దాక్షేప ప్రతిసమాధానములు నిఘంటు నియమాన్వితములై యుండును. నిఘంటు వభిధాన కోశము. అభిధాన (శబ్ద) కోశములందు కొన్ని రూఢిశబ్దములు కొన్ని యితరములు నుండును. ఆక్షేప ప్రతి సమాధానముల యుత్పాదము కొన్నిట రూఢిశబ్దములం దన్విత మగును. కొన్నిట ప్రకృతి ప్రత్యయ విభాగ నిగమనముతో నన్వితమగును. ఇదియే నిఘంటు నిగమాన్విత పదమున నిరూపిత మగును. ధాత్వర్థ హేతు సంయుక్తం = లక్షణ వాక్యము నందుండు తిజంత పదముల విషయమై కల రీతి నిది చెప్పను. ధాత్వర్థము క్రియ హేతువు క్రియా నిమిత్త మగు కారకము, ఇట్టి ధాత్వర్థ హేతువుల సంయోజనము నిశ్చయ స్థాపనము నందలి విచారము. క్రియా

కారకముల స్థాపన విచారము కలది యని తాత్పర్యము. ఈ స్లోకము నందలి మూడు విశేషణములు లక్షణ నాన్వయములో మొదట రెండున్న వలసిన శబ్ద పరీక్షను సూచించు చున్నవి. “ఈ శబ్ద మీ యగ్రమున నేల ప్రవర్తించినది ? ” యనునది యాత్యేషము. “ఇదిగో ! ఈ విధ మున ప్రవర్తించినది.” యని చెప్పట ప్రతి సమాధానము. ఇది యంతయు ప్రదర్శించిన నస్తుప్రాచీతము.

నానా సిద్ధాంత సాఫితం = ఇది యగ్ర పరీక్షా దర్శకము. సర్వ తంత్ర ప్రతి తంత్రాదులు నానాప్రకారము లగు ప్రమాణమూలకము లయిన యగ్రముల నిరూపించును. వానిని సిద్ధాంతము లందురు. అట్టి నానాసిద్ధాంతములచే సాఫిత మగునది. విషయ స్థాపనమున నాత్యేషోద్ధరముల సాధనము కలది యని భావము. ఇది యంతయు పరీక్ష. నానా తంత్రము లెన్నియో సిద్ధాంతముల జెప్పును. నాహ, ధాతు, సమయ విశేషముల యాశ్రయమున సర్థ సిద్ధి యగును.

౧. “ఉలూఖిలః, ఉగ్రేఖిమస్య” దీని కూర్వమున నాకాశమున్నది కాపున నిది యులూఖిలము. అనుచోల నామ శక్తి నిర్ణయ మిచ్చు నదిగా నున్నది.

౨. “రసః” “రస్యత ఇతి రసః” ఆస్వాదింప బడును గావున రసమని వ్యవహారము. ఇందు ధాతు శక్తి నిరూపకము.

౩. “పిశాచః” పిశిత మశ్నాతి” మాంసము భక్షించు నది.” ఇందు నామ ధాతువులు రెండును నిరూపకములు.

సమయ విశేషములు మూడు విధములు. తౌకికము వైదికము ప్రతిశాస్త్ర పార్షదము అని. ఇట్టి సాంకేతికము లయిన విశేషములను వేరువేరుగా గుర్తించునది. సంక్షేపముగా సర్థావధారణము నిరుక్త ప్రయోజనము. ధాత్వర్థవచనమున సంగ్రహముగా సర్థ సూచక మగు అర్థము స్థాపిత మగునేని దాని నిరుక్తమని యందురు.

ఈ నిరూపించిన విధమున సంగ్రహమును విస్తరించి స నిరుక్త ముగా స కారికముగా ప్రతిపాదింతు నని భరతు డనుచున్నాడు. సంగ్రహమై విస్తారితమై విభాగము పొందును. పరీక్షా పర్యంత మది విశదము కాదు. కేవలము వచన మాత్రమున సర్వము సంపన్నము

కాదు. అందుననే పరిత్యక్తమై నిరుక్తము. అలక్షిత పరిత్యక్తము కుదు రదు కావున లక్షణార్థమై కారిక. ఇక నాట్య సంగ్రహము వివేచనము చేయవలయును.

ర స ప్ర కా శ ము - మ హా ర స ము

౨౨౨. శృంగార హాస్య కరుణా రాద్ర వీర భయానకాః

బీభత్సా ద్భుత శాంతాశ్చ సవనాద్యై రసా స్మృతాః

నాట్య సంగ్రహము నందు రసము మొదటిది. ఆ రస విభాగ మిందున్నది. శృంగార హాస్య కరుణములు రాద్ర వీర భయానకా ములు బీభత్సా ద్భుత శాంతములు నని. నాట్యమున నవగ్రసములు విఖ్యాతము లయినవి. నాట్య మనునది సర్వ విధములగు నాటకము లలో విశిష్ట విశేషమున ప్రకాశింప దగిన యుద్ధము. నటుని యందలి యభినయ ప్రభావముచే సహృదయ సామాజకులకు సాక్షాత్కార కల్పము ఏక ఘనమయిన మానస నిశ్చలత యావిర్భవించును. ఆ యేక మానసాధ్యవసేయ మీ నాట్యము. ఇట్లు ప్రకాశింప దగిన నాట్యార్థ మనంత విభావాత్మక మయినను స్థాయిస్వభావము. భావుక సహృదయుని సంభావనములో జగద్గతములయిన జడము లన్నియు సంవిదూషములై స్వాత్మ సంవిల్లగ్నము లగును. ఆ సంవిత్తు కూడ భోక్తృ స్వభావమున పర్యవసానము పొందును. నానా విధమయిన భోక్తృ వర్గ మంతయు మహాభోక్తలో పర్యవసించును. ఆ మహా భోక్తృ భావమునందే రసాశ్రయము కాదగిన స్థాయిదూషమగు చిత్తవృత్తి స్వభావ మనుగతమై యున్నది. కావ్య విశేషమున ద్యోత నీయమగు మహార్థ మంతయు చిత్తవృత్తి స్వభావముగా నిర్భాసిం చును. ఈ యేకఘన మగు చిత్తవృత్తి స్వరూపము సవిశేషముగ గుర్తింప వలసి యున్నది. దీనిలో స్వకీయము పరకీయ మను భేద మాపాదించు విశేష మేమాత్ర ముండదు. ఏది స్వకీయము? ఏది పరకీయము? కొన్ని ప్రమాణములను బట్టి యిదిగో! యిది స్వకీయ మని నిశ్చయింతుము. మఱి కొన్ని మానము లనుసరించి యిది పరకీ యమని నిశ్చయింతుము. ఈ నిర్ణయము లిచ్చు మానము లనంత ములు. మేయములును మానాధీనము లగుట అనంతస్థులుగనే యుండును. ఇట్టి చిత్తవృత్త్యంతర శత సహస్రములు ఈ యేకఘన

చిత్తవృత్తిలో నేమియు తమ ప్రభావ మాపాదింప జాలవు. అవి యన్నియు దీని నుండి దిగజారి పోవును. ఇది యొక యతౌకిక మయిన చేతోరసము. ఇదియిట్లుగుటలో నొక నిమిత్త మున్నది. నాట్య కావ్యములం దుపాత్తము లయిన గేయ పదములు లాస్యాంగములు సంపాదించు నట్టి సౌందర్యమున కావ్యములందలి గుణాలంకారములు శోభా సంస్కార పరిష్కారములు కలవై విలక్షణ సంపదచే లక్షణ రన్యత సంపాదించు కొనును. గుణాలంకారముల కుపజీవన మిచ్చుటలో నివి యిట్లు నిదానములు కాగా, గీత మాతోద్యము మొదలగు నవి కావ్యమును సమ్యక్ సుందరముగా నొనర్చును. అట్లు సుందరీ భూత మయిన కావ్యమహిమ సహృదయ చిత్త విస్ఫారమునకు సహకరించును. అప్పుడు సహృదయుడు నాట్య ప్రయోగానుకారములో మగ్నోన్నగ్న చేతస్కుడై విశిష్ట సంవిదాశ్రయు డగును. ఇంతటి స్పంద సుందరతచే నాతని చిత్తవృత్తి యేకఘన మగుచున్నది. కావుననే సాధారణ్య మొకటి సిద్ధ మగును. అప్పుడు సామాజికుడు స్వాత్మ సద్భావమున సంవి త్సమావేశము పొందును. ఇంతటి స్వాత్మ సంవి త్సమావేశము నాతడు పొందుట కీ యేకఘన చిత్తవృత్తియే నిదాన మగుచున్నది. ఈ చిత్తవృత్తి సర్వవిధ చిత్త వృత్తుల కన్న విలక్షణము. ప్రమాణ ప్రమేయముల ననుసరించి వస్తు విజ్ఞానము సంపాదించు చిత్తవృత్తి యొక డున్నది. అది తౌకిక చిత్త వృత్తి. ఈ చిత్తవృత్తి తౌకిక చిత్తవృత్తి కన్న విలక్షణము. ప్రమాణ ప్రమేయముల పదవి దూరముంచి తటస్థముగా నుండి పదార్థముల నవగతము చేసికొను నట్టి పరిమిత యోగిచిత్తవృత్తి యొకటి కలదు. ఈ యేక ఘనము దీని కన్నను విలక్షణము. సర్వ విధ చిత్త వృత్తి విలక్షణమగు నీ చిత్తవృత్తి తాదాత్మ్యము నలన సిద్ధమగును. పరిమితమగు స్వాత్మాశ్రయత్వ మనునది దీనిలో నిర్భాసింపదు. ఇతర చిత్తవృత్తులేవియు దీని పెంట జనింపవు. నిరంతర ఘనమయిన యిట్టి చిత్తవృత్తి రూఢము కాగానే నిర్విఘ్నమగు స్వ సంవేదన నిశ్రాంతి కలుగును. ఇట్టి స్వ సంవిద్విశ్రాంతినై రసనము రసము అని యందుము. రసమిది రసనమను వ్యాపారముననై సంగృహీత మగును. రస వ్యాపార గృహ్యమాణ మగుట రస శబ్దమున వ్యవహరింప

నచ్చును. రసవికల్పమింకను విస్తరింప నుగ్మాము. కావున రసమె
గాట్యము. తత్ఫలము వ్యుత్పత్తి. రసమొక్కటి. అందు విభాగము
లేదు. కాని భాగాభినివేశమున రసాంతరములు రూపితము అగు
చున్నవి. అని కావ్యాధ్యమును భావించు శేయును. అట్లు రసములు
ఛోమ్మిది. శాంత మవలసించు వారు రసము తెనిసెడి యందును, మహా
రస మొక్కటి ముఖ్యము. దీని నుండి యితరములు రూపితములగుట
యిట్లు సంగతముకావచ్చును. మహాస్ఫోటమొక్కటియే. పదనన్త స్ఫోటా
దులన్నియు కల్పితములు. అసత్యములును. మహారసమొక్కటి. రసాంత
రములు కల్పితములు. మహారసమునందు రసాంతరములు భాగాభినివేశ
మున సంభావితములగుచో భాగస్వరూపములనియు గుర్తింపవచ్చును.

ర స క్ర మ ము

రసములను శృంగార హాస్యాది క్రమమున నిరూపించుటలో
నొక విశిష్టమగు రమ్య భావ మున్నది. కామము సకల జాతి సుల
భము. అత్యంత పరిచితము. నిఖల జనులకు హృద్యము. కాన
మొదట శృంగారము నిద్దిష్ట మయినది. హాస్యము తదనుగామి.
అందుచే రెండవది యయినది. నిరపేక్ష భావమగుట కరుణము
శృంగార విపరీతము కావున మూడవదిగా నిద్దిష్టము. పిమ్మట కరుణ
నిమిత్త మయిన శౌరద ముచితము. అది యర్థప్రధానము. కావ్యాధ్య
ములు ధర్మమూలము లగుట ధర్మ ప్రధాన మయిన వీర మనంత
రము నిరూపిత మయినది. ఆ వీరముకూడ భీతాభయ ప్రదాన సార
మయినందున దాని పిమ్మట భయానక ముపాత్త మయినది. భయా
నక విభావములు బీభత్స విభావములు దాదాపు సమానములుగా
నుండును. ఇట్టి సాధారణ్య సంభావనముననే భయానకానంతరము
బీభత్స మున్నది. వీరముచే నింతయయిన దని వీర ఫల మిది యని
నిరూపించుటకే వీర పర్యంతమున నద్భుతమును జెప్పుట సంగత
మగును. “నిత్యము పర్యంతమున నద్భుతము నిరూపింప వలె” నని
నియమ మున్నది. కదా! వీని యనంతరము శాంతము సముచితము.
ధర్మాధ్య కామములు త్రివర్గము. త్రివర్గాశ్మకము ప్రవృత్తి ధర్మము.
తద్విపరీతము నివృత్తి ధర్మము. శాంతము నివృత్తి ధర్మాశ్మకము.

మోక్షఫలకము. ఈ శాంతమునందే స్వాత్మ సమావేశమున రస చర్యణ యున్నది. ఇట్లే నాట్య రసములు నవ సంఖ్య కలవె నుప సిద్ధములుగా నున్నవి.

స్థాయి కథనము

౨౦౩. రతి చ్ఛాపన నోకన క్రోధ త్సాహా భయం కథా
బగుచ్చ విశ్రయ శరూః స్థాయిభావాః ప్రకీర్తితాః.

రసము విభావాది బలముననె కలుగును గావున రసానంతరము భావకథన ముచిత మగుచున్నది. లౌకికములగు రత్యాది చిత్తవృత్తులను తెలియక పోయినచో కవిగాని నటుడుగాని తద్విషయములగు విశిష్ట విభావాదుల నాహరింప లేడు. రత్యాదులను గుర్తించునేని కవి నటులు శక్తి కలవా రగుదురు. రతి, హాసము, శోకము, క్రోధోత్సాహములు, భయము, జగుప్స, విస్మయము, శమము నని స్థాయి భావములు ప్రకీర్తితము లయినవి. శాంతమున కుత్సాహము స్థాయి యని కొందరనిరి. జగుప్స స్థాయి యని కొందరనిరి. అన్నియు శాంత స్థాయులని కొందరు. తత్వజ్ఞున జన్యమయిన నిర్వేదము శాంతస్థాయి. కావుననె వ్యభిచారిభావ గణనమున నమంగల రూప మయినను స్థాయి వ్యభిచారు లనె శుభయధర్మోప జీవిత్య ఖ్యానము నకై నిర్వేదము మొదటగా నిర్దిష్ట మయినది. స్థాయి భావముల నిర్దేశించు నీ కారికలో సంఖ్య నిరూపితము కాలేదు. కావుననె యీ స్థాయిభావములు వ్యభిచారులు నగును. ఈ యంశమింకను విశేషము కాగలదు. నిర్వేదాదులు పూర్వ నిరుక్తములు ముప్పది మూడు వ్యభిచారిభావములు. వాని కారికలివి.

వ్యభిచారి భావము

- ౨౦౪. నిర్వేద గ్లాది శలకాఖ్యా ప్రథాపాయా మప గ్రహాః
ఆలస్యం చైవ దైన్యంచ చింతా మోహః ప్రియతః పృతిః
- ౨౦౫. వీడా చపలతా హర్ష ఆవేగో జగతా తథా
గర్వో విషాద బౌద్ధుక్యం నిద్రా వస్మాద పిప చ
- ౨౦౬. సుప్తం విదోభో ఒమర్షణా మహత్త మధఃగ్రతా
మతి రద్వృథి ప్రభో న్మాద ప్రథా మరణ మపచ
- ౨౦౭. త్రాసశ్చైవ పితర్కృశ్చ విభేయా పృథుచారిణాః

ఈ వ్యభిచారి భావ పరిగణనమున సంఖ్యా నిర్దేశ మున్నది. వ్యభిచారులివి మాత్రమే యని యుభయతో నియమునకై సంఖ్య చాదాన మున్నది.

సాత్విక ము

౨౨౮. స్తంభః స్పృహ ౨౪ లెహించః స్వరభంగోద వేదయః
వైషష్ట్య మస్మి ప్రలయ ఇత్యుష్టా సాత్వికాః స్మృతాః

స్తంభాదు లెనిమిది సాత్విక భావములు వ్యభిచారివృత్తము నభినయ వృత్తము నుపజీవింప జేయునవి యగుట వేరుగా పరిగణితము లయినవి.

అభినయ ములు

౨౨౯. అంగికో వాచికచైవ హృహర్యః సాత్విక ప్రభా
ధ్వనయా హ్యేతే విభేద్యా నాట్య సంశ్రయా

నాట్య సంశ్రయములయిన యభినయములు నాలుగు. ధనుః ప్రతిశీర్షిక మకుటాదుల వలన నాహార్యము ప్రత్యక్ష బుద్ధిలో నంత రంగముగా నుపయోగించును. ఈ నాలుగు లోకమున నొకప్పు డుండవచ్చును. ఉండక పోవచ్చును. నాట్యమున నుండి తీరును. నాట్యమున నభినయమే జీవితము. కావుననే రసభావానంతర మభినయము లుద్దిష్టము లయినవి. అభినయములు లోకీక ధర్మము ననువర్తించును. లోకధర్మము మూలముగా తదుపయోగి సామయిక ధర్మము ననువర్తించును. కావున వీని యనంతరము ధర్మ నిర్దేశము సముచితము.

లోక ధర్మ : నాట్య ధర్మ

౨౩౦. “లోకధర్మీ నాట్యధర్మీ ధర్మీతి ద్వివిధః స్మృతః”
భారతీ సాత్వతీ చైవ కైశిక్యా రభటి తథా
చతస్ర వృత్తయో హ్యేతా యానునాట్యం ప్రతిష్ఠితం

ధర్మ రెండు విధములు. లోకధర్మ నాట్యధర్మ యని. అభినయ మనునది యభినేతవ్యము విడిచి వేరుగా నుండదు. దశరూపక సంబంధ ద్వారమున వృత్తులు తదుపకార మొనర్చునవిగా లోకమున ప్రసిద్ధములు. వృత్తులు రెండని మూడని యయిదని భావింప రాదను

టకే “చత్రగో వృత్తయః” నాలుగు వృత్తులని స్పష్టముగ ననుట. ఈ వృత్తులందె నాట్యము ప్రతిష్ఠితమై యున్నది. ఈ భారత్యాది వృత్తులును దేశ వశమున నానా విధము లగును. అందుననే యనంత రము ప్రవృత్తులను జెప్ప వలసియున్నది.

ప్ర వృ త్తు లు

౨౩౧. ఆమృతి దాక్షిణాత్యచ తథాచై వాంఘ్ర మాగధీ

పాంచాల ముద్యమా చేతి విజ్ఞేయా స్తు ప్రవృత్తయః

ఆనంతి, దాక్షిణాత్యః, ఆంధ్ర, మాగధి, పాంచాలి, మధ్యమ యిల్లు ప్రవృత్తులు తెలియ దగి యున్నవి. ఈ ప్రవృత్తులు నాట్య ప్రవృత్తులు. ఇవి యెన్నియేని కావచ్చును. ఓక్ర ప్రవృత్తి, వంగ ప్రవృత్తి, కణ్ణాట ప్రవృత్తి యిల్లు దేశభేదమున ప్రవృత్తు లుండ వచ్చును. ఈ స్వరము సిద్ధి పర్యవసాయి కావున సిద్ధి చెప్ప వల యును. సిద్ధి దైవికే సిద్ధి, మానుషీ సిద్ధి యని రెండు విధములు. శారీరమాలు నైణములు నయిన స్వరములు షడ్జాతు లేడు కలవు. స్వరములు పాత్య గాన సంగృహీతము లగును. అయినను పృథ గుపాత్రములు కావలసి యున్నవి. కేవల స్వరములును ప్రయోగోప రంజకములుగా నుండుట లక్ష్యమున గోచరించు చున్నది. అంత రాలాపమున నిది యంతయు ప్రసిద్ధము. ఇది లక్షణాన్వితము కావల యుట సమ్మతము. కేవలము లౌకికము బాధితము. సంగ్రాహ్యము కాదు. లక్షణాన్వితమే నాట్య పరిగ్రాహ్యము.

ఆ తో ద్య ము

౨౩౨. తతంచై వావనద్ధం చ మసం సుషిర మేవచ

చతుర్విధం చ విజ్ఞేయ మాతేద్యం లక్షణాన్వితం

లక్షణాన్వితమగు నాతోద్యము నాల్గు విధములు. తతమ వనద్ధము ఘనము సుషిరము నని. ఈ చతుర్విధమే స్వరము కాదు. బహుల చర్మకారాది వాద్యము కూడ సంగృహీతము కావలెను. “ఆతుద్యతే= అభిహన్యతే ఇత్యాతోద్యం” చక్కగా మ్రోగింపబడు ట నాతోద్య మను వ్యవహారము సంగతము. తత మను వాద్యము తంత్రీ గతము. అవనద్ధ వాద్యమునకు పౌష్కర మనిపేరు. పుష్కర

మావర్తక మను దేవతాధిష్ఠిత మగుట పొష్కర మయినది. పుష్కరము = మేఘము, పుష్కర శబ్ద శ్రవణము ననుసరించి యిది సమాగత మయినది. ఇది పద్మ పత్రాకారమున చర్మపుట భాసముగా నుండును. “హస్తే కలాసామ్యార్థ మితి ఘనః” కలా సామ్యము నకై మ్రోగింప బడుట “ఘనము” అగును. ఘనము తాల రూపము. కాంస్య తాలాదికము ఘనము. ఇది తాలమె ముఖ్య ప్రమాణముగా నుండును. తాలము స్వరవర్ణ సంభవము.

పంచవిధగానము

౩౩౩. ప్రవేశాక్షేప నిష్క్రమ ప్రాసాదిక మథాంతరం
గానం పంచవిధం జ్ఞేయం భ్రువా యోగ సమన్వితం.

గాన మయిదు విధములు. ఇది ధ్రువా సంబంధమున నుండును. రంగమున పాత్ర ప్రవేశ సమయమున భావ ప్రకృత్యవస్థాది సూచకముగా గాన మొనరింతురు. అది ప్రావేశికీ ధ్రువాగానము. రసాంతరములను తెలియ జెప్పటకై యాక్షేప గానముండును. అది యాక్షేప్తికి ధ్రువ. పాత్ర నిష్క్రమణ సమయమున నొనర్చునది నిష్క్రమ గానము. వేరొకటి ప్రాసాదికము. రంగము ప్రవేశించిన పాత్రయొక్క యంతర్గత మయిన చిత్తవృత్తిని సామాజికుల కందించుటకై విశేషము చేయుటకై ప్రసాద గానము నియతము. ప్రవేశాదులు కేవలము గానోపచారములు. ప్రసాదమె గాన ప్రయోజన మగుట నిది ప్రాసాదిక మగును. వీని యందంతటను ధ్రువా గీత్యాధారముగా నియతమయిన పద సమూహము తగిన సంబంధమున నచట సమన్వితమై యుండును. తదర్థ ప్రాథాన్యమున నియత రూపముగా నుండును. రంగమండపము మూడు విధములని మొదటనె నిరూపితము. కఙ్క్యవిభాగము ననుసరించి గతివిధానములకు సర్వాభినయములకు సర్వాను భావములకు గానముల కాత్మోద్యములకు పకరించునది మండపమే. రంగముననె కఙ్క్యవిభాగము సంగృహీతమగును. ఇప్పటికిది యంతయు నల్పసూత్రార్థ మయిన నాట్య సంగ్రహము.

ర స స మీ ట్ల

ఇంతవఱకు సంగ్రహ కథన మయినది. ఇక లక్షణ పరీక్షల

నిరూపింప వలయును. ఇటుపై సూత్ర గ్రంథ వికల్పన మావశ్యకము. సూత్రకము లక్షణము చెప్పెదము. దీనిచే కారికయు సంగ్రహీత మగును. గ్రంథ మనునది భాష్యము. అది వికల్పనములతో నాక్షేపములతో ప్రతి సమాధానములతో గూడి యుండును. పరీక్ష యనునది నిరుక్తశబ్ద వాచ్యమని పూర్వమె ప్రతిజ్ఞాతము. సూత్రవివరణ స్వభావమగు కారిక సూత్రమును గూడ ప్రకాశింపజేయుచు బహుతరాక్షేప సమాధానములచే వ్యాకులపాటు పొందిన శిష్యపాఠక జనులకు స్థిత పక్షము నిరూపించి యుపకరించును. కావుననే సూత్రము భాష్యము పరీక్ష ప్రవచింతుమని ప్రతిజ్ఞాత మయినది. రసవిషయమె ముందుగా నిరూపింప వలయును. ఇక చానికై పరికర బంధము ఘటించుము. ఈ చెప్పిన రసాదులలో రసములనె సూత్ర గ్రంథ పరీక్షా క్రమమున విభజించి వ్యాఖ్యానింతుము. సచేతస్సు-లవధానము వహింపుడు.

ర స వ్యాఖ్య

౨౩౪. “తత్ర రసానేప తావత్ అదా వభివ్యాఖ్యాస్యామః”

“నహి రసాదృతే కచ్చి దర్థః ప్రప ర్తతే

“తత్ర విభావా నుభావవ్యభిచారి సంయోగాత్ రస నిష్పత్తిః”

ఉద్దేశ క్రమమె పర్యనుయోజ్య మనుకొందురు. రసవిషయమున మరి యొకటి యున్నది. ఇచటి క్రమ మిది. ఇది క్రమ హేతువు. రసము వ్యాఖ్యానింతుము. రసము లేక ఏ యర్థమును లేదు. రసము వినా విభావాద్యర్థ మేదియు బుద్ధిలో వ్యాఖ్యేయముగా ప్రవర్తింపదు. రసము వినా ప్రయోజన మేదియు ప్రవర్తింపదు. ప్రీతి పురస్కరముగా వ్యుత్పత్తి మయమేదియు ప్రసరింపదు. సామాజిక లోకము రసాదృతము కాగా రసనాత్మక ప్రతీతి యుదయింపగా నేక ఘన మగు విశ్రాంతి పొందును. అప్పుడితరమగు భావాది కార్థ మేదియు సామాజిక బుద్ధిలో ప్రవిభాగమున నుండదు. సర్వజడము ప్రధాన స్థాయి చిత్తవృత్తిలో మగ్నమగును. ఆ స్థాయి చిత్తవృత్తి చిత్తవృత్త్యంతరములచే నుపకృతమై ప్రధాన మగుచున్నది. అందు జడము ఖగ్నమై విభావానుభావాది వర్గముగ నవభాసించును. అప్పుడు వ్యాఖ్యాతృ నట సామాజికాభిప్రాయమున జూడ స్థాయి

వృత్తికే ప్రాధాన్య మవభాసించును. కాన రసమే పూర్వ ముద్దిష్ట మగుచున్నది. రసమునకే లక్షణాదిక మొకర్ప వలసి యున్నది. పూర్వము “రసములు” అని బహువచనము పల్కితిమి. ఇప్పుడు “రసము” అని యేకవచనమునె ప్రయోగించు చుంటిమి. ఇందలి యాశయ మిది. పరమార్థముగ రస మొక్కటి, అది సూత్రస్థానీయ ముగ రూపకమున నవభాసించును, ఆ రసమున భాగదృక్కుతో జూడ విభాగమున్నది. ఆ విభాగమును తదేక ముఖ ప్రేక్షిత నతి క్రమింపదు. పరమార్థ రసమునె యది ప్రతీక్షించును. ఈ యంశము సుద్దేశముననె చెప్పితిని. ఇప్పుడును చెప్పుచున్నాము. ఇకగూడ చెప్పుదుమా.

ర స సూ త్ర ము — భ ట్ట లో ల్ల టు డు

ఈ చెప్పినది రస క్రమహేతువు. రస విషయ లక్షణసూత్ర మిదిగో! “విభావా నుభావ వ్యభిచారి సంయోగాత్ రస నిష్పత్తిః” రసదృష్టులు భట్టలోల్లట ప్రభృతు లిట్లు వ్యాఖ్యానించిరి. స్థాయిభావమునకు విభావాదులతో గలుగు సంయోగమున రస నిష్పత్తి యగును. అందు విభావము స్థాయి రూప చిత్తవృత్తి యుత్పత్తిలో కారణము. ఇచట ననుభావములన రసజన్యము లగు ననుభావములు వివక్షితములు కావు. రసకారణములు కాని యవి గణనార్హములు కావు గదా! వ్యభిచారులు చిత్తవృత్త్యాత్మకములు. ఇవి స్థాయి సహభావులు కాకపోయినను వాసనా (సంస్కార) త్మకముగా నుండుటయె యిచట వివక్షితము. వక్ష్యమాణ దృష్టాంత మున గూడ వ్యంజనాదులలో నొకటి స్థాయివలె సంస్కార రూప ముగా నుండుటయు నితరము వ్యభిచారి వలె సుదూభితముగా నుండుటయు సంగత మగును. కాన స్థాయియె విభావా నుభావాదులచే సుపచితమై రస మగునని భావము. స్థాయి యుపచితము కాక పోయినచో సహజముగా ననుకార్య రామాదు లందుండునని రామాది రూపతానుసంధాన బలమున ననుకర్త యగు నటునందుండు నని నిశ్చయింప దగును. చిరంతన సాహిత్యకుల కీపక్షమే యభీష్టము. కావుననె దండి — “రతి శృంగారత్వము పొందును. కోపము రాద్రా

తృతీను పొందును.” అని కావ్యాదర్శమున ననినాడు. స్థాయి ముఖ్యమై రసమగు నని భావము.

శ్రీ శంకుకాక్షేపము

శ్రీ శంకుకుడు ఇది కాదనును. విభావాదులు లేకున్న స్థాయి యవగతము కాదు. అవగమ కరణము లేక యవగమ మెట్లు? భూమము వినా ధరాధరాంతర్గత మయిన వహియవగతము కాదు గదా! అవగమకములు విభావాదు లుండవలెను. అపిచ; స్థాయి భావములె స్వయముగా విభావములచే నుత్పాదితములై, అనుభావములచే సూచితములై, వ్యభిచారులచే పోషము పొందినవై సంయోగమున రసీభావము పొందునేని స్థాయిభావములనె మొదట చెప్పవలెను. ఉద్దేశింపవలెను. వానికె మొదట లక్షణము చెప్పవలెను. అదియె యుక్తము. అట్లొనర్ప లేదేమి? మొదట రసములకె యుద్దేశ మున్నది. లక్షణ మున్నది. రసములకె విభావాను భావముల జెప్పి వానినె స్థాయి భావములకును విభావానుభావములనుగ నిరూపించెను గదా! రసముల ననుపదమె లక్షించుచు మునియె యనును. - “వీరమన్నది యుత్తమ ప్రకృతి ఉత్సాహాత్మకము. అది యసంమోహాధ్యవసాయ నయ వినయ బల పరాక్రమ శక్తి ప్రతాప ప్రభావాది విభావాదులచే నుత్పన్న మగును.” అని యని మఱల స్థాయి భావానువాద సమయమున “ఉత్సాహ ముత్తమ ప్రకృతి. అది యవిషాద శక్తి శౌర్యాది విభావాదులచే నుత్పన్న మగును.” అని ముని నిరూపించి నాడు. ఇట్లు రసభావము లభిన్నార్థము లని తేలినది. రసలక్షణమున విభావాదులు విస్తరముగ నిరూపితము లయినవి. భావానువాదమున లేకముగ ప్రదర్శితము లయినవి. పదార్థముల యుత్పత్తిలో కారణము చెప్పిన పిమ్మట పోషము పొందిన వానికె మఱల యుత్పత్తి కారణము చెప్పవలసిన యవసరము లేదు. అట్లు చెప్పుట వ్యర్థము. ఇంకను; స్థాయి యుపచితము కాదేని భావమగునని ఉపచితావస్థ మగునేని రస మగుననుటయు యుక్తముగ లేదు. అట్లే యన్న-హో-నోక్తాక స్థాయి భావమునకు మందతమమని, మందతరమని, మందమని, ఒక విధమున నున్నదని అట్ల నేక విశేషము లుండుట

బట్టి యనంత భేదములు కలుగ వలసి యుండును. అప్పుడు రసమునకును తీవ్ర తీవ్రతర తీవ్రతమాది భేదములచే నసంఖ్యత్వము సిద్ధమగును. ఉపచయ కాష్ఠ పొందిననె రసమని యన్నప్పుడు హాస్య రస మారు విధము లనుట కుదురనె కుదురదు. స్మితము, హాసితము, విహాసితము, ఉపహాసితము, అపహాసితము, అతిహాసితము అనుభేదమున అహాస్యము షడ్విధమనిరి కదా! వేరొక యాపత్తి యున్నది. కామమునం దుత్తరోత్తరము ప్రకర్ష తారతమ్య మున్నదని పది యవస్థల పరిగణించిరి. అభిలాషము, అర్థచింతనము, అనుస్మృతి, గుణకీర్తనము, ఉద్వేగము, విలాపము, ఉన్మాదము, వ్యాధి, జడత, మరణ మనునవి యా దశవిధ కామావస్థలు. వీనిలో సుత్యవస్థ ముత్తరోత్తర ప్రకర్ష తారతమ్యము సంభవింప వచ్చును. అందువలన పది కామావస్థలలో లెక్క లేనన్ని శృంగార రస రతి భావాదులు ప్రసక్తములు కావలసి వచ్చును. మరి యొకటి పర్యాయోచనీయము. పరిపోషము పొందని ప్రాగవస్థలో భావముగా నున్న స్థాయి క్రమముగా నుపచయము పొంది రసీభవించు ననుటలో గూడ విపర్యయ మున్నది. చూడుడు! ఇష్టజన వియోగము విభావముగా సుత్యన్న మయిన శోకము పెద్దదయినను క్రమముగా నుపశాంత మగును. కాని దార్ధ్యము పొందదు. ఇక నది యుపచయము పొందుట యేమున్నది? క్రోధ ముత్సాహము రతి యనునవి నిజ నిజ కారణ బలమున సముద్భూతము లయినను కాల వశమున మారి పోవుటయు గలదు. క్రోధములో నమర్ష మట్టె యుండదు. ఉత్సాహమున స్థైర్య ములవడదు. రతిలో సేవనము స్థిరము కాదు. వీని యం దన్నిట విపర్యయము గోచర మగుచున్నది. ఇట్లుపచయ ముండుటచే రసము భావపూర్వక మనరాదు. భావమే రసపూర్వక మనవలసి యుండును. “రసపూర్వకత్వం భావానాం, భావపూర్వకత్వం రసస్య” అని నాట్యవేదమె యనునె! ప్రయోక్త విషయ విశేషము ననుసరించి ప్రయోగించు నపుడు రసముల నాస్వాదించు సహృదయుల కనుకార్యునందు భావప్రతీతి కలుగుట యున్నది కదా! రస మాస్వాదించగా భావ ముదయించుట వలన ప్రథమ

పక్ష మె యుత్థానము పొందు చున్నది. ఇదియు భావింపుడు! లోకమున భావము దర్శింపగా తత్స్వరూపముగా రసనిష్పత్తియు గోచరించు చున్నది. కాన రససూత్ర మట్లు వ్యాఖ్యానింపరాదు. అన్యథా వ్యాఖ్యానింప వలెను. ఇదిగో! ఇట్లు వ్యాఖ్యానింతుము.

శ్రీ శంకుకరసతత్వము.

విభావములు హేతువులు. అనుభావములు కార్యములు. వ్యభిచారులు సహచారి రూపములు. ఇవి యన్నియు కృత్రిమములై. కాని యవి కృత్రిమములని యనిపించదు. వాని ప్రదర్శనమున నంతటి ప్రయోగ దీక్ష యున్నది. అని విశిష్ట ప్రయత్నా ర్జితములు. గమ్య గమక భాన మనునది వీని సంయోగము. ఈ విభావాదులు గమ్యమును గోచరింప జేయుట కవగమింప జేయుటకు సమర్థములయిన గమకములు. వీనిచే రస మనుమీయమాన మగును. అట్లయినను వస్తు సౌందర్య బలమున నితరానుమీయ మానముల కన్న విలక్షణము. రసనీయ స్వరూపమున నుండును. స్థాయిగా సంభావిత మగు రత్యాది భావము నటుని యందేమాత్ర ముండదు. అయినను సామాజిక జనత యాస్వాదింప గలదు. ఇది ముఖ్యమగు రామాది నాయకులందుండు స్థాయి యచుకరణ రూపము. అనుకరణ రూపమగుట వలననే నామాంతరమున వ్యవదేశము పొందు చున్నది. అదియే రసము. విభావముల నన్నిటిని కావ్య బలమున ననుసంఘాన మొనర్పవలసి యున్నది. అనుభావములను శిక్షాబలమున గుర్తింపవలెను. స్థాయి భావమన్ననో కావ్యబలమున గూడ ననుసంధేయము కాదు. కావ్యమున రతి యని శోకమని యుత్సాహమని శబ్దము లుండవచ్చును. అవి కేవల మభిధాన రూపములుగనె యుండి రతి శోకాదు లభిధేయములుగ జేయ జాలునె గాని వాచికాభినయ రూపముగ నవగమింప జేయ జాలవు. వాక్కు మాత్రమే వాచికము కాదు. వాచికము వాక్కుచే నిర్వహింప బడును. అంగములచే నిర్వృత్త మగునది యాంగిక మగునట్లు వాక్కుచే నది నిర్వహింప బడును. శ్లోక వాక్యమున కేవలము స్వాధ్యము నిరూపిత మగును. అందలి సుఖాత్మ రతిస్థాయి యభినీత మగునె కాని యభిధేయ మానము

కాదు. అవగమనమును నది యవగమింప జేయుశక్తి. అది వాచకత్వశక్తికన్న వేరు. అందువలననే భరత సూత్రము నందు స్థాయి షుము భిన్న విభక్తికముగ గూడ నుపాత్రము కాలేదు. దానిని సూత్రమున జేర్చి చెప్పట మునికి సమ్యతమే కాదు. అనుకరణ మొనర్పరతి శృంగార మగుననియె శ్రీ ముని మతము. లేకున్న నున్నట్లునుకరించుట వలన సర్వక్రియ యున్నది. ఇట్టిది లోక సిద్ధమే. మిథ్యాజ్ఞానమున సర్వక్రియ లోక దృష్టమే, మణి చూచి దీప్తభ చూచియు మణియని తలచుట కలదు. మణి బుద్ధి కలిగి యన్నే పించుట కలదు. అభిధావన మిద్దరిలో నుండును. మిథ్యాజ్ఞాన మవి శేషముగనే యుండును. కాని యర్థ క్రియ బట్టి విశేష ముండును. ఇట్లే లోకమంతట గలదు.

ఇట్లే విషయమున గలుగు విలక్షణ ప్రతిపత్తిలో “సర్వకుడై సుఖి” యను ప్రతిపత్తి కలుగదు. ఈతడె రాముడనియు ప్రత్యయము కలుగదు. ఈతడు సుఖి కాడనియు ప్రత్యయ ముదయింపదు. ఈతడు రాముడగునా? కాడా? అనియు జ్ఞానము కలుగదు. ఈతడు రామ సదృశుడను జ్ఞానము నుదయింపదు. లోకమున గలుగు సమ్యక్ జ్ఞానము, మిథ్యా జ్ఞానము, సంశయ జ్ఞానము, సాదృశ్య జ్ఞాన మిచట కలుగదు. ఈ నాలుగు ప్రతీతుల కన్న విలక్షణమగు ప్రతీతి కలుగును. అదియె చిత్ర తురగ న్యాయమున గలుగు ప్రతీతి. చిత్రమున తురగము గోచరింపగా “ఇది తురగము, ఇది తురగము కాదు. ఇది తురగ మగునా? కాదా? ఇది తురగ సదృశము”, అను చతుర్విధ జ్ఞానములలో నేజ్ఞానమును గలుగదు. ఆ నాల్గింటి కన్న విలక్షణ జ్ఞాన ముదయించును. ఇట్లే నాట్యమున నటునందును విలక్షణ జ్ఞాన ముదయించును. “సుఖి యగు రాముడిదిగో! యితడు” అనునట్టి ప్రతీతి కలుగును. ఇట్టి విజ్ఞానమిచటి తంత్రము. ఇది యిచటి రస వివేకము.

భట్ట తో త భావము

భట్ట తోతుడిది యంతయు విమర్శక్షమము కాదనును. ఇది యంతస్తత్వ శూన్యమని యనును. వినుడు! రస మనుకరణ రూపమా?

అది మెట్లు? రస మనుకరణ రూప మనుట సామాజిక ప్రతీతి ననుసరించియేనా? నటా భిప్రాయమున రస మనుకరణ స్వభావ మందురా? కాక వస్తువృత్తము వివేచన మొనరించు వ్యాఖ్యాతల బుద్ధుల నవలంబించి రస మనుకరణ మంటిరా? “వ్యాఖ్యాత లీవిధమున వివేచింతు”రని కొంద రందురులె! ఈ వికల్పముల నిక పర్యాలోచితము. భరతముని వచనాను సారమున సమీక్షింప మొదటి రస మనంగతముగ దోచును. ఏదియే నొక ప్రమాణ సముపలబ్ధ మనుకరణ మనవచ్చును. “ఇదిగో! ఇట్లు వాడు సుర త్రాగునని సురాపానాను కరణముగా పయః పాన మనునది ప్రత్యక్ష గోచరమై ప్రతిభాసించు చున్నది. ఆ పయః పానము సురాపానమున కనుకరణ మగును. నాట్యములో నట్టిదేమి లభించినది? అట్టి దేమేని యున్ననది రత్యనుకరణ మనవచ్చును. అది యేదియు లేదు గదా! ఆ రామాదుల శరీరము, తన్నిష్ఠమయిన ప్రతిశీర్ష కాదికము, రోమాంచ గద్గదికాదికము, భుజాక్షేప చలనాదికము, భూక్షేప కటాక్షాదిక మెంత యున్నను అది యేదియు చిత్తవృత్తి రూపమగు రతి కనుకారముగ నేమియు నేరికిని ప్రతిభాసించుట లేదు. ఈ ప్రతిశీర్ష కాదులు జడములు. చిత్తవృత్త్యనుకారము లెట్లగును? ఇవి యన్నియు భిన్నేంద్రియ గ్రాహ్యములు. భిన్నాధికరణములు. వానికి వీనికి నేమి సంబంధము? పరస్పర మివి విలక్షణములు. అసలు ముఖ్యమును చూచి యున్న నితరము చూచినప్పు డిది యచుకరణ మని యనవచ్చును. అప్పుడే యను కరణ ప్రతిభాస మున్నది. రామునందున్న రతి గుర్తించిన వారెవరును లేరుగదా! ఇక అనుకరణ ప్రతిభాస మెట్లు? “నటుడు రామానుకారి యనునదియు నుత్త ప్రవాదము. అదియు నిక నిరస్తము.

అ ను క ర ణ వా ద ఖ ం డ న ము

స్వపక్ష సాధనమున కిట్లందురు గాబోలు. “నటగత చిత్తవృత్తి నై సుప్రతిపన్నము చేసి కొన్నప్పుడు శృంగారము రత్యనుకార మగును” అని. ఆ నటుని చిత్తవృత్తి యే రూపమున భాసించునో? విచారింప వలయును గదా! అది రత్యనుకరణముగ గోచరించునా?

ప్రమదాది కారణములచే, కటాక్షాది కార్యములచే, ధృత్యాది సహచారులచే తాకికము కార్యరూపమునగు చిత్తవృత్తి గోచరించి తదాత్మకముగా నట చిత్తవృత్తి ప్రతిభాసించుటను భావించుకొని యిది రత్యనుకార మనుకొందురు. కాని యది రత్యనుకారము కాదు. ఆ చిత్తవృత్తి రత్యాకారముననే ప్రతిపన్న మగుచున్నది. కావున రత్యనుకరణ మన్న వాచోయుక్తి దూర ముంచుడు. అది యిటు సంగతము కాదు.

ఆ విభావాదు లనుకార్యునందు పారమార్థికములు. అనుకర్తయగు నటునిలో నట్లు కాదు. ఇదియె యిచటి విశేష మందురు కాజోలు. అనుడు! అట్లే యనుడు! ఇది ప్రశ్నింతుము. ఆ విభావము లతత్కారణములు, ఆ యనుభావము లతత్కార్యములు, ఆ వ్యభిచారు లతత్సహచర రూపములు. ఇట్లయి కూడ కావ్య శిక్షాది బలోపకల్పితములై కృత్రిమములగును గదా! సామాజికులు వానిని కృత్రిమములుగనె గుర్తింతురా? కృత్రిమములని భావింపరా? అవి కృత్రిమములని వారు భావించినచో రతి యవగతి యెట్లు గలుగును? కావుననే ముగ్ధబుద్ధి కది రత్యనుకరణము కావచ్చును. కార్యము కారణాంతరమున కలిగి నప్పుడు సుశిక్షితుడగు వాడు దాని గుర్తించి వస్త్యంతరము నూహించుట యుక్తము. అసుశిక్షితుడు ప్రసిద్ధ కారణమునే గుర్తించును. వృశ్చిక విశేషమును చూచి యొకడు వృశ్చికమును హేతువయిన గోమయము నూహించును. కేవలము వృశ్చికమునె మఱి యొకడు కారణముగ నూహించును. ఇట్లు కాకున్న నది మిథ్యా జ్ఞాన మగును. ఈ యంశమున కిది ప్రకృత లగ్న మయిన సారము. ప్రసిద్ధ మయిన రతి కారణము. దాని వలననే యనుభావములు కలుగును. రత్యనుకరణ మన్నది కారణాంతరము, విశేష విదుడగు వాడు వీని నిట్లు గుర్తించును. రత్యనుకరణ రూపముగు వస్త్యంతరము నూహించుట విశేషవిదునకు సమంజసము కావచ్చును. ప్రకృతములో నిట్లు లేదు. కాగా రత్యనుకరణ మెట్లు ప్రతీతము కాగలదు? విశేషముల గుర్తింప లేని వాడు అట్టి యనుభావముల జూచి నప్పుడు రతినే యనుమానించును. అదియె కారణ మని తలచును.

అది మిథ్యాజ్ఞానమే యగును. కారణజ్ఞానము మిథ్య యయిన చోట తదాభాస యనుమానము యుక్తము కాదు. బాష్పమును చూచి ధూమమని తలచినను యగ్ని యనుమితము కాదు. ధూమానుకారముగ గోచరించిన హేతువు సాధ్యము నూహింప జేయలేదు. నీహారమును జూచి ధూమానుకార మనుకొన వచ్చును. దాని వలన నగ్ని యనుకార మగు జపాపుష్పము ప్రతీత మగుట లోకమున కానము.

న ట వి ష య ము న భా వ న ము

“నటుడు కోపము లేకున్నను కోపము కలవాని వలె గోచరించును గదా! ఈ యనుకార మంగీకరించితిమి. ఇట్లే సర్వము కాకూడదో!” — ఇది సత్యము. నటుడు కేవలము క్రుద్ధుడు కాదు. క్రుద్ధ సదృశుడు. భ్రుకుటీ బంధాదుల వలన సాదృశ్యము గోచరించుచున్నది. గవయ మృగమును చూచి ముఖాది సాదృశ్య ముండుటచే గోవు నూహించు చున్నాము. ఇంత మాత్రమున నొక యనుకార మేదియు రాదు. నటనందు సామాజికులకు సాదృశ్యమతి లేనే లేదు. సర్తకునందు సామాజికుల ప్రతిపత్తి కేవలము భావ శూన్యముగా నుండు ననుటయు సుశ్లిష్టము కాదు. అనుకార ప్రతిభాస ముండుననుట వ్యర్థమగు వాచో యుక్తి. “ఈతడు రాముడే” అని ప్రతిపత్తి కలుగు నంటిరి. ఆ బుద్ధి కేవల మప్పటిదే యగును. తెద నంతర సమయములో “ఈతడు రాముడు కాదు” అని బాధక బుద్ధి యుదయించునేని దాని వలన నీ బుద్ధికి వైధుర్యము లేక పోయినచో నిది తత్వ జ్ఞానమే కావలయును. కాని యట్లనుట లేదు కదా! అదియు గాక, బాధక మున్నప్పు డది మిథ్యాజ్ఞాన మేల కాదు? వాస్తవముగ పరిశీలించినచో “ఈతడు రాముడు” అను బుద్ధి బాధక జ్ఞాన ముదయింప కున్నను మిథ్యా జ్ఞానమే యగును. వేరొక సర్తకుని చూచి నప్పుడును “ఈతడు రాముడు” అను జ్ఞానము కలుగుచున్నది. ఏ సర్తకుని చూచినను రామ ప్రతిపత్తి కలుగ వచ్చును. ఇక నీ “రామత్వము” సామాన్య ప్రత్యాసత్తి రూప మనవలెను. భావించిన స్థలములందెల్ల కూడి యుండునది కావలెను. అది యుక్తము కాదు. విభాషములుకావ్యమున ననుసంధింప వచ్చునంటిరి.

అదియు మనసునకు పట్టినది కాదు. నటున కెవనికని “ఈ సీత నాది” యని స్వాస్థీయముగా పరిజ్ఞానము కలుగదు. “సామాజికుల కావిధముగా భాసింప జేయుటయే నటుల యచుసంధాన” మందు లేని, యాయనుసంధానము స్థాయి భావమునందే యుండుట యుక్తము. అదియే ముఖ్యము కదా! ఆ ముఖ్యస్థాయి నిట్లునుసంధాన మొనరించి నప్పుడు సామాజికు లది భావించి “ఈతనియందీ స్థాయి యున్నది” అని గుర్తించు వారు కాగలరు కదా! ఇంతకు సర్వము పరిశీలింపగా సామాజిక ప్రతీతి ననుసరించి స్థాయి యనుకరణము రస మనుట సంగతమయిన వాదముగ గోచరింపదు.

“రాముని నేననుకరించు చున్నాను. ఆతని చిత్తవృత్తి నే ననుకరించు చున్నాను” అని నటున కేమాత్రము ప్రతిపత్తి యుండదు. అనుకరణ మనునది సదృశ కరణము. ప్రకృతి స్వభావము తెలియని వాడు సదృశ కరణ మేమాత్ర మొనరింప లేడు. పశ్చాత్కరణ మను కరణ మని యనవలదు. అట్లయిన లోకమునందంతట ననుకరణాత్మత యతిప్రసక్త మగును. “నియతముగా నెల్లప్పు డొకనిచే యనుకరించుట లేదు. ఉత్తమ ప్రకృతి యగు వాని శోకమునె యనుకరింతుము.” అని యందురు కాబోలు! ఎవరట్లునుకరించునది? విచారింపుడు! నట శోకము రామ శోకము ననుకరించునా? నటుని కేమియు శోకము లేదే! శోకమున శోకానుకార మెట్టిది? అశ్రు పాతాదులచే శోకము ననుకరింతురా? ఇది మాత్ర మెట్లు కుదురును? ఆ శోకము వలని యశ్రుపాతములు వేరు. ఈ యశ్రుపాతములు వేరు. అవి యివి యేమాత్రము సంబంధము కలవి కావు. రెండిటికి వైలక్షణ్య మున్నది. ఇచ్చట నింతమాత్ర మిది సంగతము కావచ్చును. “ఉత్తమ ప్రకృతికి సంబంధించిన శోకానుభావముల నే ననుకరించు చున్నాను” అని భావించిన భావించును. ఇందు కూడ నిది విచార్యము.

శో కా ను కా ర మె ట్టి ది?

ఏ యుత్తమ ప్రకృతి శోకాను భావముల ననుకరించు చున్నాడు? ఎవరో యొకని శోకానుభావానుకార మనుట యుక్త

వచనము కాదు. ఆ “యెవరో యొక్కరును” ఏదేని విశిష్టత్వము లేక బుద్ధిలోని కెక్కనే యెక్కరు. ఈ సంభావనములలో నటుడు తన యాత్మను కూడ నందనుప్రవేశము చేసిన వాడగుటచే ననుకార్యానుకర్తృభావ మంతయు గలితమై పోవు చున్నది. మఱియు నిది భావనీయము. శిక్షా వశమున నటుడు సర్వము నేర్చి యుండును. విభావములను మాన్మథ వృత్తులను నాధారణి భావమున హృదయ సంవాద బలమున ననుభావములను ప్రదర్శించు చుండును. కావ్యములను సముచితము లయిన కాకు విన్యాసముల యుపస్కారములతో కలయ కలుపుకొని పఠించుచు చేష్టించును. నటు డొనరించునది యంతమాత్రమ. ఏతావన్మాత్ర ప్రతితి యనుకారమని యెవ్వరనరు. వేమానుకరణ మొనరించినంత మాత్రమున రామ చేష్టితానుకార ముండు ననము. కేవలము కథా వస్తు వృత్త మనుసరించి సంత మాత్రమున రామానుకరణ మున్న దనము. ఏమియు తెలియని దానిని వస్తువృత్త విధమున నొకడనుకరించు ననుట యెన్నడును కుదురనిది. స్థాయ్యనుకరణము రసమని మునియేని యొకప్పుడేని యననే యనలేదు. ఈ యనుకరణ వాదమంతయు జలలిపి మాత్రమే యగుచున్నది.

అనుకరణ వాదుల పట్టుదలలు వేరు, హరితాలాదుల వర్ణక ములు కూర్చుకొని యే మేమియో చేయుదురు. రంగులు పొదిపి పొదిపి “ఇదిగో! యిది గోవు” అని యన వచ్చును. ఏది గోవు? వర్ణకములచే వ్యభ్యమానము గోవగునా? సిందూరాది వర్ణముల కూడికచే పారమార్థిక మగు గో నభివ్యభ్యమాన మగుట లేదు. చీకటిలో నున్న గోవు ప్రదీప ప్రభచే నభివ్యక్త మయినది. అట్లు వర్ణక ములచే సత్య గోవభివ్యక్తము కాదు. త త్సదృశ మేదేని సమూహ విశేషము వర్ణకములచే గోచరింప వచ్చును. అచట కూర్చిన సిందూ రాదులు గవావయవ సన్నివేశమునకు తగినట్లు సన్నివేశ విశేషము లతో కూడినవై గోసదృశ మన్న జ్ఞానమును కలుగ జేయునవి కావ చున్నవి. అంతమాత్రమే వాని బలము. ఇట్లు ప్రకృత మేమియు కుదుగదు. ప్రకృతములోని విభావాది సమూహమును రతి సాదృశ్య విజ్ఞానముతో గుర్తించుట కవకాశము లేదు. భావానుకరణము

రసమనుట కుదురుట లేదు. ఎవరేని యిట్లన వచ్చును. “సుఖ దుఃఖ జనన శక్తి కల విషయ సామగ్రి యంతయు శాహ్యముగా నుండును. సాంఖ్యుల తత్వ మనుసరించి చూడగా “రసము సుఖ దుఃఖ స్వభావము” అని తెలును. ఇట్లు పరిశీలింపగా విభావము లా సామగ్రిలో దళ స్థానీయములు. అసుభావములు వ్యభిచారి భావములు సంస్కారములుగ నుండును. స్థాయిభావములు మాత్ర మా సామగ్రి జన్యము లగు నాంతరము లయిన సుఖదుఃఖ స్వభావములు.” ఇట్లు రస మాంతర మని కొందరన వచ్చును. ఇది యంతయు భరత గ్రంథ విరుద్ధము. “స్థాయి భావములను రస మొనరింతు” మనుట వీరి షడ్మమన కుదురదు. ఇట్లు గ్రంథ విరోధ మున్నదని తెలిసియు నట్లందురు. ప్రామాణిక జనులు దూషణా విష్కరణ ముఖరత్నము లేక పరిరక్షితు లగుదురు గావుతే! ఈ వాదము నేమందుము? ఇందలి ప్రతీతి వైషమ్య ప్రసంగముల నెఱ్ఱెంతని చెప్పదుము?

భ ట్ట నా య క వా ద ము

భట్టనాయకు డిట్లనెను. “రసము ప్రతీతముకాదు. ఉత్పన్నము కాదు. అభివ్యక్తమును కాదు. స్వగతముగా రసము ప్రతీత మగునందుమేసి కరుణములో దుఃఖమె కలుగ వలసి యుండును. సీతాదు లెవరికిని విభావములు కారు. సీతా విషయమున రతి ప్రతీతి యెట్లు కలుగును? సీతాదులందు స్వకాంతా బుద్ధి కలుగనే కలుగదు. సీతాదులు ప్రయోగమున గోచరింతురు. స్వకాంతా స్మృతి సంవేదనములో నచట గోచరింపదు. దేవతల విషయమై సాధారణీ కరణము కలుగదు. అట్టి యోగ్యత దేవతాదులందు రాదు. కొందరకు సముద్రోల్లంఘనాదు లున్నవి. అవి సర్వ సాధారణములు కావు. అసాధారణములగు నవి మనకెట్లు గోచరము లగును. రంగ ప్రయోగములో యథార్థముగా రామస్మృతి కలుగదు. అట్టి స్మృతిని సంపాదించునది యేదియు లేదు. కేవలము శబ్దమున ననుమానమున నట్టి ప్రతీతి యున్నదన్నచో లోక సరసత రాదు. నాయక యుగలము ప్రత్యక్షముగ నె యవభాసించిన లజ్జా జుగుప్సా స్పృహాదులు కలుగును. ఎవ రెయ్యది తగునను కొందుళ్లో యట్టి వృత్తి వారల

కుదయించును. భావించు వారల కిట్టి భావ వ్యక్త యున్నప్పుడు సరసత్వ కథ కలుగుట కవకాశము లేదు. పరగళముగా రసము ప్రతీతి మగునందుచేమో! అట్లే యయిన తాటస్థ్యమే కలుగును. అనుభూతి రాదు. స్మృతి రూపముగా రస ప్రతీతి యుండు ననుట యుక్తము కాదు. రస ముత్పన్న మగునని యనుటలో గూడ ఈ చెప్పిన దూషణ మున్నది. అభివ్యక్తమగు ననుటయు నట్లులే యున్నది. పూర్వ మున్నదియే యభివ్యక్తము కావలయును కదా! స్వగతముగా నది వ్యక్తమయినను, పరగతముగ నభివ్యక్త మయినను చెప్పిన దూషణము తప్పనై తప్పదు. కాన వేరు విధమున వ్యాఖ్యానింప వలసి యున్నది. ఇదిగో! వ్యాఖ్యానింతుము!

ర స స మా లో చ న ము

దోషములు లేక గుణాలంకారములు కలిగి సుఘటిత మయిన కావ్యమునను, చతుర్విధాభినయసంపత్తి కల నాట్యమునను భావకత్వ వ్యాపార మొకటి కలదు. దాని ప్రక్రియా సర్వస్వము స్వస్పంద రమణీయము. నిబిడమగు నిజమోహ సంకటము నుండి నివారించి విడివడ జేయును, విభావాదుల నన్నింటిని సాధారణీకరించును. కేవలము శబ్దమున నర్థ మర్పించు నభిధా వ్యాపారమున కన్న నిది వేరు. ఇది కావ్యములోని ద్వితీయాంశము. భావకత్వ వ్యాపారమని దీని పేరు. రస మీ వ్యాపారమున భావమాన మగును. ఇట్లు భావ్య మాన మగు రసము భోగమున భుజ్యమాన మగుట యున్నది. భోగీకర ణముగా జెప్పదగిన “భోగము” అన్న వ్యాపార మొకటి రసానుభూతి కనుకూల మగునది సుస్థమై యున్నది. అది యనుభవ రూపము కాదు. స్మృతి స్వరూపమును కాదు. వీని కన్న విలక్షణము. రజస్తమో గుణముల యనువేధము వలని వైచిత్ర్య బలమున ద్రుతి విస్తర వికాసాత్మకముగ భోగ ముదయించును. అప్పుడు సర్వ గుణోద్రేకము కలుగును. ఆ సమయమున ప్రకాశానందమయ మయిన నిజ సంవిద్విశ్రాంతి పరబ్రహ్మ స్వాదరూపమున సాక్షాత్కరించును. ఇది యంతయు భోగభుక్తి ప్రభావము. కావుననె పెద్దలనిరి. “అభిధ, భావన, భోగీకృతి” అను మూడు వ్యాపారములు

రస కావ్యమున నున్నవి. శబ్దార్థాలంకారము లన్నియు సభిధా-
ధామము పొంది యుండును. ఈ శృంగారాది గణము భావనా భావ్య
నూనమై భాసించును. మానవుడు భోగీకృత రూపమున సిద్ధికలిగి
రససంపేదనము పొందును. ఇది భట్టనాయకుని భావసారము.

పరిశీలనము

దీని పరిశీలంపక విడుచుకొట్లు? భట్టలోల్లట పక్ష మంగీకరింప
మైతిమి. ఇదియు సంగీకృతము కాదు, దానిని కాదంటిమి. దీని
చట్టె యనవలయును. అనినదే యనుట యేమి రమ్యత? భోగమని
భట్టనాయకు డనుచున్నాడు. ప్రతీతి, యత్నప్తి యిత్యాదుల కన్న
సతిరిక్తమగు భోగమది యెట్టివో తెలిసినది కాదు. రస రసనమునె
నాయకుడు భోగమనెనా? అదియు ప్రతిపత్తియె యగును కదా!
ఉపాయములందు వైలక్షణ్య మున్నదని వేరు వేరు పెట్ట వలెనా?
మూలమొక్కటి. నామము భిన్నము. నామాంతర కథనమున
గలుగునదేమి? నాయకుడు నిష్పాదన మొప్పుడు. అభివ్యక్తి సంగీక
రింపడు. నిష్పాదన మొప్పునిచో రస మాతనికి నిత్యము కావలెను.
అభివ్యక్తి సంగీకరింప కున్న రస మసత్తు కావలెను. అంతియె కాని.
యాతనికి మూడవ గతి లేదు. అప్రతీత వస్తువును “అస్తి” వ్యవహా
రమున నెవరును కూర్చరు. రస ప్రతీతి భోగీకరణమని, యది
ద్రుత్యాది స్వరూపమని నాయకు డనును కాబోలును. అట్లే యన
నిండు! కాని రస ప్రతీతి తావన్నాత్రము కాదు. దానిని ద్రుతి
విస్తర వికాసములన్న త్రిత్యమున నియమించుట సంగతము కాదు.
రసము లెన్ని యున్నవో యన్ని రసాత్మ ప్రతీతులును కలవు. అవి
యన్నియు భోగీకరణ స్వభావములె కదా? అప్పుడు సత్త్వాది గుణ
ముల కంగాంగి భావ వైచిత్ర్యము, ననంతముగా కల్పింప వలసి
యుండును. ఈ మూటి వలననేమి లాభము?

శృంగారాదికము భావనాభావ్య మనినాడు. రసములు కావ్య
మున భావ్యమానములు కాగల వనినాడు. బాగున్నది. ఈ భావన
మెట్టిదగునో? మా సమ్మతముగా విభావాది సమ్మత మయిన
‘చర్వణ’ యొకిటి యున్నది. చర్వణాత్మక మయిన యా యాస్వాద

మును కావ్యవిదు లొప్పుదురు. ఆస్వాదరూపమగు ప్రత్యయములొ గోచరత్వ మాపాదించుట రసజ్ఞులకు తెలియును. అట్లు గోచరతా పాదసమే భావన మైకంలో నందరంగీకరింతురు. మేమంగీకరింతుము.

ర స ము కా వ్యా థ ము

రస మీమాంసలో నిన్ని వాదములు కాదంటిరి. పరిశుద్ధ తత్వమేదో చెప్పుడు ! ఇదిగో ! చెప్పుదుము ! ఇప్పుడు మేము చెప్పుట యేమి? ముని చెప్పచే చెప్పెను. మేమపూర్వముగ జెప్పనది లేదు. ముసియె యిట్లనెను. “కావ్యాథాన్ భావయంతీతి భావాః” దీని యర్థమిది. పదార్థ వాక్యార్థములు రసములందే పర్యవసానము పొందగలవు. వానికి వేరుగా స్వరూప ప్రతిష్ఠ లేదు, అందుచే రసము లసాధారణ్యము కలవి ప్రాధాన్యము కలవి యగుటను కావ్యార్థము లగుచున్నవి. రస మెన్నడును స్వశబ్దాభిధేయముకాదు. కావుననే రసము కావ్యార్థము. “అర్థ్యంతే ప్రాధాన్యేన ఇత్యర్థాః” ప్రధానముగా నర్థింపబడు నవి యగుట యని యర్థము. కావ్యమున ప్రధానముగా రసములె యర్థింప బడును. కాన రసము కావ్యార్థ మయినది. ఆ రసములను నిష్పాదించు స్థాయి వ్యభిచారులు భావము లగును. స్థాయి వ్యభిచారి కలాపముననే యతౌకికార్థ మాస్వాద్య మగుచున్నది. మొదటగా స్థాయి యవగత మగును. ప్రథమావగతిలో భాసించిన స్థాయి యనంతర భూమికను పొంది సమాస్వాద్యమగు రసమునకు భావకము నిష్పాదకము నగును. అందుననే రసము కావ్యార్థ మయినది.

భ యా న కా ను భూ తి

కావ్యాత్మక శబ్దమున గూడ సహృదయున కత్యధికమగు ప్రతి పత్తి యుదయించును. కావ్యగత వాక్యముల వలన మొదట వాక్యార్థము భాసించును. ఆ వాక్యార్థ ప్రతిపత్తి యనంతరము మానస సాక్షాత్కార రూపమగు నొక ప్రతీతి వాక్యమునందు పాత్రము లయిన కాలాది విభాగముల నన్నిటిని త్రోసిపుచ్చును. “గ్రీవాభంగాభిరామం ముహూరనుపతతి స్యందనే బద్ధదృష్టిః” శాకుంతలము లోని కాళిదాస పద్యమును భావించినపుడు దుష్కంతు

డనుగమింప భయపడి వనమున పరుగులెత్తు కురంగము యొక్క భయము భాసించును గదా! కాని మానవ ప్రతీతి కలుగగనె యేదో యొక మృగపోతకము భాసించును. అందే విశేష మేమాత్ర ముండదు. అది భీతమన్న భావమున్నను భయపెట్టిన నాడు భాసింపడు. పారమార్థికముగా భాసింపడు. కాని భయ మొక్కటియే దేశ కాలా ద్యనాలింగితమై భాసించును. కావుననే “నేను భీతుడను. ఈతడు భయపడినాడు. శత్రువు భయపడినాడు. మిత్రుడు భయపడి నాడు. మధ్యస్థుడు భయపడినాడు” ఈ మొదలగు ప్రత్యయము లందేమియు భాసింపవు. దుఃఖ కృతముగా హాసము గాని, సుఖకృత ముగా నుపాదానము గాని యప్పటి బుద్ధిలో నుండదు. హాసోపాదాన నియమములు గోచరింపవు. ఇట్టి నియమములు గనప్రతీతిలో పిఘ్ను ప్రాయములు. విఘ్నుబహుళము లయిన యీప్రతీతుల కన్న విలక్షణముగా నొకానొక ప్రతీతి కలుగును. అది నిర్విఘ్ను ప్రతీతి. అట్టిప్రతీతి నిర్ద్రావ్యమును, సాక్షాత్తుగా హృదయములో ప్రవేశించునదియు, కండ్లకు సాక్షాత్కరించి విపరివర్తమానము నగునదియు, మనోరసము నిండినదియునై భయానకరసము సాక్షాత్కరించుచున్నది. ఈ విధమయిన భయస్థాయిలో స్వాత్మ తిరస్కృతము కాదు. విశేషమును సముల్లిఖితము కాదు. అట్లే పరాత్మయు తిరస్కార పురస్కారము లేమాత్రము పొందదు. స్వ పరాది విభాగ మిందే మాత్ర ముండదు. ఈ సాధారణ్యము పరిమితము కాదు. ఇది వితతము. ఇందిట్టి సాక్షాత్కార విధానమునకు నటాదిసామగ్రి పరిపోషము సంపాదించును. కాన్య నాట్య సమర్పితములై వస్తుసత్త కలిగి యవభాసించు దేశకాల ప్రమాత్రాదులు నియమ హేతువులతో కూడుకొనిన వయినను అన్యోన్య ప్రతిబంధ బలమున నత్యంత మపసరణము పొందునవి యగును. ఇప్పటి యీ నటసామగ్రిలో దేశ కాల పాత్ర ప్రమాత్రాదు లేవియు గోచరింపవు. కేవలము సాధారణ భావ మొక్కటియే యత్యంతము పరిపోషము పొందును. అందువలన సామాజికుల కేకేఘనమయిన ప్రతిపత్తి యుండునని చెప్పితిమి. కేవలమది యంతయు ననాది వాసనా చిత్రీకృత చేతస్కులగు సర్వ సహృదయులును స్వ సంవాదము పొంది సంస్కారోద్బోధమున రస పరిపోష

మనుభవింతురు. ఇదియె నిర్విఘ్న సంవిదనుభవము. చమత్కార ఘన మయిన రస సంవేదనము, ఇట్టి చమత్కార పరిమితి నేమాత్రము నియమింపలేము. అత్యద్భుత భోగాత్మకమయిన స్పందావేశ రూప ముగా చమత్కార మావిర్భవించును. అప్పటి యా సాక్షాత్కార స్వభావము మానసాధ్యవసాయ మగును. సంకల్పమగును. ఏదేని యగును. కాని యట్టి సాక్షాత్కార ముదయించును.

సా ట్కా ర ము

శాకుంతలములో కాళిదాసు రస సాక్షాత్కార స్వభావము నీ విధముగా సూచించినాడు.

“రమ్యాణి వీక్ష్య మఘరాంశ్చ నిశమ్యశబ్దాన్
పర్యత్సుకీ భవతి య త్సుఖితోపి జంతుః
తచ్ఛ్రేతసా స్మరతి నూన మబోధ పూర్వం
భావస్థిరాణి జననాంతర సౌహృదాని”

సుఖత ప్రాణియు రమ్యములను చూచి మధుర శబ్దములను విని, పర్యత్సుకు డగుట యబోధ పూర్వమును చేతస్సుచే స్మరించు చున్నాడని యర్థము. జన్మాంతర సౌహృదము లన్నియు భావగత ములై యుండును గదా!” దీని భావింపుడు. ఈ పద్యములో స్మరతి యని యొక స్మృతి నిదర్శిత మయినది. అది తార్కిక ప్రసిద్ధ స్మృతి కాదు. పూర్వ మట్టిదేమాత్ర మనుభూతము కాదుకదా! ఈ స్మృతి “ప్రతిభాన” మన్న పేరు కలది. సాక్షాత్కార స్వభావము, ఆస్వాదాత్మకము నయిన ప్రతీతి యొక్కటియె నిత్యమందు గోచరించును. ఆ ప్రతీతి యందే రతి యవభాసించు చున్నది. ఇది యిట్టిది కావు ననె యే విశేష మిందు కూడి యుండదు. ఇది రససేయమై యను భూతిలో సాక్షాత్కరించును. ఈ రతి తాకికము కాదు. మిథ్య కాదు. అనిర్వాచ్యము కాదు. తాకిక తుల్యము కాదు. తదారోపాది రూపమును కాదు. దేశకాలాది నియంత్రణ మేమాత్రము లేనందున రతికి సంబంధించిన యొకానొక యుపచయావస్థ కావచ్చును. అను గామిగా నున్నదని యనుకారమనియు ననుడు. విజ్ఞాన వాద మవ లంబించి విషయ సామగ్రిని గూడ చెప్పుడు, ఎన్నివిధముల నెట్లన్నను

రసనాత్మక మయిన వీరవిఘ్న ప్రతీతి దీని గ్రహించు చున్నది. ఇట్లు నిర్దాహ్య భావమే రసము. ఇందు విభావ ప్రభృతు లన్నియు విఘ్న సహకరములు. లోకమున గూడ, సకల విఘ్న వినిర్ముక్త మయిన సంవిత్తియే చమత్కారమని, నిర్వేగమని, రసనయని, ఆస్వాదనమని, భోగమని, సమాపత్తియని, లయమని, విశ్రాంతియని, ఏవమాది శబ్దముల నిరూపిత మగుచున్నది.

వీరవిఘ్న ప్రతీతి

రస ప్రతీతిలో విఘ్నము లేకున్నవి. విఘ్నము లన్నియు నశించిననె రస సంవిత్తి కలుగును.

౧. సంభావన సరిగా లేకపోవుట, ఈ సంభావనా విరహము ప్రతిపత్తిలో యోగ్యత నాపాదింపదు.

౨. స్వగతమని, పరగతమని నియమమున దేశ కాల విశేషావేశము పొందుట

౩. స్వకీయము లయిన సుఖ దుఃఖాదులకు పరవశ మగుట

౪. ప్రతీతికి సముచితము లయిన యోగ్యోపాయముల వైకల్యము.

౫. సరిగా స్ఫుటత్వము లేకుండుట

౬. అప్రధానతా దృష్టి

౭. సంశయ యోగము.

ఈ విఘ్నముల వివరణము నిట్లు గుర్తింప వచ్చును.

౧. సంవేద్యమును సరిగా సంభావింప నేరని వాడు సంవేద్య తత్వము నందు స్వకీయ సంవేదమును స్వాత్మ సంవిత్తిని తగినట్లు నివేశింప చేయ జాలడు. కావున నానినికి సంవిద్విశ్రాంతి దుర్లభము. విశ్రాంతికి సముచిత మయిన యోగ్యత యాతనిలో లేదన్నమాట. తెలియ దగిన దానిని తగిన విధమున తెలియ నందున ఆతని తెలివి డిలో సామర్థ్య ముదయింపదు. ఇది ప్రథమ విఘ్నము. ఈ విఘ్నము తొలగినచో లోక సామాన్య వస్తు విషయముగ నొక మౌన సంవాదము కలుగును. అలోక సామాన్యము లయిన చేష్టితము లందు ప్రఖ్యాతులయిన రామాదుల నామధేయముల పరిగ్రహించు

టయు సీ విఘ్నములోని విశేషమే. అఖండిత మయిన ప్రసిద్ధిచే గాఢముగా రూఢముగా నొకానొక ప్రత్యయము కలుగును. ఆ ప్రత్యయ ప్రసరముచే రామాది నామముల విడనాడ లేరు. అందు వలననే నిస్సామాన్య మయిన యుత్కర్ష కలిగి యుపదేశమును వ్యుత్పత్తిని గలుగ జేయు నాబకాదులలో వస్తువు ప్రఖ్యాతిముగా చుండవలెనని నియమముగా నిరూపించినారు. ప్రహసనాదు లందిం తటి నియమము లేదు. అఖండిత ప్రసిద్ధికము లయిన చరితములను కూర్చి నప్పుడు సంవేద్య సంభావనము చక్కగా నుండును.

౨. ద్వితీయ విఘ్న విధానము నిట్లు గుర్తింప వచ్చును. సుఖ దుఃఖ సంవేదనములు స్వగతములై యున్నప్పుడు వాని సమాస్వాద ములో నిరాటంకమయిన యేకాగ్రత కావలయును. అట్లు కాక సంవేదనాంతర మచట నుదయించినచో ద్వితీయ విఘ్నము కలుగును. సంవేదనాంతర సముద్గమములో ననేక విధానములున్నవి. ఒక్కొకటి యొక్కొకచో నుండవచ్చును.

1. తన యందున్న సుఖ దుఃఖ సంవేదనములు తొలగి పోవు సేమో యన్న భీతి యున్నప్పుడు సంవేదనాంతరము కలుగ వచ్చును.

2. తనయందలి సంవేదనములను పరిశీలించ వలయునన్న వ్యగ్రత భావుకునకుండగా త దుపాయాన్వేషణములో సంవేదనాంతర ముదయించును.

3. స్వసంవేదన సదృశములగు వానిని సంభావించి సంపాదించి యనుభవింప వలెనన్న కాంక్ష ప్రబలము కాగా నప్పటి వ్యాకీర్ణ బుద్ధిలో సంవేదనాంతరము కలుగును.

4. తనలోని సుఖదుఃఖముల స్పదాంఘాతముల కోర్వలేక వానిని విడిచిపెట్టు కొనవలయునన్న కాంక్ష యుదయింపగ నె యితర సంవేదన ముదయించు చున్నది.

5. స్వసంవేదన రీతులను బాగుగ ప్రకటన మొనర్చి ప్రఖ్యాతి తముల చేయవలయు ననెడి కాంక్ష భావకున కున్నప్పుడు సంవేదనాంత రము కలుగును.

6. స్వకీయ సుఖ దుఃఖాది భావములకు లొంగిన భావకుడు

ties, summed up under the name of quasi-personal activities of the group, were discussed primarily in connection with the private groups. We did not, and no one else can logically, speak of these quasi-personal activities as private or quasi-private activities, because the common activities of the private groups are also private activities. The word private does not apply to the individual, any more than it does to the group. There are private individuals, but there are also private groups.

When, therefore, we seek to analyze the various activities of the public group, we must follow the same path. The fundamental purpose of the public group is to satisfy the common public wants; but these wants are primarily common and only secondarily public. Putting it in another way, the concept of public want connotes as its principal ingredient the common want. Both public and private groups are varieties of a larger genus. Both public and private wants, so far as they are group wants, are primarily common wants. When, therefore, we oppose to the fundamental purpose of the public group the various subordinate purposes, we are contrasting not the public with the private group, but the common activities of the group with what we have called the quasi-personal activities of the group. These include both the quasi-single and the quasi-separate activities. Inasmuch, however, as the term quasi-personal applied to the public group is novel and consequently perhaps inappropriate, it seems better to use a negative rather than a positive epithet and accordingly to speak simply of the quasi-public activities in contrast to the public activities of the group. At all events, the term quasi-private activities ought to be abandoned. We should speak hereafter not of the quasi-private but of the quasi-public activities of the group. Inasmuch as our specific problem is to apply the results of this distinction to the public revenues, it follows that we should hereafter speak not of the quasi-private revenues of the state but of the quasi-public revenues.

What then are these quasi-public revenues? Taking up first what we have called the quasi-single activities, that is the activities of a group acting as a single unit, it is clear that in the case of the public group or state we are in the presence of that kind

ఈ విఘ్నావసారణమున నతి ప్రసంగ మక్కరలేదు. చేయ దగిన యుపాయ మున్నది. ప్రయోగారంభములో పూర్వరంగ ముపక్రమింతును. పూర్వరంగ విధిలోని నానా విధములగు ప్రతీతు లను భావించి మొదట సామాజిక దౌకభావము కలవాడు కావలెను. రంగ పరికరములను రంగ విశేషములను విస్మరింపక నటించి విమా మకు లాస్మాదించు ప్రస్తావనము చక్కగా పరిశీలింప వలెను. ఇట్లు పలక్షితమైన ప్రస్తావనా పరిశీలనమున ప్రయోగ మొనరించు వారి యందున్న నట స్వభావమును తెలిసికొనవచ్చును. అట్టి శిక్షా కాశల మున పూర్వరంగములలో భావకుని మనసు లగ్నమై భావనా సక్తమగును. వారి వారి యాహార్యముల ననుసరించిన మకుట ప్రతి శీర్షకాదులును మానస కాలుష్యమును పోగొట్టి గలవు. ఈ రీతి ననుసరించి సంవేదనాంతరము కలుగు నప్పుడు కలుగ కుండు నట్లుగా ప్రచ్ఛాదన మొనరింపవచ్చును. ఈ ప్రచ్ఛాదన ప్రకారమే యీ విఘ్నమును బోగొట్టుటలో నుపాయము. ఈ యుపాయము నం దతొ కీకమగు భాషాభేద మున్నది. లాస్యరంగముల విలాసమున్నది. రంగ పీఠ రంగమంటప గతము లయిన కత్తో పరిగ్రహములతో నాట్యధర్మి సుశ్లిష్టమై యున్నది. ఈ నాట్యధర్మి సహితమయిన యభ్యుపాయము కూసుకొనగా ఈ సుఖ మీతనిదే. ఈ దుఃఖమాతనిదే. ఇది యిచ్చ టిదే, ఇది యింతటిదే అను ప్రతీతికలుగదు. వాని స్వభావగత మయిన స్వరూపము నిహ్నావము పొందినది. రూపాంతరముకాని యారోపిత స్వరూపముకాని, ప్రతిభాన వికలము విశ్రాంతి వికలము నయినందున స్వరూప ప్రతిష్ఠితము కాదు. స్వ స్వభావమున విశ్రాంతి పొందదు. “ఇది తదీయ రూపము కాదు” అను సంతమాత్రముననే యది పర్యవ సించును. ఈ సర్వార్థమును సాధారణీ భావసిద్ధిచే రచదర్పణమున కుపయోగించు నట్లుగా ముని పరికర బంధము సర్వ మాశ్రయించి నాడు. స్వగత పరగతత్వనియమమున దేశకాల విశేషావేశ మీ యభ్యుపాయము నాశ్రయింపదా? ఏమియు నుండదు.

నిజసుఖాది వివశీభావ రూపమయిన తృప్తీయ విఘ్నము నట్లు భావింప వచ్చును. భావకుడగు వాడు స్వకీయ సుఖ దుఃఖాదులచే

విశకుడగునేని న స్వంతరమునందా స్వ సంవిత్తిని విశ్రమింప జేయ జాలను. ఒకచో ప్రస్థితమయిన సంవిత్తి వేరొకచో నెట్లు విశ్రమింప గలుగు? స్వకీయ సుఖదుఃఖముల వలన విశశస్విము పొందుట యొక వాదా ప్రయోహము. ఈ ప్రయోహ వ్యపాహనమున కీచెష్టనట్టి సంపరంజన మాశీతిము కావలయును. నాట్య రంగమున ప్రసరించు న్నట్టి యాలోద్యము గానము విచిత్రమండపము విదగ్ధ గణికా గానము చక్కని యుపరంజనము సంపాదించును. ఈ యాలో ద్యము లన్నియు శబ్దాది విషయ మయములై సకల విధముల భోగ్యము లగుటకు సహించునవియై యుండును. ఇవి ప్రతిపదాగ్ధ నిశ్చయ లయినను సాధారణ్య మహిమచే నుపరంజన మాపాదించునవి కావలవు. అందుననే యహ్మదయును కూడ హృదయ నైమల్యము తిలుగుటచే సహృదయీకృతు డగుచున్నాడు.

ప్రతీత్యపాయములు లేనప్పుడు ప్రతీతి కలుగనే కలుగదు. ప్రతీత్యపాయ సంపాదనమునకు ధానకుని సాధన మెంతయో కలదు. ఈ యపాయ విస్తరణ మవలంబించి నప్పుడు నిర్విఘ్నమయిన ప్రతీతి యుదయింప గలదు.

స్ఫుటత్వము లేకపోవుట యొక విఘ్న మంటిమి. అప్పట ప్రతీతిని కలుగజేయు శబ్దలక్షణ చిహ్నము లున్నప్పుడు ప్రతీతి విశ్రా మము కుదరదు. ప్రతీతి విశ్రాంతి యనునది స్ఫుట ప్రతీతి రూపమగు ప్రత్యక్షమునకు సముచితము లయిన ప్రత్యయముల నాకాంక్షించు చుండును. ప్రమితి సర్వస్వ మంతయు ప్రత్యక్ష పరాయణముగ నుండునని పెద్దలనిరి. స్వ ప్రత్యక్ష సాక్షాత్కృత మయిన యంశమున నాగమ శతములు కాని యనుమాన సహస్రములు కాని యన్యధా ధాన మాపాదింప జాలవు. ఆగమానుమానముల వలన గలిగిన విఘ్న ద్వయమును విఘాత పటచుటకు నాట్యాభినయములు సమర్థ ములు. ఈ యభినయములందు లోక ధర్మావృత్తి ప్రవృత్తు లున్నవి. ఉన్న నవి యన్నియు నుపస్కృతములై సంవిత్తిచే నభిసించితము లగును. అభినయనము ప్రత్యక్ష న్యాపారకల్పము. ప్రత్యక్షత్వ ప్రసిద్ధిచే స్ఫుటత్వము కలుగుచున్నది.

అప్రధానత వేరొక విధమయిన విఘ్నము. కావ్య నాట్య సమర్పితములందు ప్రధానభావము కలుగ వలయును. అప్రధానతా దృష్టి యున్నచో నట్టి వస్తువునందు సంవిద్విశ్రాంతి రాదు. అప్రధానమని యనుకొనగ నె ప్రధానమును గుర్తించుటకు సంవిత్తి యనుభావన మొనర్చును. అది స్వాత్మ విశ్రాంతి పొందదు. ఈ యప్రధానత్య మన్నది జడమయిన విభావానుభావ వర్గమున కలుగ వచ్చును. సంవిదాత్మకమయిన వ్యభిచారి నిచయ మందుదయింప వచ్చును. ప్రాప్తసుఖముకన్న నితర సుఖప్రేక్ష నియతమగును గావున ప్రాప్త సంప్రాప్తము లందు ప్రధానత భాసింపదు. కావున వీనికన్న సతిరిక్తముగ స్థాయిభావమె చర్వణ పాత్రము. పురుషార్థ నిష్ఠము లయిన సంవిత్తులన్నియు నందు సులగ్నము లయినవి. కావున నది ప్రధానము. పరిశీలింపుడు! రతి స్థాయి కామ పురుషార్థమున సమాసక్తి నిచ్చును. తదనుషంగి ధర్మార్థములందును నిష్ఠ నాపాదించును. క్రోధస్థాయి యర్థ పురుషార్థనిష్ఠ మై ప్రధానభావము కలుగ జేయును. ఉత్సాహస్థాయి ధర్మ కామములందు పర్యవసిత మగును. సమస్త ధర్మాదులందును పర్యవసించును. శమస్థాయి మోక్షోపాయము. ఇట్లై యితరములును పుమర్థ నిష్ఠములు కాగలవు. కావుననె స్థాయి చర్వణాస్పదమై ప్రాధాన్యము పొందుచున్నది. ఈ రత్యాదులందు నొక్కొకప్పు డన్యోన్యము గుణభావముండుట కలదు. అయినను తత్ప్రధాన మయిన రూపకమున నది ప్రధానము కాగలదు. రతి ప్రధానకమయిన శాకుంతలమునందు రతి ప్రధానతను స్పష్టముగనె గుర్తింతుము. అట్లే రూపకభేదముల ననుసరించి యాయా భావముల కన్నిటికి ప్రాధాన్య ముపలక్షితము కాగలదు. ఒకే రూపకమున గూడ నంగాంగి భావ సమన్వయము సమీక్షింపక దూర భాగాభినివే శమును దూరముంచి పరిశీలించినచో వేరు వేరు ప్రాధాన్యము నూహింప వచ్చును.

ఈ భావములన్నియు సుఖ ప్రధానములు. స్వ సంవిచ్ఛర్వణ రూపమగు నేకఘన ప్రకాశమునకివి యానంద సారములు. ఏకఘన శోక సంవిచ్ఛర్వణములో కూడ లోకమున హృదయ విశ్రాంతి

యున్నది. అంతరాయ శూన్యముగు విశ్రాంతిని స్త్రీలోక మచట గుర్తింప గలదు. దుఃఖ మనునది యవిశ్రాంతి స్వరూపము. ఎట్లేని ఊణకాలమేని హృదయ విశ్రాంతి యున్నప్పుడు దుఃఖము లేదు. కావుననే కాపిల సాంఖ్యులు దుఃఖమునకు చాంచల్యమే ప్రాణమనిరి. దుఃఖము రజోవృత్తియని వారన్నను చాంచల్య ప్రాణక మయినందున చంచలత కలుగగనె దుఃఖము దుఃఖము కాదు. సర్వ రసముల కానంద రూపత్వము నిశ్చితము కాగలదు. కాని యొకటి యున్నది. ఉపరంజక విషయవశమున సుఖమయ సంవిత్తిలో కటుకిమి స్పర్శ కలుగ వచ్చును. అప్పుడట్టి స్పర్శవేధ వీరరసమునందు వలె కేవల మానంద సారముగ నుండక పోవచ్చును. అయిన నట్టి యితర స్పర్శ మయినను క్లేశ సహిష్ణుత్వము తోడనే యుండును. కాగా నా యా స్థలగతి ననుసరించి రత్యాదులకు ప్రాధాన్య మున్నదని నిశ్చయింప వలెను. హాసాదులకును సాత్వికయ ప్రాధాన్య మున్నది. సకల లోక సులభములయిన విభావము లుండుటచే నుపరంజన మయత్న సులభముగ నచట భాసించును. అట్టి యప్పుడు హాసాదుల ప్రాధాన్యము కుంటుపడదు. కావుననే యనుత్తమ ప్రకృతులలో హాసాదులు బహుళముగా గలుగు చున్నవి. పామర ప్రాయులెల్ల వారును హాసింతురు. శోకింతురు. భీతిల్లుదురు. పరనింద నాదరింతురు. స్వల్ప సుభాషితమున్నను సర్వత్ర విస్మయ పడుదురు. రత్యాదుల కంగములై యవి పుమగ్ధోపయోగులగును. వానికిట్టి స్థాయిత్వము పోదు. నిరపాయ స్థాయిత్వమున ప్రధానత కుదురు కొనును. ఈ భావ సంభావనముతో నప్రధానత్వము నిరసింప వచ్చును. స్థాయి నిరూపణ మొనర్చి స్థాయి భావములకు రసత్వ మాపాదింతుమని సామాన్య లక్షణ కథనానంతరము విశేష లక్షణ నిష్ఠముగ నిరూపణ మొనర్చిన మునియు దీని నాభాషించినాడు.

సంశయ యోగ మేడవది. అనుభావములు విభావములు వ్యభిచారి భావములు స్థాయి భావ విషయమున నియతముగ లేవు. ఒక్కొక్క స్థాయికి నివియే విభావాను భావ వ్యభిచారులని నియమము కానరాదు. బాష్పాను భావము ఆనందమున గలుగును. ఆర్తి వలన

ment does not follow the principle of ability but to the extent that the commodities taxed approach the category of necessities or even of comforts, inverts that principle. If a tax is imposed on salt, of which the poor man must consume as much as the rich, and if ability is measured, as it may well be, in terms of wealth, the poor man not only does not pay less in proportion to his ability, but actually pays more. And even where we deal with comforts, if ability is interpreted, as in modern times, to involve graduation, it still remains true that the higher tax paid by the rich man on his greater expenditures does not respond to his ability. An indirect tax in both cases is an upside-down ability tax.

Indirect taxation is therefore neutral so far as concerns the positive application of the principles of either benefit or of ability. It pays no attention to the one or to the other.

When we come to direct taxes, it is necessary to distinguish between impersonal and personal taxes. A personal tax is a tax levied on the individual as such, as the general property tax or the general income tax: the tax is assessed on the individual in respect to his property or to his income. An impersonal tax is a tax levied on the thing, rather than on the person. It is what the lawyers call a tax *in rem*—a tax on the real estate as such, a tax on some particular piece of property, a tax on some business. The remedy for non-payment lies against the thing, not the person: if the tax on the land is not paid, the land is sold, irrespective of the owner. The chief difference between an indirect tax on a commodity and an impersonal direct tax on the same commodity is that in the latter case the owner is supposed to bear the burden, and in the former case he is presumed to be able to shift it.

In an impersonal direct tax the element of special benefit becomes of still less importance than before, and the element of ability looms far larger. An indirect tax on the transfer of the land is frequently levied irrespective of the value of the land: it is the transfer, not the land that is taxed. Whereas a land tax is generally assessed in accordance with the value of the land or its produce: the more costly the land, the greater the reputed ability of the owner to pay.

కారణము లయిన యుద్ధానములు విభావము లగును, కార్యము లయిన కటాక్షాదు లనుభావము లగును. సహకారులయిన ధృత్యాదులు వ్యభిచారులగును. ఇట్టి నవ వ్యపదేశ భాజనములె యయినను ప్రాచీనమగు కారణాది రూప సంస్కారోపజీవనము నవి ఖ్యాపనము చేయుచునే యుండును. విభావాది నానా నామధేయ వ్యపదేశము పొంది వానిలోనవి పర్యాయ భేదమున ప్రధానము లప్రధానములు నగుచుండును. ఇట్టి స్వరూపముతో సామాజిక మనస్సు లందు సమ్యక్ గోగము పొందును. చక్కని సంబంధము సంపాదించును. బాగుగా నైకాగ్ర్యము కూర్చును. ఇట్టి సంబంధము కలవై యవి యలౌకికము నిర్విఘ్నము నయిన సంవేదనాత్మక చర్యణమును సంపాదించు చున్నవి. ఈ చర్యణమునందే రసము గోచరమగును. ఇట్లు చర్యణా గోచరత్వమును పొందిన యర్థమునె “రసము” అందుము.

చ ర్య ణ ము

ఇది చర్యణమాణతైకసారము. చర్యణ మున్నంతవరకిది సాక్షాత్కరించును. చర్యణము లేకున్నది గోచరింపదు. చర్యణా సారమగుటను బట్టియే రసము సిద్ధ స్వభావము కాదని తాత్కాలిక మని యనవచ్చును. చర్యణా తిరిక్తమగు కాలము నిది యేమాత్ర మవలంబింపదు. రసమిది స్థాయి విలక్షణము. శ్రీశంకు కాదు లను కొనినట్లు స్థాయియె రసము కాదు. “విభావాదులచే స్థాయియె ప్రతీయ మానమై రస్యమాన మగుటను బట్టి రసమగుచున్నదని” శంకు కాదు లనిరి. అట్లే యయిన లోకమున గూడ రస ముండవచ్చును. అసద్రూపముగూడ నాట్యమున మీకు రసనీయ మగుచున్నప్పుడు లోకమున సద్రూప మగునది రసనీయ మేల కాజాలదు? వారలకు స్థాయి ప్రతీతి యనుమితి రూపమని యనవలసిన యవసరమున్నది. అది రసము కాదు. కావుననె రససూత్రమున ముని స్థాయిగ్రహణ ముంచి నాడు కాడు. అట్లు స్థాయి నుంచుట శల్య భూతమయ్యెడిది. స్థాయి రసమయిన దని యనుట కేవల ముపచార వచనము. అది యొక యాచిత్యానుసారి వచనము. స్థాయి గతముగ కారణాది రూపమున ప్రసిద్ధము లగునవి ప్రకృతము చర్యణోపయోగులై విభావాదిత్వ

మవలంబించిన వగుటచే నేదో వచనమాత్రముగ స్థాయి రసీభూతము” అని యనుట. తాకిక చిత్తస్పృత్తి ననుమానించుటలో రసత్వ మేమి యున్నది? రసాస్వాదమెప్పుడు నతాకిక చనుత్కారాత్మకమే కావల యును. ఆ యతాకిక రసాస్వాదము స్పృత్తి కన్న అనుమానము కన్న తాకిక స్వసంవేదనమున కన్నను విలక్షణము.

సంవేదనవిలక్షణత

ఈ వైలక్షణ్య మిట్లు భావించవచ్చును. తాకికానుమాన మున సంస్కృతమయిన ప్రమదాదికము భావకునకు సంబంధించని యట్లు తటస్థముగా భాసింపదు. తన్నయి భావసముచిత మయిన చర్వణా ప్రాణముగనే భాసించును. అనుమానము స్పృత్తి మొదలగు సోపానముల నిది యేమాత్ర మారోహింపదు. హృదయ సంవాదా త్మక మయిన సహృదయత్వ బలమున సంపూర్ణము కాబోవు రసా స్వాదాంకురముగనె చర్వణా ప్రాణముగ గోచరించును. ఈ చర్వణ యనునది యప్పటిదే కాని ప్రాచీనముకాదు. ప్రాచీనము కానందుననే యిందు స్పృత్తిలేదు. దీనిలో తాకికము లయిన ప్రత్యక్షాది ప్రమాణ ముల వ్యాపార మేమియు లేదు. ఈ చర్వణ యతాకిక విభావాది సంయోగ బలముననె సంప్రాప్తమగుచున్నది. ఈ చర్వణ ప్రత్యక్షాను మానా గమోపమానాది తాకిక ప్రమాణముల వలన గలిగిన రత్యాదుల యవబోధము కన్న విలక్షణము. యోగుల ప్రత్యక్ష జన్యముగు పరసంవిత్తి జ్ఞానముకన్న విలక్షణము. ఏవిధమయినవిషయోప రాగము లేని పరిశుద్ధ పరయోగి యందున్న స్వానందైక ఘనానుమానము కన్నను విలక్షణము. ఈ చెప్పిన వానిలో విఘ్నోదయము లున్నవి. తాటస్థ్యము కారణముగా నస్ఫుటత్వ మున్నది. విషయావేశ వివ శత్వమున వివశత్వ మున్నది. కావున దానిలో సౌందర్యము లేదు. ఈ చర్వణలో స్వాత్మైకగతమే యను నియమము లేనందున విషయా వేశ వివశత్వము లేదు. స్వాత్మానుప్రవేశమున్నందున పరగతత్వ నియమమును లేనందున నిందు తాటస్థ్యమువలని యస్ఫుటత్వమును లేదు. విభావాదుల సాధారణ్యము వలన స్వకీయ రత్యాది సంస్కార ములు సంప్రబుద్ధము లగును గావున విఘ్నాంతరము లేవియు నిందు

కల ప్రముఖులు తమ నిరూపణమున స్వాత్మ సమాప్తికి స్థానము కల్పించినారు. అట్టి స్థలములందు వ్యభిచారులు భావములు గుణములై భాసించును. వ్యభిచారి ప్రాధాన్యమున గూడ సాధారణ్యము సంపన్న మగుట కలదు. ఇట్లే ద్వయ ప్రాధాన్యమున సమప్రాధాన్యమున రసాస్వాద సముత్కర్ష కలుగును.

ఇది యంతయు ప్రబంధముననే ప్రకాశించును. దశరూపకమున స్వరూప ప్రతిష్ఠ పొందును. సందర్భములందు దశరూపకము ప్రశంసించి విశేష నాకల్య ముండుటను చెప్పి వామనుడు మార్గము చూపినాడు. ప్రబంధము రస సమర్పణ మొనరించుచు భాషా వేష ప్రవృత్తైచిత్ర్యదుల కల్పనమున రస నిదాన మగుచున్నది. తదుప జీవనమున ప్రవర్తించు ముక్తకమున గూడ నీ భాగ్యమున్నది. కావుననే ముక్తకములందు సహృదయులు పూర్వాపర ముచితముగ పరికల్పించు కొని బహుతర పీతబంధమున ననతరణము కూర్చుచున్నారు. అ సహృదయులు కావ్యాభ్యాసమున ప్రాక్తన పుణ్యబలమున సహృదయు లగుచున్నారు. సాక్షాత్కారమునకు సముచితముగ విభావా ద్యున్మీలన మొనర్చుకొని భావించు చున్నారు. వారలకు కావ్యాగ్రము సాక్షాత్కార ఘనమై స్ఫురించును. కావుననే వారలకు కావ్యమే ప్రీతిప్రదము వ్యుత్పత్తి ప్రదము నగుచున్నది. వారి హృదయము నాట్యాపేక్ష లేకున్నను నిర్మల మగును. అహృదయులకు నాట్యము నైర్మల్యాధానము చేయును. నైర్మల్యాధానమున ప్రతీతి ప్రసార మనుభవించు వారలకు గీత నాద్య గణికాదులు వ్యసనిత నాపాదింప జాలవు. నటుడును నిత్యోపకరణ స్వీకారమున ధ్యాతలకు ధ్యాన పదముగా గోచరించును. నటుడే వాసుదేవుడన్న ప్రతిప్రతి కలుగదు కాని, సంకల్ప మొక్కటి సదుపాయ ద్వారమున నతిస్ఫుటము కాగా “ఈత డొక్క దేవతా విశేషము” అని గోచరించును. అట్లే నట ప్రక్రియయు నుండును. వాగాది విధానములకు దేశ కాలాది సంబంధము లేని ఫల మిట్లుండునని భృత్పత్తియు స్వీకృతమగును. చిత్తవృత్తి యిట్లు సుప్రసన్నమై నాట్య ప్రవణమైనప్పుడు బాధక ముదయింపదు. సమ్యక్ జ్ఞానమె యొకటి కలుగును. ఇట్టిది యిచ్చట నాట్యరస సంవిద్యునేష విధానము.

లో క దృష్టాంతము

ఈ రసతత్వార్థ మంతయు నలౌకికము. దృష్టాంతము లేక యిది హృదయంగమము కాదు. ఇందు దృష్టాంతమేమి? బహుపదార్థముల సంయోగమున రస ముత్పన్నమగుట లోకములో నెచట నున్నది? ఈ ప్రశ్నకిది యందుము. ఇట్లు ప్రతిపచన ముట్టరికింతుము.

౨౩౫. యథాహ; నానావ్యంజనౌషధి ద్రవ్య సంయోగాత్
రస నిష్పత్తి ర్భవతి. యథాహ; గుడాదిభిః
ద్రవ్యైః ప్యంజనౌషధిభిశ్చ షాడబాదయో రసా
నిర్వర్తంతే, తథా నానా భావోపగతా
ఆటస్థాయినో భావా రసత్వ మాప్నువంతీతి.

నానా విధములగు వ్యంజనౌషధి ద్రవ్యముల సంయోగమున రసము నిష్పన్నమగును. చూడుడు! గుడాది ద్రవ్యములతో వ్యంజనౌషధులతో షాడబాది రసములు సిద్ధము లగును. అట్లే నానా భావముల కూడుకొని స్థాయి భావములు రసత్వము పొందును. వ్యంజనమనునది యుపసేచన ద్రవ్యము. అది తీక్ష్ణముగా మధురముగా నుండును. గోధుమ, పసుపు చింతపండు జీలకర్ర మొదలగునవి యౌషధులు, గుడాదులు ద్రవ్యములు. వీని పాకక్రమమున సమ్యక్ సంయోజన మొనర్పగా కుశల సంపాద్య మొక సంయోగము కలుగును. అప్పుడు విలక్షణమగు రస ముదయించును. అది పరస్పరము వేరు వేరు గా నుండు లోక ప్రసిద్ధము లయిన మధుర తీక్ష్ణాదు లవణ కటు కషాయముల కన్న వేరుగా నుండును. మిశ్ర రసములకన్నను విలక్షణముగ నుండును. అట్టి రసమును షాడబ మందురు. అది ముఖ్యముగా బహుతరములగు రసన యోగ్యములయిన పదార్థముల నిర్మింతురు. అట్లే నానా విధములగు విభావాదులచే స్థాయిభావములు ప్రత్యక్ష కల్పములై లోకస్థితికన్న స్థాయిగానుండు స్థాయిభావములు రస్యమానతయై యేకజీవనముగా రసత్వము పొందునవి యగును. ఈ నిరూపణమున నిది చెప్పినట్లయినది. పాకప్రధానముగా లోకమున జలము రసాభివ్యంజకముగ నున్నది. కావున వ్యంజనము విభావస్థానీయము. చించ హరిద్ర మొదలగునవి యనుభావ ప్రాయములు.

గుడాది ద్రవ్యములు నాని చుక్రాదికమును రస విలక్షణమయిన మధురాది యోగమున వ్యభిచారి కల్పముగా నుండును. ఈ గుడాదికము స్వరూప లాభమున రసోపజీవన మిచ్చును. స్వరసము నితరమున సంకమింప జేయును. ఇట్లు నైచిత్య మార్థానించును. నాని మిశ్రణ సమయమున గలుగు రసవిశేషము స్థాయిభావ కల్పము. అది విభావ కల్పమయిన వ్యంజన జనితమని భావింప వలెను. ఇది లోకీకమయిన రసము. కుశలరగువారు నిర్వర్తింతురు. రసవిదులగు రసప్రియులకిది రసనీయ మగును. ఇచట అన్నమన్న పద మధ్యాహరించు కొనుట యుక్తము కాదు. దాహాంతిక సూత్రములో స్థాయి గ్రహణము శల్యకల్పమని విభావాది త్రయమె యుపాత్త మయినది. అట్లే దృష్టాంతమున గూడ త్రయోపాదానమె యుక్తము.

ల ట్ట ణ ప ద ప రీ ట్ట

సూత్ర వ్యాఖ్యాన మయినది. ఇక లక్షణ పదము పరీక్షింప వలెను. దాని^{కి}ది యొక సమీక్ష.

౨౩౬. “రస ఇతి కః పదార్థః? ఉచ్యతే— ఆస్వాద్యత్వాత్ కథ మాస్వాద్యతే రసః? యథాహి; నానావ్యంజన సంస్కృతమన్నం భుంజానా రసాన్ ఆస్వాదయంతి సుమనసః పురుషాః హర్షాదీంశ్చ అధిగచ్ఛంతి— తథా, నానా భావాభినయ వ్యంజితాన్ వాగంగ సత్వేపేతాన్ స్థాయిభావా నాస్వాదయంతి సుమనసః ప్రేక్షకాః హర్షాదీంశ్చాధిగచ్ఛంతి తస్మా న్నాట్యరసః—”

రసమనగానేమి? మధురాదులు రసములని లోకీకమున ప్రసిద్ధి యున్నది. పారదము రసమందురు. సారాంశము రసము. జల సంస్కారము రసము, అభినివేశ యొక రసము, వండినది రసము. దేహధాతు నిర్మాసము రసము. రస పద మీయర్థములలో ప్రసిద్ధము. ఇతరములందు రస ప్రసిద్ధిరేదు. రసపదమును శృంగారాదులందు ప్రవర్తింప జేసితిరికదా! దాని యర్థమేమి? ఆ రసపద ప్రవృత్తి నిమిత్తమేమి? అభిధేయ నియమమునకు దాని నిర్వచనము చేయవలయును. ఆ పద ప్రయోక్తలు తమ భావము విశేషము చేయవలసి యున్నది. ఇంత

వరకిది ప్రశ్నార్థము. “ఆస్వాద్యత్వాత్” అనునది యుత్తరము. ఆస్వాదింప బడుటను రసము రసమగునని యుత్తర వచనము. ఆస్వాద్యత్వాత్ అనునది హేత్వార్థమున పంచమి విభక్తి. ఇది యుత్తర మిచ్చినది. రసపదమిటు ప్రవర్తింప జేయుటలో నాస్వాద్య మానతయే నిమిత్తము. ఇది కుదురునా? ఆస్వాదన మనునది రససేంద్రియ జన్య మగు జ్ఞానమని ప్రసిద్ధము కదా! అవును. కాని యుపసరిత క్రియా శ్రయమున దీని సరిపెట్టు కొనవలయును. నానా వ్యంజన సంస్కృత మయిన యన్నము భుజించువారు రసముల నాస్వాదింతురు. ఆ శోభన మనస్కులగు పురుషులు హర్షాదుల గూడ పొందుదురు. అట్లే ప్రకృతమును నానాభినయములచే వ్యంజితములయిన వాగంగ సత్వ సముపేతములగు స్థాయిభావములను సచేతసులగు ప్రేక్షకు లాస్వాదింతురు. కావుననే యివి నాట్యరసములు. ఇందు ప్రదర్శించిన దృష్టాంత దాక్షాంతికములలో భోక్తృ సామ్యమున్నది. ఇదిగో భావింపుడు! వ్యంజన సంస్కృతాన్న మాహరించు భోక్త తదాస్వాదనము ననే యేకాగ్ర మనస్కుడై యాస్వాదయిత యగును. అన్య చిత్తుడై భుజించు నాతడు ఆస్వాదాభిమానము కలవాడు కానే కాజాలడు. భోక్త యాస్వాదైక చిత్తుడై యాస్వాదింపవలెను, అప్పుడాతని ఫలము ప్రహర్షము, ఆస్వాదము. జీవనపుష్టి. బలమారోగ్యము. ఇట్లాస్వాద ఫలముండుట భావనీయము. అట్లే యభినయ వ్యంజితమయిన స్థాయి శబ్దమున వ్యవదేశింపబడు రసమున నచింత్యమయిన యాస్వాద్యత యున్నది. సామాజికు డేకాగ్రుడుకాగా తన్మయీభావము పొందిన వాడు కాగా సమర్థమయిన యాస్వాదయితృత సిద్ధ మగుచున్నది. హర్షప్రభావములయిన ధర్మాది వ్యుత్పత్తులు వైదగ్ధ్యము మొదలగు నవి యాస్వాద ఫలము లగుచున్నవి. ఇట్లు కర్మ కర్తృ ఫల సాదృశ్య మున్నది. కావుననే విభావాది జన్యమయిన ప్రతీతి విశేషము రసనా క్రియ యని వ్యవదేశము పొందినది. “సుమనసు లన్నము భుజించుచు హర్షాదుల పొందుదురు. రసముల నాస్వాదింతురు.” అని చెప్పుటచే నన్యభోక్తృ విలక్షణముగా వారుండురని స్పష్టమయినది. అట్లే ప్రేక్షకులు స్థాయిభావముల నాస్వాదింతురనుట సాదృశ్యము ననుసరించిన కథనము. “సామాజికులు హర్షాదులు పొందుదురనుట శోకాదులును

సంగృహీతములె. కాని శోకకథనము యుక్తముకాదు. నాట్యము సామాజికతలకు హస్తైకఫలమె కాని శోకాది ఫలముకాదు.” అనియు కొందరి భావము. ఈ చెప్పిన సమగ్రాన్నిమిట్లు శ్లోకీకృత మయినది.

నాట్య రసము

౨౩౭. యథా బహుప్రవృత్తయంతై ర్వ్యంజనై ర్భహుభిర్యుతం

అస్వాదయంతి భంజనా భక్తం భక్తవిదో జనాః

౨౩౮. భావాభినయ సంబద్ధాన్ స్థాయిభావాం ప్రథా బుధాః

అస్వాదయంతి మనసా తస్మా న్నాట్య రసాః స్మృతాః.

ఈ రెండు ననువంశ్యము లయిన శ్లోకములు. శిష్యాచార్య పరంపరలో నివి ప్రసిద్ధములు. సూత్రార్థమును సంతేషముగా ప్రకటించు వీనిని కారిక లనవచ్చును. మధురాది భేదమున వివిధములగు గుఱాది ద్రవ్యముల గూడి దధి కాంజికాది సంబంధమున బహువిధములగు వ్యంజనముల సంయుత మయిన యన్నమును అన్న రసజ్ఞులయిన జనులు భుజించుచు నాస్వాదింతురు. అట్లే బుధులు భావాభినయ సంబద్ధములయిన స్థాయిభావముల నాత్మ సమావేశమున నాస్వాదింతురు. కావున నివి నాట్యరసములని ప్రఖ్యాతము లయినవి. ఇది సామాన్య రూపమయిన కారికార్థము. విభావ భేదము రసభేదమున హేతువు. అన్నాస్వాదమున గలుగు నాస్వాదములోగూడ బహు ద్రవ్య సమ్మేళన విశేషమున భేద భావముండును. రసనా వ్యాపారమునకన్న నాస్వాదనము భిన్నము. రసనా వ్యాపారము కేవలము భోజన క్రియ. మానస వ్యాపార మాస్వాదనము, తదధికము. అస్వాదనము రసనా వ్యాపార మొకటి కాదు. అస్వాదనము మానస మయిన యవికల వ్యాపారము. కేవలము లోకమున రసనా వ్యాపారానంతరమున నాస్వాద మున్నది. అది యిచట ఔషచారికము. ఈ నాట్య ప్రక్రియలో విభావ వ్యభిచారి భావము లన్నియు శుద్ధ సత్వ రూపములు జ్ఞాన స్వభావములుగా నుండును. అభినయము లను భావములు. అనుభావ రూపములయిన యభినయములను వేరుగా నిర్దేశించుట వాని ప్రాధాన్య పురస్కృతము. భావాభినయములచే సంబద్ధము లనుటలోని భావమిట్లు పరిగ్రాహ్యము. భావ సంభావన మొనరించు

భావకులు హృదయ సంవాద క్రమమున తన్మయీ భావము పొంది ప్రమాతృ భూమినుందురు. అప్పు డచట ప్రతిష్ఠితము లయిన స్థాయి భావము లచింత్య స్వరూపములు. అవి యంతట సాధారణీ కృతము లగును. నిర్విఘ్న ప్రతిపత్తి పశమున నింద్రియాంతర విఘ్న సంభావన మేమాత్రము లేని శుద్ధ సత్వ స్వభావ మయిన మనసుచే నవి యాస్వాద్య మానము లగును. అట్టి మానసాస్వాదన సమయములో స్వ పర వివేక శూన్య మయిన స్వాద చమత్కార ముదయించును. ఆ చమత్కార పారవశ్యమున హృద్యతాతిశయము సంవిచ్చర్వణము కలుగును. ఈ సమయము నందలి యీ సంవేదనము లోక ప్రత్యయ ముకన్న యోగి ప్రత్యయముకన్న విసదృశము. లోకీక ప్రత్యయ ములో నానా విధములగు విఘ్నముల బాహుల్య ముండును. ఇందు విఘ్న ముండదు. యోగి ప్రత్యయమున విషయాస్వాద మేమియు నుండదు. విషయాస్వాదశూన్యత్వమున యోగి ప్రత్యయము పరుషము. ఈ రెండిటికన్న నీ నాట్యరస సంవేదనము విలక్షణకాకము. ఇందు సుఖ దుఃఖాది విచిత్ర వాసనా సంస్కారము లేవికాని హృద్యతాతిశయమునె యాధానించునవి కాగలవు. వాని యనువేధ మట్టిదిగనె యుండును. బుద్ధు లీదృశమగు సంవిచ్చర్వణమున భావాస్వాద మొనరింతురని నాట్య రహస్యము. లోకీకములయిన ప్రత్యయోదు లీసమయమున నెందుకు కొఱగావు. అవి కేవలము పూర్వోపయోగులు. ఇది యిచటి నాట్య రసాస్వాద ప్రక్రియ.

నాట్య రసమనుటలో భావమిది. సముదాయ రూపమగు నాట్యమున రసము లిట్లుండు నని. నాట్యమే రసమని. రససముదాయమే నాట్యము. రసములు నాట్యమునందే కాదు. కావ్యమున గూడ రసములున్నవి. రసము నాట్యయ మాన మగును. కావ్యార్థ విషయమున ప్రత్యక్ష కల్పముగా సంవేదన ముదయింపగా రసోదయ మగునని యభినవుల యుపాధ్యాయులనిరి. వారు కావ్య కాతుకము నందిట్లు నిరూపించిరి. “ప్రయోగత్వ మనూపన్నే కావ్యే నాస్వాద సంభవః” ప్రయోగమున రూపము పొందని కావ్యమున నాస్వాదము సంభవింపదు- అని. కాని కావ్యమున భావార్థము లన్నియు స్ఫుట

నుగా ప్రత్యక్షములై యవభాసింప గలవు. వర్ణనా చమత్కారములచే నైశధ్యములచే ప్రౌఢ పరిపాకములచే నుద్యానములు కాసి కాంతలు కాని చంద్ర చందనాదులు గాని సమ్యక్ అర్పితము లగును. వాని సంభావనాతిశయమున సామాజికులు వాని ప్రత్యక్షానుభూతి నందికొందురు. ఇది కావ్యకౌతుకాభిసంధి. కావ్యమున గూడ రసచర్వణ మున్నదని కొందరి భావము. కావ్యమున గుణాలంకారముల వలన గల్గు సౌందర్యాతిశయము రసమాస్వాదింప జేయు నందురు.

శ్రీ మ ద భి న వు లిట్లుచుచున్నారు. “వయంతు బ్రూమః” కావ్యము దశరూపకాత్మకమే. అందు భాష, వృత్తి, కాకుపు, నైషధ్యము మొదలగునవి సముచిత గుంభనము కలవై రసవత్త నాసాదింప గలవు. స్వబంధాత్మక మయిన కావ్యములో స్త్రీలును సంస్కృతోక్తులు కలవారుగ నుండుట శక్తిరహితుని కావ్యక్రియ యని యనరాదు. స్వ బంధాచిత్యము ననుసరించి యిది స్వమూత్రమున హృద్యమని న్యాయ్యభావనము చేయవచ్చును. అప్పుడనౌచిత్య మేమాత్రి మవభాసింపదు. సందర్భ సముచితము లయిన దశరూపకముల సంధి సంధ్యాది సంఘటనమును స్వబంధానుగతముగ సంధానించినపుడు దశరూపార్థమయిన నాట్య ముల్లసిల్లును. అది నాట్య తనువు. హృదయ సంవాదము నందలి తారతమ్యము ననుసరించి శ్రోతృ ప్రతిపత్త స్ఫురణ ముండును. ఆ స్ఫురణము స్ఫుటము కావచ్చును. అస్ఫుటము కావచ్చును. ఇట్లది యతి విచిత్రముగ నుండును. సహృదయులు కొందరు స్వభావమున నె నిర్మల ముకుర హృదయు లగుదురు. వారెన్నడును సంసారోచితము లయిన క్రోధ మోహాభిలాషాదులకు పావశము లయిన నుపసలు కలవారు కాజాలరు. వారల కట్టి దశరూపకాకర్ణన సమయమున గూడ నాట్య లక్షణమయిన రస సంచయము స్ఫుటముగ నె యవభాసించును. సాధారణీ కృతమయిన రస నాత్మకమయిన చర్వణ వారిసాత్తు. ఆ చర్వణమున రస సంచయమును వారు సాక్షాత్కరించుకొందురు. ఇట్లు కాజాలని వారు ప్రత్యక్షోచితమయిన యట్టి చర్వణా లాభమునకై నటాది ప్రక్రియ నభిలషింతురు.

వారి వారి కోధ శోకాది సంకటముగు హృదయ గ్రంథి భంజనమునకై ముని గీతాది ప్రక్రియ నిర్మించినాడు. “సర్వానుగ్రాహకం శాస్త్రం” అని కదా! న్యాయము. రసములు నాట్యముననే కాని లోకమున లేవన్నది నిశ్చితార్థము. కావ్యమును నాట్యమే. కావ్యమున రసమున్నది. ఆస్వాద మున్నది. కావుననే నటునందు రసము లేదు. “కుత్రత్వర్తి?” “విస్మృతిశీలోన బోధ్యతే” రస మెచ్చట నున్నది? మరచి పోవువాని నెట్లు బోధింతుము! రసము దేశ- కాల- ప్రమాత్య- భేదా నియంతృతమని చెప్పనే చెప్పితిమి. ఇక రసాశ్రయ విషయమున నాశంక యేల?

అయిననటునం దాస్వాదనోపాయమేది? యని యడుగుడు. అవును. నటున కాస్వాదనోపాయ మేమున్నది? ఆతడు కేవలము పాత్రము మాత్రము. పాయసాస్వాదము పాత్రమున కెట్లుండును? పాత్రము పాయసాస్వాదన కుపాయమగును. నటునకు రసభావ యోగము లేదు. ఉన్నచో మరకాదులలో తత్వావేశ ముండు సన వలయును. అయాది భంగమును గలుగును. నటునందు రస భావ యోగ మున్నదని తలచుట భ్రమ. రసభావములు వాసనా వేశ నశ మున నటునందుండునని యనుసంధి బలమున నాతడు అయా ద్యను రణ మొనర్చునని కొందరందురు. నటుని యభినివేశ మట్లుని పించును. ఆతడు పాత్రలీనుడయి సామాజికులకు తాదాత్మ్యాభిమాన ముత్పాదించును. ఇట్లు నటోపయోగము భావించుట సముచితము. ప్రతిశీర్షము మకుటము చిత్రపుస్తాదికము సర్వము నాట్యములోని యగ్ర భాగాభివ్యంధము. సర్గ బంధాదికము శబ్దభాగాభివ్యంధము. ఈ యంశము హృదయ సంవాది యర్థమును వితతము చేయుటలో స్పష్టము కాగలదు. కొందరిట్లు భావింతురు. అభినయాది సామగ్రీ మయముగా బహిర్దృశ్యమానమగు నాట్యము నట ధర్మ కర్మ రూప మని యాశయ పడి నాట్యమువలన రసములు కలుగునని యందురు. నాట్యమే రసమని నిరుక్తమయిన యర్థమే సుశ్లిష్టము. ఇవి నాట్య రసములు స్మృతములని యనుట సంప్రదాయావిచ్ఛేదము సూచించును. + + + రసము రత్యాద్యనుకరణ రూపమని యనువారు

భావించునది యొకటి కలదు. శోకము సుఖహేళు వెట్లగునని వారు చోదనము చేయుదురు. నాట్యగతులు కొక విశేషము కలదని పరిహారమును వలకుదురు. వాచోద్యము హృదయ గ్రాహి కాదు. ప్రతీయమాన శోకము ప్రత్యేతయగు వాని స్వాత్మలో దుఃఖ పూర్ణానించునని నియమమా? శత్రు దుఃఖమున ప్రహర్షమే కలుగును. అన్య దుఃఖమున మధ్యస్థతయే కలుగును. భావపర్యంత మవి వస్తుస్వభావ మాత్రముననే యుండుట శోక తంత్ర మయినందున పైమత మమతము. మా మతమిది. సంవేదనమే యానంద ఘన సూక్ష్మాద్య మగును. సంవేదనము నందు దుఃఖాశంక లేక మాత్రమేని లేదు. ఆ సంవేదన చిత్రతా కరణమున నెన్నియో సహకరించును. రతి శోకాది వాసనా వ్యాపార మంతయు సంవేదనము చిత్రీకరించును. అభినయాది వ్యాపారము సంవి దుద్బోధనమున రతిశోకా ద్యుల్లాసమున సమర్థము. ఇది రసతత్వము. దీని సంశోధనమే యిటుపై జరుగును. చోద్యముఖమున శోధనము సముచితమని ముని సంభావనము. చోద్యమిందు త్రివిధము.

ర స స ం శో ధ న ము

౧. రసములనుండి భావములు నిష్పన్నము లగును.
 ౨. భావముల వలన రసములు నిష్పన్నము లగును.
 ౩. పరస్పర సంబంధమున రస భావములు నిష్పన్నము లగును..
- వీనిన ప్రకారాంతరమున ప్రశ్న త్రయముగా భావింప దగును.
౧. రసముల వలన భావము లుదయించునా?
 ౨. ఇందు వివర్యయమే యభిమతమా?
 ౩. అన్యోన్య జనకతయే సమృత్తమా?

ఈ మూడు పక్షముల సమీక్షానంతరము తత్త దభిప్రాయ నైచిత్ర్యమున మూడు పక్షములు నెట్లో యంగీకృతము లగును.

౨౩౯. “అత్రాహ — కిం రసేభ్యో భావానా మభినిర్వృత్తిః? ఉతాహే! భావేభ్యో రసానామితి? ఉచ్యతే; కేషంచిస్మతం, పరస్పర సంబంధా దేషామభినిష్పత్తి రితి తస్య. కస్మాత్? దృశ్యతేహ; భావేభ్యో రసానా మభినిర్వృత్తిః నతు రసేభ్యో భావానా మభినిర్వృత్తి రితి —”

ఇందు పక్షత్రయ మున్నది. ఆద్య ద్వయము కాదని మూడవది స్థాపించుట యిందు గోచరించును. దీని భావ మిది. సర్వకుడు రసచిత్తుడై ప్రయోగ మారంభించును. భావములు ప్రకటించును. అట్లు సామాజికులు గుర్తింతురు. కరుణము వలన శోకము కలుగుట యున్నది. కరుణ రసము శోక భావ ముత్పాదించినట్లై కదా! ఇక నా శోకమున విభావాద్యుపచిత స్వభావుడయిన వానిలో కరుణ ముప్పతిల్లు చున్నది. కాన రసమున భావమా? భావమున రసమా? యను సందేహము కలుగును. కావుననే కాలభేదమున పరస్పరము జన్మ యున్నదని తృతీయ పక్ష ముద్ఘాత మగును. ఈ పక్షత్రయోదయములో వేరొక నిదానము నూహ్యము కా గలదు. నటునందే యపూర్వ భావమున్నది. నామునందే యది యున్నది. ఆ భావమున నుపచయమున్న రసము. కాకున్న భావము. ఈ విధానము యుక్తముగ లేదు. రస స్వరూప మీ విధమున నుండుట యంగీకృతము కాదు. ఈ చెప్పునదియు సంగతము కాదు. అనుకార్యులయిన రామాదులందు భావము గోచరించును. అనుకర్త రసము సంభావించును. ఇట్టిదిది లోకప్రకృతి. ఇది నాట్యాచార్యున కభీష్ట మయిన శిక్షారీతి. ఈ రీతి భావనమున రామనటులందున్న విధానమును సామాజికుడు సంభావించును. అని రసభావములు పరస్పరము జన్మకలవి యగుటయు సంగత మగునని శ్రీ శంకుకు డనెను. ఇది యుక్తము కాదు. సామాజికుడనుకార్యానుకర్తృ విభాగ మేమాత్రము భావింపడు. ఆతని ప్రత్యయమే వేరు. అది లోకాతిక్రాంతము. రస విషయమున ననుకరణ నాదము పూర్వమే దూషిత మయినది. కావున నిచటి పక్షత్రయమును మొదట మేము నిరూపించిన విధముననే పరిగ్రహ్యము. రసముల వలన భావములు కలుగునా? భావముల వలననే రసములు కలుగునా? ఆహా! అన్యోన్య జనకత సమ్మతమా? ఈ మూడు పక్షములె యభ్యుపగతములు. విభావాదుల వలన రసనిష్పత్తి యని భరత సూత్రమున నున్నది. కావుననే ద్వితీయ పక్ష ముద్ఘాతము పొందినది. లోకమున విభావానుభావము లనునవి యేవియు లేవు గదా! లోకమున నవి హేతు కార్యావస్థామాత్రముననే యుండును కదా! విభావాదుల వలన రసనిష్పత్తి నేల యంగీకరించిరి? హేతు

కార్యావస్థా మాత్రములుగ నుండునవియె రసనోపయోగులై విభావాది రూపమున పరిగణితము లగునని రస ప్రసాదమున విభావాది భావము లుపపన్నములగుట యంగీకరించిన నేరొక యాపత్తి వాటిల్లును. విభావాది ప్రసాదమున రసమును ప్రాగ్భవము భావించి రస ప్రసవముగా విభావాది రూపత్వ మంగీకరింప పరస్పరాశ్రయ దోషము కలుగును. ఇతరేత రాశ్రయములు పదార్థ సమర్పకములు సంతర్పకములు కాజాలవు. ఈ ప్రశ్నోత్తరము కూడ ప్రకృతము భావింపదగి యున్నది. ఇప్పటికిది పక్షత్రయ భావార్థము.

“తన్న” ఇత్యాది గ్రంథము పక్షత్రయ సమాధానాత్మకము. పై చెప్పిన పక్షార్థ ముచితము కాదు. ఏల? భావముల నుండి రసము లభినిర్వృత్తము లగుట లోక గోచర మగుచున్నదే కాని, రసములనుండి భావము లభినిర్వృత్తములగుట గోచరము కాదు. ప్రతీతి పథమున భాసించు ప్రమదాదులు రసాస్వాద మాపాదించుట యిదివరలో నిరూపితము. కావున రసముల వలన భావములు కలుగు ననరాదు. భావ శబ్దార్థమును పర్యాయోచనము చేసినచో నీ యర్థమే విశదము కాగలదు. ఈ విషయమున నీ శ్లోకము చిర ప్రసిద్ధముగా నున్నది.

భా వ రీ తి

౨౪౦. నానాభినయ సంబద్ధా న్నావయంతి రసానిమాన్

యస్మా త్తస్మా దమీభావాః విజ్ఞేయా నాట్యయోక్తృభిః

సహృదయ హృదయంగతము లయిన యీ రసములను నానా భినయములతో సమ్యక్ సుబద్ధములగు వానిని సంపాదించి పెట్టును కావున భావము భావ మగును. నాట్య యోగులిట్లే తెలియ వలెను.

౨౪౧. నానాద్రవ్యైః బహువిధైః వ్యంజనం భావ్యతే యథా

ఏవం భావా భావయంతి రసా నభినయై స్సహ

కేనలము భావ శబ్దమే ప్రవృత్తి నిమిత్త మనుట కాదు.

అంతమాత్రమే యయిన నేమియు చెప్పినట్లు కాదు. ఇట్లు ప్రకృతమున యోజనము చేసికొన వలయును. బహు విధములగు నానా ద్రవ్యములచే వ్యంజనము భావిత మగును. “వ్యంజ్యతే ఇతి వ్యంజనం” అనుపానాదిక మిచట వ్యంజనము, రసమిచట వ్యంజన మనుట సమ్మతము.

తము. అట్లే బహువిధాభినయములచే భావములు రసముల భావింప జేయును. కావున రసమెన్నడు భావహీనము కాదు. “న భావ హీనోస్తి రసః” రసము భావములనుండి కలుగు ననుషక్షమే సముచితముగ భావనీయము.

ఈ యంశమున చోద్యవాదులు స్వాశయోన్మీలనము చేయ వచ్చును. “న భావో రసవర్జితః” భావ మేదేని కాని రసవర్జితముగ నుండనే యుండదు. లోకమున హేతుకార్య వ్యవహారమే కాని విభావాది వ్యవహార మేదియు లేదు. విభావ మనుభావమను భావము లందలి వ్యవహార భావము రస ముఖము. కావున “న భావో రస వర్జితః”, చోద్యమిట్లు కలుగగా నికనిది యుత్తర మగును. “పరస్పర కృతా సిద్ధిః తయో రభినయో భవేత్.” రస భావముల సిద్ధి పరస్పర కృతము. అభినయ మిట్టిదే యగును. భావమునకు భావత్వము రసాధీన మగును. రసమున రసత్వ నిష్పత్తి భావాధార మగును. సహృదయ సామాజికునకు అభినయమున సాక్షాత్కారము సంపన్నము కాగా హేతు కార్యాదులుగా లోక ప్రసిద్ధము లన్నియు నా సాక్షాత్కారమున నుపయోగించుననై విభావాను భావాది వ్యపదేశము పొందును. కాన పరస్పర కృతమగు సిద్ధి భద్ర భవనముగా సంభావితము కాగలదు. పరస్పరాశ్రయమను దూషణ మీ రూపమున నున్నట్లు గోచరించినది కదా!

౨౪౨. న బాహదోస్తి రసా, న భావో రసవర్జితః

పరస్పర కృతాసిద్ధి స్తయో రభినయో భవేత్

ఇతరేతర సిద్ధి విషయమున నీ దృష్టాంతము చూడుడు !

౨౪౩. వ్యంజనోపధి సంయోగే యథాన్తం స్వాదుతాం సయేత్

ఏవం భావా రసాత్ప్రేవ భావయంతి పరస్పరం

వ్యంజనోపధి సంయోగ మన్నము స్వాదువు చేయునట్లు భావములు రసములు పరస్పరము భావనా భాతములై సిద్ధి కల వగును. వ్యంజన మోపధిని స్వసంబంధమున స్వాదువు రసనీయము చేయును. ఓపధి వ్యంజనమును స్వసంబంధమున స్వాదు వాస్వాద్యము చేయును. గాని స్వాదుత దీని యధీనము. దీని స్వాదుత దాని యధీనము. అట్లే భావ రసము లన్యోన్య భావనము కల వగును. భావములు రసముల

భావింప జేయుట యనగా నిష్పాదింప జేయుట యని భావము. రసములు భావములను భావింప జేయుట యనగా వానిని భావము లనుగా నొనర్చుట భావాది శబ్దములచే వ్యవదేశింప దగిన వానిగా నొనర్చుట యని భావము. “ఏతదుక్తం భవతి” అన్యోన్యశ్రయ మంతట దోషము కాదు. ఒకచో నొక క్రియలో నన్యోన్యశ్రయము దోషము. క్రియా భేదమున నది దోషము కాదు. చూడుడు! వ్యంజనాదుల సంబంధ మన్నమున నాన్లుది రసవత్త నాపాదించును. ఆశ్రయ మయిన యన్నము వ్యంజన సుఖయోగ్యత సంధానించును. కేవల మన్నము స్వాదువు కాదు. కేవలము పచ్చడి రుచిరము కాదు. అన్నము పచ్చడి కలిసి స్వాదుత కూర్చును. ఇదియే భావ రస రహస్యము. భావములచే రస్య మానతయు, రసములచే హేత్వాదులకు విభావాది వ్యవదేశ్యతయు సిద్ధ మగుచున్నది. ఐహోద్దేశమున తంతువులు పటకారణ మనదగి యున్నవి. తంతూద్దేశమున పటము కార్య మగును. వీని యందు పరస్పర సిద్ధి యున్నది. అయిన నది దోషము కాదు. అట్లే ప్రకృతము.

౨౪౪. యథా భీజాద్భవేత్ వృక్షః వృక్ష తృప్తం ఫలం యథా

తథా మూలం రసాః సర్వే తేభ్యో భవా వ్యవస్థితాః

బీజమున వృక్షము కలుగును. వృక్షమున పుష్పము ఫలము కలుగును. అట్లే రసము సర్వ మూలము. వాని వలన భావములు వ్యవస్థితము లగుచున్నవను సామాన్యార్థము కల యీ శ్లోకార్థము భావించుట కిది హృది ధార్యము. ఈ చెప్పిన పక్షవాదములలో “భావముల వలన రసముల నిష్పత్తి” యను వాద భావము సమ్యక్త మయినచో ముని “సహి రసాదృతే కశ్చిదప్యర్థః ప్రవర్తతే” రసము లేక ఏ యర్థమును లేదు.” అని యేల యనెను? భావములనె మొదటగా నుద్దేశింప లేదేమి? అని యాశంక కలుగ వచ్చును. అప్పుడీ శ్లోకార్థము సమాధి నిచ్చును. బీజము వృక్షమూలముగా నుండును. అట్లే రసములు మూలములు. ఇట్లుని ప్రీతి పూర్వక మయిన వ్యుత్పత్తి యందర కుండును. కావ్య పురస్కరమయిన నట వ్యాపార మంతయు కవిగత సాధారణీ భూత సంవిన్ములముగా నుండును. కవి యందలి యా సంవిత్ పరమార్థతః రసము. సామాజికుడు భావనా వైశద్య

మున సంవిత్ప్రతీతి వశీకృతు డగును. సంవిద్వశమయిన యాతని యనంతర కాలమున గలుగు నావాహోధార బుద్ధిలో విభావాదులు గోచరించును. కావ్యమున నాట్యమున సామాజిక హృదయమున నిదియే రీతినీతి. కాగా కవిగత మగు రసము మూలముగా గణింప దగిన బీజ స్థానియము. కవి సామాజిక తుల్యుడై, అందుననే శ్రీమదా నంద వర్ణనుడు “శృంగారీచే త్కవిః కావ్యే జాతం రసమయం జగత్” అనినాడు. కావ్యము వృక్ష స్థానియము. అభినయాది నట వ్యాపార మంతయు పుష్పాది స్థానియము. సామాజిక రసాస్వాదము ఫల స్థానియము. కావున విశ్వము రసమయ మయినది. మూలము రసము విశ్వమంతయు రసమయము. ఇక రసేతర మేది? “నహి రసాదృతే కశ్చిదప్యర్థః ప్రవర్తతే” యనినది యిందులకే. మూలము రసము. రస విన ర మంతయు రసము. రసము మూలమై యింతటి సృష్టి సర్వస్వ మిచ్చినది. అంతయు రసమయ మయినది. ఇచటి యీ విజ్ఞాన వాదములో సత్కార్య వాదము నేకత్వ దర్శన మంతయు గురించి పెకలింప వచ్చును. కాని ప్రకృత ముపయోగింపని శ్రుత లన పందర్యసము మిథ్యా ప్రయోసము. ఈ ప్రయోస సంశ్రయము మాకు పూర్వశిక్షితము కాదు. అది యట్లుండు గావుత. ఇట కొంద రిట్లందురు. భావము బీజము. దాన రసవృక్షము. అది యభినయ కుసుమసుందరము. దాని వలన గలుగు భావ ఫలమును భావుకులు భుజింతురు. అని. ఇది యంతయు ప్రకృత విరుద్ధ వ్యాఖ్య. ఇట్లైయిన భావమే యుపక్రమ పర్యవసానములం దుండవలెను. అట్లు లేదు. ముని పలుక లేదు. పూర్వము చెప్పినట్లుగా మూడు పక్షము లభి ప్రాయ వైచిత్ర్యమున నభ్యుపగతము లయినట్లు భాసించును.

౧. భావముల వలన రసములు గలుగు ననుట విభావాది సంయోగమున రసనిష్పత్తి యని భరతుడనుటచే సామాజిక హృదయం గతము లయిన రసములు విభావాది సంపత్తి సౌభాగ్యమున రసనీయములై రసము లగుచుండుటయను మొదటి పక్షము సంగతము కావచ్చును.

౨. రసముల వలన భావములు గలుగు ననుట. లోకమున

హేతువులుగా కార్యములుగా నుండునవి యతాకిక కావ్య శరీర గర్భ ప్రవేశమున భావ్యమాన స్వభావములై విభావానుభావాది వ్యవధే శము పొందు చున్నవి. రస మన్నది యున్నందుననే విభావనాదిక ముపపన్నము. కాన రస పూర్వకము భావమనుటయు సంగత మగును.

3. పరస్పర సిద్ధి యనుట. వ్యంజన మన్నము నన్నము వ్యంజనము నాస్వాద్యము చేయునట్లు రసభావ సిద్ధి యున్నది. రసముండుటచే భావములకు భావ్యమానత కలిగినది. విభావాదుల వలననే రసములకు రస్యమానత కలిగినది. రసము భావాధీనము. భావము రసాధీనము. ఇట్లే రసభావములు పరస్పర సిద్ధికములు. అయిన నితరేతరాశ్రయ మిచట దోషము కాదు. ఇతరేతరాశ్రయ మేక క్రియలో దోష మగును. ఇచటివి విభిన్న క్రియలు. ఇట్లు పరస్పర సిద్ధి సుసంగతము కాగలదు.

ఉత్పత్తి వర్ణ దైవతములు

ఇట్టిప్పటి కుద్దిప్త విభక్త రసములకు పరీక్షా పరిశుద్ధ మయిన సామాన్య లక్షణము నిరూపిత మయినది. విశేష లక్షణ మిక చెప్పవలయును. రసముల కుత్పత్తి, వర్ణ, దైవత, నిదర్శనము లున్నవి. వాని నిక వ్యాఖ్యానింప వలెను. సామాన్య లక్షణము చెప్పిన పిమ్మట విశేష లక్షణ కథన మావశ్యకము. ఉత్పత్తి వర్ణ దైవతాదులు విశేష లక్షణాంత పూరకములు. ఇందుత్పత్తి యనునది యుత్పాదకముల కుత్పాద్యములకు విశేష లక్షణముగా నుండి వేరు బాటు సూచించును. ఉత్పాదకములలో నుత్పాదకత్వ మనునది యుత్పాద కాంతరములకన్న విలక్షణముగా నుండుట. ఉత్పాద్యము లందలి యుత్పాద్యతయు నుత్పాదకముల వలన గలిగిన విశేషము సూచించును. * * శ్వేతాది వర్ణములు వర్ణములు. వర్ణ దేవతల నిరూపణ మాగమానువిధత్వము సూచించును. ఉత్పత్త్యాదులు నిశ్చయ దర్శనములో నుపాయములుగా నుండును. విభావాదుల యోగమున నిందు వైలక్షణ్య ముదయించుట నిదర్శిత మయినది.

సూచక రసములు

ఆ రసముల యుత్పత్తిలో హేతువులగు సూచకములు నాలుగు రసములున్నవి. శృంగారము, కాద్రము, వీరము, బీభత్సము నని. రసములకు సంబంధించిన యుత్పాద్యోత్పాదక ప్రకార మెంత యున్న నది యీ చతుష్టయముననే సంభవించునని నిశ్చిత మగుచున్నది.

౨౪౫. శృంగారాద్ధి భవేద్దాస్యై రౌద్రాత్తు కరుణోపసః
వీరాచ్చైవాద్భుతేత్పత్తి ర్బీభత్సాచ్చ భయానకః

౨౪౬. శృంగారానుకృతిర్దాత్తు సహస్య ఇతి సంజ్ఞతః
రౌద్రస్యాపితు యత్కర్మ సజ్జేయః కరుణోపసః

౨౪౭. వీరస్యాపిచ యత్కర్మ సౌఽద్భుతః పరికీర్తితః
బీభత్స దర్శనం యచ్చ భవేత్తుతు భయానకః

శృంగారమున హాస్యము కలుగును. కాద్రమున కరుణ ముదయించును. వీరమున నద్భుత ముత్పన్న మగును. బీభత్సమున భయానకము జనించును. శృంగారానుకరణమునకు హాస్యమని సంజ్ఞ. కాద్రకర్మ కరుణము. వీరకర్మ యద్భుతము. బీభత్స దర్శనము భయానక మయినది. ఇందు వివృతి నిట్లు గ్రహింప వలెను. శృంగారము రెండు విధముల హేతు వగును. తదాభాస రూపముగ తదనుకార రూపముగ నది హేతు వగును. శృంగారాభాసమున శృంగారము హేతువగుట కలదు కదా! విభావాభాసమున ననుభావాభాసమున వ్యభిచార్యా భాసమున రత్యాభ్యాసము ప్రతీతము కాగా చర్వణాభాస సారముగా శృంగారాభాసము నిష్పన్న మగుచున్నది. శృంగారాభాసము నందుండు రతి కామనాభిలాష మాత్రముగ నుండును కావున నది వ్యభిచారి భావమాత్రమే కాని స్థాయిభావము కాదు. అది స్థాయికల్పముగ భాసించును. తద్వశమున విభావాదు లాభాసరూపము పొందు చున్నవి. రతి యిట్టిపట్టుల స్థాయ్యాభాస మాత్రమే. సీతను కామించు రావణుని హృదయము “సీత నన్ను పేక్షించు చున్నది” అను భావమును సృశింపదు. “నేనామెకు శత్రువును. నన్నీమె యుపేక్షించినది” అనెడు భావము నాతని హృద

యము స్పృశించిన రావణాభిమానమే విలీన మగును. “నీత నాయం దనురక్త” అను నిశ్చయ భావ మాతని కుండుటయు ప్రకృతమన నుపయోగము కూర్చును. కామజ మోహ సారములో నిది యపేక్షితము కాదు. ఇది యంతయు రంగము చూచి రజతమని భావించుట వంటిది. “శుక్తై రూప్యాభాసవత్” రావణు డొకప్పు డిట్లు భావింప వచ్చును. “నీత యను నామ మాకర్షకము. మోహ మంత్రము. విన్నంతనె మనసు నీత లేక తుణమేని సహింపదు. కామాతురుడ నయిన నాకు నీతా ప్రాప్తి సుఖ మెప్పుడు కలుగునో తెలియదు కదా!” ఈ రావణ వాక్యమున నింతలో రత్యాభాసమే నిశ్చయింప వలెను. హాసము స్ఫురించు నన నక్కఱ లేదు. నీత విభావ మనుట రావణుని వయసునకు ప్రకృతికిని విరుద్ధము. చింతా దైన్య మోహాది వ్యభిచారి గణము అశ్రుజాత పరిదేవితా ద్యనుభావ జాతము ననుచి తమై యాభాస రూపము పొందు చున్నది. ఇట్లాభాస రూపమై హాస్యమునకు విభావము కావచ్చును. ఇట్లాభాస ప్రకారము శృంగా రమున నుండుట సూచిత మయినది. ఇట్లే కరుణాది రసముల యాభా సము లందన్నిట హాస్య ముండుట గుర్తింప వలెను. హాస్య విభావ ముగా నుండునది యనౌచిత్య ప్రవృత్తి కృతముగా నుండును. అచిత్య మేకమాత్ర రస నియతము కాదు. అన్ని రసముల విభావాను భావాదులలో ననౌచిత్య ముండును. వ్యభిచారి భావములందు ననౌచిత్య వార్త నిట్లే సంభావించ వలెను. కావుననె సంవి త్సతిత్వ నిపు ణులగు చిరంతనులు రసభావ తదాభాస వ్యవహార మంతట ప్రదర్శించిరి. మోక్ష హేతువగునది యయినను ఆభాస రూపమయినచో శాంతాభాస గణనము చేయవలెను. బంధువు కానివాని మరణమున శోకమును నిరూపించిన కరుణము హాస్య రూపమగును. ఇదే విధ మున రసము లందంతట నూహ చేసి యాభాస స్వభావము గుర్తింప వలెనని ముని భావము.

ఒకరసము యొక్క ఫలానంతరము ద్వితీయ రస మవశ్యంభావి యగుచున్నది. రౌద్రము చూడుడు. రౌద్రమునకు వధ బంధాదికము ఫలము. వధ బంధాదికము విభావముగా కరుణ మవశ్యము సంభ

వించును. నియమముగా భయానకము కలుగును. శృంగారానంతరము నియమముగా కరుణము న్యూపించుట తాపన వత్సరాజాది నాటకములందు విశదముగ నున్నది. ఇట్టి పట్టులందలి శోకము శౌంధవ్య కృతమని భావించుట సముచితము కాదు. శౌంధవ్యము వలన శోకము కలుగునున్న నియమము లేదు. శృంగార ప్రాణము లయిన పదముల ప్రయోగించి కవులు కరుణ ప్రలాపములలో నంతట శృంగారమే జీవితముగా నుండుట స్పష్టము చేసినారు. కుమార సంభవములోని రతిప్రలాపములలో శృంగారమే కరుణ జీవితమని స్పష్టము. ఏవం, వీరమున భయానక ముత్పన్న మగును. రసము రసాంతరమును ఫలముగ జేసి ప్రవర్తించుట కలదు. ఈ వీరమే యుదాహరణము. మహాపురుషుల యుత్సాహము జగద్విస్తయ ఫలము ననుసంధించు కొనును. చౌద్ర మల్లుకాదు. అది పర వినాశమునె ఫలముగ చేసికొని ప్రవర్తించును. కాని కరుణమును ఫలము చేసికొను ననరాదు. విరూపక హాసము సర్వ సామాన్యముగ నాయికా హాస మును ఫలముగ భావించునది యగును. రసము రసాంతరము నాక్షేపించు (వ్యక్తిముచేయు) ననుటలో శృంగార ముదాహరణము. శృంగారానుకృతి హాస్యమని ప్రకీర్తితము. హాస్య మేవం విభావక మన్నమాట. పరస్పర ఫలముగా రసాంతరాక్షేప ముండుననుటలో చౌద్ర ముదాహరణము. చౌద్రమున నభ బంధాదికము ఫలాత్మక మయిన కర్మ. ఆ కర్మ వలన కరుణ మున్నది. ఈ చౌద్ర కరుణ ముల మధ్యలో నత్యంతము వ్యవహితమయిన పరంపర పరాకృతము. వీరఫల మద్భుతమని యనుటచే సమనంతర ఫలముగ రసాంతరాక్షేప ముండుటలో నుదాహరణము చెప్పినట్లయినది. వీరమునకు సమ్యక్ నికట ఫల మద్భుతము. శృంగారమును వీరమున కసంతర ఫలమగును. సహభావమున రసాంతరాక్షేపముండుటలో బీభత్స ముదాహరణము. బీభత్సమునకు సంబంధించిన విభావాది దర్శనమున భయానక మావిర్భవించును. బీభత్స దర్శనము భయానక విభావ మగును. ఈ యుత్పత్తి హేతువులగునవి యన్నియు యథానుకూలముగ పురుషార్థ చతుష్కమున న్యూపించునవి కాగలవు. త దనుకూల మయిన సౌందర్యాతిశయ ముత్పాదింప గలవు. ఉపరంజకములు కాగలవు.

ఇట్లునుగాములుగా నుండునట్లు రూపకములందు నిబంధించుట సముచితము. రసము లివియె యని పూర్వమంటిమి. రసముల కిట్లు వర్ణదైవతములు భావింపవలెను.

రసము	వర్ణము	దైవతము
శృంగారము	శ్యామ	విష్ణు
హాస్యము	శిత	ప్రమథ
కరుణము	కపోత	యమ
కౌద్రము	రక్త	
వీరము	శార	మహేంద్ర
భయానకము	కృష్ణ	కాలదేవ
బీభత్సము	నీల	మహాకాల
అద్భుతము	పీత	బ్రహ్మ

ఇట్లు రసముల కుత్పత్తి వర్ణ దైవతములు నిరూపితములు. చిత్త భావాస్పదము లయిన రసములకు వర్ణ దైవతములు నిరూపించుట సాభిప్రాయము. వర్ణాభిధానము పూజాదులలో ధ్యానములో నుపయోగించును. వేషధారణ మొనరించు నటులకు ముఖరాగ యోజనమున నుపయోగించు ననియు నందురు. శాంతమద్భుతము స్వచ్ఛము పీతముగా నుండునని శాంతవాదుల పాతము. తత్తద్రససిద్ధిలో నాయా దేవతల పూజించుట సముచిత సంప్రదాయమని సూచించుట దేవతా నిరూపణ భావము. విష్ణువు కామ దేవుడు. ప్రమథులు భగవన్మహాదేవుని గణముల వారు. క్రీడా పరాయణులు. రుద్రుడు త్రైలోక్య సంహారకర్త. మహా కాలనాథుడు బీభత్స దైవతము. అతడు తద్విభావమగు కంకాలము ధరించును. శ్మశానము సేవించును. మహేంద్రుడు త్రైలోక్య రాజు. దేవేంద్రుడు. బ్రహ్మ యచింత్యాద్భుత స్రష్ట. ఈ వర్ణ దైవతాత్మక విధానమంతయు నాగమ సిద్ధముగా నున్నది.

ల ఙ్క ణ ని ద ర్శ న ము లు

విభావానుభావ వ్యభిచారి సంయుక్తము లయిన రసముల కికలక్షణ నిదర్శనముల వ్యాఖ్యానింతుము. రసములకు స్థాయిభావముల

గూఢ నాభాపింతుము ఇంతవఱకు సర్వరస సాధారణముగ సామాన్య లక్షణ స్వరూపముల నుద్దేశించితిమి. రసతత్వ వివేచనమున కంత మాత్రము చాలదు విశేష లక్షణము నిరూపింప వలెను. విశేషలక్షణము సజాతీయముల నుండి భేదము సూచించును. విజాతీయ వ్యవచ్చేదము లేక సజాతీయత కుదురదు. సామాన్య లక్షణము నిరూపించిన యనంతరము విశేష లక్షణము చెప్పవలయును. విశేష రూపములయిన లక్షణములు నిదర్శనములు ప్రత్యేకముగా నిరూపించుట యావశ్యకము. సామాన్య లక్షణమునకు విశేషలక్షణములు నిదర్శనములుగా నుండును. వానియందు సామాన్య లక్షణము నిర్దిష్ట మగును. యోజిత మగును. స్థాయిభావములను వివేచనముతో నిరూపింతు మనుట లోకోత్తర రీతిచే వానియం దాదరము సూచిత మగును.

లోకమున చిత్తవృత్త్యాత్మకము లయిన భావము లున్నవి. అవి యొకప్పుడు స్థాయిభావము లగును. అవి బహు ప్రకారములగు వ్యవసాయముల నిరూపించును. నానా నిబంధనముల నిర్దేశించును. కర్తవ్య ప్రబంధము ప్రబోధించును. అట్టివవి విశ్రాంత్యేకాయతనములై రూప ప్రతిష్ఠములై యుండుట నుపదేశ విధమున నన్వేషింతు మని భావము. యథాయోగము విభావముల నాహరించు కవినటులు వానికి రసత్వమాపాదింతురు. రస రసనమునకు కవుల నవదృష్టి యొకటి సన్యాసారమగును. పరినిష్ఠితార్థముల విషయీకరించు కొని యున్నేషము పొందు విశిష్ట దృష్టి మరియొక డున్నది. ఈ దృష్టి ద్వయమున విశ్వ మనిశము నిర్వృణ్ణ మొనరింపవలయును. నటనోపజీవులగు నటులకు నవదృక్కు రాదు. వారి దది రసముల రసింపదు. రససోపయోగి విభావాచార్యచిత్వ మిష్టాడుపదేశించి స్థాయిభావముల రసీకరింతుమని లక్షణ ఫలము ప్రదర్శితమయిన ట్లగును.

న వ ర స ము లు

౧. శృంగారము.

౨౪౮. సుఖప్రాయేష్ట సంపన్న ఋతుమాల్వాది సేవకః
పురుష ప్రమదా యుక్తః శృంగార ఇతి నిర్దిష్టః

౧౩. యుతుమాల్కాలంకారైః ప్రియజన గాఢర్ప కావ్య సేవాభిః
చాపదనగమన విహారైః శృంగారరసః సముచ్ఛవతి

౧౪. సమన చపన ప్రసారైః స్మిత మదుర చచో ఘృతి ప్రయోదైశ్చ
మదురైశ్చాంగవిహారైః తస్యాభిరయః ప్రయోక్తవ్యః

ఫలభూతమయిన కామ మశేష హృదయ సంవాది. కామ ప్రధానము శృంగారము. లోకములో సుచిగా మేధ్యముగా నుజ్జ్వలముగా దర్శనీయముగా నుండునది శృంగారముగా నున్నదని శృంగార పదమున నుపమిత మగుట కలదు. సముజ్జ్వల వేషమువాని జూచి యీతడు “శృంగారి” “శృంగారవాక్” అందును. వేష ముజ్జ్వలముగ లేనప్పుడు శృంగారపద ప్రయోగమున్న నది యుపచరితము. ముఖ్యముగా రత్యాస్వాద మున్నప్పుడే శృంగార శబ్దము ప్రవర్తించును. గోత్ర మనునది పితృ సంతానమును, కులమన్నది మాతృసంతానము చెప్పను. లోకమున గోత్ర కులాచార ప్రరూఢములై నామకరణమను నియమమున నారీ నగుల కాష్టోపదేశ సిద్ధము లయిన నామములు శృంగార భావమునె సూచించు చున్నవి. పురుష సంతానమునకు పితృసంతానానుసారముగా “విష్ణుశర్మ” మొదలగు నామములను, స్త్రీలకు మాతృవంశాను సారమున “కనకప్రభ” “చంద్రప్రభ” మొదలగు నామములను సంకేతముగా నేర్పఱచెదరు. అట్లే రసములకు భావములకు గాట్యాశ్రితము లయిన పదార్థములకును సంప్రదాయాచారోత్పన్నము లాష్టోపదేశ సిద్ధములగు నామముల యేర్పాటున్నది. “శృంగారరసము” అనునది హృద్యోజ్జ్వల వేషాత్మకము. ఆచారసిద్ధమయిన నామము. ఆ శృంగారము స్త్రీ పురుష హేతుక ము త్తమ యువ పకృతిక మగును.

ఉ జ్వ ల

ఉజ్జ్వల వేషాత్మకమందే శృంగార పద ప్రయోగ మున్నది. ఇందతిప్రసంగము లేదు. కేవల మాష్టోపదేశమే యిందు నియామకము కాదు. రతి సమాస్వాద్యమగుచో శృంగార మనుట సముచితము. రత్యాస్వాద మొనరించువారు రతి బహుమాన పుని చూచి “వీడు శృంగారి” యందును. కేవలము తద్వ్యసనమున నుండు

వాడు రసనాస్వాద దళాకాలమున శృంగారి యనిపించు కొనినను నానియందా శృంగారిత చిర ముండదు. శాస్త్రానిష్ఠము, సంప్రదాయానుసారి. యజుగుప్సితము, సంస్కృతము, మనోహరము, సమాన్వాదోపయోగి యగునదియే శృంగార శబ్ద వాచ్య మగును. సముజ్జ్వల లోకమున శృంగార పద ముపమానముగ ప్రయుక్త మగుటలో నిది నిదానము. “ఉపమాయతే తదుపయోగితయా తథా మియతే లక్ష్మ్యతే ఇతి యావత్” ప్రకృతమున కుపయోగించు విధమున నది లక్షిత మగును. శృంగార పద వాచ్యమగు ముఖ్యార్థము లేనప్పుడు శృంగార పద ప్రయోగ ముపచరితమని యననే యంటిమి.

రసాదులకు సంబంధించిన నామము లన్నియు నా శాస్త్ర మర్యాదల గుర్తించిన పెద్దల వ్యవహారమున నిరూఢము లయినవి. ప్రాక్షులయిన బ్రహ్మద్యౌవులు వీని నిర్మించిరి. ఆ నామము లాచార వ్యవహారమున లోకమున సిద్ధము లయినవి. హృద్య సముజ్జ్వల వేషాత్మకత యిందు హేతువు. లోక వ్యవహారములందున్న శబ్దము లా యా శాస్త్ర సమయ సంకేతముల ననుసరించునవి యయినను వృద్ధ వ్యవహార పరంపరగా లోకమున ప్రసిద్ధములై యుపచార వశమున నితరములందును ప్రయుక్తము లగుట ప్రసిద్ధముగ నె యున్నది. చూడుడు! “వీడు సాంఖ్య పురుషుడు. ఇంటిలో నేప నియు చేయడు. నా కాయడు పూర్వరంగ మొనరించిగాడు. నాకు మేలయినది.” ఈ వ్యవహారమున సాంఖ్యపురుష పూర్వరంగ పదము లిట్లు సిద్ధము లయినవి.

ఉ త్త మ య వ ప్ర కృ తి

శృంగారము స్త్రీ పురుష హేతుక ముత్తమ యవ ప్రకృతిక మనుటలోని భావమిట్లు పరిగ్రహ్యము. పరస్పరా భిలాష కల స్త్రీ పురుషుల సంభోగాత్మక మయిన తాకిక రతిని ముందు భావింప వలెను. అందీమె యితని పనిత యని భాసించును. ఆ పనిత యభిలాషమాత్ర సార కామావస్థానవర్తిని. ఇది తాకిక రతి విశేషము. కావ్యమందలి స్థాయిరూపము దీనికన్న విలక్షణము. ఈ స్థాయి ప్రారంభాది ఘట పర్యంతము వ్యాపించును. పరిపూర్ణ స్తుభ్ధక

ఫలముగా భాసించును. ఇది కావ్యరతి. కవి తాకిక రతి నాసగా నువిధు జయినను గాట్టాచు హలముగా విభానాదుల నాహరించును. కత్యాస్వాదమునకు తగిన విధమున ననుభావముల సంధానించును. అన్వాదయిత యగు సహృదయుడును పూర్వ కిష్యలో కొంతగా దీని యుపయోగము కలవాడగును. ఇకినిది నిరుక్తము. రతి క్రీడా స్థానంతయు పరమార్థముగా కామినీ కాముకులదే. వారియందే సుఖము భారా విశ్రాంతి మగును. కవికృతమయిన ఋతు మాల్యాది విషయ సౌందర్యము సంకల్ప సంపేదనాత్మకమై యద్వితీయాన్యోన్య నిమజ్జన సారముగా మీలన స్వరూపమగు పరమభోగ మిచ్చును. అంతట సంవిష్కారమే ప్రధానము. తపశ్యమగు జడమంతయు భోగ్యము. ఆధార భేదమున రతి భేద ముండును గావున రసమొకటియే యెట్లును సని శంకించుట కేవలము రసతత్వానభిజ్ఞత. రతి యనునది యంతట కేవలరూపము. రతిలో నెచ్చుటను సంవిదైక వియోగము రానే రాదు. కావుననే శృంగార ముత్తమ యున ప్రకృతి యనుట. యవకు డుత్త ముడు. యువతి యుత్తమ. ఇట్టి యువ ప్రకృతులె శృంగారాలంబ నము. ఉత్తమ యువ శబ్దమున వారి సంపేదనము వివక్షితము. ఉత్త భౌతిక ధర్మము వివక్షితము కాదు. సంపేదనమే యుత్తమ యువత్వ మనునది యిందలి విశేషము. యువత్వ మవస్థా సూచకముగా వ్యవ హారములో నున్నది. ఆ యువల సమాస్వాద యోగ్యమగు సంవిత్తు శృంగార రసీభావము పొందును. అనుత్తమత్వమున సంవి ద్ధార్థము సిద్ధింపదు. అయువత్వమున రతి సంవిత్తు కలుగదు. పరస్పరము జీవిత సర్వస్వాభిమాన రూపముగా నా సంవిత్తు వారి చిత్తవృత్తి వ్యాపించి స్మృతి సంక్రమ మిచ్చును. వారి వేషాదికము విభావానుభావా త్మక మగును. రతి స్థాయిని వ్యాపించి వ్యభిచారు లుజ్జ్వలము లగును.

శృం గా ర వి భా గ ము

ఉజ్జ్వలోత్కృష్ట మయిన శృంగారాత్మక విభాగమున వ్యాఖ్యానించుట సముచితము. ఈ శృంగారమునకు సంభోగము విప్రలంభమని రెండధిపానము లున్నవి. వీనియన నవస్థ శృంగార రూపమున భాసిం

నును. శృంగారమునకివి రెండు భేదములన్నమాట. ఈ దశాద్యయ ముందును తదాస్థా బంధాత్మక మయిన రతి యనుగతముగ నె యుండును. ఆ రతియొక్క యాస్వాద్యమాన రూపమే శృంగారము. స్నేహరతి యభోగమున విరహమునందు ప్రోసము పొందునని, యిష్ట వస్తువునందలి యుపచిత రసములై సేమ రాశులగునని మేఘకవి పలికి నాడు. కావుననే సంభోగమున విప్రలంభ సంభావనా భీరుత్వ ముండును. విప్రలంభమున గూడ సంభోగ మనోరాజ్యానువేష ముండును. ఈ చెప్పినది శృంగార శరీరము. అభిలాషేహ్యై ప్రవా సాది దశలు వీనియందె యంతర్భవించును. ఆస్థా బంధాత్మిక రతి యున్నప్పుడు అప్పటి భోగమున సంభోగ శృంగారమును వ్యవదేశము కలుగును. కావుననే సాతిశయ చమత్కారము కలుగును. ఉజ్జ్వల వేషము లేకున్న నుత్తమ రతి కలుగు ననుట యక్షభాషితము. అను జ్జ్వల వేషమున శృంగార మెట్లు? అంతట నొకటి యనుట వచనాతి భారము.

సంభోగ శృంగారము

సంభోగ విప్రలంభములలో సంభోగము ఋతువు మాత్రము, అనులేపనము, అలంకారము, ఇష్టజనము, విషయము, వర్జితము, ఉపభోగము, వన గమనము, అనుభవనము, శ్రవణము, దర్శనము, క్రీడ, లీల మొదలగు విభావములచే నుత్పన్న మగును. శృంగారము నందు స్త్రీ పురుషు లిద్దరు పరస్పరము విభావము లగుదురు. ఋతువు మొదలగునవి వారి యుత్తమత్వమున నుపయోగించును. ఉత్తముల కనవసరమున రతి యుదయింపదు. ఋతువనుట వసంతాది ఋతు వులు పరిగ్రాహ్యములు. కామోద్దీపకమగు సమాలంబన మనులేపనము. విదూషకుడు మొదలగు వారిష్టజనముగ నిందుపయోగింతురు. జలావ గాహనాదికమగు లీల యిందు క్రీడ. కేవల మీ చెప్పినవె కాక స్త్రీ పురుషులకు హృద్యము లగునవి శృంగార విభావములె యగును. హృద్యతమ మయిన యీ విషయ సంభార మంతయు పూర్ణముగ నున్నప్పు డుత్తమునకు రతి కలుగును. కావుననే రత్నావల్యాదు లందు హర్ష్య వర్ణనము ఉద్యాన గమనము కామదేవ పూజ వసం

తిను సర్వము సంగ్రహీత మయినది. సముచిత మయిన లా సర్వస్వ మంతయు విభావము. ఆలంబన విభావ ముద్దీపన విభావ మనుట కల్పవికీను కావుననే ముని యే విభాగమును చెప్పలేదు. సర్వము విభావ మనుట యుక్తముగ నున్నది. ఒకే రూపకమున గుడ్డానస్త్ర మాల్పాదు లన్నియు ఉండుట నొకే రస మవభాసిం చును. ఎవ్వర్య పూర్వరసగు చాసి కాత్మీయ సమృద్ధి సంభార సంస్తార నోమున విభావ సర్వము పూర్వముగనే యుండును, ముక్తకాదులలో వేరుగా నున్నను రస సంపత్తి ఆవిర్భవించును. ఒక్కొక్కచో ననుక్తముల వివేకపూర్వోద్దీపనమున గూడ ముఖ్య సౌభాగ్యము సుసంగతము కావున చమత్కార ముపయించును. సౌభాగ్యములేకున్న చమత్కారము లేదు. కవి పీనిసి నిబంధించును. నలు డభినయమున సాత్మాత్కార కల్పముగ జేయును. అప్పుడు సామ్రాజకునకు వీతవిఘ్న భోగాశ్చ కమంగా రస ముపయించును. అవ్యనభానమున రసోదయమే యను భవ కల్పము. గమన క్రియవలె ప్రియంతమున రసనాక్రియ సిష్టన్న మగుననుట కాదు. ప్రథమావసరముననే రసనా క్రియ కలుగును. రస విభావ సాత్మాత్కారాత్మకము. ప్రథమ కక్ష్యలోనే రసనా నోచర మనదగిన విభావ సాత్మాత్కారము నయన చాతుర్య ద్వారా రాగ ప్రక్రియలచే రసనాభిముఖముగ భాసించును. కాన నాయభి వయము అనుభావములై యాభిముఖ్య నయనమ నుభావనమై రసాస్వా దమన సమర్థాచరణ ముద్దీపనమై సహృదయుల కవభాసించును.

శృం గా రా భి న య ము

నయనచాతురీ - భూషేష - కటాక్ష సంచార లలిత మధు రాంగహార వాక్యాద్యనుభావములచే తదభినయమును ప్రయోగింప వలెనని భవతులు సూచింతురు. ఈ నయన చాతుర్యాదికముచే కాంతా దృష్టిని గుర్తింప వలెను. భూషేషమున నొక తారాకర్మ లక్షిత మగును. ఇచటి యోజన మిట్లుండును. నయనముల చాతు ర్యము, భూషేషము కల కటాక్షము, సంచరణమున లలిత మంధర మధుర మనోహరముగ నుండవలయును. అంగముల కర్మణాకర్మణములు హరణములును స్వకార్య క్రియా కాలమున లలిత సుకుమారములుగ

మధురములుగ భాసింపవలెను. శ్రవణ సుఖకరము లయిన వాక్యములు నుండవలెను. ఇట్టిందాంగిక వాచికాభినయము లక్షిత మగుచున్నది. ఇంతియెకాక ముఖరాగ పులకాది సాత్వికమును పరిగ్రహ్యము. ఈ నయన చాతుర్యాదిక మనుభావకముగ నుండుటచే తాటస్థ్యము లేదని గుర్తింప వచ్చును. ఈ యభినయము లాభిముఖ్యమిప్పించునవి యగుట స్వాత్యైక విశ్రాంతి లేదనియు గ్రహింపవచ్చును.

వ్యభిచారివ్యవస్థ

ఆలస్యముగ్రతాజగుష్పా వర్జముగా నితరము లన్నియు నిందు వ్యభిచారి భావము లగును. విభావ సమయముననే రసనీయమై యుచుభావావసరమున నవస్థావేశాస్పదమై యుండు రసమునకు వ్యభిచారి భావములు స్వ స్వరూపమును రసనీయముగ చిత్రించుకొనుచు సాతిశయ పరిపోషణము సంపాదింప గలవు. నిర్వేదాదులు సంభోగ శృంగారమున వ్యభిచారులు కాజాలవు. విప్రలంభ కృత శృంగారమును నిర్వేద - గ్లాని - శంకా - అసూయా - శ్రమ - దింతా - ఔత్సుక్య - నిద్రా - సుప్త - స్వప్న - విబోధ - వ్యాధి - ఉన్మాద - అపస్మార - జాడ్య - మరణా ద్యనుభావములచేనభినయింప వలెను. విప్రలంభమునందు దుఃఖమయము లయిన వ్యభిచారు లున్నవి. కాన సంభోగ శృంగారమున నాలన్యాదివ్యతిరీక్తములగు సుఖమయము లయిన ధృత్యాదులు వ్యభిచారులుగా నుండుట సముచితమని సూచిత మగుచున్నది. ఇందు పరస్పరాం శోషజీవనము జీవితము. కావుననే ముని నిప్రలంభము ననుద్భిన్నముగ నె నిర్దేశించి నాడు. అందువలననే భగవదనుగ్రహ పవిత్ర వాక్కుకల కాళిదాసు సంభోగవిప్రలంభాత్మక వ్యామిశ్ర రసనా సంపత్తికై రమ్య రచనము సారించినాడు. స్వప్నాంతర్యూతముగ స్వప్నము నిరూపించి స్వకర్మ పూర్వావస్థావర్ణమున మొనరించినాడు. - - సంభోగదశలో విభావము సన్నిధిలో నుండగా నిద్రాదులుండవు గావున విబోధము వ్యభిచారిభావముగ నుండును. సంభోగమున నొకప్పుడు రత్తిశ్రమకృత నిద్రాదు లుండవచ్చును. కాని వాని నిరూపణము రత్తిలో చిత్రత నాపాదింపదు.

విప్రలంభమునందు నిద్రాదులు చిత్రతాపాదకము లగును. రతిభావనచే నిద్రయు నిద్రాభావనచే రతి భావనయు పరస్పరము జాతపోషణములై వైచిత్రీ నాపాదింప గలవు. ఉన్మాదాపస్మార వ్యాసుల యంత్యత కుత్సితదశను కావ్యమునగాని ప్రయోగమున గాని నిరూపింపదగదు. వానిని నిరూపించినచో నా దశతో స్వజీవిత నింద యుదయించును. దేహోప భోగ సారమయిన రత్నా త్మకాస్థాబంధమును విచ్ఛిన్న మగును. ఒకప్పుడు మరణమును చెప్ప వలసి వచ్చినచో నచిరకాలమున సమాగమము వర్ణింప వలెను. అప్పుడు శోకమున కవస్థితి కలుగదు. “అజరాజు” నదీసంగమ తీర్థమున దేహత్యాగమున నప్పుడె యమరత్వము పొంది, మరల నం దన వనమున పూర్వావస్థాధిక చతుర యయిన కాంతతో కూడు నెను.—” అని రఘువంశమున నిరూపించు సుకవి కాళిదాసు వాక్య భేదమున గూడ మరణమును జెప్పలేదు. విభావానుభావ సంధానము చూపినాడు. పూర్వాగ్రథమునె సుతరాం ద్యోతింప చేసినాడు. ఈ చెప్పిన వ్యభిచారి భావములును స్వానుభావములచే ననుభావితములై విప్రలంభము ననుభవింప జేయును. కావుననె విప్రలంభమున నిర్వే దాదు లననుభావములని యనుట. కేవలము విప్రలంభానుభావము చెప్పుటయు విప్రలంభమున విడంబనము. ఇచట నన్నిటికి విరహము ఫలము. విరహమునశృంగారమునకు సుష్ఠురోషణ ముండును. విరహము వినా శృంగారము ప్రయోగమున గాని కావ్యమునగాని హృద్యము కానేరదు. సంభోగ శృంగారమున గూడ ఏకఘన శర్కరాస్వాద స్థానీయతను పరిహరించుటకై కలహ విప్రలంభము హేతువుగా కవులు వైషమ్యమునో గోత్రస్థితి స్పర్ధనో యితరమునో నిబంధింతురు. కామము వామనుని వాత్సల్యయనాదు లనిరి. ఈ వ్యభిచారి భావ ములు పిద్యదున్నేష నిమేష విధమున ప్రకటములై తిరోధానము పొంది వైచిత్ర్య మాపాదింప గలవు. వ్యభిచారులు స్థిరములు కావు. స్థాయి భావమును స్థిరము కాదు. అయినను సంస్కార రూపముగా నుండునని, ధారావాహి సజాతీయ రూపముగా నుండునని స్థాయిభావము స్థిరమని యంటిమి. వ్యభిచారిభావములు ఊణకాలమేని యుండవు. స్వకీయ సంస్కారమును స్థాయి సంస్కారముననె ప్రౌఢింప జేయును. అట్లే

పెద్దలు సంభావించిరి. కావున వ్యభిచారులందు వేరువేరుగా కొండరు దాహారణమూచూపుట తంత్ర న్యాయానువాతి కాదు. వ్యభిచారి ఊణ మేని యుండనందున నెంటనెంటునే విచ్చిద్య విచ్చిద్య వితర్యాంతర ముదయించును. “చలం హి గుణవృత్తం” అని పెద్దలనిరి. ప్రయోగ నైచిత్ర్యమునుసరించి యన్య నైచిత్ర్య సంధాన ముండవచ్చును. వ్యభిచారి యొకటి నిరూపింప మధ్యలో సంతమున నెన్నియేనికలు గును. ఈ విషయ మిక మానెడము గాక.

స్వరూపపరిశోధనము

వాక్యైక వాక్యమున నవస్థాద్వయ సూత్రముగా నిరూపిత మయిన శృంగార స్వరూపము నిక పరిశోధింప వలసి యున్నది. ఒక డిట్లనును. “ఈ శృంగారము రతి ప్రభవమేసి కరుణాశ్రయ భావము లేల కలుగు చున్నవి?” అని. ఇందిది యందుము. అననే యంటిమి, “శృంగారము సంభోగ విప్రలంభ కృతము” అని. నైశిక శాస్త్రు కారులు శృంగారము దశావస్థ మనిరి. వేశము = వేశ్యావర్గము. త త్సంభోగాత్మకము త శ్రవ్యయోజన మయిన శాస్త్రము కామసూ త్రము. కామసూత్రము రచించిన మాన్యు లభిలషితాది మరణాంతా వస్థాదశకమున శృంగారము నిరూపించినారు. కాన చింతాదులు కూడ రతివ్యభిచారు లగునని వారంగీకరించినట్లు విశేషమే. రతి రూపము యస్పరాస్థా బంధాత్మకముగా నుండగా తదంగము లయిన దశావస్థలు విప్రలంభాంగము లగును. రూపక కర్త లట్లే నిరూపిం చిరి. వ్యభిచారుల కన్న భేదము కానరానందున కరుణము విప్రలంభ మున కన్న నెట్లు భిన్నమని శంకింతురు.

కరుణముశాప - క్లేశ - వినిపతితేష్టజన - విభవనాశ - వధ - బంధముల గలుగు నిరపేక్ష స్వభావము. విప్రలంభ కృతమగు శృంగారము ఔత్సుక్యచింతా సముత్థమయిన సాపేక్ష భావము. కాన కరుణము వేరు. విప్రలంభము వేరు. శృంగార మిట్లు సర్వ భావ సంయుక్త మగుచున్నది.

అథమ ప్రకృతి యగు వానికి స్థాయి సంయుక్తముగా నుండ నందున విప్రలంభ ముండదు. స్థాయుభావమున విభావ సామగ్రి

వైకల్యము హేతువు. అట్టి వానియందు కరుణమె లభి ప్రతిష్ఠ మగును. ఉత్తమ ప్రకృతి యగు వానికి గూడ కరుణమున రతి విప రీతమగు శోకమె స్థాయి. కరుణము నిరపేక్ష భావము. రతిలో వలె బంధుజనాది విషయమున నిం దాలంబనాపేక్ష యుండదు. శాస్త్రకే శమున వినిపతితుడయిన యిష్టజనుని విభవ నాశము కాని నధబంధ ములు కాని కరుణ సముత్థాన కారణములు. ఉత్తమ ప్రకృతి యగు వానికి ప్రతీకార మొనర్ప శక్యము కాని శాప విధానమున శోకము కలుగును. కాకున్న నుత్సాహ క్రోధాదులె విభావములు కావలసి వచ్చును. కవికులచక్రవర్తి పురూరపునందు శోకశంక లేకుండుటకై యూర్వశీ శాపప్రాప్తి సూపలక్షితము కాకుండునట్లు నిబంధించి నాడు. ఇది విభావ స్థాయి విభేదముగా గుర్తింప వలెను. రతి సంబం ధము లేని నిర్వేదాదులు నిరపేక్ష శోకముననె కలుగును. కావుననె కరుణము నిరపేక్ష భావమనుట. ఇది యంతయు ప్రసంగమున కరుణ స్వరూపాభిధానము. దీని నిట్లు ప్రకృతమున నాయోజనము చేయ వచ్చును. విప్రలంభ మాత్మక్య చింతా సముత్థము. చింతా శబ్ద మిచట నిఖల నిర్వేదా ద్యుపలక్షకము. ఔత్సుక్య ప్రధానము లయిన చింతాదుల వలన విప్రలంభమునకు విజృంభ మున్నది. కాన సాపేక్ష రతిభావ మున్నచోట ఔత్సుక్య ప్రధానము లయిన చింతాది భావము లుదయించు చుండును. విప్రలంభమున విభావము కాని స్థాయి కాని సంభోగ సమయ విభావ స్థాయులకన్న భిన్నము కాదు. అది యేకఘన స్వభావమె. ఔత్సుక్య మనునది విషయాన్ముఖ్యము. విషయము నశించినచో నది సంభవింపదు. ఇన్ని విధముల నీ శృంగారమును పరీక్షింప నది యేకవిధమని నిశ్చిత మగును. ఈ విశిష్ట వివరణ ప్రతిపాదితార్థమునే వై కారికలు నిరూపించు చున్నవి. వాని యర్థ మిట్లు సంగ్రహ్యము.

శృంగార మనునది సుఖ ప్రాయేష్ట సంపత్తి కలది. ఋతు మాల్యాది సేవనము కలది. పురుష వనితా యుక్తము నగును. ఋతు మాల్యాలంకారములచే ప్రియజన గాంధర్వ కావ్య సేవనములచే నుపవన గమన విహారములచే శృంగార ముద్భవింపును. ఆ శృంగారా

భినయమును నయన వదన ప్రసాదములతో స్మిత మధుర వచో ధృతి ప్రమోదములతో మధురాం గళారములతో ప్రయోగింప వలెను ఇది శృంగార వివేకము.

శృంగార పద్ధతి

శృంగారము పురుష ప్రమదా యుక్త మనుట సాభిప్రాయము. పురుషుడు భోక్త. సంవేదనాత్మకుడు. భోక్తయే స్థాయిసంవిదూ పుడు. వ్యభిచారిభావములు భోగ స్వభావములు. కాన రతియే పురు షుడు. “శ్రద్ధాదయోఽయం పురుషః” అని పత్నిః కదా! ప్రమ దయు నిట్లే. కాని భోక్తృత్వమున పురుషునకు ప్రాధాన్య మున్నది. ప్రమదకు భోగ్యత్వమే కలదు. ప్రాధాన్య ముండుట వలన పురుషుడు భోగ్యమున పరితంతుడు కాడు. అందుననే నాయికాంతర యోగ మున్నను పురుషునకు శృంగార హానిలేదు. భోగ్యము పరితంత్ర మయినందున నన్య సమ్మోలనములలో శృంగార భంగము కలుగునని రసదర్శనము. విషయ సంభార పూర్ణత్వమున గలుగు రతియే సము చితము. నాయికలకు సర్వ సంపన్నత్వమును నావధానముగ కవులు నిరూపించిరి. కాకున్న నుత్తమత్వము కలుగదు. తమ తమ జాతి కులానురూప సంపద లేకపోయినచో రతి పురుషార్థ రూపమున నుప దేశింప దగినదిగా నుండదు. అట్టి రతి ప్రతీతి వైరస్య ముత్పాదిం చును. కొందరు రసము విషయ సామగ్రీ సంపూర్ణమని భ్రాంతి పొందుదురు. కావ్యాధీభూత మయిన రసముకన్న భావకుడగు కావ్యార్థ విదునకు భావాంతర ముదయించునని సుఖదశక మగుట కావ్యార్థమే రస మని యనభిజ్ఞు లనుమాటల కర్థము లేదు. విషయ సామగ్రియే రసమని యెన్నడనలేదు. శృంగార విషయమై సూత్ర తార్థము పరిక్షించి ప్రతిష్ఠిత మొనర్చితిమి. తదర్థము సుఖ గ్రాహ్య మగుటకు సూత్రార్థము వివరించితిమి. కేవలము సూత్రము పఠింపకాక తద్ద్రాహక కారిక నిరూపించితిమి. త దుత్పత్తి త దభినయము త దనుభూతి త ద్భేద వివేకము త దభిన్న స్వభావము శృంగారమున నింతవఱ కిట్లు విశేష మొనర్చితిమి. ఇది శృంగార పద్ధతి.

౨. హాస్యము.

హాస్యమును రసము హాస స్థాయిభావాత్మకము. ఇచటి యాత్మ శక్తిగర్భ మిట్లుండును. శృంగారమండలి రతి యాస్వాదనమును ప్రతీతి కలుగజేసి యా రతి రూపమున నె యుండదు. అచటి విభావాదుల సాధారణ్య మట్టిది. హాసములోని యాస్వాదము వికృత వేషాదుల లోకవృత్తమున సామాజికులకు హాసహేతు వగును. విభావ సాధారణ్య ద్వారమున హాసైక స్వభావముగ నె యుండును. హాసాత్మక రసనా స్వభావముగ నె యుండును. హాసమె యచట చర్వణీయ మగును. రతి శోకము లిట్లుండవు. అవి హాస జాతీయములు కావు. రతి శోకములు విలక్షణ సంవి దాస్వాదము కలనై ధారా రూప సుఖ దుఃఖ రూపమున నుండును. నిన్సాధారణాత్మీయత్వ నియమ బలమున నుత్పన్నము లగుట యున్నందున నె ముని వానికి స్థాయిభావ ప్రభవ విశేషము చెప్పినాడు. ఇతరము లందు విభావమున సాధారణ్య సంభావన మున్నందున “తదాత్మక” మని యనవలసి వచ్చినది. హాస్యము వికృత పరవేషాలంకార - ధార్మ్య - లౌల్య - కుహకాసత్వ లాప - వ్యంగదర్శన - దోహదాహరణాది విభావములచే నుత్పన్న మగును. ఇందలి వేషము కేశాది రచన. హాస కేయూర కటకాదిక మలంకారము. ఈ రెండును వికృతములుగా నుండవలెను. దేశ కాల వయోవస్థా విషరీతములుగ నవి యున్న హాస్యమునకు విభావ మగును. కాన రసము లన్నియు హాస్యమున సంతర్భూతము లగుట సూచితము. విదూషకు డేదేని వికృత వేష విధానమున హాస్యా భాసము రూపించు వాడగును. పరవేషాలంకారము లనుట పరుగుకు సంబంధించిన వేషాలంకారములని భావము. ఇతరుల వేషాలంకారము అనుకరించి ప్రదర్శించిన హాసము పుట్టింప గలవు. ధార్మ్యము = నిగ్గజ్ఞత, లౌల్యము = విషయములం దనియత ప్రవృత్తి. కుహకము = బాలుర నవ్వించుటకై కక్ష గ్రీనాదుల స్పృశించుట. వ్యంగము = అంగవిలోపము. చట్టిముకు - మొదలగునది. దోషము = ఆ స్వభావములు లేకపోయిన నున్నట్లుగా భయాదుల నకార్య కరణాదుల వికృత వేషాదుల వర్ణించుట. ఇట్టివన్నియు హాస్యమున విభావములు.

ఓష్ఠ నాసా కపోల స్పందనములచే, దృష్టి వ్యాకోచాకుంచ నములచే, స్వేదాస్యరాగ పార్శ్వ గ్రహావాదులచే హస్త్యాభిసయము ప్రయోగింప వలెను. స్పందనాకుంచనాదు లిందనుభావములు. అవహిత్త - ఆలస్య - తంద్ర - నిద్ర - స్వప్న - ప్రబోధాసూయాదు లిందు వ్యభిచారి భావములు. ఈ చెప్పిన విభావానుభావ వ్యభిచారు లను ప్రకృతి త్రయ భేదమున యథా యోగముగ యోజనము చేయవలెను.

ఆత్మస్థము, షరస్థము. అని హాస్యము రెండు విధములు. తానే హసించిన యాత్మస్థమని, యితరుని హసింప జేసిన షరస్థమని భావము. “ఆత్మగతము లయిన వికృత వేషాది విభావములచే విచార మకుడు తానే హాసము కలవాడగును. అది యాతని కాత్మస్థము. ఆతడు వానిచే పట్టపు దేవిని నవ్వించును. అది యామెకు షరస్థము.” అని కొందరులుట యసంగతము. ఇట్లే యయిన విభావములకే యాత్మ స్థత్వ విభాగము చెప్పినట్లుగును. హాసమునకు చెప్పినట్లు కాదు. కించ, స్వామిశోక మనుజీవులకు శోక మాపాదించుట యున్నది కావున సర్వ రసములందును షరస్థత యుండు ననవలసి వచ్చును. రాణులందు స్వయంభూ రూపమున వ్యక్తమయిన శ్రోధము గంభీరుడయిన ప్రభువునకు పరిజనులకు షరస్థము కావలసి వచ్చును. కావున నీ చెప్పు నది యిచటి తత్వము. ఒకడు నవ్వునప్పుడు వానిని చూచి వేరొకడు తాను విభావములను గాంచక పోయినను నవ్వుట లోకమున గోచర మగుచున్నది. ఒక్కొక్కచోట విభావాదుల గుర్తించినను గాంభీర్య మున నవ్వక పోవుట యున్నది. అట్లు నవ్వని వారు కూడ షరకీయ హాస మవలొకించి యా క్షణమున హాస విశేషము కలవారగుట లోక స్వభావముగనే యున్నది. ఆప్లు దాడిమాది. రసాస్వాదము సంక్రమణ స్వభావ మగుట సర్వ ప్రసిద్ధము. ఒకరు దాడిమా స్వాదము చేయు నప్పుడు వేరొకరికి దంతోదక వికారము కలుగును. ఇదియే సంక్రమణ స్వభావ తత్వము. హాసమును సంక్రమణ స్వభావము. సంక్రమణ శీలునందు సంక్రమించును. ఆత్మస్థ షరస్థ విశేషము నిట్లే గుర్తించుట నిశ్చయించుట సముచితము.

హాస విషయమున నానువంశ్యము లయిన యార్య లివిగో !

౧౫౦. “విపరీతాలంకారైః వికృతాచారవిధాన పేక్షైశ్చ

వికృతైః రంగవికారైః హాసతి రసః స్మృతో హాస్యః

౧౫౧. వికృతాచారై ర్వాత్మై రంగవికారైశ్చ వికృత పేక్షైశ్చ

హాసయతి జనం యస్మా త్తస్మాత్ భేదా రసా హాస్యః ”

విపరీతాలంకారముచే వికృతాచారములచే వికృత శబ్దములచే వికృత వేషములచే వికృతాంగ వికారములచే లోకము హసించును గావున హాస్యము రసమయినది. వికృతాచారములు వికృతవాక్యములు అంగ వికారములు వికృత వేషములు హాస ముత్పాదించ జేయును. గావున హాస్యము రసమగునని తెలియ వలెను.

ప్రకృతావేష భూయిష్ఠం దృశ్యతే

పచ్చేదాగ్నాన్య విజ్ఞేయాస్త్రాగ్న పక్ష్యమృహం పునః

౧౫౨. స్మృత ముప హసితం విహసిత ముపహసితం చాపహసితమతిహసితం

దౌర్బ దౌర్బ భేదా స్యాతా ముత్తమ మధ్య మాధమ ప్రకృతౌ

ఈ హాస్యరసము స్త్రీలలో నధికముగా గోచరించు చున్నది. నీచ ప్రకృతు లందధికముగ భాసించుచున్నది. హాస్యమున కాను భేదము లున్నవి. వాని చెప్పెదము స్మృతము, హసితము, విహసితము, ఉపహసితము, అపహసితము, అతిహసితము. అని వాని పేర్లు. ఉత్తమ ప్రకృతి, మధ్యమ ప్రకృతి, అధమ ప్రకృతులలో ని యీయను రెండు రెండు భేదములుగా గోచరించును. అందు స్మృత హసితములు జ్యేష్ఠులకు గలుగును. విహసితోపహసితములు మధ్య ములకు గలుగును. అపహసితాతిహసితము లధములకు గలుగును. జ్యేష్ఠాదులందు రెండు రెండుండు ననుట యథాక్రమముగ విభావ తారతమ్యము ననుసరించిన విభావము తెల్పునని కొందరు భావించిరి. అదియుక్తము కాదు. అట్లే యయిన సింక ననేక భేదములు కలుగ వలసి యుండును. కాన సంక్రమణా భిప్రాయముననె వీని భావించుట సముచితము. స్మృత ముత్తమ ప్రకృతిలో నుండును. అది యుత్తమ ప్రకృతిలో సంక్రమించిన హసిత మగును. ఇట్లే విహసితము సంక్ర మింప నుపహసిత మగును. అపహసితము సంక్రమింప నతిహసిత మగును. ఇట్లే భావ కథన ముచితము. కావుననె హాసము.

త్రవస్థమని మున్నుండనుట సంగత మగును. హాస మారు విధము లగుట వేరువిధమున నుపపన్నము చేసికొన వచ్చును. స్మృతములోని యీషత్త తగ్గినచో హాసిత మగును. హాసిత మధిక మయిన విహాసిత మగును. విహాసితము పరస్పర సమీపగతము కాగా నుప హాసిత మగును: ఉపహాసితము పెదబట్ట నపహాసిత మగును. అప హాసితము మితిమీరి యతిహాసిత మగును. ఇట్లువీనిలో నుపసర్గ భేదమున నర్థభేద మూహ్యము.

౨౫౫. ఈషద్వికసితై ర్గంధైః కటాక్షైః సౌప్తవాన్వితైః

ఆలకిత ద్విజం ధీర ముత్తమానాం స్మృతం భవేత్

౨౫౬. ఉత్పల్లాసన నేత్రంతు గంధై ర్వికసితై రథ

కించి ల్లకిత దంతంప హాసితం తద్విధీయతే

ఉత్తములకు సంబంధించిన స్మృతహాసితముల స్వరూప మిందు న్నది. గంధస్థలములు కొంతగా వికసించి యుండుట కటాక్షములు సౌప్యము కలిగియుండుట, పండ్లు కనపడకుండ నుండుట ధీరముగా నుండుటలతో నుత్తముల స్మృత ముండును. హాసితమునందు ముఖ నేత్రములు విప్పారి యుత్పల్లములుగా నుండును. గంధములు విక సితములై యుండును. దంతములు కొంతగా నుపలక్ష్మితము లగును. ఇది హాసిత విధానము.

౨౫౭. ఆకుంచితాక్షి గంధం యత్ సస్వసం మధురం తథా

కాలాగతం సాన్యరాగం తద్వైవిహసితం భవేత్.

౨౫౮. ఉత్పల్ల నాసకం యత్తు జిహ్వా దృష్ట నిరీక్షితం

నికుంచితానక శిర నచ్చో పహాసితం భవేత్.

ఇందు మధ్యములకు సంబంధించిన విహాసితో పహాసితము లున్నవి. విహాసితము నందు నేత్రములు కపోలములు నాకుంచితములై యుండును. మధురమగు స్వరము కూడియుండును. తత్కాల సమా గతమయిన ముఖరాగ ముండును. ఇట్టి దానిని విహాసిత మందురు. ఉపహాసితము నందు ముక్కువిప్పారును. కన్నుల చూపు కుంచితమై ముడుచు కొనినట్లు వంకగగా నుండును. భుజములు శిరము వంచు కొని పోవును. ఇది యుపహాసిత విధానము.

౨౫౯. అస్తాన హానితం యత్తు సాస్ర నేత్రం తదైవచ
ఉత్కంఠితాంసక నిర స్తచ్చా పహానితం భవేత్.

౨౬౦. సంరబ్ధ సాస్ర నేత్రం చ వికృష్ట స్వర ముద్ధతం
కరోపగూఢ పార్శ్వం చ తచ్చా తిహానితం భవేత్.

ఇంద్రధములకు సంబంధించిన యశహానితా తిహానితముల స్వరూప మున్నది. అశహానితము నందలి హాస మస్థాన ప్రవృత్తి మగును. కాలముకాని కాలమున ననగా నేడువవలసిన సమయమున హానిత ముండును. కండ్లనిండ నీరుండును. భుజములు శిర ముత్కంఠ ముతో నుండును. ఇది యశహానిత స్వరూపము. అతిహానితమునందు నేత్రము లశ్రువుల కూడి యుండును. సంరంభముతో నుండును. శ్రవణకటువు నుద్ధతమయిన స్వరముండును. నవ్వు మానవుడు చేతులతో పార్శ్వములపట్టుకొనవలసి వచ్చును. ఇట్టి దతిహానితము. రూప కములందు కార్యోత్పన్నము లయిన హాస్య స్థానములను ఓరిశీలించి యుత్తమ మధ్య మాధములకు తగినట్లుగా నీ హాస రీతులను విని యోగింప వలెను.

౨౬౧. ఇత్యేషస్వనముత్త స్తథా పరసముత్తశ్చ విజ్ఞేయః

ద్వివిధః త్రిప్రకృతి గతః త్ర్యవ్యస్థభావో రసా హాస్యః

హాస్య రస మిట్లు స్వ సముత్థముపరసముత్థము నని తెలియ వలయును. అసంక్రాంతము లయిన స్మిత విహానితా శహానితములు పర సముత్థములు. సంక్రాంతము లయిన హానితో శహానితా తిహానితములు స్వ సముత్థములు. హానితాది రూపమున సంక్రమణ ముండుటబట్టి యుత్తమ ప్రకృతిలో స్మితాది రూపముగా నుండునని గ్రహించునది. రతి క్రోధ శోకాదులకు సంక్రమణ ముండదని పూర్వమె చెప్పితిమి. వాని యందలి విభావ మొక్క సమయముననే త చ్చిత్తవృత్తి మయ పురుషునందు విభావత్వము పొందును. అంతియె కాని యా విభావము లాతని చిత్తవృత్తి ననుసరించి సంక్రమింపవు. స్వపర సముత్థముగా ద్వివిధ మయిన హాస్య ముత్తమ మధ్యమాధమ ప్రకృతి ననుసరించిన దగుట త్రిప్రకృతిక మగును. స్మితాది భేదమున త్ర్యవస్థ భావము నగును. ఇది హాస్య రసము.

3. క రుణ ర స ము.

అవసర సంప్రాప్త మయిన కరుణ రసము నిక వ్యాఖ్యానింతుము. కరుణమను రసము శోకస్థాయిభావ ప్రభవము. అది శాప క్లేశ వినివృత్తి తేష్టజన విప్రయోగ విభవనాశ వధ బంధ విద్ర వోప ఘాత వ్యసన సంయోగాది విభావములచే గలుగును. అశ్రుపాత పరిదేవన ముఖశోషణ వైవర్ణ్య సప్తగాత్రతా నిశ్వాస స్మృతిలోపాద్యనుభాములచే త దభినయమును ప్రయోగింప వలయును. నిర్వేద గ్లాని చింతోత్సుక్య వేగ భ్రమ మోహ శ్రమ భయ విషాద ద్వైర్య వ్యాధి జడ తోన్మాదా పస్కార త్రాసా లస్య మరణ స్తంభ వేషఘనైవర్ణ్యాశ్రు స్వర భేదాదులు హాస్యమున వ్యభిచారులుగా నుండును.

ఇందును స్థాయిభావ ప్రభవ మనుటను శృంగారము నందువలె గ్రహింప వలెను. శాపము నిందు గ్రహించుటచే ప్రతీకార మొనరింప శక్తియు కానివానిని గ్రహింప వచ్చునని సూచితము. శాపక్లేశమున పతితు డయిన యిష్టజనుని విప్రయోగాదులందు పరిగ్రాహ్యములు. విద్రవ మనునది దేశమునుండి యుచ్చాటనము. అది విప్రయోగమున గూడ నుండును. ఉపఘాత మగ్నాదులవలన మరణము. అగ్నాది కృతము విద్రవమని చోరాది కృత ముపఘాతమని యనుట యుక్తము కాదు. విభవ నాశాదులు స్వాత్మ గతములై యున్న నుత్తమ ప్రకృతి యగువానికి శోక మాపాదింప నేరవు. మధ్య మాధమ ప్రకృతులకు శోక మాపాదింప గలవు. అత్యోపాలంభము వైవోపాలంభ ముపాలంభముగా పరిగ్రాహ్యము. అనుభావము లందలి నిశ్వాస పదమున త దనంతరము గలుగు నూర్ధ్వ శ్వసన రూపమయిన యుచ్ఛ్వాసము కూడ స ముపలక్షిత మగును. స్మృతి లోప పదమున స్తంభ ప్రలయములు లక్షితము లగును. ఇందలి వైవర్ణ్య మశ్రువు స్వర భేదమనునవి బహి రుద్భిన్న స్వభావము లయిన చిత్తవృత్తి స్వరూపములై, వక్త లిట్లందురు. “ఈతని కంఠ మశ్రు పూర్ణము. కంటిలో నీరు కానరాదు.” అని. ఈ యశ్రు ప్రభృతులు వ్యభిచారిత్యాభినయ తోవ్యజనేపమునకై మధ్యలో నిర్దిష్టత్వము లయినవి. ఇష్టజనుల విభవ నాశాదికమును విసిగాని

కనిగాని కవులు కరుణ విభావముగా గూర్పవలెనని యిచటి తాత్పర్యము. ఈ చెప్పిన యర్థ నిరూపకములుగా నీ యార్య లున్నవి.

౨౬౨. “ఇష్టపథ దర్శనాద్వా విప్రియ పచనస్య సంక్రవా ద్వాపి
ఏథి ర్భావ విశేషైః కరుణ రసో నామ సంభవతి

౨౬౩. న స్వస రుచితైః మోహగమైశ్చ పరిచేవితై ర్విలపితైశ్చ
ఆభినయః కరుణరసో బహుయాసాభిమాతైశ్చ”

ఇష్టజనుని వధ దర్శనమున, అప్రియ వచనము వినినందున నిట్టి భావముల కరుణ రసము సంభవించును. సస్వన రుచితములతో మోహము పొందుటలతో ఏడ్పులతో నెడబొబ్బలతో దేహయాస మొదలించు నభిఘాతములతో నీ కరుణ రసము నభినయింప వలెను. ఇవి యన్నియు బహువచనములతో నిర్దిష్టములగుటలో నిది తాత్పర్యము. ప్రకృతి దేశ కాల దశాపేత్వాది భేదమున నివి యనేక ప్రకారములగును. వాని నన్నిటి నిచట జ్ఞాపనము చేయుట బహు వచన భావము. మోహ వ్యభిచారి భావమున నితర వ్యభిచారి భావములను గూడ గుర్తింప వచ్చును. పాతన నేష్టనాదికము దేహయాసము. ఉరస్తాడనాదిక మభిఘాతము. ఈ యనుభావములు యథా సంభవముగా ప్రకృతి భేదము ననుసరించి విభాగింప వలయును. ౪. రాద్రరసము.

రాద్రరసము క్రోధ స్థాయిభావాత్మకము. రక్షోదానవోద్ధత మనుష్య ప్రకృతి సంగ్రామ హేతుకము. రాద్రము క్రోధా ధర్మణా ధిక్షేపా వమానా సృతవచనో పఘాత వాక్పాపష్యా భిగ్రోహ మాత్సర్యాది విభావములచే నుత్పన్న మగును. తాడన పాటన పీడన చేర్చదన ప్రహరణాహరణ శస్త్ర సంపాత సంప్రహార రుధిరాకర్షణాది కర్మ లిందుండును. రక్తనయన భుకుటీ కరణ వప్తంభ దంతోష్ఠ పీడన గండస్ఫురణ హస్తాగ్ర నిష్పేషా ద్యనుభావములచే రాద్రాభి నయమును ప్రయోగింప వలెను.

స్థాయిభావ ప్రభవ మనుట యిందు లేదు. హాస్యములో నలె స్థాయి భావాత్మకత యున్నది. ఇండలి చర్యణ కూడ క్రోధ మయముగ నె యుండును. అందువలననే క్రోధాత్మకము. ఉద్రిక్తముగా

చంపవలెనని తలచు వారు ధతులు. తద్దేషధారులు నటు లుద్ధతులు. ఉద్ధతుల ప్రకృతి కలవారు ధత ప్రకృతులు. ప్రకృతి యనునది చర్వణోదయ హేతువగు స్వభావము. యద్ధ హేతుకోద్ధత మానవులయిన భీమసేనాదులందు రుధిర పానాదిక ముండును. రక్షోదానవులు స్వభావ రాద్రులనికొండరనుట యుక్తము కాదు. భీముడు యద్ధ నిమిత్తముగా రుధిర పాన మొనర్పలేదు. వేరు నిమిత్తముననే యట్లు చేసినాడు. ఉద్ధత స్వభావు డగుట వలననే యాతడు క్రోధ పరచుచు యనుచితము కూడి ప్రతిజ్ఞ చేసినాడు. ఆ ప్రతిజ్ఞా నిర్వహణమునకే వేణీకవి నాటకమున భీమునకురాక్షసాధిష్ఠానము నిరూపించినాడు. కావున భీముని వంటి వారందరు స్వభావ క్రోధనులు. వారి ననుకరించు నటులట్టి ప్రకృతి కలవారుగనె నటించును. రక్షోదానవోద్ధత మనుష్యులు స్వభావ క్రోధనులు. వారు నుద్దీపన మపేక్షింతురా? అవును. వారు నుద్దీపన మపేక్షింతురు. క్రోధాది విభావములు పర కర్తృకములు. అధర్షణము దారాదులను ఖలీకరించుట. అధిక్షేపము దేశమాను జాతిని అభిజనమును విద్యను కర్మలను నిందించుట. అన్యత వచన మపసత్య కథనము. ఉపహాసము గ్రహభూతాదు లొనరించు నుపమర్థనము. వాక్పాఠవ్యము చంపుదునని భయపెట్టుట. అభిద్రోహము చంపవలెనని తలంపు. మాత్సర్యము గుణములందసూయ. రాజ్యా పహరణాదికములును రాద్రమున విభావము లగును. కవి వీనిని విభావముగా వర్ణింప వీనిచే రాద్రముత్పన్న మగును. తాడనాదులు రాద్ర కర్మలు. రక్త నయనాదులు రాద్రాను భావములు. వీని వివేకమునకే వేరుగా జెప్పట. వీనియందను భావ రూపత్వము సమానమే యయినను విశేషమును తెలియ జెప్పటకై వేరుగా నిరూపించుట యావశ్యక మగుచున్నది. విశేష మిట్లున్నది. తాడన పాటగాది కర్మలను వచన మాత్రముననే వర్ణింప వలెను. రంగమున ప్రత్యక్షముగ వానిని ప్రదర్శింప రాదు. యద్ధము, రాజ్యభ్రంశము, మరణము, నగరోపరోధము ప్రత్యక్షముగ రంగమున ప్రదర్శింప రాదని నిషేధ మున్నది. రక్త నయనాదులను రంగమున ప్రత్యక్షముగ ప్రదర్శింప వచ్చును. రక్షోదానవోద్ధతాదుల ననుకరించి యభిసయించునప్పు డుద్దీపనములు లేకున్నను

లచ్చేష్టిత మనుకరించు నష్టము సర్వగోష్ఠ్యాదికము కూడ తాడనాడి ప్రధానముగ నె యుండును. వారి యారంభము సర్వమట్లే యుండు నని మునియు ననును. ఉద్దీపనములు సంభవించి నష్టము రక్త నయ గాదికిమీ తాడనాడి గ్రస్తమె యగును. తాడన మనునది చప్పట్లు చఱచుట. సాటనము బద్దలు చేయుట. వీడనము మద్దనము. రక్షః ప్రభృతులు సర్వ విధానమున గూడ ప్రహరింతురు. అప్పుడు రక్తము చిమ్ముటయే కాని యధిక ముండిదు.

ఈ రాద్రమునం “దశమోహ ముత్సాహ మావేగ మమర్ష చఽలత యుగ్రత గర్వములు వ్యభిచారి భావములు. వికృతేక్షణము స్వేదము వేషధువు రోమాంచము గద్గదాదులు నిందు సంభవించును.”

ఉత్సాహ మీ రాద్రమున వ్యభిచారిగ నుండును. క్రోధమె యిందు ప్రధానముగ రససేయము కదా! స్వేదాదులందు బాహ్యములు, ఆభ్యంతర సాత్వికము లేక పోయినను విషస్పర్శ జ్వరాదుల వలన నవి కలుగును. క్రోధమున విషాదుల వలన నవి కలుగుటచే ననై కాంతికము లనియతము లనవలెను. ఆంతరముగా ననుద్రిక్తముగా నుండియు నుద్రిక్తములై బాహ్యములగు స్వేదాదులచే వ్యక్తములై వ్యభిచారి రూపముగా నిచట నిరూపితము లయినవి.

రక్షో రీతి

రక్షోదానవాదులందే రాద్ర ముండునన్న భావమున నిచట చోదకని చోద్యమొకటి యున్నది. “రక్షో దానవులకె రాద్ర రస మంటిరి, ఇతరుల కది లేదా!” యని ఇందిది యుత్తరము ఉన్నది. ఇతరులకును రాద్రరస మున్నది. కవి నిరూపించిన వారల కందర కున్నది. నటు డనుకరించు వారల కందరకున్నది. కాని యధికార మిందు స్వీకరింతుము. రక్షోదానవాదులు స్వభావసిద్ధముగ నె రాదులు. అట్లని నిత్యము పరిజనమున క్రుద్ధు లగుదు రనుకొన గూడదు. వారు స్వభావ రాద్రము కల వారగుటయే కాదు. అంగ రాద్రమున గూడ నుందురు. వారు బహుభాషులు. బహు ముఖులు. ప్రోద్ధూత వికీర్ణ పింగల శిరోజులు. రక్త నేత్రముల గిజ్జిన త్రిష్ణా

మీరు, భయంకర మయిన నల్లని రూపము కలవారు. లోక ప్రసిద్ధా
కారము కన్న వారలకు విషరీత వికృతాకార ముండును. వారు తప
మాచరింతురు, కాని యది ఘోరముగ నుండును. పర వినాశ మభిల
షించి వారు తప మొనరింతురు, వారు కంటికి కన్నడక పోయినను
వారిలో క్రోధాభిసంధి యున్నదనిపించును. వారు రాగులయినను
క్రోధకాలమున వలె రక్తచేత్రముల త్రిష్ణుచునే యుందురు. కేవలము
వారి శరీరమే యిట్లుండుట కాదు. వారి చేష్టిత మేది యయినను
రాద్రాస్వాద జనకముగ నె యుండును. వారి స్వభావ చేష్టితము
రాద్రముగ నె యుండును. వాగంగాదికము సర్వము రాద్రముగ
నుండును. వారిచిత్తమున వికార ముదయింపక పోయినను వారి
విధానము తాడనాది ప్రధానముగ నె యుండును. వారి మానస
చేష్టిత మప్రత్యక్షము కావున నిందు సూచింపలేదు. వారు శృంగా
రము సేవించినను ప్రసభముగ బలాత్కరించి సేవింతురు. వారు
ప్రమదల కూడినను క్రూరాకారముననె యుందురు. వారి ప్రేమ
సల్లాపమును “ఆః ! సీతే ! పతి గర్వ విభ్రమ హరద్రాభ్యుద్రుభ !”
పరుషముగ క్రూరముగ నుండును. వారు బ్రతిమలాడుకొనుట కూడ
విరసముగ నె యుండును. ఇది యంతయు రక్షోదానవుల రీతి.

ఉద్ధత రీతి

ఉద్ధత మనుష్యులు బహు బాహు ముఖములతో నుండరు.
అయినను వారిలో రాద్రాది వికారము సంగ్రామ సంప్రహారములతో
నుండును. అట్లే వారనుకరింతురు. తామన ప్రకృతులై తత్సదృశ
ముగ గోచరింతురు. కేవలము రక్షోదానవుల కార్యము లుండక
పోయినను సంగ్రామ సంప్రహారములు తాడన పాటనాడులు నుండును.
బహు బహుత్వాదులు లేకపోయిన నుద్ధతులు క్రోధోచితము
లయిన వాగంగ చేష్టితములచే రాద్ర ప్రకృతు లగుదురు. పరశు
రామా శ్వత్థామాదులు వీర ప్రధానులు. అయినను కారణ మహి
మచే వారిల యందలి క్రోధము రాద్రాస్వాద యోగ్య మయినది.
రాక్షసాదులు కూడ తగిన కారణోదయమున క్రోధము పోగొట్టుకొని
హాస శోకాదులు కలవా రగుదురు. రక్షోదానవాదులకు కేవలము

కౌద్రవరసమె యుండు నననక్కఱలేదు. హాస్య కరుణాది యోగము హాడ కలదు. రక్షోదానవాదుల దర్శించి నప్పుడు సామాజికల యాస్వాదము క్రోధాత్మకముగ నుండును. ఆస్వాద మనునది హృదయ సంవాద రూపము కావున తామన ప్రకృతులయిన సామాజికులకే క్రోధమున హృదయ సంవాదము కలుగును. అట్టి సామాజికు లొకవిధముగ దానవ సదృశులు. తన్మయీ భావము పొంది క్రోధ మాస్వాదింతురు. అందరిట్లాన్వాదము పొందరు.

౧౬౪. “యుష్ట ప్రహర భూతన వికృత చ్ఛేదన విదారణైశ్చైవ
సంగ్రామ సంభ్రమాద్యై రేవః సంజాయతే రౌద్రః

౧౬౫. నానా ప్రహరణ మౌక్షః శిరః కఙ్కంప ముజకర్తనైశ్చైవ
విభిన్నాస్త్రవిశేషై రస్యాభినయః ప్రయోక్తవ్యః

౧౬౬. ఇతి రౌద్రరసో దృష్టో రౌద్ర వాగంగ చ్ఛేష్టతః
శస్త్ర ప్రహర భూయిష్ఠ ఉగ్ర కర్మ క్రియాత్మకః”

యుద్ధము ప్రహారములు ఘాతనములు వికృత చ్ఛేదన విదారణములు. సంగ్రామ సంభ్రమాదులచే కౌద్రముజనించును. నానావిధప్రహరణ ములచే శిరః కఙ్కంప భుజములను ఖండించులలచే, నిట్టి యగ్ర విశేష ములచే కౌద్రాభినయమును ప్రయోగింపవలెను. కౌద్ర రస మిట్లుండును. కౌద్ర వాగంగ చేష్టితముగ, శస్త్ర ప్రహర బహుళముగ, సుగ్ర కర్మ క్రియాత్మకముగ కౌద్రము కన్పడుచున్నది. ఇందలి యనుభావములు మరణ ప్రాధాన్యమును గూడ సూచించును. ఇంతటి క్రోధాతిశయము వీరములో నుండదు. కౌద్రమునం దుగ్రతా ప్రధానము లయిన శిరఃకర్తనాదులు వాని క్రియాభిసేతి ప్రధానముగా నుండునని భరతుడు భావించు చున్నాడు.

౫. వీర రసము

వీరమను రస ముత్తమ ప్రకృతికము. ఉత్సాహాత్మకము. అది యసమ్మోహము, అభ్యవసాయము, నయ బల పరాక్రమ శక్తి ప్రతాప ప్రభావాది విభావములచే నుత్పన్న మగును. ఘోర్య, ధైర్య, శౌర్య, త్యాగ, వైశారద్యా ద్యనుభావములచే వీరాభినయము ప్రయోగింప వలెను. ధృతి, మతి, గర్వ, మావేగ, ముగ్రత,

యమస్వ, స్మృతి, రోమాంచము' ప్రతిబోధము మొదలగునవి వీర
మృత వృత్తిచారి భావములు.

వీర మిష్టము క్రమ ప్రాప్తము. పూర్వము చెప్పిన కౌద్రమున
సంగ్రామ సంప్రహార యోగ మున్నది. యుద్ధవీరమున గూడ నది
యున్నది. కానివీరమున జీఘాంస యుండదు. ఇది యానంతగ్య
హేతువు. ఉత్తమ ప్రకృతి యగుట యుత్తముల స్వభావమని చెప్పట.
ఉత్సాహ ముత్తమ స్వభావముకాన వీరరస ముత్తముల రసము.
కావ్యమున గాత్యమున ప్రయోగము పొందు వీరరసమునకు ఉత్తమ
ప్రకృతి హేతువగును. ఉత్తమ వస్థల కంతట ఉత్సాహ మాస్వాద్య
మగును. కావుననే ధీరోదాత్తాదులగు నలుగురు నాయకులందు
వీరత్వ మనుగతముగా నుండుట ప్రసిద్ధము. ప్రతిమానవు డుత్సా
హము కలవాడే యగును. కాని యవిషయమున నుత్సాహ ముప
దేశ్య చరితము కాదు. చరిత ముపదేశ్యార్హ మయినప్పుడు వారి
యుత్సాహ ముచితావసరముననే యుండును. అసమ్మోహమున
నున్నప్పుడే యవసరౌచిత్యము గుర్తింప గలరు. కావుననే యసమ్మో
హాది సంపత్తి విభావముగా నుపదిష్ట మయినది. అసమ్మోహమున
నిశ్చయ ముండవలెను. అప్పుడే వస్తుతత్వాధ్యవసాయము కలుగును.
ఇది చక్కని మంత్రశక్తి. రావణాదుల కసద్వస్తువు లందభినివేశ
ముండుట యసమ్మోహాధ్యవసాయము కాదు. నయము సంధి పిగ
హాది గుణములను సమ్యక్ ప్రయోగమున కూర్చుట. విషయ
మింద్రియ జయము. బలము హస్త్యశ్వ రథ పాదాతము. పరాక్ర
మము పరకీయ మండలాదుల నాక్రమించుటకై దండయాత్ర.
యుద్ధాదికమున సామర్థ్యముండుట శక్తి. ప్రతాపము శత్రు విషయ
మున సంతాపము కలుగ జేయగలడన్న ప్రసిద్ధి. ప్రభావ మనునది,
యభిజన ధన మంత్ర సంపత్తి. ఇంక యశః ప్రభృతులను గూడ
విభావములుగా పరిగణింప వచ్చును. ఈ చెప్పినవి సంపూర్ణ స్వభా
వము లయినపుడు విభావము లగును. ఉత్తమున కొకప్పుడొక్కటి
యధికముగా నుండునని వేరువేరుగా నుదాహరించుట యుక్తము
కాదు. రామాదుల చరితమంతయు నిందుదాహరణము. సచివా

యత్త సిద్ధులగు వత్సరాజాదులు నాయకులుగా నున్నప్పుడు యథా యోగము ఈ విశేషములు సచివగతములై కూడ విభావము లగుచున్నవి. ఇవి ప్రతినాయక గతములై యున్నను ఉత్సాహ వ్యంజకము లగును. నాయక ప్రతినాయక గతముగా కూర్చున్నపుడు కవి యథాయోగము వ్యస్త సమస్త భేదకల్పనము చేసికొనుట జాలును. అనుభావములలో స్థైర్యమనునది అచలనము. గాంభీర్య కృతమగు సంవరణము ధైర్యము. శౌర్యము యుద్ధాదిక్రియ. వైశారద్య మనునది సామాన్యపాద చతుష్కములో యథావిషయముగ ఒకటి, రెండు, మూడు, నాలుగుగా నియమించుట. వివిధ ధర్మకామాదుల నర్థింప వలయునని తలచి విషాదములేక విస్మయములేక వ్యామోహములేక క్రియాధ్యవసాయము కలవాడై యుండుట యుత్సాహమగును. ఆపదలోగూడ యసంతోషము పొందక మిథ్యాజ్ఞానము విడనాడి తత్త్వ నిశ్చయమున షట్టుదలతో నుండుట యుత్సాహమునకు హేతువగును. రాద్రమునం దిట్లుకాదు. అది తమఃప్రధానమై వందున యచుచిత బంధాదులుకూడ అందు కలుగ వచ్చును.

౧౬౭. ఉత్సాహ ధృవసాయాత్ అవిషాదిత్వాత్ అవిస్మయా మోహాత్
వివిధా దర్శవిశేషాత్ వీరరసో నామ సంభవతి-

౧౬౮. స్థితి ధైర్య వీర్య గర్వైః ఉత్సాహ పరాక్రమ ప్రభావై
వాక్యైశ్చ ఆశేపకృతైః వీరరసః సమ్యగభినయః-

ఉత్సాహము, అధ్యవసాయము, విషాదము లేకుండుట విస్మయ వ్యామోహములు లేకపోవుట. ఇట్టి వివిధ విశేషమున వీరరసము సంభవించును. స్థైర్య, ధైర్య, వీర్య, గర్వములచే, ఉత్సాహ, పరాక్రమ, ప్రభావములచేతను, తిరస్కార వాక్యముల చేతను వీరరస మభినయింప వలెను. ఇందు ఉత్సాహ సమపేక్షితము. బలములేని విషణ్ణ ప్రాయుడగు వానిని ఉత్తేజన మొనర్చుట ఉత్సాహము. “మీ రిట్లుండుడు! మీరు యుద్ధ మొనర్చు” డని సేనాబలమును వ్యాపారింప జేయుటలో భృత్యులకు కర్తవ్యము సూచించి తన పలుకుబడిని చెల్లించుట ఇందు అపేక్షితము. వస్త్యంతరములను

సూచించుటకు తత్ప్రధానముగ గంభీర దుఃఖగాహానము లయిన నాక్యముల ఆవశ్యకతయు ఇందున్నది.

౬. భ యా న క ర స ము

భయానక మనెను రసము భయస్థాయిభావాత్మకము. వికృత రవము, సత్వదర్శనము, శివోల్లాసతాసము, ఉద్వేగము, శూన్యా గారము, అరణ్యగమనము, స్వజనవధ, బంధనముల దర్శనము, శ్రవణము, కఠినము మొదలగు విభావములచే ఉత్పన్న మగును. ప్రవేశిత కర చరణ నయన, చపల పులక మఃఖివై వర్ణ్య స్వరభేదా ద్యను భావములచే భయానకాభినయము ప్రయోగించి ఎలెను. స్తంభ, స్వేద, గద్గద, రోమాంచ, వేషధు, స్వరభేద, వైవర్ణ్య, శంకా, మోహ, దైన్య, ఆవేగ, చాపల, జడతా, త్రాస, అపస్మార, మరణదులు భయానకమున వ్యభిచారులుగా నుండును.

పీరము, భీతాభయ ప్రదాన సారము. పీరానంతరము భయానకము క్రమ ప్రాప్తమైనది. వికృత రస మట్టహాసము. పిశాచముల దర్శనమును సత్వ దర్శన మందురు. త్రాసోద్వేగము లితరులందుండునవి. శూన్య భవనము చేరుట, అరణ్యము చేరుట, భయ ముత్పాదించును. స్వజనుల వధ బంధములను ప్రత్యక్షముగ చూచుట ప్రమాణమున వినుట. ఒకప్పు డతిక్రాంత విశేషములను అనుసంధాన మొనర్చి స్మరించి తెలియుట, విభావ మగుచున్నది. కంఠమాన కరచరణములు భయవ్యంజకము లగును. భయానకములోని పులకము రోమకూషముల ఉన్నతి. స్త్రీ, నీచ, బాలాదులలో భయము గన్నడును. ఉత్తమ, మధ్యమ ప్రకృతులలో భయముండదు, అయిన అట్టివారు కూడ గురువుల వలన, రాజుల వలన, భయము పొందుదురు. అపుడు వారిలో స్వరభేదము, భావ వివర్యయము కలుగును. “అమాత్యులు ప్రభువు లగుదురు. స్వేచ్ఛాచారివైనను నిత్యము భయపడుచునే ఉన్నా”నని యకాగంధరాయణుడే అనినాడు. ఇందు అనుభావములు సుశ్లిష్టములై ఉండవలెను. వానిని చూచి సహజముగ ఈతడు భయపడినాడని గురు రాజాదులుకూడ తలచ వలెను. అస్వాభావికము లైనచో కృతకములుగ నుండి బాగుగా సంగతములు

కావు. బహుతర కాలానువర్తనమున గాని ఆస్వాద్యములు కావు. అప్పుడు సత్యము దూరాపేతమగును. స్వాభివికమై అకృతకముగనే ఇవి ఉన్నచో చర్వణములో కాలలవ మేని అపేక్షితము కాదు. వెన్నెంటనే సమాస్వాదము కలుగును. అవయవములు దిగజారి పోవుట, ముఖమున శోషము కలుగుట, అతివేగమున హృదయము స్పందించుట, ఇందుండు విశేషములు.

౨౬౯. వికృతరవ సత్త్వరస సంగ్రాహరణ్య శూన్యగృహగమనాత్ గురు స్వపయో రపరాధాత్ కృతకశ్చ భయానకో జ్ఞేయః

౨౭౦. గాత్రముఖ దృష్టి భేదై రూరుస్తంభాభి వీక్షదోద్వేగైః సన్నముఖనోష హృదయస్పందన రోమోద్గమైశ్చ భయమ్

౨౭౧. వితత్ స్వభావజం స్వాత్మత్వనముక్తం తదైవ కర్తవ్యమ్ పునరేభిలేపభావైః కృతకం మృదు చేష్టితైః కార్యమ్

౨౭౨. కర చరణ వేపథు స్తంభ గాత్ర సంకోచ హృదయ కంపేన శుష్కైశ్చ తాలు కంప్తై ర్భయానకో నిత్య మభినేయః.

వికృతధ్వనులు, పిశాచదర్శనము, సంగ్రామ, అరణ్య, శూన్యగృహగమనము, రాజ గురువులకు అపరాధమొనర్చుట, వీని వలన భయానకము కలుగును. గాత్ర, ముఖ, దృష్టి భేదములచే, ఊరు స్తంభములచే, అభివీక్షణ, ఉద్వేగములచే, ముఖశోష, హృదయ స్పందన, రోమోద్గమములచే భయము నభినయింప వచ్చును. సత్త్వ సముత్పన్నమగునది స్వభావ జన్యమగు భయము. కృతక భయమును మృదు చేష్టితములచే నొనర్చవలెను. కర చరణ కంపములు, స్తంభ గాత్ర సంకోచ హృదయ కంపములు, శుష్కైశ్చ తాలు కంకములు, మొదలగు వానిచే భయానకమును ప్రయోగమున నభినయింప వలెను. ఇందు స్వభావ జన్యమగు భయము రజ స్తమః ప్రకృతులు కలిగిన సీచులకు కలుగును. సత్త్వ గుణ ప్రధానులగు వారలకు సత్త్వజన్యమగు భయముండును. అది ప్రయత్న కృతము. మృదు చేష్టితములచే నొనర్చునది కృతకము. రాజాదులు కూడ గురువులను దర్శించినపుడు కృతకముగా భయము ప్రదర్శింతురు. మృదువుగా గాత్ర కంపనాదులను ప్రదర్శింతురు. “ఇట్టి కృతకత్వము కేవలము

భయానకమునందే ఉన్నదేమి? అన్నిటి యందును కృతకత్వము రావచ్చునుగా? భవాత్థిని వేశ్య కృతక రతిని ప్రదర్శించును. ఇట్లే ఇతరములుచు” అని యొకప్పుడు శంకాతంకము కలుగును. భయము ప్రదర్శింపగా గురువు విషయము కలవాడని గుర్తించును. కృతక శృంగారమున నేమియు పురుషార్థము లేదు. పురుషార్థ విశేషము లభించు విధముననే ప్రవర్తించవలసి ఉన్నది. ప్రభువగువాడు పరాను గ్రహమునకై కృతకమగు క్రోధ విస్మయాదులను ప్రదర్శింపడు. అట్లాత డొసరించినచో అవి స్థాయిభావములు కావు. కేవలము వ్యభిచారి భావములు మాత్రమగును. కృతకమయిన సకృతకమయినను కర చరణ కంపాదులచే భయానకము సభినయింప వలెనని సూచనము.

౭. బీ భ త్న ర స ము

బీభత్సమును రసము జుగుప్సాస్థాయి భావాత్మకము. బీభత్సము అహృద్యము, అప్రశస్తము, అప్రియము, అచోక్ష్యము, అనిష్ట శ్రేవణదర్శనములు, ఉద్వేజనము, పరికీర్తనము మొదలగు విభావములచే నుత్పన్నమగును. సర్వాంగ సంహార ముఖ వికూణ నోట్లేఖన, నిష్ఠీనోద్వేజనా ద్యనుభావములచేత సభినయము ప్రయోగింపవలెను. అపస్మారము, ఉద్వేగము, ఆవేగము, మోహము, వ్యాధి, మరణము, బీభత్సమున వ్యభిచారి భావములు. ఈ విషయమున పరంపరా ప్రాప్తములగు ఈ ఆర్యులున్నవి.

౨౭౩. ఆనభిమత దర్శనేనచ గంధ రస స్పర్శ శబ్దచేదైశ్చ
ఉద్వేజనైశ్చ బహుధి ర్బీభత్సరసః సముద్భవతః.

౨౭౪. ముఖ నేత్ర వికూణసయా నాసా ప్రచ్ఛాదనాపనమితాభ్యైః
అవ్యక్త పాద పతనై ర్బీభత్సః సమ్యగ్ గచ్ఛనయః.

అనిష్టము చూచినందున గంధ రస స్పర్శ శబ్ద దోషములచే నానా విధోద్వేజనములచే బీభత్స రస ముద్భవించును. ముఖనేత్రములను ముడుచు కొనుట, ముక్కు-మూసికొనుట, ముఖము వంచుకొనుట, పదముల తడబాటు మొదలగు వానిచే బీభత్సము సభినయింపవలెను. భయానకాంతరము బీభత్సము క్రమప్రాప్త మయినది.

శ్రావ్యములకు లశున మిష్టము కానట్లు స్వభావ సిద్ధముగా కొందరి హృదయములకు కొన్ని యిష్టములు కావు. ఆ యా వస్తువు అశ్రయము లగుటలో ధాత్వాది దోషములు హేతువు. శ్లేష్మ శాఢ తునకుత్తీర మిష్టము కాదు. మలశాఢతునకు భోజనేచ్ఛయే హేతువు. నిష్ఠేవనము కశ్యే వెళ్ళ గ్రక్కి ఉమియుట. ఉద్వేజనము గాఢముగా విడలించుకొనుట. దుర్గంధ ప్రవేశమున నాసాప్రచ్ఛాదన ముండును. అన్యక్ష సాద పతనము లనేక విధముల కలుగును. కాలికేదేని నాయి, మేకు, తగిలిన అడుగు దూరము పడును. అస్థి కంకాల వ్యాకులమయిన శృశానమున సంచరించునపుడు అస్సుటముగ నడుగులు వేయుట ఉండును. ఒకప్పుడంగలు చాచి నడచుట, ఒకప్పుడు కొద్దికొద్దిగా అడుగులు వేయుట ఉండును. ఇట్టి వన్నియును భీభత్సా భియమున కుపయోగించున వగును.

౮ అద్భుత రసము

అద్భుతమను రసము విస్మయ స్థాయి భావాత్మకము. అద్భుతము. దివ్యజన దర్శనము, ఈప్సిత్కార్థ మనోరథ ప్రాప్తి, ఉపవన దేవకులాది గమనము, సభా, విమాన మాయేంద్రజాల సంభావనము, మొదలగు విభావములచే ఉత్పన్న మగును. దాని అభినయమును, నయన విస్తారము, అనిమేష ప్రేక్షణము, రోమాంచము, అశ్రు స్వేద హర్షములు, సాధువాద దాన ప్రబంధము, హాహాకారము, బాహువదన చేలాంగులి విభ్రమణము మొదలగు అనుభావములచే ప్రయోగింప బడును. స్తంభాశ్రు స్వేద గద్గద రోమాంచ వేగ సంభ్రమ ప్రహర్ష చపల తోన్మోద ధృతి జడతా ప్రలయాదులు వ్యభిచారి భావములు.

రూపకాంతమునం దంతట నద్భుతరసము ప్రయోగింపనలెనని నియమమున్నది. ప్రస్తుత మద్భుతము క్రమప్రాప్త మైనది. దివ్య ప్రాణులు గంధర్వాదులు. ఈప్సితమనునది ప్రాప్తి శక్యమగు పదార్థము. తదితరమగునది మనోరథమని వ్యవస్థ. దేవకుల గమనమున సరస నివేశనాదులు గోచరము లగును. అవి అద్భుత విభావము లగును. విమానాదులు దివ్యరథములు. మాయ యనునది రూప

వరినర్తన క్రియ. ఇంద్రజాలము మంత్ర ద్రవ్య వస్తు యుక్త్యాదులచే సంభవించని వస్తువుల ప్రదర్శించుట. సాధు సాధువని పలుకుట సాధు వాదము. ధనాది దానము నిరంతరము హాహాశబ్ద ప్రయోగము తగిన యనుభావములు. ఈ విషయమున ఈ కారిక లున్నవి.

౨౩౫. య త్తత్తిగయాథ యుక్తం వాక్యం శిల్పించ కర్మహంబా
తత్పర్వ మద్భుతరసే విభావ రూపంబా విశ్లేయం.

౨౩౬. స్పర్శ గ్రహణకననై హాహకారైశ్చ సాధువాదైశ్చ
వేషధు గద్గద పచనైః స్వేదాద్యై రధినయస్తస్య.

అతిశయార్థ యుక్తమయిన వాక్యముకాని, శిల్పముకాని, కర్మ రూపముగాని అది సర్వ మద్భుతరసమున విభావ రూపమని తెలియ వలయును. లోక వచనమునకన్న అతిశయముగా నుండు వాక్యము శిల్ప కర్మాదులు సర్వమిందు విభావమ గును. స్పర్శగ్రహము, ఉల్లు కసనము, హాహకారము, సాధువాదము, వేషధు గద్గద పచనములు, స్వేదాదులు సద్భుతాభినయమున కుపయోగించును. స్పర్శగ్రహ శబ్దమున స్పర్శము వలని స్పర్శరూపమగు నభినయమును గుర్తింప వలెను. ఉల్లుకసనము - ఆహ్లాదముతో శరీరము నూర్చ్య ప్రవేశమునకు విడలించుట. హాస్యాదులందువలె స్థాయిభావాత్మక వాదమును సాభిప్రాయముగా గుర్తింపవలెను.

అ వాం త ర భే ద ము లు

౨౩౭. శృంగారం త్రివిధం విద్యాద్వా జ్ఞేపథ్య త్రియాత్మకమ్
అంగ నేపథ్య వాక్యైశ్చ హస్య రౌద్ర త్రి ధా న్మృతో

౨౩౮. ధర్మేపమాతజనైవ తథార్థాపవయో ద్భవః
తథా నోకకృతజైవ కరుణ స్త్రీవిధః స్మృతః

౨౩౯. దానవీరం ధర్మవీరం యుద్ధవీరం తతైవచ
రసం వీరమపి ప్రాహ బ్రహ్మ త్రివిధమేవహి

౨౪౦. వ్యాజాచైవవాపరాద్వాచ్చ విత్రానితక మేవచ
పున ర్భయాశుకంచైవ విద్యాతే త్రివిధ మేవహి

౨౪౧. దీభత్సః క్షేభణః గుప్త ఉద్వేగీస్యా ద్విత్తీయకః
విప్రక్రిమిభి రుద్వేగీ క్షేభణో రుధిరాదిజః

౧౮౨. దివ్యశక్తి సందజమైన ద్విధా భ్యాతద్భూత రసః

దివ్య దర్శనతో దివ్యో హరైనంజయః స్మృతః

ఆయా రసములం దవాంతర భేదము లిందు ప్రదర్శితము లగును. విభావములు ప్రధానములు. ప్రధాన విభావానుగుణముగ ననుభావము లుండును. వాని నింతవరకు నిరూపించుట అయినది. అనుభావము లెల్లీనుకూల్యము పొందవలెనో కొంత దిక్కుచన మావశ్యకము. నాక్షేపధ్య క్రియాత్మకముగా శృంగారము మూడు విధములు. వాక్య శృంగారము. రాగోద్భోజకములగు వచన రచనలచే ప్రసరించును. నేపధ్య శృంగారము వేష భూషాదుల ఆకర్షణము నుండును. క్రియాత్మక మంగంగ సంబంధము కలది. హాస్య చౌద్ర రసములు అంగ నేపధ్య వాక్యములచే మూడు విధములు. వాక్య చౌద్రమును స్వభావ చౌద్రమని వ్యవహరింతురు. వాక్యమంతయు స్వభావానుసారిగా ఉండును గదా! కరుణము మూడు విధములు. ధర్మనాశ సమున కలుగునది; అర్థహాని వలన కలుగునది; శోక కృతముగా కలుగునది అని. వీనిలో మొదటిది ఉత్తములకును కలుగును. అట్టిది శోభన హేతువని ప్రసిద్ధి. ధర్మశబ్దమున అగ్నిప్రమాది క్రియలను గుర్తించునది. నియమానుసారమున యాగయజ్ఞసము ప్రతినాయక గతముగా నున్నచో విభావము కాగలదు. దానవీరము, ధర్మవీరము, యుద్ధవీరమని వీర రసముగూడ త్రివిధ మగుటను బ్రహ్మయె చెప్పినాడు. భయానకము గూడ త్రివిధ మగును. వ్యాజ భయానకము అపరాధ భయానకము; విత్రాసితక భయానకము అని వాని సేర్లు. వ్యాజమున కలుగునది కృతకము. వ్యాజభయానకములో అనుభావ మార్దవము భాసించును. అపరాధ భయానకము అపరాధ మొనరించు చోరాదులకు సంబంధించినది. స్వభావ సిద్ధముగా భయపడు స్త్రీ బాలాదులు తృణము కడలినను భయపడుదురు. అది విత్రాసితక భయానకము. విశేషముగా భయపడువారు విత్రాసితులు. బాలాదు లట్టివారు. భయానకము అట్టివాని ప్రకృతి ననుసరించి యుండుటచే విత్రాసితక భయానకము గురువు మొదలగు వారలకు అపరాధ మొనరించినందున ఉత్తములగువారు కూడ పరమార్థముగా భయావేగములు పొందుచురని కొందరనుట యుక్తముగ లేదు.

భయమనునది వినాశ శంకాత్మకము. ఉత్తములందు సంభవింపదు. భయము స్త్రీ నీ చ ప్రకృతికమని లోక ప్రసిద్ధి యున్నది. భీభత్సము శుద్ధము. ఉద్వేగి అని రెండు విధములు. షోభ మాపాదించునట్టిది. దుశిరాది జన్యమగునది శుద్ధ భీభత్సము. విష్ణా క్రిమి కీటకములచే నుద్వేగి భీభత్సము కలుగును. దీని నిష్ణు స్పష్టముగా గుర్తించునది. గునిరాంత్రాది జన్యమున గలుగు భీభత్సము షోభకారి యగుట వలన శుద్ధము. ఇష్టాదులవలన కలుగునది ఉద్వేగి. అది హృదయ మును చలించ చేయును. ఆశుద్ధ విభావక మగునది యశుద్ధము. అభినవోపాధ్యాయుల భట్టతోతు లిట్లనిరి. శుద్ధభీభత్స మిష్ణుండును. సంసార నాట్య నాయక రాగములకు ప్రతిపక్షముగా నుండి, మోక్ష సాధనమై విభావ విశేషమున గలుగు భీభత్సము శుద్ధము. శోకమున తన శరీరము చూచియు జగుప్ప పడుటను కవులు వర్ణించుచునే యున్నారు. కావున భీభత్సముకూడ నిట్టి విశేషముతోకూడి త్రివిధ మగును. ముని భరతుడు రెండు విధములుగా భీభత్సమును చెప్పుట నిట్టిది దుర్లభము కాదని ప్రచురము సూచించుటయే. అద్భుతరసము దివ్యము. ఆనందజన్యమని ద్వివిధము. దివ్యదర్శనమున దివ్యము కలుగును. హర్షమున నానందజన్య ముదయించును. దివ్యాద్భుతము నందు సభా విమానాదులనుభావములుగా నుండును. మనోరథా నాప్తిచే కలుగు నానందమున రెండవ యద్భుత ముదయించును. ఇట్లే విధముగ రసవిషయమున విభావాదులు నిరూపితములైనవి. ఈ నిరూపితములనే గాక నిరూపించని విభావాదులను గూడ నూహించి గుర్తింప వచ్చును.

౯. శాం త ర స ము

శాంతరసము శమ స్థాయిభావాత్మకము. మోక్షప్రవర్తకము. అది తత్త్వజ్ఞానము, వైరాగ్యము, ఆశయశుద్ధి మొదలగు విభావాదు లచే కలుగును. శాంతాభినయమును యమ నియమములు, అధ్యాత్మ ధ్యాన ధారణములు, ఉపాసనము, సర్వభూతసయ, సన్యాసస్వీకారము మొదలగు ననుభావములచే ప్రయోగింప వలెను. నిశ్చేద,

స్మృతి, ధృతి, సర్వాశ్రమ, శౌచ, స్తంభ, రోమాంచాదులు శాంత రసమున వ్యభిచారిభావములు.

౨౦౩. మోక్షధ్యాత్మ సముత్త స్తత్వజ్ఞాన అర్థహేతు సంయుక్తః
బ్రహ్మేయసోపదిష్టః శాంతరసో నామ సంభవతి

౨౦౪. బుద్ధింద్రియ, కర్మేంద్రియ, సంరోధా దాధ్యాత్మ సంస్థితోపేతః
సర్వప్రాణి సుఖహతః శాంతరసోనామ విజ్ఞేయః

౨౦౫. న యత్ర దుఃఖం, న సుఖం, న ద్వేషో నాపి మత్సరః
నమస్కర్షణం భూతేషు న శాంతః ప్రథితో రసః

౨౦౬. భావా వికారా రత్యాద్యాః శాంతస్తు ప్రకృతిర్మతః

వికారః ప్రకృతే చైతః పున స్తత్రైవ లీయతే

౨౦౭. స్వం స్వం నిమిత్త మాసాద్య శాంతాద్భావః ప్రపర్తతే
పున ర్నిమిత్తాపాయేచ శాంతయేవోపరీయతే

మోక్షోధ్యాత్మజన్యము, తత్త్వజ్ఞాన ఫలకమయిన హేతువులు కలది, నిశ్చేయసోపదేశము కూడినది శాంతరసము కలదు. బుద్ధింద్రియములను కర్మేంద్రియముల నిగ్రహించి ఆధ్యాత్మికమగు సంస్థానముతో కూడుకొని సర్వప్రాణి సుఖహితముగా శాంతరసము సర్వపసిద్ధమైనది. అందు దుఃఖము లేదు. సుఖము లేదు. ద్వేషము లేదు. మత్సరము లేదు. సర్వభూతములందరి సమము. అట్టిది శాంతరసమని ప్రథిత మగుచున్నది. రత్యాది భావము లన్నియు వికారములు. శాంత మొక్కటియే ప్రకృతి. ఏకారము ప్రకృతివలన కలుగును. మరల ప్రకృతియందే విలీనమగును. స్వ స్వ నిమిత్తము ననుసరించి శాంతమువలన భావము ప్రపర్తిత మగుచున్నది. నిమిత్తము తొలగిపోగా భావము సర్వము శాంతమునందే విలీన మగుచున్నది.

శాంతాక్షేపము

నాట్యరసము లెనిమిది అని కొందరనిరి. నవరసములని కొందరు పఠింతురు. నవరసమత మనుసరించి శాంత స్వరూపమిక్ వ్యాఖ్యానింతుము. కొందరు శాంతము లేదందురు. శాంతము ఇతరములం దంతర్భవించు నందురు. వాని వాని జెప్పి శాంతరస సిద్ధాంతము నిరూపించుట సముచితము. శాంతప్రియు లిట్లందురు.

శాంతము శమ స్థాయిభావాత్మకము. తపస్యాయోగి సంపర్కాది విభావములచే అది ఉదయించును. దానిని త్రోధా ద్యభావ హావములైన అనుభావములచే అభినయింప వలెను. ధృతి మతి ప్రభృతు లిందు వ్యభిచారులని ఈ వాదమును కొందరు సహింపలేకున్నారు. శమ శాంతములు పర్యాయములు. భావములు నలుబది తొమ్మిది యన్న పరిగణన మున్నది. శాంతమును రసముగా నంగీకరించిన నలుబది తొమ్మిది యన్న సంఖ్యను త్యజింప వలసి యుండును. ముప్పది ఋషులు వ్యభిచారులు, సాత్త్వికము లెనిమిది. స్థాయి భావము లెనిమిది. మొత్తమీ నలుబది తొమ్మిది పరిగణితములు. మరియు సిద్ధి సంభావనీయము. ఋతు మాల్యాది విభావములు సమ సంతరముననే కలుగు శృంగారాదులలో ననుశ్రుతము లగుననిరి. తపము, అధ్యయనము మొదలగునవి శాంతమున విభావములు కాజాలవు. తత్త్వజ్ఞానమునకది అసంతర హేతువులు. కామాదులు లేకుండుట కూడ అనుభావము లనజాలము. సర్వ చేష్టలయు పరమ మెన్నడును ప్రయోగ యోగ్యము కాదు. సుప్త మోహాదులు వంటిది గూడ నిశ్వాసోచ్ఛ్వాసములచేత భూశయనాదులచే నింకనిట్టి చేష్టలచే ననుభావములు కావలసి యున్నవి. ధృత్యాదులు వ్యభిచారు లంటిమి. అవిమాత్ర మెట్లు శాంతమున వ్యభిచారులు కాగలుగును? ప్రాప్త విషయముల ననుభవించుట దాని వలన కలిగిన స్థిర చిత్తత, ధృతి స్వరూపము, లభించిన దానితో సంతృప్తి పడుట అనునట్టి ధృతి. వ్యభిచారి యగునా? కేవల మకించిత్కరత్వమున తత్త్వజ్ఞానోపాయము వ్యుత్పాదితము కాజాలదు. పరదుఃఖ దుఃఖత మనస్కులు కొందరున్నారు. వారేమియు నొనరింప జాలరు. వారలందు తత్త్వజ్ఞానోపాయ మేది? కొందరు సమ్యగ్దర్శనమున సమావస్థను పొందియుందురు. అట్టి నిశ్చలభావముతో వారు సంసారమున సంచరించుచునే యుందురు. ఇక శాంతమన్న రసమెట్లు సంభవించును? శాంతరసము లేనే లేదు.

శాంతము రసమే.

ఈ విషయమున నీ యంశమును సిద్ధాంతము చేయదలచితిని.

ధర్మార్థములు మూడును పురుషార్థములు గదా ! మోక్షమును పురుషార్థము. ఈ మోక్ష పురుషార్థము నానా శాస్త్రములందు నిరూపితమైనది. స్మృతే తిహాసాదులలో ప్రతిపాదితమైనది. ఉపాయ ప్రదర్శన పురస్కరముగ వ్యుత్పాదితమైనది. అంతట సముచిత ప్రాధాన్యము కలిగి యున్నది. ఇది యంతయు సుప్రసిద్ధము. శాంతము రసమేల కాదు ? కామాదుల విషయమై సముచితములగు చిత్తవృత్తులు రతి మొదలగు శబ్దవాచ్యములై యున్నవి. అవి కపి నట వ్యాపారమున సమాస్వాదన యోగ్యతను పొందుచున్నవి. అట్టి హృదయ సంవాదము పొందిన సామాజకులందు శృంగారాది రసములై యాస్వాద్యములై నవి. అదే విధముగ మోక్షమనెడు పరమ పురుషార్థమునకు దగిన చిత్తవృత్తియు హృదయ సంవాద భాజనులైన సహృదయులకాస్వాద్యమానమై రసత్వము పొందును. ఇందు రస్యతాసిద్ధి లేదనుటలో యుక్తి గోచరింపదు. అట్టి పరమ పురుషార్థోచితమైన చిత్తవృత్తియే యిందు స్థాయిభావము. దీని స్థాయిభావ విషయమున నీ విషయమును సమీక్షింపవలెను. ఈ స్థాయిభావ మిట్టిది. ఈ నిర్వేదమన్నది ఏమి ? నిర్వేదము తత్వజ్ఞాన జన్యమని కొందరందురు. దారిద్ర్యాదుల వలన కలుగు నిర్వేద మొకటి ఉన్నది. దానికన్న నిది వేరు కావలయును. తత్వజ్ఞానము దారిద్ర్య విలక్షణ మైనందున, తత్వజ్ఞాన ప్రభవ నిర్వేదమును విలక్షణమే యనవలయును. కావుననే స్థాయి భావములను చెప్పి సంచారి భావములను నిరూపింప దలచి తన్మధ్యమున ముని నిర్వేదము పఠించినాడు. అమంగళ ప్రాయమైన నిర్వేదము మాంగళికమని ఇచట నిరూపించినాడేమి ? ఇందిది భావమై యుండవచ్చును. నిర్వేద మమంగళ ప్రాయమే యగు గావుత ! అయినను వ్యభిచారులలో ప్రథమముగా పరిణమించుట సాభిప్రాయము. ఈ నిర్వేద మొకప్పుడు స్థాయిభావమగును. అట్టి స్థాయి తా కథనమునకె యిట్లు ప్రాధాన్యమిచ్చి నిరూపించుట యని తదభిప్రాయము. తత్వజ్ఞాన జన్యమైన నిర్వేదము తదన్య స్థాయిభావముల కుపపద్ధకము. రత్యాదిభావము లన్నియు భావ వైచిత్ర్యమును సహింపగలవు. ఈ నిర్వేదము నందది లేదు. నిర్వేదము పరమస్థాయి శీలము. ఇది స్థాయ్యంతరముల నన్నిటి నణచి పెట్టును. దారిద్ర్యాదుల వలన

కలిగిన నిర్వేదము శోక ప్రవాహ ప్రసరణ రూపముగు చిత్తవృత్తి విశేషమునకు వ్యభిచారి యగును. కాన తత్త్వజ్ఞాన జన్యమైన నిర్వేదమే శాంతస్థాయి.

శ మ ము స్థాయి

నిర్వేదము స్థాయి యనినపుడు వేరొక పర్యవయోగమున కనకాశము కలుగు చున్నది. తత్త్వజ్ఞానజన్య నిర్వేదము స్థాయి అని చెప్పుట సమ్యక్తమైనచో తత్త్వజ్ఞానమే విభావమని అనవలయును కదా! అట్లనలేదేమి? వైరాగ్య భేజము విభావ మనెను. అందు విభావత్వ మెట్లున్నది? తత్త్వజ్ఞానమునకు వైరాగ్య భేజాదులు ఉపాయములందురు కాబోలు! అట్లైన నేమి యనినట్లైనది? నిర్వేద కారణము తత్త్వజ్ఞానము. తత్త్వజ్ఞాన కారణము వైరాగ్యభేజ మని నట్లైనది. కాగా వైరాగ్యాదులందలి విభావతావ్యవహారము కారణ కారణముగా నున్నదనవలెను. అట్లనుట అత్యంతమతిప్రసంగము. నిర్వేదము వైరాగ్యరూపము “ఎచ్చుట నేదియు నుపాదేయము కాదు.” అనెడు జ్ఞానమును కలుగ జేయునది. ఇట్టి నిర్వేదము తత్త్వజ్ఞానము నకే యుపాయ మగుచున్నది. విరక్తుడగువాడు తత్త్వజ్ఞానోదయమున కనుకూలముగా ప్రయత్నపడును. తత్త్వజ్ఞానమున మోక్షము కలుగును. అంతియేకాని తత్త్వము తెలిసి నిర్వేదము పొందుట కాదు. “నిర్వేదమున మోక్షము కలుగు” ననుట యుక్తము కాదు. వైరాగ్యమున ప్రకృతి లయము కలుగునని కదా! పూజ్యులు పలికిరి. తత్త్వజ్ఞాని యగు వానికి దృఢతర వైరాగ్య మంతట నుండ వచ్చును. అట్టి వైరాగ్యమే జ్ఞానమునకు పరాకాష్ఠ. కాన తత్త్వజ్ఞానమే స్థాయి కావలెను. వైరాగ్యము తత్త్వజ్ఞాన మాలా పరంపరచే పరిపోషము పొందును. కావున నిర్వేదము స్థాయికాదు. తత్త్వజ్ఞానమే స్థాయి కావలసి యున్నది. తత్త్వజ్ఞానము శమము. శమమే స్థాయి యనుట సముచితముగ నుండును.

“పాదుగుగల గోవని కోడెమాడనే వ్యగ్రముగ పిలికినాడు”

“యువతియని లావణ్యము లేని పండు నాలింగనము చేసికొనినాడు”

“వైడూర్య మనుకొని కంచుముక్కనే యాశించినాడు.” గుణములు

లేని కృపణు నిన్ను ప్రణమించు మూఁగుజేమి యొనర్పలేదు? దీనిలో చిరకాలము భ్రమపడి వంచితుడై స్వీకార్య మేదియు లేదని తెలిసి సమ్యక్ జ్ఞానము పొందిన వాని స్థితి యున్నది. ఇది నిర్వేద మగునా? తత్త్వజ్ఞాన మగునా? సంశయ మక్కరలేదు. ఇది ఖేదరూపమైన నిర్వేదము. ఇది తత్త్వజ్ఞానములోని భావము కాగలదు. అక్షపాద పాదులు విషయ గంధము మిథ్యాజ్ఞాన మూలమనిరి. మిథ్యాజ్ఞానము తత్త్వజ్ఞానమున నశించు ననిరి. ఆ తత్త్వజ్ఞానము వైరాగ్యమునకు కారణమని వారు తలచినట్లే కదా! “దుఃఖ జన్మ ప్రవృత్తిదోష మిథ్యాజ్ఞానానాం, ఉత్తరోత్తరాపాయే తదనంతరాపాయాత్ అపవర్గః.”

ఇట్లు వారనినంత మాత్రమున నేమైనది? వైరాగ్యమే నిర్వేదము కాలేదా? అట్లని ఎవరనిరి? వైరాగ్య నిర్వేదములకు భేదమున్నది. రాగాదుల ప్రధ్వంసము వైరాగ్యము. శోక ప్రవాహ ప్రసర రూపమగు చిత్తవృత్తి విశేషము నిర్వేదము. పోనిండు, వైరాగ్యమే నిర్వేదమని తలచుడు! ఈ వైరాగ్య నిర్వేదము స్వకారణ వశమున మధ్య కలుగునదేకాని మొడిటినుండి యుండదు. సాధ్య మోక్షమున వైరాగ్యము సూత్ర స్థానియము కాలేదు. అదియుగాక ఇది తత్త్వజ్ఞాన జన్యమగుట శమమునే చెప్పినట్లైనది. శమమునకే నిర్వేద నామము పెట్టినట్లైనది. మే మనిన శమమె స్థాయి యనెడు భావము పోషించి నట్లైనది. శమ, శాంతములు పర్యాయము లనుకొందురు కాబోలు! అట్లు తలచ నక్కరలేదు. హాస హాస్యములు పర్యాయములు కావు. అపి సిద్ధ సాధ్యములు లౌకికాలౌకికములు. సాధరణ సాధారణములు. శమ శాంతములు కూడ నిట్టివే. ఇంతటి వైలక్షణ్య ముండగా శమ శాంతములు పర్యాయము లనరాదు. సముచిత చిత్తవృత్తి హృదయ సంవాదమున సహృదయులలో రసీకరించుట యున్నది శమమున నున్నది. శమ చిత్తవృత్తియే పరపురుషార్థో పచితమై శాంత రసత్వము పొందు ననవలెను.

ర త్యా దు ల ం దౌ క టి స్థ యి

కొందరి విధముగ భావింతురు. రత్యాది చిత్తవృత్తి విశే

షము లెసమిది యున్నది. అవియె తగిన విభావముల గూడి రసీభ
వించును. ఇంకను విభావ విశేష సంశ్రయము కలవై విచిత్రముగా
భాసించును. అట్లు చిత్ర విచిత్రములగు వాని యందొకటి శాంతము
నందు స్థాయి కావచ్చును. వివిక్త సేవనము, శ్రుతము, స్వాత్మ
విషయమైన రతిని పోషించును. అట్టి స్వాత్మరతియె మోక్ష సాధన
మనియు, అట్టి రతియె స్థాయిగా నుండుననియు శాస్త్రుకారు లనిరి.
ఆత్మ రతియగు మానవుడు ఆత్మత్వపుడై ఆత్మ సంతుష్టుడై యగు
నేని అతడాచరింప వలసినది లేదు. అని గీతాగూరు వనినాడు. సర్వ
విషయమును వైకృతముగ చూచినపుడు విశ్వ విశ్వమును శోచ్య
ముగ పరిశీలించినపుడు, సాంసారిక వృత్తాంత మంతయు నపకారియని
గుర్తించి నపుడు, అసమోహా ప్రధానమగు సాత్విక విషయ ముద
యించును. అట్టి విషయము సాశ్రయించిన మానవుడు సర్వలోక
స్పృహణీయమైనను ప్రమదాది బాహ్య విషయ సర్వస్వము నంత
నేవగించు కొనును. సాత్వికవిషయము విషయ ప్రకర్షమున విస్మయ
పడును. అట్టి వానికి మోక్ష సిద్ధి యున్నది. కావున వీనిలో నన్య
తమ మేదేని స్థాయి కాదగును అని.

ము ని మ త వి రు ద్ధ ము

కాని ఇది ముని మతము కాదు, భరతుడు దీని సమ్మతింపడు.
ముని భరతుడు విశిష్ట విభాగములను పరిగణించు చున్నాడు. అట్టి
వాని నితరములను పరిగ్రహించు చున్నాడు. దీని నంతను పరిశీ
లింపగా నిది నిశ్చితమగును. అతొక హేతు సామగ్రిచే రత్యాదు
లపవర్గ విషయము లగుట నంగీకరింప వచ్చును గాని వానిలో నొకటి
స్థాయి యగుట కిష్టపడడు. రత్యా ద్యనేకములలో నే యొకటియు
స్థాయి కాలేదు. వాని స్వరూప తత్త్వము పరిశీలింపగా స్థాయిత్వము
సుదృఢ మనలేము. శిథిల ప్రాయముగా గోచరించును. ఉపాయ
భేదమున నేదేనియు స్థాయి కావచ్చు ననుటయు భావ త్రైధిల్యమునే
సూచించును. రత్యాదులలో నేదేని యొకటి శాంత స్థాయి యనుట
సంగతముగా లేదు.

అన్నియు కలసి స్థాయి

రత్నాదులన్నియు పానక రసము వలె విభాగము లేనినై సంకీర్ణము లగును. పానకమునందు గుడ మరీచ్యాదు లెన్ని కలసి నను సమాస్వాద సమయములో వేరు వేరుగా గోచరింపవు. అన్నియు వ్యామిశ్రములై ఏక విధమున భాసించును. అట్లే రత్నాదులును. కాన శాంతమునందు విభాగ హితములైన రత్నాదులన్ని స్థాయి భావములు కావచ్చునని కొందరందురు గాని నిదియు మనోజ్ఞము కాదు. చిత్తవృత్తు లెప్పుడును సమకాలమున కలుగవు. తత్సమయములో తదన్యోదయము విరోధము. అవిభాగమున రత్నాదు లుండు ననుట భావ తత్త్వము కాదు. ఇంతగా వాద గోష్ఠిలో స్థాయి కాద గినది కన్పడుట లేదు. అయినచో నిక శాంత స్థాయి ఏది అని పించును. ఇట మీదట నాయంశమునే వివరింతుము.

సిద్ధ స్థాయి త

తత్త్వజ్ఞానమె మోక్షసాధనము. కావున మోక్షమున తత్త్వజ్ఞానమె స్థాయి యగుట సముచితము. తత్త్వజ్ఞాన మనునది ఆత్మజ్ఞానమే. ఆత్మ యొక్క జ్ఞానము ఆత్మజ్ఞానము. ఇట్లన్నను జ్ఞాన మాత్మేతరమన నక్కర లేదు. ఆత్మగ్రాహ్య మాత్మజ్ఞానము. ఇది ఇంద్రియ జన్య జ్ఞానాదులకన్న పరము. ఈ యంశ మాకరములందు వితతముగా నున్నది. జ్ఞానానందాది విశుద్ధ ధర్మయుక్తమగు యాత్మయే పరికల్పిత విషయోపభోగము లేవిది, శాంతిమున స్థాయి యగును. ఇది నిత్యస్థాయి. ఇది సిద్ధస్థాయి భావము. ఇది స్థాయియని వేరుగా వచింప నక్కర లేదు. రత్నాది చిత్తవృత్తులు తత్తత్కార శాంతర సముదయమున నుత్పన్నము లగును. కారశాంతరముల ప్రళయమున నిరుద్ధము లగును. ఉత్పద్య మానములు నిరుధ్య మానములు అగునవి స్థాయి రూపాత్మ భిత్తి నాశ్రయించిననై అపేక్షా కృతముగా స్థాయి భావములని అనుచున్నాము. వానియందు సహజముగ స్థాయిత్వము లేదు. తత్త్వజ్ఞాన మనునది సకల భావాంతరములకును భిత్తిస్థానము. సర్వ స్థాయిలకన్నను స్థాయితమము. రత్నాది చిత్తవృత్తుల నన్నిటిని వ్యభిచారి భావములనుగా, నొనర్చును.

కావుననే నిసర్గ సిద్ధముగ సిద్ధస్థాయి భావమని గుర్తింప వలెను. ఇదియే కారణముగ ముని దీనిని పేరుకా గణింప లేదు. పేరుగా పరిగణనము కూడ యుక్తము కాదు. ఇందము, ముండ మున్నచో వాని మధ్యలో గోత్ర మిది మూడవది యని ఎవరును పరిగణింపరు. కాబట్టి నలుబది తొమ్మిది భావములను భరతుడు పరిగణించుట యుక్తమే అగును. తత్త్వజ్ఞానమునకు పృథగ్గణన మెట్లందురు కాబోలు? పృథగాస్వాదమున్నందున సర్వము సంగతమగునని యందుము. రత్యాదిభావములకు తత్త్వజ్ఞానమునకును భేద మున్నది. రత్యాదులు ఇతర సంపృక్తములు కొంతగా తాకిక ప్రతీతికవి గోచరము లగును. చిత్తవృత్త్యంతరముల సంబంధమున కలుషము లగును. అత్వజ్ఞాన మిట్లుకాదు. సమాధీతర సమయమున ననుసంధీయమాన మగును గాని వికల్ప రహితముగనే ఉండును. ఇం దేమాత్రము తాకిక ప్రతీతి లేదు. లోకమున నిది కొంతగా భాసించు గావుత ! అయినను ఇతర స్థాయిభావముల పరిగణించునట్లు దీని పరిగణింప నక్కరలేదు. శాంతేతరములైన రసములందు ఈ సిద్ధస్థాయి యుప యోగము లేదు. ఇది ఎన్నడును వ్యభిచారి భావముల వలె లక్షణీ యము కాదు. వ్యభిచారిత్వము సంభవింపదు. సామాన్యముగా వ్యభి చారులు నైచిత్వ మాపాదించుననియగును. ఇది అట్లు కాదు. శమైక స్వభావక మగునది దమము అనికూడ వ్యపదేశింప తగ్గును. శమమని నిర్వేదమని దీనినన్నచో భావమని యనరాదు. ఈ నిర్వేదములోక నిర్వేదముకన్న విలక్షణము. దార్పిద్యాదుల వలన లోక నిర్వేదము కలుగును. తత్త్వజ్ఞానము, శమస్థితి, సర్వమిది యాత్మ స్వరూపము. రత్యాదులనునవి యాత్మ యందలి కాలుషోపరాగ విశేషములు. ఇది రత్యాదుల ననుగమించినను అవ్యవధానమున సమాధి బలమున విశుద్ధ రూపముతోడనే యుండును. సమాధినుండి వృత్తిత చిత్తుడైనను ప్రశాంతముగనే ఉండును. తత్త్వజ్ఞాన స్వరూపమైన స్థాయిభావము నకు సర్వవిధ తాకికాతాకిక చిత్తవృత్తి కలాపము వ్యభిచారి యగును. యను నియమాదులు తత్త్వజ్ఞానా నుభావములుగా నున్నవి. అంగో పాంగా భినయములును తత్త్వజ్ఞానమున నున్నవి. వానినే స్వభావా భినయములని నిరూపింప దలచితిమి. అట్టి వన్నియు తత్త్వజ్ఞాన

విషయములే యగును. అభినయముల స్వభావమే అట్టిది. ఈశ్వరానుగ్రహాదులు కూడ విభావ రూపమున తత్త్వజ్ఞానమునకుపప్తంభము సంపాదింప వచ్చును. నాశోన్ముఖములైన రత్నాదు లిందు ఆస్వాద్యములు కావు. విప్రలంభమున నౌత్సుక్యము, రాద్రమున నుగ్రత, కరుణ, వీర, భయానకాద్భుతములలో నిర్వేద భృతి త్రాస మార్దములు, వ్యభిచారి భావములు ప్రధానముగా నవభాసించునట్లు రాగ ప్రతిపక్షమైన జుగుప్సలో రాగాత్మకములు ముఖ్యముగా భాసింపవు. దయ యను పేరుగల పరోపకార ప్రయత్న రూపమైన నుత్సాహ మిం దంతరంగముగ నుండును. స్వాత్మ సంతృప్తుడు, పరార్థ ఘటనోద్యుక్తుడు కావచ్చును. ఇట్లుత్సాహ మంతరంగముగ నున్నదని, కొందరు దయావీరమని, ధర్మవీరమని, తత్త్వజ్ఞానమును వ్యపదేశించిరి.

ఉత్సాహ మెల్లప్పు డహంకార ప్రాణము. శాంతమున నహంకార శైధిల్యముండును. విరుద్ధముగా నుండునది రతిలో నిర్వేదము వలె వ్యభిచారిగా నుండవచ్చును. పరోపకార కరణమున నుత్సాహమే ప్రకర్షముతో నుండును. ఏ యవస్థయు నుత్సాహ శూన్యముగ నుండదు. ఇచ్ఛాప్రయత్నములు లేక నేదియు నుండదు. స్వాత్మోద్దేశమున నుండు తత్త్వజ్ఞానికి కర్తవ్యంతర మేమియు మిగులదు. శాంత హృదయలు కొందరు పరోపకారమునకై శరీర సర్వస్వ మర్పింతురు. అది శాంత విరోధికాదు. అకృత కృత్యులకు 'ఆత్మానం గోపాయేత్' అని శరీర రక్షణ ముపదిష్ట మగుచున్నది. సన్యాసులకు శరీర రక్షాది తాత్పర్యమే ఉండదు. చతుర్వర్గ సాధకత్వమే దేహ రక్షణమున నిదానము. కృతకృత్యుడగు తత్త్వజ్ఞుని, వీతరాగి సన్యాసి, జలాగ్ని శ్వభ్రములలో దుముక వచ్చుననియే ఉన్నది. అట్టి వాడెట్లైనీ శరీరము త్యజింప వచ్చును. అట్టి శరీరము పరార్థమే త్యజింప బడునేని సర్వము సంపన్న మైనట్లే. దేహాత్మ మానవులకు దేహమే సర్వస్వము. ధర్మాదులు నిర్దేశింపక పరార్థమై త్యాగమట్టి వారలకు సంభవింపదు. యుద్ధమందును పర పరాజయమునకై ప్రసరించుటయే కాని శరీర త్యాగమునకై యుద్యమింపరు. శుభతర

మగు దేహాంతరము సంపాదింప వలెననియే కొందరు భృగువతన మొనరింతురు. స్వాత్మ ముద్దేశింపక కేవలము పరాధ సంపత్తికై ప్రయత్నించుట, దేహత్యాగ వ్యంత ముపదేశ మిచ్చుట, ఆత్మజ్ఞానము లేని వారలకు కుదరనే కుదరదు. తత్త్వజ్ఞానులగు వారు ఏ ఆశ్రమ మందున్నను ముక్తి భాజను లగుదురని స్మార్త వచన మున్నది. తత్త్వజ్ఞాన నిష్ఠుడు గృహస్థుడును ముక్తు డగునట! బోధి సత్కులు కొందరున్నారు. పరాధమై ప్రయత్నించుటయే వారి ధర్మము. పరోపకారమే ఫలమని భావింతురు. ఇట్టి అభిసంధి వారలకు దృఢ మున్నది. అందుననే వారలకు తదుచిత దేహమే కలుగును. పరోపకారమున త్రివర్గ సంపత్తియే ప్రధానమని భావించు వారు అట్లే యుందురు. అర్థ కామోచ్చర మైన సర్వ చరితము సకల లోక హృదయ సంవాదమున సుందర ప్రయోజనముగ నాటకమున నుండువలెనని లక్షణకారు లనిరి. తత్త్వజ్ఞానమునకు తగిన బీజ సంస్కారములచే భావితులగు వారు ఇందు హృదయ సంవాదము పొంద గలరు. కాన శాంత మున్నదని అంగీకరింప వలెను. చిరంతనుల పుస్తకములందు శమ స్థాయి భావాత్మకమైన శాంత మనెడు రసమును భరతుడు లక్షణ పురస్కరముగ నిరూపించుట గోచర మగుచున్నది. ఇదియు నిచట ముఖ్యముగ పరిగ్రాహ్యము. సర్వరసములు సమాస్వాదమున శాంత ప్రాయముగనే ఉన్నవి. విషయ వ్యావృత్తి వలన కలుగునదియే కాదు, రసమునకు సంబంధించిన పర్యంతాస్వాదము సర్వము శాంత స్వరూపముగనే ఉండుట రస విదుల కతి రోహితము; శాంతముఖ్యత సర్వలాభముతో నున్నది. ఇతరములు సంస్కారాంతర ములతో నుండును. ఇది యట్లుకాదు. సర్వ రసములకిది ప్రకృతి. సామాన్యముగా నుండు దానిని వేరుగా పరిగణించక పోవుట లోకమునగూడ విశ్రుతము. శాంతస్థాయి సామాన్యత్వక మగుట వేరుగా పరిగణితము కాలేదు. విశేషకులగు వారు సామాన్యమును విశేషములతో కలియ గలపను, సామాజికాస్వాదము వివేచకత్వము నవలంబించి యుండును. శాంతమును వారి ప్రతీతిలో విషయమై యుండును. కాన శృంగారాదులకన్న నిది పృథగ్భూతము.

శ్రీ సిద్ధాంతశాస్త్రము

ఇతి హాసములలో, పురాణములలో, శబ్దకోశములలో రసములు తొన్నిది అనియే ప్రతీతి యున్నది. శ్రీ మత్సిద్ధాంత శాస్త్రము లందును శాంతమును నిరూపించిగాను. 'అష్టానా మిహాదేహానాం శృంగారాదీన్ ప్రదర్శయేత్, మధ్యేచ దేవదేవస్య శాంతం రూపం ప్రకల్పయేత్.' ఎనిమిది మంది దేవులకు శృంగారాదు లెనిమిది రసములను నిరూపింప నలెను. అష్టదేవుల మధ్యలో దేవ దేవునకు శాంతరూపము కల్పింప నలెను, అని సిద్ధాంత శాస్త్రము చెప్పినది. శాంతమునందు వైరాగ్య సంసార భీరుత్వాదులు విభావములు. వైరాగ్యాదులు నిరూపింప శాంతము సుజ్ఞాత మగును. మోక్ష శాస్త్ర చింతాదు లనుభావములు. నిర్వేద, మతి, ధృతి, స్మృత్యాదులు వ్యభిచారి భావములు. భక్తి శ్రద్ధ లనునవి ఈశ్వర ప్రణిధాన విషయముగనే ఉండును. వానిని వేరు రసములని అన నక్కరలేదు. ఈ నిరూపణ సముచితముగ ఈ సంగ్రహ కారికను భావింప వచ్చును.

౨౮౮. యోగిద్వారా నిమిత్తః తత్త్వజ్ఞానార్థ హేతు సంయుక్తః

నిర్వేదసమర్పయంతః శాంతరసోనామ విజ్ఞేయః

ఈ కారికలో మూడు విశేషము లున్నవి. మూడింటిలో విభావ స్థాయ్యనుభావ యోగము నిదర్శిత మైనది. తమతమ నిమిత్త మను సరించి శాంతము వలన భావము కలుగునని, నిమిత్తము తొలిగిపోగా, శాంతము నందే భావము లయించునని భరతుడనుట భావగర్భముగా నున్నది. శాంతము సర్వప్రకృతి యని చెప్పినట్లైనది.

శాంతాస్వాద మీ విధముగా నుండును. ఉత్సాహ రత్యాదు లన్నియు నుపరాగము సంపాదించును. ఆత్మ స్వరూపమునందు వాని వలన నొక యుపరంజనము కలుగు చున్నది. ఉపర క్తమైన ఆత్మ స్వరూపమే వానియం దనుభూత మగును. దారమున దూరదూర ముగా రత్నములను కూర్చిసపుడు రత్నాం తరాలమందు సితతరముగా సూత్రము నిర్భాసించును. రత్యాదు లుపరంజకముగా నున్నప్పుడు వానియం దాత్మ స్వరూప మిట్లే సిత సూత్రమువలె గోచరించును. రత్యాదు లేవియు నుపరంజకములుగా లేకపోయినను ఆత్మ భావము

వలె శాంతము భాసించును. ఇట్లు భాసమానమగు నిది సకల దుఃఖ జాల హీనమై పరోన్ముఖత్వ మిచ్చునదై పరమానంద లాభమున సంవిదేశరూపమై విభాత మగును. ప్రయోగ ప్రబంధముల మహిమచే సాధారణ రూపమున నిర్భాసించి అంతస్కృతా వస్థాభేదమున లోకోత్తరానంద మిచ్చి సంవిశ్వయమగు హృదయ సంవాద మగును. ఇది దీని తత్త్వస్వాద ప్రక్రియ.

ఇట్లే రసములు తొమ్మిదియే. ఇవియే పుమన్తో పయోగులు. రంజనాభిక్య ముండుటను బట్టి ఇవియే ఉపదేశింప దగినవి. వీని కతిరిక్తముగా రసాంతరములు సంభవింపవు. ఆన్ద్రితా స్థాయికముగా స్నేహము రసమని కొంద రందురు. గంధ స్థాయికముగా కౌల్య రసమని కొంద రందురు. ఇట్లే భక్తియు రసమను వారునున్నారు. ఇట్లనుట రసహృదయము కాదు. ఇవన్నియు రత్యుత్సాహదులందే పర్యవసించును. లక్షణ లక్షితముగ నవ రసాభ్యాస మింతవరకు జరిగినది. ఇట్లుపై భావలక్షణ మపేక్షితము. రసలక్షణ మున్నగాని భావాది లక్షణము పూర్ణము గాదు. రస లక్షణమును భావ విభావాదులు నిరూపించిన గాని పూర్ణము కానేరదు. సర్వము రసమని కేంద్రీకరించు కొనినవి యగుట వాక్యైక వాక్యమున నిఖిలము రస లక్షణమే యగును.

భావచక్రము

ఇప్పు డిక భావముల వ్యాఖ్యానింతుము. ఈ మాట యిది వరలో ననినదే. మఱల చెప్పటేలే! “పూర్వపు క్రమము ననుసరించి విభావాదులను జెప్పవలయును. కాని ప్రధానము లగుట స్థాయివ్యభిచారుల రూపింప వలెను. అందుననే మఱల నిట్లనుట”. అని కొందఱునుకొందురు. ఇది యట్లుకాదు. “వయం తు బ్రూమః” మేమిట్లందుము, భావశబ్దమున చిత్తవృత్తివిశేషములె వివక్షితములు. ఆ భావములకు యోగ్యతావశమున యథాయోగముగా స్థాయి సంచారి విభావానురూపత సంభవించును. శాహ్యములయిన ఋతుమాల్యాది విభావములు, శాష్పాదు లయిన యనుభావములు భావశబ్దమున వ్యవదేశింప దగవు. స్థాయి వ్యభిచారి సాత్వికములె భావములు.

విభానానుభావములకు ప్రాసంగికముగా లక్షణము చెప్పెదము-
 "విభానానుభావములకు కూడ సంవిత్స్వభావమున నిమజ్జనోన్మజ్జనము
 పొందుట యున్నదని సంవిదాత్మకములె యని భావించిన, విత్స్వ
 మంతయు భావమయమె యగును. అప్పు డభినయధర్మ మొదలగు
 నానిని వేరుగాచెప్పుట కుదురదు. కాన స్థాయి వ్యభిచారి సాత్త్వి
 కములె భావములనుట యుక్తిసంగతము. భావములు చిత్తవృత్త్యా
 త్మకములు. భావపదమున రెండు వృత్తవృత్తులు సంభావితములు
 కావచ్చును. "భవతీతి భావః" అని యొకటి. "భావయతీతిభావః"
 అని రెండు. రతిభావ మని యనికప్పుడు రతిప్రాదుర్భావములో ప్రక
 ణ్ణగతి భాసించును. మొదటి భవనము పిమ్మట నుండదు. అప్పటి
 దా యనంతర ముండదు. వీనిలో తరతమభావముండును. ఇట్టి చిత్త
 వృత్త్యాత్మకము లయిన భావములు పరిమితకాలభావులై గోచరించును.
 ఇది మొదటిరీతి ననుసరింప లభించెడి తాత్పర్యము. భావంపజేయు
 నను రెండవవృత్తవృత్తి చూడ నిది లభించును. "భావయంతి, ఆస్వా
 దనం కుర్వంతి, హృదయం వ్యాపునవంతి" "భానింప జేయును.
 ఆస్వాదన మాపాదించును. హృదయము వ్యాపించును". అని. భావ
 పదమున ని ట్లనుచ్చిగ్నార్థము లున్నవి. అనుచ్చిగ్నోద్భేదమున భావ
 భావమును విశేషము చేయుట యుక్తము.

౨౦౯. "హవా ఇతి కస్మాత్ ? కం భవంతీతి భావాః ?

కం వా భావయంతీతి భావాః ? — "

భావము అని యనుట యేల ? ఉద్భవనముననె యవి భావములా ?
 భావింప చేయుచున్నవి కావున భావము లగుచున్నవా ? అయినచో
 నవి వేనిని భావింప జేయును ? వేనివ్యాపించును ? ఏమియాచరించును ?
 ఇట్లు భావవిషయమున ప్రశ్న కలుగును. ఇందిది సమాధానము.
 వాగంగసత్వోక్తియు లయిన కావ్యార్థములను భావింప జేయునవి
 కావున భావము అని యనదగును. కావ్యము కవనీయము. అందు
 పదార్థవాక్యార్థములు రసములందే పర్యవసానము పొందును. కావ్య
 మున ప్రధానము లగుట యసాధారణము లగుట రసములు కావ్యార్థ
 ము లగుచున్నవి. ప్రధానముగా నర్థింపబడునవి యగుట రసము లర్థ
 ములు. ఆర్థశబ్ద మిం దభిధేయవాచి కాదు. రసాదులు స్వశబ్దాభిధేయ

మలు కావని ధ్వనికారాదులు నిరూపించిరి. తద్వివరణమయిన సహృదయాలోక లోచన మందు నిది వివృత మయినది. కావ్యార్థములగు రసముల నివి భావింపజేయును. ఆన్వాద్యమగు తాకికార్థ మంతయు స్థాయివ్యభిచారికలాపముననే నివృత్తి మగును. మొదట స్థాయి యవభాసించును. అనంతరము సర్వసాధారణభావమున నాస్వాద ముదయించును. మొదట గోచరించియు నుత్తరభూమి నందికొని యాస్వాదమునకు భావకము నిష్పాదకము నగును. వాగంగసత్వములు సంబంధించియున్న కావ్యార్థములను భావములు భావింపజేయును. ఆహార్య మంతగా ముఖ్యము కానందున నిందు జేరలేదు. వాచికాదులె యంతరంగములు, కావ్యము వలన గూడ రసాస్వాదము కలుగును కదా! కావ్యమున నాహార్యమునకు పూర్ణత లేదు. అందుననే యిందది యపాత్తము కాలేదు. చిత్తవృత్తుల తాకికములు. వాచికాద్యభినయ ప్రక్రియారూఢములై తాకికదశలో నాస్వాద్యము కాని స్వాత్మస్వరూపము నిష్పూడావిష్కరింప జేయును.

భావపదము భూ ధాతు నిష్పన్నము. భావితము వాసితము కృతము మూడు సమానార్థములు. లోకమున గూడ నిది ప్రసిద్ధము. “ఈ గంధమున రసమున నిది సర్వము భావితము”. అని. ఇది యంతయు వ్యాప్యర్థము. కస్తూరికాగంధము వ్యాపించినది. గుణమునకు సంక్రాంతి లేనందున కస్తూరిగంధము వేరొక గంధమును కలుగ జేయదు. ఆ గంధసదృశ మయిన గంధాంతరము నచట కలుగదు. గంధాదులు యావద్దవ్యభావులు. కేవలము కస్తూరికాద్రవ్యమే రూప దేశ చైతన్యాక్రమణ స్వభావము కలదై వస్త్రాదికమున గూడ నట్టి ప్రతిపత్తి కలుగజేయును. అట్లే ప్రకృతమున గూడ భావింపవలెను. మొదటి దశలో వాచికాద్యభినయములు దేశ కాల విశేష గతములు గనె భాసించును. కాని సాధారణీభావము పొందిననై మృగమదామోద విధానమున సామాజికులను వ్యాపించును. అప్పుడు సామాజికాత్మకములను స్వచిత్తవృత్తి వ్యాపన ద్వారమున భావింపజేయును. కాన నివి భావములు. ఈ విషయమున వ్యుత్ప

స్వైంతములు దిక్కించు ప్రాక్తన వ్యవస్థిగ్రాహకము లయిన శ్లోకములు గలవు.

౨౯౦. “వివాహైరాహితే ద్వివాహై హ్యుపాహవైపు గమ్యతే
వాగంగసత్వాభినయైః స భావ ఇతి సంజ్ఞితః
౨౯౧. వాగంగముఖరాగేణ సత్వేనాభినయేన చ
ఉపేరంబర్గతం భావం భావయన్భావ ఉచ్యతే
౨౯౨. నానాభినయసంబద్ధాన్వయంతి
యస్మాత్తస్మాదమి భావా ద్భేదయా నాట్యయోక్తృభిః”

విభావ మనునది విషయము. నానిచే నిష్పాదిత మగు సర్థము. వాగంగసత్వాభినయరూపము లయిన యనుభావములచే గమ్యమాన మగును. దానికే భావమని సంజ్ఞ. వాగంగసత్వాభినయము లను భావములు. స్వాభినయసంహితము లయిన వ్యభిచారిభావములను గూడ నిచట కొందరు సంభావించుచు వ్యభిచారిభావములచే భావము మిశ్రీకృత మగు ననుచున్నారు. వ్యభిచారులకును వ్యభిచారులుండును. నిర్వేదమున చింత వ్యభిచారి. శ్రమమునకు నిర్వేదము వ్యభిచారి అని నారి భావము. ఇట్లునుట యుక్తము కాదు. స్థాయి భావమునకు వ్యభిచారిత కలుగ వచ్చును. కాని వ్యభిచారిభావము లకు స్థాయిత రాదు. వ్యభిచారులకును స్థాయిభావత్వముకలుగునేని మూలవ్యభిచారి యాస్వాదిమున రసాంతరమును కలుగ వలసి యుండును. వ్యభిచారిభావమునకు వ్యభిచారిభావముండు ననుట కన్న ముఖ్యమయిన స్థాయిభావమునకే యన్నియు వ్యభిచారు లనుట యుక్తముగా నుండును. విభావనిర్ణీత మనుభావములచే గమ్య మగు నని భావనిర్వచనము చేయుట లోకానుసారిగా నున్నది. కవి నట శిక్షోపయోగిగా నున్నది. ఇదివరలో పలికిన రెండువ్యవస్థలు సామాజికాభిప్రాయము ననుసరించినవి. ఇదియె శ్లోకద్వయమున వ్యక్త మగును. వాగంగముఖరాగమున సత్వమున సభినయమున కవి యంతర్గత మగు భావమును భావింప జేయునది భావమగును. నానాభినయసంబద్ధము లగు రసముల సామాజికలను భావింప జేయు నవి యగుటచే భావవ్యవహారము కలుగునని నాట్యప్రయోక్తలు గుర్తింప వలెను. నన్యనానిగ్గులు డగు కవి యనాది ప్రాక్తన.

సంస్కార ప్రతిభానమయ మగు భావము కలవాడై యుండును. అది తాకికవిషయజన్యము కాదు. దేశకాలాదిభేద ముండుండదు. అది సర్వసాధారణభావమున సమాస్వాదయోగ్యము. అట్టిదానిని సమాస్వాదయోగ్యముగ జేయనదియే భావము. భావము చిత్తవృత్తిలక్షణమని చెప్పితిమి. వాగంగముఖరాగ మనుచోట ముఖరాగము వేవర్ణ్యరూప మయిన సాత్వికము. సత్త్వము చిత్రైకాగ్రత. తజ్జనితము సాత్వికము. వైవర్ణ్యాత్మక మయిన ముఖరాగము సాత్వికాంతర్గత మయినను ప్రాధాన్యమున పునరుక్త మయినది. శుభాభినయ మంగోపాంగయుక్తముగా నున్నను ముఖరాగము లేకపోయినచో శోభాన్వితముగా నుండ దందురు. అందుననే ముఖరాగము సూచిత మయినది. ఈ భావములు సామాజికుల విశిష్టచిత్తవృత్తులను రసనయోగ్యముల నొనరింప గలవు. అట్లు వారి మానసములు భావితము లగును. భావములు వారికి తగిన యుచ్ఛోభ మీయగలవు. సామాజికు లెల్లప్పుడు సర్వభావములను బుద్ధివిషయములనుగా జేసికొన జాలరు. ఈ భావము లాస్వాద్యము లనువారి బుద్ధివిషయములను జేయగలవు. నానాభినయసహితములగు రసములను భావింపజేయు ననుట, అభినయములుకూడ బుద్ధిగోచరము లగునని భావము. భావములు స్వగతయోగ్యరూపమున రసములను రసనయోగ్యములుగ నొనరించుటయే యధినాసనాత్మక మయిన భావన. నిర్వేదోపరక్త మగు రతి యకాత్మస్కోపరక్త మగునట్లు అతాకికాస్వాదవిషయము లగు స్థాయిభావములను భావము లధివాసింప జేయగలవు.

ఇది రసప్రకరణ మగుట చిత్తవృత్త్యుద్భవహేతు వయిన విషయము విభావాగ్ధ మని విజ్ఞాత మయినది. అయినను విభావ మనుటలో ప్రవృత్తినిమిత్తము తెలియవలసి యున్నది. విభావమని యనుటేల? ఋతుమాల్యాదులు విభావశబ్దమున వ్యవదిష్టము లగుటలో హేతువేమి? ఇదిగో చెప్పెదము. విభావ మనునది విజ్ఞానార్థము. విభావము, కారణము, నిమిత్తము, హేతువు అనునివి పర్యాయములు. వాగంగసత్వాభినయము దీనిచే విభావిత మగును గావున నిది విభావ మగుచున్నది. “విభావ్యతే ఇతి విభావః”, విభావితము విజ్ఞాతము

అనునవి సమాన్యాకములు. స్థాయిభావములకు వ్యభిచారిభావముల కును వాగాద్యభినయము లున్నవి. వాగాద్యభినయసహితము లయిన స్థాయివ్యభిచారిభావములు వీనిచే విశిష్టస్వరూపమున విజ్ఞాతము లగును. అందుచే నివి విభావము లగుచున్నవి. అభినయము లనేక కాండముల వలన గలుగుట ప్రసిద్ధముగ నున్నది. చూడుడు. హాసము హాస్వాదుల వలన గలుగును. ఘర్మము, భూమము, రోగము మొదలగు వానివలన శాష్ప ముదయించును. ఆ శాష్పము వలన ఘర్మాదులలో నేది గోచరమగును? ఘర్మమే గోచరించునా? భూమమే గోచరించునా? ఇట్టి సందేహమున విభావము సహకారి. విభావము యుజితి నిశ్చయము గోచరింప జేయును.

౨౯౩. బహుదౌర్భావ్యంతే వాగంగాభినయాశ్రయాః

అనేన యస్మాత్తేనాయంవిభావ ఇతి సంజ్ఞితః

వాగంగాభినయముల కాశ్రయము లయిన నానావిధ రసభావాన్తములు శాగుగా దీనిచే విభావితము లగును గావున నిది “విభావ” సంజ్ఞ కల దయినదని పరంపరాగత మయిన శ్లోకమును గలదు.

అ ను భా వ ము

అనుభావ మనునది యేమి? చేష్టాదుల ననుభావము లని యేల యనవలెను? ఇందిది యుత్తరము. వాచికాంగికసాత్వికాభినయము దీనిచే ననుభావిత మగును. చిత్తవృత్తిస్వరూపము లయిన భావము లను సూచించుననై నెలువడు వాచికాద్యభినయములు స్పష్టగోచరము లగుట కివి యుపకరించును.

౨౯౪. వాగంగాభినయేనేహ యతస్త్యభేషుభావ్యంతే

శాఖాంగేషాంగ సంయుక్తస్త్యుభావ ప్రత్యేకః స్మృతః

అంగోపాంగముల కూడిన యర్థము వాగంగాభినయమున ననుభావిత మగును గావున అనుభావ మని వ్యవహారము కలిగినది. కాగా భావము లిట్లు విభావానుభావసంయుక్తము లని తేలినది. భావము వ్యాఖ్యాత మయినది. విభావానుభావములను జెప్పగా భావస్వరూపము విశద మగును. భావము సిద్ధస్వరూప మగును. భావముల జెప్పనపుడు విభావానుభావములను జెప్పవలయును. విభావానుభావ

సంయుక్తములయిన భావముల లక్షణనిదర్శనముల జెప్పట సముచితము. అందు విభావానుభావములు లోకప్రసిద్ధములు. లోకస్వభావానుగతములు. కాన వానికి లక్షణము చెప్ప నక్కరలేదు.

౨౯౫. లోకస్వభావసంసిద్ధా లోకయాత్రాపరామిషః

అనుభావా విభావాచ్చ భేదాస్త్యభిసయే బుధైః

అనుభావములు విభావములును లోకస్వభావముననే సిద్ధము లగుచున్నవి. లోకయాత్ర సనుసరించి యున్నవి. అభినయములందీ విభావ మిట్లు ప్రసిద్ధమై యున్నదని బుధులు గుర్తింతురు. ఎనిమిది స్థాయిభావములు. ముప్పదిమూడు వ్యభిచారి భావములు. ఎనిమిది సాత్వికభావములు. ఇట్లు భావములు త్రిభేదములు. ఇవి కావ్యరసాభివ్యక్తి హేతువులు. ఇవి యన్నియు నలుబది తొమ్మిది భావములున్నవని తెలియ నలెను. వీని వలన సామాన్యగుణయోగమున రసములు నిష్పన్నము లగును.

౨౯౬. యోగైర్థో హృదయసంవాదీ తస్య భావో రసోద్భవః

శరీరం వ్యాప్యతే జేన శుష్కం కాఠమివాగ్నినా

సహృదయుల హృదయసంవాదము పొందిన రసోద్భవభావము సర్వము శరీర మంతట ప్రసరించును. శుష్క మయిన కాఠము నగ్ని వ్యాపించిన విధమున భావము శరీరభాతువు లం దంతట ప్రసరించును.

విభావానుభావములు కాన్వార్థము నాశ్రయించి యుండును. వానిచే నీ నలుబదితొమ్మిది భావము లభినిష్పన్నము లగును. ఆ భావములచే నయిన సామాన్యగుణయోగమున రసములు నిష్పన్నము లగును. కాగా స్థాయిభావములె రసత్వము పొందుట యెట్లు కుదురును? ఇదిగో! చెప్పెదము. ఈ లోకదృష్టాంతము భావింపుడు! సామాన్యముగా మానవులందరేకవిధముగా నుందురు. సమాన లక్షణములతో నుందురు. పాణిపాదోదర శరీరములు తుల్యముగా నుండును. అంగప్రత్యంగములు సమముగా నుండును. ఇట్లు పురుషులంతట సమానలక్షణములతో నున్నను కులము, శీలము, విద్య, కర్మ, శిల్పములందు విచక్షణ లగుట వలన కొందరు మాత్రమే రాజత్వము పొందుదురు. ఇతరు లల్పబుద్ధులు మరెకొందరు వారలకే యనుచరు

లగుదురు. ఇట్లే ప్రకృతమున గూడ పరిశీలింప నచ్చును. విభావానుభావవ్యభిచారిభావములు స్థాయిభావముల నాశ్రయించి యున్నవి. స్థాయిభావము లనేకముల కాశ్రయములుగా నున్నందున ప్రధానములై న్నామిరూపమున నుండును. తదితరభావములు స్థాయిభావముల కంగములై యుండును. స్థాయిాతరభావము లితరస్థానము లందుండు పురుషుల వలె సప్రధానములు కదా ! ఇట్లు స్థాయిాతరభావములు గుణరూపమున (అప్రధాన) స్థాయిభావముల నాశ్రయించి యుండును. వ్యభిచారిభావములు పరిజనములుగా నుండును. ఇట్లు స్థాయిభావములు సర్వప్రధానభావమున నుండుటచే స్థాయిభావములు రసత్వము పొందుట సూచిత మయినది. ఇందేమి దృష్టాంత మందురో ? నరేంద్రుడు బహుజనపరివారములతో గూడి యున్నను ఆ నరేంద్రుడే నరేంద్రభ్యాతి వహించును. ఎంత గొప్పనా డయినను వేరొక పురుషు డా ప్రభ్యాతి వహింపజాలడు. అదేవిధముగ విభావానుభావ వ్యభిచారి పరివృత మయిన స్థాయిభావమే రసనామము పొందునది యగును. ఈ విషయము నిట్లు శ్లోకించిరి.

౨౯౭. యథా సరాణాం సృపతిః శిష్యాణాం చ యథా గురుః

ఏవం హి సర్వభావానాం భావః స్థాయీ మహనిహ

సమానలక్షణలక్షితృ లయినను సరులందరు నరేంద్రులు కాజాలరు. విశిష్టగుణయుక్తు డొకడు మాత్రము సృపతి యగును. అతడు సర్వాధికుడు. శిష్యుజను లనేకు లుందురు. వారిలో నొకడు విచక్షణుడు గుర్తు వగును. అతడు సర్వాధికుడు. ఇట్లే సర్వభావములలో స్థాయి భావము సర్వాధికముగ నుండును. ఇంతవఱకు రససంజ్ఞ కల వాని లక్షణనిదర్శనములు నిరూపితము లయినవి. ఇక భావసామాన్యలక్షణము చెప్పెదము.

స్థాయి భావములు

రతి : స్థాయిభావములందు రతి యనునది ప్రమోదాత్మికము. ఋతుభ్ర, మాల్యము, అనులేపనము, ఆభరణము, భోజనము, వరభవనము, వీని యనుభవనము, అప్రతికూలత మొదలగు విభావము

లచే నీ రతి యుదయించును. స్మితవదన, మధురకథన, ధూక్షేప, కటాక్షాద్యనుభావములచే రతి నభినయింప వలెను.

౨౯౮. ఇష్టార్థవిషయప్రాప్త్యా రతిః సముపజాయతే

సామ్యత్వావధినేయా సా వాఙ్మధుర్యాంగచేష్టతైః

ఇష్టార్థవిషయముల ప్రాప్తిచే రతి జనించును. రతి సౌమ్యస్వభావక మయినందున వాఙ్మధుర్యమున లలితాంగచేష్టితమున నభినయింప వలెను. అని దీని శ్లోకించిరి. ప్రమోదమాహ్లాదమే దీని స్వరూపము. మధురవచోవిలాసము మనోహరచేష్టితములు రతి నాశ్రయించి యుండుననుట ప్రసిద్ధము.

హాసము : ఇతరుల చేష్టల ననుకరించుట, కుహకాసంబద్ధ ప్రలాపములు, ఎల్లప్పు డితరుల దోషముల నుద్ఘాటించుట యను పౌరోభాగ్యము, మూర్ఖత మొదలగు విభావములచే హాస ముదయించును. పూర్వము నిర్దేశించిన హాసితాద్యనుభావములచే హాసము నభినయింప వలెను. ఈ విషయమున నీ శ్లోక మున్నది.

౨౯౯. పరచేష్టానుకరణాద్దానః సముపజాయతే

స్మితహాసాతిహాసితైర్భినేయః స పండితైః

పరుల చేష్టలను వికృతముగా ననుకరించుట వలన హాస ముదయించును. స్మితహాసము మొదలగు విభావములచే హాసమును దాని స్వరూపమును గుర్తించిన వారభినయింపవలెను. హాసవిభావానుభావము లిట్లుండు నని యభిజ్ఞులు తెలియ వలెను.

శోకము : ఇష్టజన వియోగమున, విభవనాశమున, వధ బంధ దుఃఖానుభవనాది విభావములచే శోక ముదయించును. ఇంద్ర శుపాతము, పరిదేవితము, విలపితము, వైవర్ణ్యము, స్వరభేదము, ప్రస్తావితత, భూమిపతనము, సస్వన రుదితము, ఆక్రందితము, దీర్ఘ నిశ్వాసితము, జడత్వము, ఉన్మాదము, మోహము, మరణము మొదలగునవి యనుభావములు. వీనిచే శోకమును ప్రయోగింపవలెను. సామాన్యముగా రుదితము మూడువిధముల నుండును. ఆనందజన్యము, ఆర్తిజన్యము, ఈర్ష్యాసముద్భవము నని. విభావగతి ననుసరించి వీని యభినయవిధానము లీ విధమున నుండును.

౧. కపోలములు సాక్షాత్తియమున నుత్పల్లములై యుండును. అనుష్ఠానమున సహంగములగుండి యశ్రువులుప్పత్తిల్లును. శరీర నుంతట నోహించుము కలుగును. ఈకనంననముద్భవ మయిన రుది తమును పై విభానముల నభినయింక వలెను.

౨. అర్చితముగు రుదిత మీ విధమున నుండును. కన్నీటి సమశీకముగా జాలువారును. ఈ రుదితమున కంతస్వన మతిశయిం చును. శరీర మున్నభముగా నుండును. అనిర్దిష్టములు భావశూన్యము లయిన చేష్టితము లభిషముగా నుండును. భూమిపై పడుట పొట్లట నొడ్లట లుండును. ఇందలి విలసితిము సాత్వికయము.

౩. ఈశ్వరకృత మగు రుదిత మీ రీతి నుండును. పెదవులు కపోలములు మాటిమాటికడరును. నిశ్వాసము లుండును. శిరఃకంఠ ముండును. బామముడులు చిడిముడిపాలులు కుటిలదృష్టు లుండును. స్త్రీల కీశ్వరకృతముగా గలుగు రుదిత మిట్లు చిత్రముగా నుండును.

౩౦౦. స్ర్విప్రకృతిష్టేష గోశో వ్యవసంభవః

పైర్వేణోత్తమకృత్యానాం నివానాం రుదితేన చ

వ్యసనమున గలుగు శోకము స్త్రీల యందును నీచప్రకృతులందును స్పష్టముగ గోచరించును. ఉత్తమమధ్యమస్వభావమున నుండువారు ధైర్య మవలంబింతురు. నీచస్వభావులగు వారు రుచితమున వ్యధ పడుదురు.

క్రోధ ము : ఆర్షర్షణము, ఆకర్షణము, కలహము, వివాదము, ప్రతికూలవిభానము, మొదలగు విభావములచే క్రోధ ముదయించును. దీనిని వికృష్టనాసాపుటములచే, ఉద్వృత్తనయనములచే, ఓషంఠ దంశనములచే, గండస్పృహములచే నింక నిట్టి యనుభావములచే నభివయము పయోగింపవలెను.

౩౦౧. రుద్రతో గురుజన్మైష ప్రణయప్రభవస్తథా

భృశజః కృతకన్మైతే క్రోధః పంపవిః స్మృతః

క్రోధ మయిదువిధములు. శత్రువుల వలన గలుగునది. గురు జన్య మగునది. ప్రణయము వలన గలుగునది. భృత్యుల వలన

గలుగునది. అయిదవది కృతకము. శత్రువిషయమున నీలిభముగా నిర్వృంతణముగా కోపింప దగును. ముఖమును భ్రుకుటీకుటిలముగ భయంకరముగ నొనర్పవలెను. టిష్టపుటముల సంపంశింపవలెను. చేతితో చేతిని పట్టుకొని పిసికి కొనవలెను. కోపముపడి తన భుజములను చూచుకొనుచు రోషింప దగును. గురువు విషయమున గలిగిన క్రోధమున కొంచె మవాఙ్మూలముగ వృష్టిని నారింప వలెను. కొంతగా పెడముఖము పెట్టవలెను. గురువిషయమున గూడ క్రోధము పడవలసి వచ్చినది గదా యని కన్నీరు కలవాడు కావలెను. చెమటను తుడిచికొనుచుండ వలెను. ఉత్కటచేష్టితముల నవ్యక్తముగ నాచరింప వలెను. తన క్రోధచేష్టితములు గురువున కంతగా గోచరము కారాదు. గురువిషయమున గలిగిన రోషము వినయము నసియంత్రితమై యుండవలెను. ప్రణయమున గూడ కోపము కలుగును గదా! ప్రణయము కల ప్రియురాలి విషయమున రోషము కలిగినపు డీ విధముగ చేష్టితము లుండును. ప్రియురాలి సమీపమున నల్పతరముగ సంచరింప వలెను. అటునిటు మండగమనమున సాలోచనముగ ప్రసర్తింప వలెను. అపాంగవిక్షేపము లొనర్చుచు కంటిసేరు విగణమ్మించు విహరింపవలెను. భ్రుకుటీభంగము కలవాడై స్ఫురితోష్ణుడై ప్రియా విషయమున రోషింప వలెను. పరిజనములందు గలిగిన రోష మీ విధముగా నుండును. భయపెట్టుట, బెదరగొట్టుట, కండ్లరుముట, విప్పారిన నేత్రములతో నిశితముగా జూచుట, చూచియు చూడ నట్లుగా విరుద్ధవికృతప్రేక్షణముల ప్రసరింపజేయుట, ఇట్లు వివిధదృష్టి విక్షేపములతో నుండియు క్రూరతా రహితముగ పరిజనజన్యమయిన రోష మభినయింప వలెను. ఇక కృతకకోప మీ విధమున నుండును. అవసర మేమాత్రము చూడకనే యకారణముగ కోపప్రవృత్తితో నుండవలెను. తా నాయాస పడినట్లు శ్రమపడినట్లుండి మాటిమాటికి విసుగుకొనవలెను. కృతకకోప మెల్లప్పుడు వీరరసాంతరచారిగ నుండుట యుక్తము. ఈ చెప్పిన విధానముల భావించి యయిగు విధములయిన రోషము నభినయింప వలెను.

ఉత్సాహము : ఉత్సాహ మనునది యుత్తమప్రకృతికము.

అది వివాదము లేకపోవుట శక్తిఘ్నైర్వ్యవర్తకౌర్యాదు లుండుట
యను నిట్టి విభావములచే గలుగును. శక్తిఘ్నముతో ఘ్నైర్వ్యముతో
సూచిన సమానంభమున, త్యాగమున వైశారద్యమున నిక నిట్టి
యనుభావవిశేషమున నీ యుత్సాహ మభినయింపవలెను.

పర్వతః పృథుసాయనయాత్మకః
ఉత్పాద్యుద్ధానయః స్థావరప్రమాదతత్వాః

శ్యామోహ మేమూలము లేకపోవుట మొదలగు వానిచే నుత్సా
హము వ్యక్తిము కావలెను. సముచిత మయిన ప్రయత్నశీలముగ
నుండవలెను. నయస్వభావముగ నుండవలెను. ప్రమాదరాహిత్యము
సావధానత మొదలగు స్థిరగుణముల సంపదలచే నుత్సాహ మభిన
యింప వలెను.

భ య ము : భయభావము స్త్రీ నీచ ప్రకృతికము. దీనియం
దీ విభావము లుండును. గురురాజాపరాధములు, శూన్యభవనము,
అరణ్యము, పర్వతము, గహనప్రదేశము, గజసర్పదర్శనము, ఇతరులు
నెదిరించుట, కాంతారసంచారము, దుర్దినము, చీకటిరాత్రి, చిన్న
చీకటి, గుడ్లగూబ సక్క తోడేలు మొదలగు రాత్రిసంచార మొనర్చు
జంతువుల వికటారావసంరావముల శ్రవణము. ఇంకనిట్టివి. ఈ విభావ
ములచే గలిగిన భయమును వక్ష్యమాణానుభావములచే నభినయింప
వలెను. ప్రకంపితహస్తపాదములు, హృదయకంపనము, గాత్రస్తం
భము, ముఖశోషణము, జిహ్వోపరిలేహనము, స్వేద వేషధు త్రాస
ములు, రక్షణ మొనరించువారి నన్వేషించుట, పరుగులెత్తుట, లాగుట
పీకికొనుట ఇట్టివన్నియుననుభావములు. ఇందీ శ్లోకము లున్నవి.

౩౦౩. గురురాజాపరాధేన రౌద్రాణాంచాపి దర్శనాత్
శ్రవణాపి హిరాణాం భయం మోహేన జాయతే

౩౦౪. గాత్రకంపన విత్రాసైః వక్త్రగోషణ సంభ్రమైః
విస్ఫూరితేక్షణైః కార్యమభినయక్రియాగుణైః

౩౦౫. సత్త్వవిత్రాసదేహ్యాతం భయముత్పన్నతై స్సృణాం
స్రస్తాంగాకింమపైస్తాభినయం తు సర్తకైః

భయము గుర్వహారమున, రాజాపరాధమున గలుగును. రాక్షాసము కలవాని దర్శనమున గలుగును. ఘోరము లగువాని శ్రేవణమునను గలుగును. మోహమునను భయము జనించును. ఇట్లు జనించిన భయమున నీ విధముగా నభినయింపవలెను. గాత్రకంపనములు బెదిరిపోవుట ముఖమెండిపోవుట సంభ్రమము నేత్రములు విప్పారుట యిట్టి యభినయక్రియ గుణములచే నభినయింపవలెను. క్రూరజంతువులు విత్రాసఁబ్బుట వలన గూడ మానవులు భయపడుదురు. అట్టి భయమును సర్పిటలు శిథిలాంగములచే నేత్రనిమిలనములచే నభినయింపవలెను. గాత్రకంపనాదులు భయమున ననుభావములు.

౩౦౬. కరచరణహృదయకంఠః ముఖగోషణ చదనలేహన స్తంభైః

సంభ్రాంతవదన చపట సంతాప కృత్రుణి సదౌఽన్య

కరచరణకంపములచే హృదయకంపనములచే, ముఖశోషణముచే, వదనలేహనముచే, స్తంభపడుటచే, సంభ్రాంతవదనముచే, వేషధువుచే, బెదిరిపోవుటలచే, నీ భయము నభినయింపవలెను.

జుగుష్ప : జుగుష్ప యనునది స్త్రీసీచప్రకృతికము. అది యహృద్యదర్శనమున నట్టివాని శ్రవణమున పిత్తీర్షనమున నింక నిట్టి విభావములచే గలుగును. సర్వాంగసంకోచము నిష్ఠీచనము (ఉమ్ముట) ముఖవికరణము ఛీత్కార ధూత్కారములు మొదలగు ననుభావములచే జుగుష్ప నభినయింపవలెను. ఈ విషయ మిట్లుపల్లీకీత మయినది.

౩౦౭. నాప్రాప్త్యాచరేహ గాత్రనంకోచదన చ

ఉద్వేజస్తైః సహృద్దైష్ట్యగుస్పామధినిద్దిశేత్

ముక్కు-మూసికొనుట శరీరము ముడుచుకొనుట ఉద్వేగపడుట చీత్కారము లొనర్చుట యనువానిచే జుగుష్పభావమును నిర్దేశింపవలయును.

విస్మయము : విస్మయభావము మాయేంద్రజాల మానుష్యకర్మాతిశయ చిత్రపుస్త శిల్పవిద్యాశ్రయాది విభావములచే గలుగును. దానిని నయన విస్తారానిమేషప్రేక్షిత భూక్షేప రోమహర్షణ శిరఃకంప సాధువాదాద్యనుభావములచే నభినయించి ప్రయోగింపవలెను. ఈ విషయమున శ్లోకము.

౩౦౮. కర్మాతగడునిర్వృత్తి విన్మయో హృద్దశాంతిః

స్థితిస్తానై తద్దశా సాధ్యః ప్రహర్షపులకాదిభిః

విస్మయము హర్ష సంభవము. కర్మాతిశయమున గలుగును. ప్రహర్ష పులకాదులచే దీని నభినయించి నాధింపవలెను. ఇట్టి స్థాయిభావములు రససంజ్ఞ కలవని తెలియవలెను.

వ్య భి చా రి భా వ త ం త్ర ము

వ్యభిచారిభావముల నిక వ్యాఖ్యానింతుము. వ్యభిచారిభావము లెవ్వి? నాని నట్లేల యనవలయును? అట్లునుటలోని యభిప్రాయమేమి? ఇందిది సమాధానముగా చెప్పెదము. “వి, అభి” అనునవి రెండు నుపసర్గలు. “చర” యనునది గత్యర్థక మయిన భాతువు. “వివిధ మాభిముఖ్యేన రసేషు చరంతీతి వ్యభిచారిణః” రసములందు వివిధముగా నాభిముఖ్యమున సంచరించునవి గావున వ్యభిచారు లగును. వాగంగసత్వ సముపేతము లయిన రసములను ప్రయోగమున సహృదయహృదయసంవాదము కలుగు విధమున సహృదయలకు చర్వణ విషయములుగ జేయునవి యగుట వ్యభిచారు లగును. ఇవి యన్నియు చిత్తవృత్తిస్వభావములు. దృష్ట శ్రుతము లగు జగజ్జడఽదౌర్ధములు భావసంభావితము లగునప్పుడు స్వస్పందనందర మయిన యనుభూతి ప్రాదుర్భావ ప్రారంభములో చిత్తవృత్తులందు స్పంద ముదయించును. కించిద్విషయముగా నున్న చిత్తస్పందము వృత్త్యాత్మకమై గూఢముగా నున్న సంస్కారాత్మక మయిన స్మృతి నందుకొనును. స్మృత్యాత్మక మయిన సంభావనముతో ప్రకృతస్పందధారసంవాదము పొందగా భావసంకేతము కలుగును. చిత్తమున క్షణ ముదయించి లయించునది యయినను హృదయ మధివాసితము చేయును. ఇట్లు భావనాత్మక మయిన భావము సహృదయాస్వాదమునం దుండు రసము నభిముఖముగ జేయును. తానుచు తరంగముసాగరమున వలె రసరూపమున విలీన మగును. ఇట్టి స్వభావ సముపేత మయినందున వీనిని వ్యభిచారిభావము లనవలెను. చిత్తవృత్తిస్వభావము లయిన భావములు తమయంతట తాముండుట స్వరూప్రప్రతిష్ఠ కాదు. రసాభిముఖముగ నె తమ వ్యాపారము సారించును. తదభిముఖముగ నె స్వప్రతిష్ఠము లగును. ఇది వీని తంత్రము.

ర స స ం చా ర ము

వాగంగసత్వసముపేతము లయిన రసముల పొందించు విభావ మిట్లుండును. సూర్యు డీ దిన మీ నక్షత్రము పొందించు నని లోక మున నొక నిష్ఠయ మున్నది. వాని నెట్లు పొందించును ? భాహువు లతో తీసికొని పోడు. స్కంధమున మోసికొని పోడు. కాని సూర్యు డీ నక్షత్ర మీ దినము పొందించును. ఈ మానము పొందించు” నని లోకప్రసిద్ధ మయిన వ్యవహార మున్నది. అట్లే యీ వ్యభిచారిభావ ములు రసములు ప్రయోగము పొందునట్లు చేయును. వ్యభిచారు లుండుటచే రసములు ప్రయోగప్రసారము పొంది యభివ్యక్తములై సచేతసుల కాస్వాద్యము లగును. ఇట్లే వీని గ్రహింప వలెను. అలౌ కిక వాచికాద్యభినయ ప్రక్రియారూఢము లగుటచే స్వాత్మ నివి యాస్వాద్యము చేయగలవు. లౌకిక దశలో సమాస్వాదమున కందని స్వాత్మ యిపు డాస్వాద్య మగును. స్థాయులు వ్యభిచారు లన్నియు సామాజిక మానసముల వ్యాపించును గదా ! లోకమున జనించిన ప్రతిప్రాణియు నిట్టి సంవిత్త్తివిశేషములతో నవశ్యము కూడి యుండును. ఏ ప్రాణియు చిత్తవృత్తివాసనాశూన్యముగ నుండదు. ఒకని కొక చిత్తవృత్తి యధికము కావచ్చును మరియొకని కది తక్కువగా నుండ వచ్చును. వేరొకనికి సముచితవిషయ నియంత్రిత మగును. అన్యున కన్యథా యుండును. చిత్తవృత్తులలో నేదియో యొకటి పురుషార్థమున కుపయోగించును. వ్యభిచారిభావములుగా పరిసంఖ్యా తము లగు నివి సముచిత విభావములు లే నప్పుడు జన్మమధ్యలో నెప్పుడు కలుగనె కలుగవు. రసాయనము సేవించిన వాని కెన్నడు గ్లాన్యాలస్యశ్రమాదులు కలుగవు. అట్టివాని కెవనికేని కలిగిన విభావ బలముననె కలుగవలయును. అట్లు కలిగినను హేతుప్రక్షయమున క్షీయమాణము లగును. ఏమాత్రము సంస్కారశేషముగా నయిన నుండవు. రత్యాదులం దొక విశేష మున్నది. అవి తమ కర్తవ్యమును సంపాదించి ప్రలీనకల్పము లయినను సంస్కారవిశేషములుగా నుండ గలవు. “న హి చైత్ర ఏకస్యాం స్త్రియాం రక్త ఇత్యన్యాసు విరక్తః” చైత్రు డొక పనితప్పై యనురాగము కలిగి యున్నాడనుట,

అన్యవనితలందు విరక్తజని యభిప్రాయము కాదు. కాన స్థాయిరూప మగు చిత్తవృత్తి సూత్రమున, సూత్రములై యుండు వ్యభిచారి భావములు, ఉదయాస్తమయ వైచిత్ర్య శతసహస్రధర్మములతో నుండు స్వాత్మ కళిచుఖములై స్థాయిభావములను విచిత్రములనుగా నొనర్చుచు ప్రతిభాించును. “ఈతడు గ్లాని పొందినాడు.” అని యని నప్పుడు “ ఎందువలన ? ” అని హేతుప్రశ్న కలుగును. అందుననె దాని యస్థాయిత స్పష్ట మగుచున్నది. “రాము డుత్సాహశక్తికల వాడు” “దుష్కంతు డనురక్తజయినాడు” అనినప్పుడు హేతుప్రశ్న కలుగదు. ఇట్టి స్థలములందు విభావము లుద్బోధకములై స్వరూపోప గంజకత్వమును సంపాదించుననై రత్నత్యాహాదులం దుచితత్వానుచి తత్వ మాత్ర మాపాదింప గలవు. అంతియే కాని, యా విభావములు లేనందున సర్వథా నిరుపాఖ్యములు కావు. సర్వపాణులందును వాసనాస్వరూపమున నవి యుండు ననుట నిరుక్తము. వ్యభిచారి భావము లిట్లు కాదు. తమ విభావాభావమున తమ నామగంధమేని యుండవ.

రసలక్షణసమయముననె స్థాయిస్వరూపము నిరూపిత మయి నను మజల నిచట నిద్దేశించుటలో నీ యాశయ మున్నది. ఈర త్యాదు లొకప్పుడు వ్యభిచారిభావములును కాగలవని వ్యభిచారిత్వ ఖ్యాపనమే తదాశయము. విభావము లధికముగా నుండుటయే స్థాయి త్వము. అల్పవిభావము లున్న వ్యభిచారిత్వమే, రావణాదులలో నన్యోన్యానురాగము లేదు. కాన రావణాదిరతి వ్యభిచారిభావము. గురువు ప్రియుడు పరిజనము మొదలగు వారియందు యథాయోగము వీరశృంగారాదు లున్నప్పుడు రోషము కల్గినను వ్యభిచారిభావమే యగును. ఇట్లే భావాంతరము లందును గుర్తింప వలెను. శమము విషయములోమాత్ర మొక విశేష మున్నది. శమమొకప్పు డప్రధా నము కావచ్చును. కాని యది వ్యభిచారిభావము కాజాలదు. అది యన్నిట ప్రకృతిగానుండును గాన స్థాయితమము. రత్యాదిభావ ములు వానివాని కారణాంతరముల సముదయమున నుత్పద్యమానము లగును. కారణాంతరప్రలయమున నిరుద్యమానము లగును. ఇట్లగు

చున్నచు కొంతకాలము స్థాయిరూపాల్పభిత్తి గాత్రయించునవి కావున స్థాయిభావము లగుచున్నది. తత్త్వజ్ఞానము సకలభావాంతరములకు భిత్తిస్థానీయము. సర్వస్థాయిభావముల కన్న స్థాయి తమము. రత్యాది స్థాయిచిత్తవృత్తుల నన్నిటిని తత్త్వజ్ఞానము వ్యభిచారిక రించును. తత్త్వజ్ఞానము నిసర్గముగా సిద్ధస్థాయిభావము. ఇకనిమిమై ముప్పదిమూడు వ్యభిచారిభావముల తత్త్వరూపిష్కరింతుము.

వ్యభిచారులు

౧. నిర్వేదము : దాద్రిద్యము, వ్యాధి, అనమానము, అధిత్వము, ఆకర్షణము, క్రోధము, తాపనము, ఇష్టజనవియోగము, తత్త్వజ్ఞానము మొదలగు విభావములచే జనించును. స్త్రీ సేచదుర్బలుల నిర్వేదమును రుదిత నిశ్వసితోచ్ఛ్వసిత సంప్రధారణాద్యనుభావములచే నభినయింప వలెను. చిరకాలము విభ్రమవిప్రలుభి గుహదేయముల స్వీకరింప లేకు. అట్టివానికొక సమ్యక్జ్ఞాన ముదయించును. అది నిర్వేద మాపాదించును. తత్త్వజ్ఞాననిర్వేద మిట్లే యుండును. ఈ నిర్వేద మాత్మస్వభావము కాదు. ఆత్మస్వభావము శాంతస్థాయి యని యంటిమి. ఆశాహతు డయిన జను డంతట నైయర్థ్య మాశంకించును. అన్నిటిని జగుప్పించును. ఆతని దది యొక నిర్వేదము. అట్టి నిర్వేదము పురుషార్థసిద్ధికి కాజాలదు. రత్యుత్సాహముల వలె నత్యంత ముపరంజనమునకు కాజాలదు. హాసవిస్మయాదుల వలె చిత్తచమత్క్రియ నాపాదించజాలదు. కేవల మన్యముఖప్రేక్షముగా నుండును. ఇట్టిది వ్యభిచారిభావము మాత్రమే. ఈ వ్యభిచారి నిర్వేదము స్వావమాననా రూపముగ నుండును. రుదిత శ్వసితానుపాదేయతాదులచే దీని వర్ణింప వచ్చును.

౩౦౯. “దాద్రిద్యవియోగాదైర్విర్వేదో నామ బాయతే

సంప్రధారణనిశ్చయైః తస్య త్వవిసయో భవేత్”

దాద్రిద్యమున నిష్టవియోగాదుల వలన నిర్వేద మనునది కలుగును. నిశ్చయనిశ్చానములతో దాని నభినయింప వలెను. ఈ విషయమున నానువంశ్యము లయిన యీ యాచార్యులున్నవి.

౩౧౦. “ఇష్టజనస్య వియోగాత్ దాద్రిద్యాత్ వ్యాపితస్తథా దుఃఖాత్

బుద్ధిం పరస్య దృష్ట్యై నిర్వేదో నామ సంభవతి

300. “వాప్యం రిప్యతనమనః పునర్న నిశ్వాసయిష ముఖశ్చేతః
యోగివ యోగినో భవతి ఏ నిర్లబ్ధివాన్ పురుషః”

ఇష్టజనవియోగము వలన దారిద్ర్యము వలన వ్యాధి వలన దుఃఖము వలన నిశ్చేదము సంభవించును. పరుని సమృద్ధి చూచినప్పుడును నిశ్చేదము కలుగును. నిశ్చేదము కల పురుషుడు బాష్పపరిస్థుతనయ నుడు, నిశ్వాసదీనముఖశ్చేతుడు, యోగివలె ధ్యానపరుడు నగును. నిరంతరచింతాస్వాకులు డగును. కావున ధ్యాన మొనరించు వాని వలె నగును.

౨. గ్లా ని : వ్యాధి, తపోనియము, ఉపవాసము, మనస్తాపాతి శయము, మదనశేవనము, మద్యశేవనము, అతివ్యాయామము, అర్హ్య గమనము, శ్మశ్రితిపాసలు, నిద్రానాశము మొదలగు విభావములచే గ్లా ని జనించును. హీనస్వరము కల తౌమవాక్యములు, నయన కపోలోదరముల యుక్తేషణము, మందముగా పదముల కదలిక, వేష నము, అనుత్సాహము, శరీర్మలైవత్వము, స్వరభేదము మొదలగు ననుభావములచే గ్లా ని నభినయించి ప్రయోగింప వలెను. జరాభాగ మున గ్లా ని కలుగును. కలాభ్యాసాదుల వలన కలుగు బలాపచయ మునను గ్లా ని యగును.

301 వాప్త విరిక్త వ్యాధియు తపసా జరసా చ జాయతే గ్లా నిః
కార్యేన సాధినేయా మందభ్రమణేన కంపనేన

302. గదితః బామకః ప్రేతవికారైశ్చ దీననందానైః
శ్రుభావేనాంగానాం మహుచ్ఛుహుర్నిశ్లేషాని

వ్యాధులలో గ్లా ని కలుగును. తపసుచే వయసుచే (ముసలి తనము) కలుగును. కృశత్వమున, మందభ్రమణమున కంపనమున గ్లా ని నయింప వలెను. హీనస్వరము పడినమాటలతో నేత్రవికారము లతో దీనదీన సంచారములతో, అవయవములు విశ్లేధము లగుటలతో గ్లా ని నిల్లె మరల మరల నిర్దేశింప వలెను.

3. శంక : శంక సందేహాత్మకము. శ్రీ సీచప్రభవము. చౌర్యము పట్టుకొనుట నృపాపరాధము పాపకర్మాచరణము మొదలగు విభావములచే నిది కలుగును. పరదారాభిషంగము విరుద్ధా

చరణముల వలన ననిష్ట మూహించుటను గూడ శంక జనించును. శంక యొకప్పుడు తనయందే కలుగును. పరునియందును గలుగును. తాను ఇతరుడు నపరాధమును నమముగ నొనర్చిన వారె యయినను రాజాదులు ఇతరునె దండించునపుడు శంక స్వగత మగును. ఇతరుడు వికారాకులుడై యున్నప్పుడు దోష మొనరించిగాడని యాతని దండించును. అప్పుడు శంక పరగతము. ముహూర్తమువలలోకనమున వస్త్రాచ్ఛాదనమున ముఖశోషణమున జిహ్వోదరలేహనమున ముఖమై వర్ణ్య స్వరభేద వేషధువులచే చుట్టూర్చు కంఠాయాసములచే నింక నిట్టి యనుభావములచే నభినయము ప్రయోగింప వలెను. అవలోకనమున పార్శ్వవిలోకనమును గూడ గ్రహింప వలెను.

౩౧౪. చౌర్యాపిజనితా శంకా ప్రాయః కార్యా భయానకే

ప్రియవ్యర్థికజనితా తథా శృంగారిణీ మతా

సాధారణముగా భయానకరసమందు చౌర్యాదిజన్య మయిన శంక ప్రయోగింప వలెను. ప్రియు డొనరించిన యపరాధమున గలుగు శంక శృంగారయుక్త మగును. ఈ శంకలో నాకారగోచర ముండుటను కొందరు చెప్పుదురు. తగిన చేష్టితముల ద్వారమున దాని గుర్తింప వలెను.

౩౧౫. ద్వివిధా శంకా కార్యా హస్తత్వనమత్తా చ పరసముత్తా చ
యా త్రతాత్మనముత్తా సా జ్ఞేయా దృష్టచేష్టాభిః

౩౧౬. కించిత్రవేదితాంగ స్త్వభోముఖో విక్షలే చ పార్శ్వని
గురుసంజ్ఞానజిహ్వా శ్యామాన్యః శంకితః పురుషః

ఆత్మసముత్థము పరసముత్థము నని శంక రెండు విధములు. అందు మొదటిది దృష్టిచేష్టలచే తెలియదగినది. శంకితపురుషుని శరీరము కంపించుచుండును. అధోముఖుడై యాతడు పార్శ్వముల జూచును. నాలుకను బిగబట్టి యుండును. శ్యామవదను ఉగును.

౪. అసూయ : నానాపరాధ ద్వేషపడై శ్వర్య సౌభాగ్య మేధా విద్యా లీలాది విభావములచే గలుగును. ముహూర్త్యేషాదుల వలన గలుగు అసహనరూపమున నసూయ యుండును. అసూయ కల వాడు పరివత్తులో పరుని దోషప్రఖ్యాతము చేయును. గుణముల నభినందింపడు. ఈర్ష్యతో ననాదరముగ జూచును. విసురుడు

శాస్త్రములు ప్రసరింప జేయును. అశోకముఖముగ నుండి బానులు ముడుచుచు తీరస్కరించును. అనవూనించును. సిందించును. ఇట్టి నన్నియు నసూయుని యనుభావములు, వీనిచే నసూయ నభినయింప నలెను. ఇం దీ యార్థములు కలవు.

౩౧౩. పరిపాదాగ్నిస్త్రితా పాదా లా సముచ్చిహాన పృథ్వి

ఉత్పత్తే హ్యహయా కృతచరా భవద్భృశ్చ

౩౧౪. భ్రువఃకుటిలాత్కటముతైః సర్వాక్రథ పంపుత నేత్రేశ్చ

గుణనాశనదోమః చలాచలయః ప్రయోక్తవ్యః

పరిపాద సంబంధించిన సాభావ్యైశ్వర్య మేథా లీలా వైభవములను జూడగా నసూయ కలుగును. అపరాధ మొనరించిన వాడు నసూయించును. భ్రుకుటి కుటిలము లయిన యుత్కటముఖములచే, సీర్వా నహితములు సర్వోధములు నగు పరిపృత్తనేత్రములచే, గుణనాశన విద్యోషములచే నసూయ నభినయింప నలెను.

౩౨. మ ద ము : మద్య ముపయోగింప మద ముదయించును. మద్యపానమున నానందము కలుగును. సమ్మోహమును కలుగును. అనందసమ్మోహ సంగమమే మదము. మద మిది తివిధము. ప్రళమమద ము త్తమమధ్యమాధములందు వర్ణిత మగును. ద్వితియ మదము మధ్యమాధములందు నుండును. తృతీయమద మధములందే వర్ణిత మగును.

౧. ఉత్తమగతమద మీ విధమున నుండును. స్వాపము, స్మితము, గానము, కించిదాకులత, శాష్పము, స్థలద్గతి, మంజుభాషణము, రోమాంచము.

౨. మధ్యమగతమదము. హాస్యము, గీతి, స్రస్తత, ఆకులపాటు, భంజితము, తొట్రుపడువంకరడక మొదలగునవి.

౩. అధమమదము. అస్మరణము, విస్మరణము, ఘూర్ణనముష్ఠి, లద్దమనము, రుదితము, ఛన్దితము, సన్నకంఠము, నిష్ఠీవనము మొదలగు నవి.

౩౧౦. “భేయస్తుమపత్రివిధః తరుణో మధ్యస్తథాపకృష్టశ్చ

కరణం పంచమం స్వాత్మ్యేభిరహః ప్రయోక్తవ్యః

౩౨౦. “కస్మిన్మతే గాయతి రోషితి కస్మిన్తథా హనతి కస్మిత్
పరుషపచనాభిధాయా కస్మిత్కస్మిన్తథా స్పృహతి”

తరుణము మధ్యము అవకృష్టము నని మదము మూడువిధములు.
అయిదువిధముల కరణములతో దాని యభినయమును ప్రయోగింప
వలెను. మత్తుడొకడు గాన యొనరించును. మరియొక డేడ్చును.
వేరొకడు హసించును. మరియొకడు పరుషపచనములు పలుకును.
ఒకడు నిద్రించును. గానరోదనహాసపరుషాభిధానస్వాసములు వారి
వారి ప్రకృతి ననుసరించి యుండును. ఇదియె యిట్లు విశదము కా
గలదు.

౩౨౧. ఉత్తమసత్త్వః కేలే హనతి చ గాయతి చ మధ్యమప్రకృతిః
పరుషపచనాభిధాయా రోషిత్కృతి చాధమ ప్రకృతిః.

౩౨౨. స్మృతపదసమధురరాగో హృష్టతనూః కించిదాకులితవాక్యః
సుకుమారవిప్రగతిః తరుణమదస్తూత్రమ ప్రకృతిః

౩౨౩. స్థలితాఘ్నాస్త్వితనయనః శస్త్రస్తవాకులితబాహువిషేషః
కుటిలవ్యావిప్రగతిః భవతి మదో మధ్యమప్రకృతిః

౩౨౪. నస్తన్యృతిః హతగతిః ఛర్దితహక్రాకప్తైః సుచీభత్సః
గురునష్టమానజిహ్వైః నిష్ఠివతి చాధమప్రకృతిః

ఉత్తమసత్త్వ డగు మానవుడు మధ్యము త్రావి మత్తుడయినచో
శయనించును. మధ్యమప్రకృతి యగువాడు నవ్వును గానించును.
అధమప్రకృతికుడు బూతులు దుర్భాషలు పలుకును. ఏడ్చును.
ఉత్తమప్రకృతి మానవుడు స్మితవదనముతో నుండును. మధురముగా
గానము చేయును. పులకితదేహు డగును. కొంచె మాకులముగా
మాటలు పలుకును. సుకుమారముగా తొట్టుపడు నడకతో నుండును.
తరుణమదమునం దుత్తముని రీతి యిది. మధ్యమప్రకృతి తొట్టు
పడును. గ్రుడ్లు త్రిప్పును. జారుడు జారుడుగా వ్యాకుల వ్యాకుల
ముగా చేతులు భుజము లెగుర వేయును. వంకర వంకరగా జారి
పడుచు నడుచును. అధమప్రకృతివాడు సర్పము మఱచిపోవును.
నడువలేక చదికిలపడును. డోకికొనును. వెక్కిళ్ళుకలవా డగును.
కళ్ళె క్లేష్మ ముమ్మును, చూచుటకు బీభత్సముగా నుండును. బండ

బారిన బలువెక్కిన నాలుకకలిగి క్రాచి క్రాచి యుమ్మివేయును. ఉత్తమమధ్యమాధముల మదమును పై విధమున నభినయింప వలెను.

౩౨౧. రంగే దిబతః కార్యా మపవృష్టిః నాట్యయోగమాసాప్య
కార్యే మపక్షయా వై యః ఖలు పితౄ ప్రవిప్లః స్వాత్

౩౨౨. సంత్రాసాత్ గోకాద్వా భయాత్ ప్రహర్షాచ్చ కారణోపగతః
ఉత్త్రుమ్భాపి హి కార్యే మప్రజానః క్రమాత్ తక్షేః

౩౨౩. పిఠిర్భావవిశేషైః పుదే ద్రుతం సంప్రజాశముపయాతి
అభ్యుపయనుభైర్వాత్సైః యధైవ గోకః కీయం యాంతి

నాట్యరంగమున ప్రవేశించిన మానవుడు మదమభినయించు నపుడు నాట్యయోగము ననుసరించి రంగమున బహిరంగముగ త్రాగుచు మనవృద్ధిని క్రమముగా ప్రదర్శింప వలెను. మధ్యము త్రావి రంగము ప్రవేశించునేని క్రమముగా మదక్షయ మభినయింప వలెను. సంత్రాసము శోకము భయము హర్షము మొదలగు కారణముల వశమున మదప్రణాళి మభినయించి నిరూపింప వలెను. అతిశయించిన మద మయినను సంత్రాసాదుల వలన తగ్గి పోగలదు. మదాభిజ్ఞు లక్ష్మీ దీని నిరూపింప వలెను. అభ్యుదయకరములు సుఖకరములు నయిన వాక్యములచే శోకములు క్షయము పొందునట్లు సంత్రాసాదిభావవిశేషములచే మదము శీఘ్రముగా క్షయము పొందును.

౬. శ్రమము : శ్రమ మనునది మార్గగమనము వ్యాయామ సేవనము మొదలగు విభావములచే సముత్పన్న మగును. వ్యాయామాదులవలన గలిగిన మనఃశరీరభేదము శ్రమ మగును. గాత్రపరిమర్దనము సంవాహనము నిట్టూర్పులు ఆవలింతలు మెల్లగా పదములు వేయుట నయన వదన వికూణనములు సీతకారము మొదలగు ననుభావములచే శ్రమము నభినయించి ప్రయోగింప వలెను. ఇందిది యార్య.

౩౨౪. స్మృత్యాప్యవ్యాయామాన్నరస్య సంజాయతే శ్రమో నామ
నిశ్వాసభేదగమయైః తస్యాభినయః ప్రయోక్తవ్యః

స్మృత్తిమువలన మార్గాయానమున వ్యాయామమున నరునకు శ్రమ మనునది కలుగును. నిశ్వాస భేద గమనములచే దాని యభినయము ప్రయోగింప వలెను.

౭. ఆలస్యము : భేదము, వ్యాధి, గర్భము, స్వభావము, శ్రమము సౌహిత్యము మొదలగు విభావములచే నాలస్య మనునది కలుగును. ఆలస్యము స్త్రీలకు నీచప్రకృతులకు సంబంధించి యుండును. ఈ యాలస్యము పురుషార్థములం దనాదరస్వరూపము. కొందరు శ్రమాదుల వలన పురుషార్థముల నాదరింపరు. కొందరు స్వభావసిద్ధ మగు మాంద్యమున ననాదరము కలవా రగుదురు. ఈ యాలస్యమును సర్వకర్మవిద్వేషము శయనాసన నిద్రా తంద్రీ సేవనాద్యను భావములచే నభినయింప వలెను.

౩౨౯. ఆలస్యం తృణేయం భేదోదగతం స్వభావజం చాపి
ఆహార వర్జితానా మారంభానా మనారంభాత్

భేదజన్యము స్వభావజన్య మని యాలస్యము రెండు విధములు. దీని నాహారము లేమిచే కార్యారంభముల నారంభింపమిచే నభినయింప వలెను.

౮. దైన్యము : దౌర్లత్యము మనస్తాపము మొదలగు విభావము లచే దైన్యము కలుగును. అనౌజన్యము దైన్యము. దైన్యమును ధృతి లేక పోవుట, శిరోరోగము, గాత్రగౌరవము, అన్యమనస్కత మృజాపరివర్జనము మొదలగు ననుభావములచే ప్రయోగింప వలెను.

౩౩౦. చింతైత్సుక్యసముత్తా దుఃఖావ్యా భవతి దీనతా పుంసాం
సర్వమృజాపరిహర్షనజైః విచిత్రై రభినయస్తన్య

చింత, తహతహల వలన పురుషులకు దీనత కలుగును. దుఃఖమున గూడ కలుగును. మృజాపరిత్యాగ కృతముగా గలుగు వివిధాను భావములచే దైన్యము నభినయించి ప్రయోగింప వలెను.

౯. చింత : ఐశ్వర్యభ్రంశము ఇష్టద్రవ్యాపహారము దారిద్ర్యము మొదలగు విభావములచే చింత కలుగును. దారిద్ర్యాదుల వలన గలుగు ధ్యానము చింత. ఈ చింత స్మృతిరూపము కాదు. తదన్యము. గ్రహణమున అదనము(తినుట)వలె, భేలనమున గమనము వలె నన్యము. నిశ్చేతితో చ్ఛస్థిత సంతాప ధ్యానాధోముఖ చింతన కృత్యాదులచే చింత నభినయింప వలెను. వితర్కానంతరము చింత

కలుగ వచ్చును. చింతానంతరమేని వితర్క ముదయించును. వితర్కము కన్న చింత వేరు. ఆద్యు లీ యార్యు లనిరి.

33౧. ఐశ్వర్యభంశేష్టప్రవృత్తయజా బహుప్రకారా తు
హృదయవితర్కపగతా చింతా స్మృణాం సముచ్ఛవతి

33౨. సాచ్ఛాన్దైః నిశ్చలైః సంతాపైశ్చైవ హృదయకూన్యతయా
ఆభినేతవ్యా చింతా మృదావిహితైరభృత్యా చ

మానవుల కైశ్వర్యభంశమున నిష్ప్రదవృత్తనాశనమున బహువిధముగా చింత కలుగును. ఇది హృదయవితర్కపగతము. హృదయమున వితర్క ముండగా చింత యుదయించును. చింతావ్యాకులీత హృదయనకు వితర్కము తలసూపును. ఉచ్ఛ్వాససహితము లయిన నిశ్శాసములతో సంతాపములతో మృజారాహిత్యమున ధృతిలేమిచే హృదయకూన్యత్వమున చింత నభినయింప వలెను. ఇవి చింతానుభావములు.

౧౦. మోహము : దైవోపహాతము, వ్యసనాభిహాతము, వ్యాధి భయము, ఆవేగము, పూర్వవైరానుస్మరణము మొదలగు విభావములచే మోహ ముదయించును. ప్రహరము మత్సరము త్రాస నము మొదలగునవియు మోహవిభావములు. వీని వలన చిత్తమునకు గలుగు మూఢత్వమును మోహ మందురు. మోహమునకు ప్రాగవస్థను మోహశబ్దమున వ్యపదేశింతురు. నిశ్చైతన్యము భ్రమణము షతనము ఆఘూర్ణనము అదర్శనము మొదలయిన యనుభావములచే నభినయింప వలెను. నిశ్చైతన్యము సర్వేంద్రియమోహము. వైచిత్త్యము కూడ మోహానుభావము. సుఖజన్యమగు మోహమును కవిప్రసిద్ధముగ నున్నది. ఈ శ్లోక మీ యార్య యీ యర్థమునకె నిరూపకములు.

333. అస్థానే తస్కరాష్టప్తవై త్రాసనైర్వివిధైరపి
తత్రప్రతీకారకూన్యన్య మోహః సముపజాయతే

33౪. వ్యసనాభిహాతభయ పూర్వచైరనంస్మరణ రోగతో మోహః
సర్వేంద్రియసమ్మాహాత్ తస్యాభినయః ప్రయోక్తవ్యః

అస్థానమున తస్కరులను జూడగా ప్రతీకార మొనర్పజాలని వానికి మోహము గలుగును. ఎవరేని వివిధముగ త్రాసపెట్టినందు వలనను.

మోహము జనించును. వ్యసనమున పరాహతు డయినప్పుడు, భయము పొందినపుడు పూర్వవైరము స్మరించినప్పుడు రోగముకలిగినప్పుడును మోహ ముదయించును. సర్వేంద్రియ సమ్మోహమున దాని యభి నయమును ప్రయోగింప వలెను.

౧౧. స్మృతి : సుఖ దుఃఖ కృతము లయిన భావములను స్మరించుట. స్వాస్థ్యమున, గతరాత్రి నిద్ర లేనందున, సమాన దర్శన స్పర్శన, శ్రవణముల వలన నట్టివాని యభ్యాస ప్రచీధాన చింతాదుల వలనను కలుగును. దానిని భూక్షేపము, శిరః కంపనము, భ్రూ ముఖ సమున్నమనము, శూన్యావలోకనము, అంగుళీ భంగము, మొదలయిన యనుభావములచే నభినయింప వలెను.

౩౩౫. “సుఖ దుఃఖ మతిక్రాంతం తథా మతి విభావితం యథావృత్తం చిర విన్మృతం స్మరతి యః స్మృతిమానితి చేషితవ్యో ౨౬”

౩౩౬. స్వాస్థ్యాభ్యాస నముత్తా శ్రుతి దర్శన సంభవా స్మృతి ర్విప్రుణాః శిర ఉద్వాహన కంపైః ప్రాక్షేపై శ్చాదినైతవ్యా

గతించిన సుఖ దుఃఖమును మతి విభావిత మయిన యతీత విషయమును చిరకాలముగా మఱచిన దానిని స్మరించినచో స్మృతి కలవాడని యందురు. స్వాస్థ్యాభ్యాసముల వలన నిది కలుగును. శ్రవణ దర్శనములచే నుదయించును. అవి యిందు విభావములు. తలనూపుట, కనుబామ లెగుర వేయుట వీనిచే దీని నభినయింప వలెను.

౧౨. ధృతి : శౌర్యము, విజ్ఞానము, శ్రుతి, విభవము, శౌచాచార సంపత్తి, గురుభక్తి, మనోరథ లాభము, క్రీడాసిద్ధి, జ్ఞానము, తపస్సు, మొదలగు విభావములచే ధృతి కలుగును. ధృతి యనునది యాత్మ యందలి సంతోషము. ప్రాప్త విషయ భోగమున నప్రాప్తాతీతోపహత వినష్ట విషయముల నుద్దేశించి శోక తాపములు పొందక పోవుట, మొదలగు వానిచే నవ్యగ్ర భోగము కల్గును. ఇట్లు ధృతిని వర్ణింప వలెను.

౩౩౭. విజ్ఞాన శౌచ విభవ శ్రుతి శక్తి నముచ్ఛవా ధృతిః సద్భిః భయ శోక విహితాద్భిః రహితాతు నదా ప్రయోక్తవ్యా

౩౩౮. ప్రాప్తానా ముపచాగః శబ్ద స్పర్శ రూప రస గంధానాం
ఆప్రాప్తశ్చ స శోకః యస్యాహ భవేత్ భృతి స్థాతు.

విజ్ఞానము, శౌచము, విభవము, వేద శాస్త్రాధ్యయనము, మొదలగు
వానిచే భృతి కలుగును. భయ శోక విషాదాదు లిందుండవు. ప్రాప్త
పదార్థముల శబ్ద స్పర్శ రూప రస గంధముల ననుభవించుట యిందు
ముఖ్యానుభావము. భృతి యుండగా లేని వానికై శోక ముండదు.
ఉన్న వానితో తుష్టి పడుట దీని స్వరూపము.

౧౩. వ్రీ డ : అకార్య కరణాత్మకము, గురువ్యతిక్రమణము,
అవమానము, అవజ్ఞానము, ప్రతిజ్ఞను నిర్వహింపక పోవుట, పశ్చాత్తా
పము, మొదలగు వాని వలన గలుగు మనస్సంకోచ రూపముగా
నుండును. నిగూఢ వదనము, అధో ముఖముగా నుండుట, ఆలోచన
మొనర్చుట, భూ విలేఖనము, వస్త్రాంగుళీయక స్పర్శనము, గోళ్లు
గిల్లకొనుట, మొదలయిన యనుభావములచే వ్రీడ నభినయింప
వలెను.

౩౩౯. కించి పకార్యం కుర్వన్ విషం యో ధ్యశ్యతే శుచిభి రన్యైః
పశ్చాత్తాపేన యతో ద్రిపితి ఇతి వేదితవ్యో సా

౩౪౦. అజ్ఞా నిగూఢ వదనః భూమిం విలిఖన్ నఖాంశ్చ వినికృప్తన్
పస్త్రాంగులీయకానాం సంస్పర్శం వ్రీలితః కుర్వాత్

ఇత డకార్య మొనరించినాడని శుచిగా నుండు వారు భావించినపుడు
పశ్చాత్తాపము పొందిన వాడు వ్రీడితుడని తెలియ వలెను. ఆతడు
సిగ్గుచే వదన మెత్తికొనలేడు; భూమిని లిఖించును, నఖములు గిల్లి
కొనును, వస్త్రము మెలి వేయును. ఉంగరము త్రిప్పుకొనును. ఇవి
యాతని చేష్టలు.

౧౪. చ ప ల త : రాగ ద్వేష మాత్సర్యా మర్షములు,
కుర్వ్యా ప్రతికూల విధానములు మొదలగు విభావములు వలన మనస్సు
కుదురుగా నుండక పోవుట చ ప ల త. ఆలోచింపకయే కార్య మొన
రించుట వాక్పారుష్యము, బెదిరించుట, వధ బంధ సంప్రహార తాడ
నాదులు చపలతలో ననుభావములు.

౩౪౧. “అవిద్యుత్తు తు యః కార్యం పురుషో వధ తాదసం సమావభతే
అవిద్యుత కారిత్యాత్ స తు ఖలు చపతే”

పర్యాయలోచన మొనరింపక వధ తాడనాది కార్యము లొనరించినపుడు మానవుడు యవినిచ్చిత కారి యగును. గావున చపలుడని డెలియవలెను.

౧౫. హర్షము : మనోరథ లాభము, ఇష్ట జన సమాగమము, మనః పరితోషము, దేవ గురు రాజ భర్తృ ప్రసాదము భోజనాచ్చాదన లాభము, ఉపభోగములు, మొదలగు విభావములచే హర్ష ముదయించును. పై వాని వలన గలుగు చేతః ప్రసాదమే హర్షము. నయన వదన ప్రసాదములు ప్రియ భాషణాలింగనములు కంటకిత పులకితములు అస్ర భేదాదులు మొదలయిన యనుభావము లచే హర్ష మభినయింప వలెను.

౩౪౨. ఆప్రాప్త్యే ప్రాప్త్యే వా లక్ష్టేర్లక్ష్టే ప్రియ సమాగమే వాచ
హృదయ మనోరథ లాభే హర్ష స్సంజాయతే పుంసామ్

౩౪౩. నయన వదన ప్రసాదప్రియ భాషణాలింగ దైర్ఘ్య రోమాంచయైః
లలితై శ్చాంగ విహారైః స్వేదాద్వై రభినయ స్తస్య

ప్రాప్త్యాప్రాప్త్యర్థములు లభించి నపుడు అప్రాప్తము ప్రాప్త మయినపుడు ద్రవ్యము లభించి నపుడు ప్రియ సమాగమమున హృదయ మనోరథ లాభమున పురుషులకు హర్ష ముదయించును. నయన వదన ప్రసాదములు ప్రియ భాషణములు, ఆలింగనములు, రోమాంచములు లలితాంగ విహారములు, స్వేదాదులచే హర్ష మభినయింపవలెను.

౧౬. ఆవేగము : ఉత్పాతము పెనుగాలి వర్షము, అగ్ని, కుంజరోద్రభ్రమణము, ప్రియాప్రియ శ్రవణము, ప్రకృతి వ్యసనము, అభిఘాతము మొదలగు విభావములచే కలుగును. ఆవేగమునకు సంభ్రమ మని పేరు. ఉత్పాత కృత మనగా విద్యుదుల్కా నిర్ఘాత ప్రవతన చంద్ర సూర్యోపరాగ కేతు దర్శనములచే కలుగును. సర్వాంగ స్రస్థత, వైమనస్యము, ముఖ వైవర్ణ్యము, విషాదము, విస్మయము మొదలగు వానిచే నుత్పాత కృతావేగ మభినయింప

వలెను. నాత కృతావేగమును అవగుంతనము, నేత్ర పరిమార్జనము, వస్త్ర సంగ్రహణము, త్వరిత గమనము మొదలగు వానిచే నభినయింప వలెను. వర్ష కృతావేగమును సర్వాంగ సంపీడనము ప్రధానము, ఛన్నాశ్రయ మార్గణము మొదలగు వానిచే నభినయింప వలెను. అగ్ని కృతమును ధూమాకుల నేత్రత, అంగ సంకోచనము, విఘాసనము, అతిక్రాంతాప్రకాంతములు, మొదలగు వానిచే నభినయింప వలెను. కుంజరో ద్రభ్రమణ కృతమును త్వరితాపసర్పణము, చంచల గమనము, భయస్తంభ వేషపువులు. పశ్చాద్దవలోకనము, విస్మయము మొదలగు వానిచే నభినయింప వలెను. ప్రియ శ్రవణ కృతమును అభ్యుత్థానము, ఆలింగనము, వస్త్రాభరణ ప్రదానము, అశ్రు పులకితాదులచే నభినయింప వలెను. అప్రియ శ్రవణము వలని యావేగమును భూమి పతన, విషమ వివర్తన, పరిధావన, విలాప నాక్రందనాదులచే నభినయింప వలెను. ప్రకృతి వ్యసన కృతమును సహసాపసర్పణము, శస్త్ర చర్మ వర్షధారణము గజ తురగ రథారోహణము, సంప్రహరణము మొదలగు వానిచే నభినయింప వలెను. సంభ్రమాత్మక మయిన నీ యావేగ మిట్లట్ట వికల్పములతో నున్నది. ఉత్తమ మధ్యములం దిది స్థైర్యముతో నుండును. నీచుల కపసర్పణములతో నుండును. ఆవేగ చిభాగములుగా జెప్పిన వానిలో నన్నిటను ఆదిశబ్దమును కలుపుకొన వలెను. కాగా నుత్పాతాదులు, వాతాదులు వర్ణాదులు, అగ్నాదులు, గజాదులు, ప్రియ శ్రవణాదులు, అప్రియ శ్రవణాదులు ప్రకృతి వ్యసనాదులుగా విభావము లుండునని స్పష్ట మగును. అట్లే విస్మయాదులు, అవ గుంతనాదులు, ఛత్ర ఛన్న శ్రయణాదులు, ధూమాంధ్యాదులు, త్వరితాపసర్పణాదులు, పులకాదులు, విలాపాదులు, సన్నహనాదులుగా ననుభావము లుండునని తెలియ దగి యున్నది.

౩౪౪. ఆప్రియ నివేదనాద్వా సహసా హ్యభిఘారితారి వచనేన
శస్త్రావేషిత త్రాసా దావేగే నామ సంభవతి

౩౪౫. ఆప్రియ నివేదనాద్వై విషమ భవాశ్రయోనుభావోన్య
సహసారిదర్శనాచ్చేత్ ప్రహరణ పరిఘట్టనైః కార్యః

అప్రియ నివేదనము వలన నావేగము కలుగును. సహసా శత్రువచన నిశ్చయమున నావేగము కలుగును. శస్త్రాక్షేపమునను భయమునను అవేగము కలుగును. అప్రియ నివేదనమున గలుగు నావేదనమును విషాద భావాశ్రయము లయిన యనుభావములతో యభినయించునది. శత్రు దర్శనము వలన కలుగు దానిని ప్రహరణ పరిఘట్టనములచే ప్రదర్శింప వలెను.

౧౭. జడత : ఏ కార్యము నందు గాని ప్రతిపత్తి లేకుండుట. అర్థి పరిజ్ఞానము లేక పోవుట, ఇష్టానిష్ట శ్రవణ దర్శనములచే, వ్యాధ్యాదులచే జడత కలుగును. ఈ జడత నేమియు పలుక కుండుట నూట్లాడించ కుండుట తూష్టింభావము, అనిమేష నిరీక్షణము, పరవశత్వము, మొదలగు ననుభావములచే నభినయింప వలెను.

౩౪౬. ఇష్టం వానిష్టం వా సుఖ దుఃఖే వా న వేత్తి యో మోహతే
తూష్టికః పరవశగే భవతి స జడ సంజ్ఞికః పురుషః

జడుడని పేరు పడిన పురుషుడు మోహమున నిష్టమనిష్టము, సుఖదుఃఖ మేమియు గుర్తింపడు. ఊరకనే యుండును, పరవశుడగును. జడిమి కలిగినపుడు చిత్తమున స్పంద ముండదు. స్పందము లేమియేమియు గుర్తింపడు. ఇదియే సర్వకార్యాప్రతిపత్తి.

౧౮. గర్వము : విశ్వర్య కుల రూప యశాసన విద్యా బలధన లాభాది విభావములచే గర్వము కలుగును. గర్వము వలన సితరుల తిరస్కరించును. గర్వమున నీ యనుభావము లుండును. అసూయ, అవజ్ఞ, ఆధర్షణము, సమాధానము చెప్పక పోవుట. భాషింపక పోవుట, తన అవయవముల చూచి కొనుట, విభ్రమము, అహంసనము. వాక్పాదుష్యము, గురువుల నతిక్రమించుట, యధిక్షేపవచనము, శూన్యావలోకనము, విడి పడి పోవుట, మొదలగునవి వానిచే గర్వమును వర్ణింప వచ్చును.

౩౪౭. “విద్యావాదైః రూపా దైశ్వర్యాత్ ఆభవా ధనాగమా ద్వాదీ
గర్వః ఖలు సీచానాం ధృత్త్యంగ విచాలనైః కార్యః

విద్యా ప్రాప్తి వలన గర్వము కలుగును. రూపమున నైశ్వర్యమున గలుగును. ధనము వచ్చినను గర్వము వచ్చును. గర్వము నీచ

భావుల భావము. దృష్ట్యంగ విచాలనములచే గర్వ మభినయింప వలెను.

౧౯. విషాదము : కార్య భంగము వలన దైవ వ్యాపత్తి వలన విషాదము కలుగును. ఉపాయము లేనందున ప్రారంభించిన కార్యము భంగ పడినపుడు కలిగిన మనఃపీడ విషాద మగును. ఇందు సహాయాన్వేషణము, ఉపాయ చింతనము, ఉత్సాహ విఘాతము, వైమనస్యము, నిశ్చలత, మొదలగు ననుభావములు తత్తమ మధ్యముల కుండును. పరిధావనము, ఆలోచనము, ముఖశోషణము, స్పృశ్య భాగములను నాలుకతో స్పృశించుట, నిద్ర, శ్వసితము, ధ్యానము, మొదలయిన యనుభావము లధమగతముగా నిరూపింప వలెను.

౩౪౮. కార్య నివృత్తా ద్వా చౌర్యాభిగ్రహణ రాజదోషా ద్వా దైవాదర్శ విపత్తే ర్భవతి విషాదః నచా పుంసామ్

౩౪౯. దైచిత్యే పాయ చింతాభ్యాం కార్య ముత్తమ మధ్యయోః నిద్రా నిశ్చలత ధ్యానైః అధమానాం తుయోజయేత్

కార్య భంగము, చౌర్యాభిగ్రహణము, రాజ దోషము, దైవ ప్రాతి కూల్యము, దారిద్ర్యము, కార్య విపత్తి, మొదలగు వాని వలన పురుషులకు విషాదము కలుగును. ఉత్తమ మధ్యములకు విచిత్రత యుపాయ చింతనములచే విషాదము కూర్ప వలెను. అధములకు నిద్రా నిశ్చలత ధ్యానములచే కూర్ప వలెను.

౨౦. ఔత్సుక్యము : ఔత్సుక్య మనునది విలంబమును సహింప లేకపోవుట, ఇష్టానుస్మరణము, ఇష్ట జన వియోగము, ఉద్యాన దర్శనము, మొదలగు విభావములచే కలుగును. దానిని త్వర దీర్ఘ నిశ్చలత, ఉచ్ఛ్వసితము, కార్యము, మన శూన్యత, దిగవలోకనము, రణరణిత, అధోముఖ విచింతనము, నిద్ర, ఆలస్యము, శయనాభిలాష, మొదలయిన యనుభావములచే సభినయింప వలెను.

౩౫౦. ఇష్టజనస్య వియోగాత్ ఔత్సుక్యం జాయతే హ్యనుష్మత్తా

చింతా నిద్రా తంద్రీ గాత్ర గురుత్వై రపినయోఽన్య

ఇష్టజన వియోగమున తదనుస్మరణమున ఔత్సుక్యము జనించును. చింతా నిద్రా తంద్రీ గాత్ర గురుత్వములచే దాని యభినయ

ముండును. ఔత్సుక్య మనునది యొక విధమగు చిత్తములోని వేదః. దీనినే తహ తహ యందురు. ఔత్సుక్య ముత్సుకత్వము కలిగి యుండుట కాదు.

౨౦. నిద్ర : దౌర్బల్యము శ్రమ క్లమ మదాలస్య చింతన ములు, అత్యాహారము స్వభావము మొదలగు విభావములచే కలుగు మనస్సమ్మిలనము నిద్ర యగును. వదన గౌరవము, శరీరావలోకనము, కన్నులు త్రిప్పట, ఒడలు విరచు కొనుట, మాండ్యము, ఉచ్ఛ్వాసితము, సన్న గాత్రత, నేత్ర నిమిలనము, ఆవలించుటలు, మొదలగు ననుభావములచే నిద్ర నభినయింప వలెను.

౩౫౦. ఆలస్యాత్ దౌర్బల్యాత్ క్లమాత్ శ్రమాత్ చింతనాత్ స్వభావాచ్చ రాత్రౌ జాగరణాదపి నిద్రా పురుషస్య సంభవతి

౩౫౧. తాం ముఖగౌరవ గాత్ర ప్రతిలోలన నయన మిలన జడాద్యైః జృంభణ గాత్రవిమర్దై అనుభావై రభినయేత్ ప్రాజ్ఞః

ఆలస్యము దౌర్బల్యము క్లమము శ్రమము చింతనము స్వభావము రాత్రి జాగరణముల వలన పురుషునకు నిద్ర సంభవించును. పై హేతువులచే చిత్తమునకు వికసన ముండదు. అది నిమిలనము పొందును. అప్పుడు నిద్ర కలుగును. నిద్రా భావము ముఖము బరువుగా నుండుట, అంగ భంగము, నేత్ర మిలనము జడిమి, జృంభణము, గాత్ర మర్దనమునను ననుభావములచే నభినయింప వలెను.

౨౧. అపస్మారము : దేవ యక్ష నాగ బ్రహ్మ రాక్షస భూత ప్రేత పిశాచ గ్రహణానుస్మరణ ఉచ్ఛిష్ట శూన్యాగార సేవన, అశుచి కాలాంతరావధిపతన వ్యాధ్యాదు లపస్మారమున విభావములు. గ్రహ భూతాదుల వలన మానవునకు ధాతు వైషమ్యము కలుగును. దానిచే చిత్తము పట్టు దప్పి యావేశము పొందును. అపస్మార మిట్టి యావేశ రూపము. శ్మశాన సంచారమున, నుచ్ఛిష్ట గమనమున, నిట్టి యావేశము కలుగ వచ్చును. స్ఫురిత నిశ్వాసితో త్కంపిత ధావన పతన స్వేద స్తంభన వదన ఘన జిహ్వ లేహనా ద్యనుభావము లచే నపస్మారము నభినయింప వలెను. సామాన్యముగా నీ యపస్మారము రస భావాభాస ఘట్టములందే సముచిత మగును.

౩౫౩. భూత పిశాచ గ్రహణానుస్మరణోచ్ఛిష్ట శూన్య గృహ గమనాత్
కాలాంతరాతిపాతాత్ అనుచేతశ్చ భవ త్లోపస్సారః

౩౫౪. సహసా భూదౌ పతనం ప్రవేదనం చవన ఘన మోక్షశ్చ
నిస్సంక్షయ స్థానానాం రూపా జ్యేష్ఠా న్యపస్మారే

అపస్మారము భూత పిశాచ గ్రహణముల వలన భూతాదుల స్మరణ
మున నుచ్ఛిష్ట సేవనమున శూన్య భవన ప్రవేశమున కాలాంతరాతి
పాతమున నశించి వలనను కలుగును. వెంటనే భూమిపై పడుట,
కంపించి పోవుట, ముఖమున నురుగులు గ్రక్కుట, సంజ్ఞా రహిత
ముగా నుండుట, యూరకనే లేచుట యనునవి యపస్మారమున చేష్టల
రూపములు.

౨౩. సుప్తము : నిద్రాభిభవము సుప్తము. ఇంద్రియ
విషయముల ప్రాప్తి, మోహనము, భూతలమున శయన ప్రసారణాను
కర్షణము మొదలగు విభావములచే సుప్తము కలుగును. నిద్రచే కలి
గిన తిరస్కారము అని యనుట నిద్రోద్భవమునే సూచించును. నిద్ర
యొక్క గాఢావస్థయే సుప్తమగును. ఉచ్ఛ్వాసితము, సన్న గాత్రత,
నేత్ర నిమిలనము, సర్వేంద్రియ సమ్మోహనము, కలవరింతలు
మొదలయిన యనుభావములచే దీని వర్ణింప వలెను, అభినయింప
వలెను. విషయానుభవము వలన గలిగిన యింద్రియ సంతుష్టి సుప్తము
నకు హేతు వగు ననుట యింద్రియ మోహన స్థితి సుప్తమునకు
కారణ మగు ననుట, సుప్తములోని యాకృతి విశేషములను సూచిం
చును.

౩౫౫. నిద్రాభిభవేంద్రియోపరమణ మోహనై ర్భవే త్సుప్తం
ఆక్షి నిమిలోచ్ఛ్వాసనైః స్వప్నాయిత జల్పితైః కార్యః

౩౫౬. సోచ్ఛ్వాసైః నిశ్వాసైః మందాక్షి నిమిలనేన నిశ్చేష్టః
సర్వేంద్రియ సమ్మోహాత్ సుప్తం స్వప్నేశ్చ యుజిత

నిద్ర వలన గలిగిన యభిభవము, యింద్రియ విరమణము, మోహస్థితి
మొదలగు వానిచే సుప్తము కలుగును. అక్షి నిమిలనము, ఉచ్ఛ్వా
సము, కలవరింతలు, మొదలగు వానిచే సుప్తాభినయ మొనరింప
వలెను. ఉచ్ఛ్వాస నిశ్వాసములు, మెల్లగా నేత్ర నిమిలనములచే

నిశ్చేష్టతై సర్వేంద్రియ సమ్మోహమున స్వప్నాయితములచే సుప్తమును ప్రయోగింప వలె ననియు నిరూపించిరి.

౨౪. విబోధము : ఆహార పరిణామ నిద్రాచ్ఛేద, స్వప్నాంత తీవ్రశబ్ద స్పర్శ శ్రవణాది విభావములచే విబోధము కలుగును. స్వప్న జల్పనము కూడ ప్రబోధ విభావము. ఆహార పరిణామమును విభావము, జృంభణము, అక్షి పరిమర్దనము శయ్యా మోక్షణము, మొదలగు ననుభావములచే విబోధ మభినయింప వలెను. ఇందొక యార్య యున్నది.

౩౫౭. ఆహార విపరిణామాత్ శబ్ద స్పర్శాదిభిష్ట సంభూతః

ఆహార పరిణామమున ప్రతిబోధము కలుగును. శబ్ద స్పర్శాదులచే గూడ కలుగును. జృంభణములు, ముఖనేత్ర పరిమర్దనములు, దీని సభినయించు ననుభావములు, భుజితేజము, అంగుళి స్ఫోటనము, గ్రీవాంగ వలనము, మొదలగునవి గూడ ప్రబోధానుభావము లగును.

౨౫. అమర్షము : విద్య, ఐశ్వర్యము, బలము, అధికముగా కలవా రధితేజ మొనర్చగా నమర్ష కలుగును. అవమానితుకు నమర్ష యుదయించును. అమర్ష గలిగినపుడు ప్రతికియ నాచరింప వలెనని భావ తీవ్రత యుండును. శిరః కంపనము, ప్రస్వేదనము, అధోముఖ చింతనము, ధ్యానము, అధ్యవసాయము, ఉపాయ సహాయాన్వేషణము, మొదలగునవి యమర్ష యనుభావములు.

౩౫౮. ఆక్షిప్తానాం నభాషుచ్యే విద్యా శౌర్య బలాదితైః
సృణాం ఉత్సాహ సంయోగా దమర్షో నాప జాయతే

౩౫౯. ఉత్సాహోధ్యవసాయాభ్యా మధోముఖ విచింతనైః
శిరః ప్రకంప స్వేదాద్యైః తం ప్రయుంజీత పండితః

సభా మధ్యమునందు విద్యా శౌర్య బలాధికులచే నధిక్షిప్తు లయిన మానవుల కమర్ష కలుగును. ప్రతి చిక్కిర్నా రూప మయిన యుత్సాహ సంయోగము వలన నమర్ష కలుగును. ఉత్సాహోధ్యవసాయములు, అధోముఖ విచింతనములు, శిరఃకంపము, స్వేదము, వీనిచే పండితుడమర్షను ప్రయోగింప వలెను.

౨౬. అవహితము : ఆకారప్రచ్ఛాదనాత్మకము. అది లజ్జాభయాః జయగౌరవజహ్నతాదివిభావములచే నుత్పన్నమగును. అన్యథాకథనము, అన్యథావలోకనము, కథాభంగము, కృతకధైర్యము, మొదలగు ననుభావములచే తదభినయమును ప్రయోగింపవలెను.

౩౬౦. ఛాన్ద్రజిహ్వం సంభూత మహత్యం భయాత్మకం
తచ్ఛాగ్రణాయా కార్యం నాతిచోత్తర భాషణాత్

ఛాన్ద్రము, జిహ్వలచే భయాత్మకమగు నవహితము కలుగును. ఇతరులను లెక్కపెట్టక పోవుట, అధికముగా నుత్తరము పలుకక పోవుట, మొదలగు వానిచే దీని నభినయింపవలెను. భూవికారము, ముఖరాగము, మొదలగు వాని నిది యాచ్ఛాదన మొనరించును.

౨౭. ఉగ్రత : చౌర్యాభిగ్రహణము రాజాపరాధము. యనత్రప్రలాపము మొదలగునవి దీనిలో విభావములు. వధబంధన తాడన నిర్భరత్సనాదికములచే నుగ్రత నభినయింపవలెను.

౩౬౧. కౌర్యాభిగ్రహణ చాత్ స్పృహపరాధాత్ అభిగ్రతా భవతి
మథ బంధ తాడనాచి రనుభావైః అభినయస్తస్యాః

మైన నిరూపించిన యర్థమే ధారణ యోగ్యముగా కారికలో నున్నది.

౨౮. మతి : నానా శాస్త్ర విచింతనమున కలుగును. ఊహాపోహాదులు మతిలో విభావములు. శిష్యున కుపదేశించి యర్థముల వికల్పించి సంశయముల ఛేదించి దీని నభినయింపవలెను. ఇంద్రియోక్ మున్నది.

౩౬౨. వానాశాస్త్రైర్థ బోధేన మతిః సంజాయతే నృణాం
శిష్యపదేశాత్కృతః తస్యా స్తవినయో భవేత్

మానవులకు నానా విధములయిన శాస్త్రార్థములను వాని సిద్ధాంతములను సావధానముగా పరిశీలన మొనర్చి సపుడు మతి కలుగును. గ్రహణ ధారణ సమర్థులగు శిష్యుల నధ్యాపనము చేసి, వారల కుపదేశన మొనరించి, సిద్ధాంతార్థము ప్రబోధించుట దీనిలో ననుభావమగును. ఈ యనుభావములచే దాని నభినయించునది.

౨౯. వ్యాధి : వాత పిత్త క్షయముల సన్నిహితమున కలుగు వ్యత్యాసముచే వ్యాధి కలుగును. జ్వరాదులు కొన్ని వ్యాధిలోని విశేషములు. జ్వరము సామాన్యముగా ద్వివిధము. సశీతము, సదా హము నని. అధికముగా చలి పుట్టును. విపరీతముగా విదాహ ముదయించును. ఇందు సశీత వ్యాధి సేవిధముగా నభివయింప వలెను. సర్వాంగములను కంపింప జేయునది. కంపాధిక్యమున లేచిలేచి పడుటలును దీని యనుభావమే. శరీరము ముడుచుకొనుట యగ్నివేడిమికావలయునని యభిలషించుట, రోమాంచము పడర్పించుట దవడలు పీకు, నాసా నికూణనము, ముఖ శోషణము, పరిదేవితము మొదలగు నవి యన్నియు నిం దనుభావములు. సదాహ జ్వర మీ విధముగ నుండును. అవయవములు నటు నిటు కొట్టుకొనుట, కర చరణములను కదలించుట, నేలపై పడుకొనవలయు నని యభిలాషణము, చల్లని పూత పట్టించు కొనవలయునని కోరిక, చల్లని గాలి నభిలషించుట, యేడ్చుట; ముఖ శోషాధిక్యము, ఇట్టి వన్నియు నిందనుభావములు. ఇతరములయిన వ్యాధులును ముఖ వికూణనము గాత్ర స్తంభము, అవయవముల ప్రస్తత కన్నమూత, నిశ్వాసము, పెడబొబ్బలతో వేదన పడుట మొదలగునవి యిందనుభావములు. వానిచే దానిని ట్లభివయించ వలెను.

౩౬౩. సామాన్యతప్త వ్యాధీనాం కర్తవ్యేఽభినయో యితి :

ప్రస్తాంగ గాత్ర విక్షేపైః తథా ముఖ వికూణనైః

తత్త్వము గుర్తించిన యభిజ్ఞులు సర్వ సామాన్యముగా వ్యాధుల యభినయ మిట్లొనర్ప వలయును. ప్రస్తాంగత, గాత్ర విక్షేపము, ముఖ వికూణనము, మొదలగునవి యన్నియు నిం దనుభావములు.

౩౦. ఉన్మాదము : ఉన్మాదము = పిచ్చియైత్తుట. ఇష్టజనుల వియోగమున కలుగ వచ్చును. విభవ నాశము వలన జనింప వచ్చును. మితి మీరిన దెబ్బ తగులుట వలన కలుగ వచ్చును. వాత పిత్త క్లేష్మముల ప్రకోపములచే నుదయింప వచ్చును. ఇవి యన్నియు నిందు విభావములు. అకారణహాసము, అసమయ రోదనము, అసంబద్ధ ప్రలాపము, పెద్ద కేకలు, కూర్చొనుట, చివాలున

లేచుట, హఠాత్తుగా పరుగెత్తుట, నృత్యము చేయుట, పాటలు పాడుట, ఏమేమియో చదువుట, బూడిదలో పొర్లుట, విభూతి రుద్దుకొనుట, దుమ్ము పట్టించుకొని దులుపుట, తీగెలు, విడిచిన వస్తువులు, చిరిగిన చీరలు, పగిలిన బాచ్చెలు, కుండ మూకుళ్ళు, ఆభరణములని భావించి, తనకివి యుపభోగములని సంభావించి, యనవస్థిత చేష్టితములతో నితరుల చేష్టితముల ననుకరించుటలతో దీని నభినయింప నలెను. ఇందీ యార్యయు తత్వము నిరూపించు చున్నది.

౩౬౪. ఇష్టజన విభవనాః పథిభూతాః పృథక్ పథకోపాతే
విడిచించిత వికార దున్యాదౌ నామ సంభవతి

౩౬౫. ఆనిదుత్త రుదిత హసితోదవిష్ట గీత ప్రభావితోత్కృష్టైః
ఆవ్ర్యేన్దు వికారకృతై రున్యాదం సప్రప్రయుంజీత

పై నిరూపితార్థములు యార్యా వచనములలో సూచీకృతములై యున్నవి.

౩౬. మ ర ణ ము ; ఇది రెండు విధములు. వ్యాధి వలన కలుగునది, పెద్ద దెబ్బ వలన కలుగునది అని. ఉదరములో ప్రేగులలో పుట్టిన వ్యాధులు, మాంస దోషములు, శరాల నొప్పి, ఉన్నదాని నున్నట్లు గ్రహింప లేకపోవుట. విషమత్వము, గండమున మొటిమలు చిదుపగా కలిగిన ప్రమాదములు, విషజ్వరము, మశూచికాది వ్యాధులు, మొదలగువాని వలన కలుగునట్టి మరణము వ్యాధి జన్యము. అభిఘాత జన్య మయిన మరణ మీ విధముగా నుండును. శస్త్రముల వలన గాయ మధిక మగుట, కోడైత్రాచులు కొరుకుట, విషములు మ్రింగుట, క్రూర మృగములు, గజ తురగములు, భాధించుట, పశువుల నుండి, యాసనములనుండి ప్రవాతము పొందుట, అట్లా కిస్కిక ఘటనమున వినాశము జనించును. వీనికి సంబంధించిన యభినయ విశేషములను చెప్పెదము. వ్యాధి జన్య మయిన మరణమున విషణ్ణ గాత్రత, వ్యాయతాంగ విచేష్టితము, కళ్లుమూసికొని పోవుట, ఎక్కెళ్లు వచ్చుట, దీర్ఘ శ్వాసములు, ఊపిరి తగ్గుటలు, అన్నియు నభినయములు. ఇందు పరిజనమును చూడరు. అవ్యక్తముగా నక్షరముల పల్కుదురు. ఇట్టి యనుభావములచే దీని నభినయింప నలెను.

అభిఘాత జన్యమయిన మరణమున నానా ప్రకారము లయిన యభి నయ విశేషము లున్నవి. శస్త్ర ఊతము, అహి దంశము, విష పానము, గజాది వినిపాతము, సూర వృగములు నాశన మొనరించుట దీని యభినయములు. శస్త్రక్షతము కలిగినపుడు వెంటనే భూమిపై పడవలయును. కంపించి పోవలయును, కదిలి పోవలయును. ఇట్టివి త దభినయములు. విష వేగమున కార్యము, వేషధు, విదా హము, ఎక్కిళ్ళు నురుగు కక్కుకొనుట, శరీరము దిగజారి పోవుట, జడత, మరణము, ఇషి యన్నియు విషవేగములుగా నున్నవి. ఈ శ్లోకములను చూడుడు.

౩౬౬. వ్యాధీనా మేకభావేన మరణాభినయ స్మృతః

విషస్థాగాత్మైః నిశ్చేష్టైః ఇంద్రియైశ్చ వివర్జితః

వ్యాధులన్నియు గుమికూడి వచ్చుట మరణాభినయమని ప్రసిద్ధముగా నున్నది. చేష్టలులేని విషణ్ణ గాత్రములు, ఇందుండును. ఇంద్రియముల పరిజ్ఞానము దీనిలో నుండదు. విషవేగము కలిగినపుడు ప్రథమ వేగములో చిక్కిపోవును. రెండవ వేగములో కంపము జనించును. మూడవ సమయమున దాహము, హిక్క నాల్గవది. ఫేసము అయిదవది. స్కంధ భంగ మారవది. ఏడవది జడత. మరణ మష్టమము. ఇట్లే దీని నిరూపించునది. మరణమునందు నానా విధములయిన యవస్థలు జనించును. అందలి భావములను చేష్టితములను గుర్తించి, అభినయ విదులయిన నాట్య బుధులు దీనిని బాగా ప్రయోగింప వలసి యున్నది.

౩౭. త్రాసము : విద్యు దుత్పాతము, ఉల్కా పతనము, అశని నిపాతము, నిర్ఘాతము, పెద్ద ఉరుములు, మహా జంతువుల ధ్వనులు, ఇట్టి వన్నియు నిందు విభావములు. శరీరము ముడుచుకొనుట, కంపించి పోవుట, మహాకంపము, నిశ్చేష్టతా రూపమయిన స్తంభము, రోమాంచ గద్గద ప్రలాపాదులు అన్నియు నిం దనుభావములు. ఈ యర్థమునే నిరూపించుచు నీ శ్లోక మానువంశ్యముగా వచ్చినది.

౩౬౭. మహాభైరవ నాచాద్వైః త్రాసః సముపజాయతే

సప్తాంగాషీ నిమేషైశ్చ తస్య తద్భవయో భవత్

గొప్ప గొప్ప విరుద్ధ నాదములచే త్రాసము జనించును. స్రస్తాంగత, అక్షి నిమేషము మొదలగునవి యిం దనుభావములు.

౩౩. వి త ర్క ము : సందేహము, విమర్శము, విప్రతిపత్తి మొదలగునవి యిందు విభావములు. రెండు విధములుగా నాలోచనము చేయుట, ఏ షక్ష మవలంబింపక సందేహించుట, ప్రశ్న నిశ్చయము, ఆలోచనము కప్పి పుచ్చుట, ఆకార గోపనము మొదలగునవి యన్నియు దీని యనుభావములు.

౩౬౮. విచారణాది సంభూతః సందేహాతిశయాత్మకః

వితర్కః సాక్షిచేయస్తు శిరో భూజేష సంపన్నః

విచారణాదుల వలన కలుగును. సందేహాతిశయమున నుండును. ఇట్టిది వితర్కము. శిరో భూజేష కంపనములచే దీని నభినయించునది. ఇట్లు ముప్పదిమూడు వ్యభిచారి భావములు దేశకాలా వస్థానురూపముగ ఆత్మగత పరగతాది విభాగమున మధ్యస్థ మయిన రీతిచే నుత్తమ మధ్యమాధములు స్త్రీ పురుషులు తమ తమ ప్రయోగవశమున వీని నుపసాదించి సామాజిక హృదయ సంవాదము సంపాదింప వలసి యున్నది. ఇంక నిటువై సాత్విక భావములను యథానుకూలముగ నిరూపించెదము.

సాత్వికములు

సాత్విక భావములను నిరూపింతు మనుటచే వక్ష్యమాణములే సాత్వికము లని స్పష్ట మయినది. ఇతర భావములు సత్త్వము లేక యభినితము లగునా? వీనినే సాత్వికములని యనుట యేల? సర్వ భావములకు మూలము సత్త్వము. సత్త్వ శాలియై భావముల నభినయింప గలడు. సత్త్వ శీలి సామాజికుడై యాస్వాదింప గలడు. అంతట సత్త్వ సామ్రాజ్య మున్నది ఇతరములు సత్త్వ సంపన్నములు కావనుట హృదయ తోష మిచ్చునదిగ లేదు. ఇట్టి యాశంక కలుగగా నిది చెప్పవలసి వచ్చు చున్నది. సాత్వికములందే సత్త్వ మున్నది. ఇందు సత్త్వ మనునది మనః ప్రభవ మయిన యొక విశేషము. సమాహిత మనస్క-త్వ మున్ననే సత్త్వ ముపపన్న మగును. మనస్సమాధిలో సత్త్వము జనించునని భావము. రోమాంచాశ్రు వైవర్ణ్యాదులు ఆ

సత్వ స్వభావములు. యథా భావోఽగతము లయిన నివి యన్య మన సుతో నుండగా నిరూపింప శక్యములు కావు. లోక స్వభావాను కరణ ముండును గావున నాట్యమున సత్వ ముండుట యిష్ట మయినది. నాట్యధర్మి ప్రవృత్తము లయిన సుఖ దుఃఖ కృత భావము లన్నియు సత్వ విశుద్ధములు కావలయును. అప్పుడవి యథా స్వరూపములు కాగలవు. రోదనాత్మక మయిన దుఃఖమున దుఃఖతు డభినయింప జాలడు. ప్రహ్వనాత్మకమయిన సుఖము నసుఖతు డభినయింప నేరడు. దుఃఖత సుఖతులు మాత్రమే సమర్థులు కాగలగు. అట్టి వారే యస్య రోమాంచములను ప్రదర్శింప వలసి యుండును. అందుననే యివి సాత్వికములని భావ వర్ణములో నభివ్యాఖ్యాతము లయినవి. సాత్విక భావము తెనిమిది కలవు.

స్తంభము

స్వేదము

రోమాంచము

స్వరభేదము

వేషధువు

వైవర్ణ్యము

అశ్రువు

ప్రలయము

ప్రాణాత్మక మయిన వస్తు తత్వమునకు సత్వమని పేరు. మనస్సందు మగ్న మగును. అట్టి సత్వమున కలిగిన వగుటచే నివి సాత్విక భావము లయినవి. సత్వ గుణ మధికముగా నుండుట వలన సాధుత్వము కలిగి యున్నందునను ప్రాణవస్తువునే సత్వ మందురు. ఇట్లు జనించు భావములివి సాత్విక భావములు. ఇవి యీ విధముగా నాస్వాద్యము లగును. రత్నాది సంపేదన రూపము లయిన వృత్తు లన్నియు ప్రాణ భూమిలో ప్రసారము పొందినవై బాహ్యము జడమయిన భౌతిక నేత్ర జలాది విలక్షణములై భాసించును. రత్నాది గతమయిన విభావ సంపదయె ఇందును చర్వణా గోచర మగును. నానానుభావములు వీని నవగమింప జేయును. ఇట్టివి భావ సంజ్ఞకము లయినవి. పృథ్వీ భాగ ప్రధానమయిన ప్రాణము నందు సంక్రాత మయిన చిత్తవృత్తి గణము స్తంభ మగును. అప్పుడు చేతన స్వభావము విష్టభ మగును. ప్రాణమునకు జల భాగ ప్రాధాన్యము కలుగగా బాష్ప ముదయించును. తేజస్సునకు ప్రాణ నైకత్వ మున్నది. ఇందుచే ప్రాణానుగ్రహము తీవ్రముగా నతీవ్రముగా నుండును. ఇట్లు రెండు విధముల

సంబంధమున స్వేదము, వైవర్ణ్యము కలుగును. ప్రాణ మాకాశానుగ్రహము పొందినచో గత చేతనాత్మక మయిన ప్రళయము కలుగును. వాయు స్వాతంత్ర్యములో ప్రాణమునకు మంద మధ్యోత్కృష్టా వేశము కలుగును. ఈ మూడు రీతులచే రోమాంచము, వేషధువు, స్వరభేదము కలుగును. ఇట్లు సాత్విక భావస్థితి యున్నదని భరత విదులు పలుకుదురు. బాహ్యములుగా గోచరించు స్తంభాదులు శరీర ధర్మము లయిన యను భావములు. అవి ఆంతరాలికము లయిన సాత్విక భావములను గోచరింప జేయ గలవు. పరమార్థముగా నివి యన్నియు రతి నిర్వేదాది గమకము లనుట స్థిర సిద్ధమయిన యర్థము.

౧. స్తంభము : హర్షము భయము రోగము విస్మయము విషాదము రోషము మొదలగు వాని వలన నిది కలుగును. నిస్సంజ్ఞత, నిష్ప్రకంఠత, శూన్య జడాకృతిత్వము, స్కన్న గాత్రత, స్తంభ మభినయించుటలో నుపకరింప గలవు. వీని బుధు డుపయోగించును. కారిక లిట్లున్నవి.

౩౬౯. హర్ష భయ రోగ విన్మయ విషాద రోషాది సంభవః స్తంభః

నిస్సంజ్ఞో నిష్ప్రకంఠశ్చ స్థితః శూన్యజడాకృతిః

స్కన్నగాత్రతయా చైవ స్తంభం త్యభినయేద్బుధః

హర్షాదిపవశే మయిన మనస్సు ఇంద్రియ ప్రదేశములందు సంచ రింపదు. వికల్పపర్యంత మయిన గమనముతో నుండదు. అవికల్పక ములై బహిర్వృత్తిమాత్ర నిష్ఠము లయిన నింద్రియముల కీ స్తంభ మభిషానము కాదు. కావుననే స్తంభము చిత్తభిచేతన స్వరూప మయినది. రత్యాదిగతము లయిన విభావములే గాని ఇతరవిభావ ములు వీనిలో నుండవనుట పునరుక్త మయిన నావశ్యకము. ఈ సాత్వికము లన్నియు బాహ్యవిషయ విశేషముల యాభిముఖ్య మపేక్షింపవు. వ్యభిచారిభావములలో గ్లాన్యాలస్యశ్రమమూర్ఛాదులు కొన్ని యాలంబనవిషయశూన్యములే యగును గాని బాహ్య హేతుక ములుగా నుండును. స్తంభాదు లబాహ్య హేతుకములు.

౨. స్వేదము : క్రోధము, భయము, హర్షము, లజ్జ, దుఃఖము, శ్రమము, రోగము, తాపము, ఘాతములు, వ్యాయామ

శ్రమము, ఘర్షణము, సంపీడనము, వీని వలన స్వేదము కలుగును. వ్యజన గ్రహణము, చెమట తుడిచి కొనుట, వాతాభిలాషము, మొదలగు వాని నభినయించి స్వేదము ప్రయోగింప వలయును.

౩. రోమాంచము : స్పర్శ విశేషము, భయము, శీత వాత సంబంధము, హర్షము, క్రోధము, రోగము, హేతువుగా రోమాంచము కలుగును. దీని నభినయించుటలో గగురుబాటు కలిగినదని కంటకిత రూపముగా, నుల్లుకసన విశేషమున, పులకములచే, తన శరీరమును తాను స్పృశించుటచే, రోమాంచము నభినయింప వచ్చును.

౪. స్వరభేదము : భయ, హర్ష, క్రోధ, జరా, రూక్షతా, రోగ, మదములచే స్వరభేదము కలుగును. దీనినే వైస్వర్యమని స్వరసాదమని వ్యవహరించిరి. గడ్గద స్వరమున స్వరభేదము నభినయింప వలెను.

౫. వేషధువు : శీతబాధ, భయము, హర్షము, రోషము, స్పర్శము, ముసలి తనము, వీని వలన నిది కలుగును. దీనికి కంప మనియు పేరు. వేషన స్ఫురణ కంపనములచే వేషధువు నభినయింప వలెను.

౬. వైవర్ణ్యము : శీత క్రోధ భయ, శమ, రోగ, క్షమ, తాపములచే వైవర్ణ్యము కలుగును. వీని నభినయించు సపుడు ముఖ వర్ణ పరావర్తనము, నాడీ పీడనము, ననుసరించుట సముచితము.

౭. అశ్రువు : అశ్రువునకే అస్రమనియు వ్యవహారము. అనిమేష ప్రేక్షణమున శీత రోగముల వలన నిది కలుగును. బాష్పాంబు స్ఫుత నేత్రుడై నేత్రములను తుడిచి కొనుచు నశ్రుకణముల విడుచుచు నస్రము నభినయింప వలెను.

౮. ప్రళయము : శ్రమ మూర్ఛా మద నిద్రాభిఘాత మోహాదులచే ప్రళయము కలుగును. నిశ్చేష్టుడై, నిష్ప్రకంపుడై, నిట్టూర్పులు వ్యక్తము కాకుండునట్లు భూ పతనమున ప్రళయ మభినయింప వలెను. నిలబడినచో శూన్య జడాకృతియై యుండును.

ఈ నిరూపించిన యనుభావములు ఆ యా రస విశేషములకు సంబంధించిన యనుభావముల కలయిక కలవిగనే యుండును. ఇట్లే భావము లన్నియు “ఏకోన పంచాశత్” నలుబది తొమ్మిది. ఈ భావ వర్గము స్థాయి వర్గమని వ్యభిచారి వర్గమని సాత్విక వర్గమని సీరూపిత మయినది. రస వినియోగములో వీనికొక వ్యవస్థయు కలదు. అది యిక ప్రకృతము ప్రతిపాదనాస్వాము.

ర స ని యో గ ము

ఆలస్యము, ఉగ్రత, జగుప్స విదనాడి మిగిలిన భావము లన్నియు తమ తమ సంజ్ఞా సంకేతములతో శృంగారము నవభాసింప జేయ గలవు. ఆ యా వ్యక్తుల సత్వముల ననుసరించి ప్రకృతి విశేషములను బట్టి యెట్టి భావములు సముచితము లగునో వానినే ఆ యా రసములందు నిరూపింప వలెను. స్థాయి సంచారి సత్వజము లయిన భావము లన్నియు యథావసర ముపయుక్తము లయినపుడే శృంగారము నుద్దీపింప జేయ గలవు.

380. యథావసర మేతేహ స్థాయి సంచారసత్వజాః

ఉద్దీపయన్తి శృంగారం రసమాసాద్య సంజ్ఞితమ్

సర్వ భావముల సందోహము కూర్చినచో రస ముల్లసిత మగుననుకొనుట పొరపాటు. ఆ యా భావముల నివేశన మందలి సమీక్షా రీతిని గమనించి సావధానులు కావలయును. గ్లాని శంక అసూయా శ్రమ చపలతా సుప్తము నిద్ర అవహిత్తము హాస్యమున నుండు భావములు, నిర్వేద చింతా దైన్య గ్లాన్యశ్రు జడతా మరణ వ్యాధులు కరుణ రసమునందుండ దగును. గర్వము అసూయ మదోత్సాహములు ఆవేగామర్షములు, క్రోధ చపలతలు ఉగ్రత రౌద్ర సంభూతము లగును. అసమ్మోహము ఉత్సాహము, హర్షావేగములు, అమర్ష మతులు, ఉగ్రతా మదములు రోమాంచ స్వర భేదములు, క్రోధాసూయలు, ధృతి గర్వములు వితర్కము వీరమున కలుగును. వేషధువు, స్వరభేదము, రోమాంచము, గద్గదము, స్తంభము మరణము, స్వేదము, వైవర్ణ్యము, భయానకమున నుండును. అపస్మాదము, ఉన్మాదము మదవిషాదములు మృత్యు వ్యాధి భయములు

బీభత్సాశ్రయమున నుండును. స్తంభ, స్వేద, మోహ రోమాంచ విస్మయ మూర్ఛా జడతా హస్తావేగము లద్భుతము నందుండును.

320. యేచాన్యే సాత్త్వికా భావా నాభిసయ సంశితాః

రసే ష్చైతేషు నర్తేషు తే జ్ఞేయా నాట్య యోక్తృభిః

నానా విధములగు సభినయములకు సంబంధించినవై రసోద్దీపన సమర్థము లయిన సాత్త్వికములను నాట్య ప్రయోక్తలగు వాగు రసము లందు ప్రయోగింప వలెను. సాత్త్వికములకు సముచిత మయిన ప్రవేశ మంతట కలదని గుర్తించుట యుక్తము. రస సూత్రము నందు సాత్త్వికము లేకున్నను ప్రాధాన్య మున్నది. ప్రాధాన్య పురస్కృత మయిన విశేషమే సాత్త్వికములకు సర్వ రసములం దర్హస్థాన మిచ్చినది.

321. స హ్యేకరసజం కావ్యం కించిదన్తి ప్రయోగతః

భావో వాచి రసావాచి ప్రవృత్తిర్వృత్తిరేవ చ

323 జహానాం నమవేతనాం రూపం యన్య భవేచ్ఛహు

స మంతప్యో రసః స్థాయీ శేషః సంచారిభో మతాః

324. దీపయంతేః ప్రవర్తంతే యే పునః స్థాయినః రసం

తే, తు సంచారిభో జ్ఞేయాస్తే హి స్థాయిత్వమాంతాః

ప్రయోగ తంత్రము ననుసరించి షోశీలించినచో నేక రస జన్య మగు కావ్యము లేనట్లు స్పష్టమగును. మొదటి నుండి తుది వఱకు కావ్య మొక రసమునె నిబంధింపదు. అనేక రసముల నిబంధించును. నానా భావముల నిబంధించును. భావము కాని రసము కాని ప్రవృత్తి కాని వృత్తి కాని బహ్వర్థములు సమవేతములై యున్నప్పుడు దేని రూపము విస్తరముగా నుండునో యదియే రస మగును. రసీ భావము పొందదగినది భావ మగును. ఇతర భావము లన్నియు సంచారి భావములు కా గలవు. స్థాయీగా నుండు రసమును దీపింప జేయుచు ప్రవర్తించు సంచారులు కొన్ని స్థాయిత్వముపొందగలవు.

325. విభావానుభావయుక్తో హ్యంగప్రస్తుతమాశ్రయః

సంచారిభిస్తు సంయుక్తః స్థాయోప తు రసో భవేత్

విభావానుభావములతో గూడుకొని యంగముగా నుండు వస్తు సమాశ్రయము కలదై సంచారి సంయుక్త మయిన స్థాయీ భావమే

రస మగును. స్థాయి సంచా ర్యాకార మాత్రమున నుండును గాని ప్రయోక్తలు సత్వాతిరిక్త విధానముననే స్థాయి ప్రయోగ మొనరింప వలెను. భావ రస ప్రవృత్తి వృత్తు లన్నియు ప్రయత్న ప్రయోక్తము లయి విమర్శ విశేషమున రంజనాతిశయ మాపాదింప గలవు. సత్వ ప్రయోజితార్థ ప్రయోగమే విరాజిల్లును.

౩౭౬. నానాభావార్థసంపన్నాః స్థాయినత్వాభిచారిణః

పుష్టపక్షిః కర్తవ్యాః కావ్యేషు హ రసా బుధైః

బుధు లొనరించు కావ్య రస యోజనము సుశ్లిష్ట బంధమై యుండును. నానా భావార్థ సంపన్నము లయిన స్థాయి సాత్విక వ్యభిచారి భావములు కీర్ణ వికీర్ణములై పుష్ప రమ్యము లగును. నానా విధములగు భావముల ప్రయోజన సంపత్తి యుండు నట్లుగ రసముల నిబంధింప వలెను. కేవల మొక్క రసమే కావ్యమున నుండదు. సర్వ భావములు నుండును. సర్వ స్థాయి భావములు యథా యోగ్యముగా నివిష్టము లగును. సాత్వికములు వ్యభిచారులు నిట్లే రమ్య సంబంధ దీపనములై శోభించును. రసములు పుష్పావ కీర్ణము లగునట్లు సమీక్షించు బోధ బుధాధీనము. రస భావ వ్యవస్థాన నిదర్శక మయిన యిది సర్వము తెలియుట సహృదయ స్వాత్మసిద్ధి. ఇది రసభారతీ వివేకము.

నాటక మీమాంస

నాట్యసంగ్రహమున నిరూపితార్థము లన్నియు నేకసంగతము లగుట పరస్పరము సంబంధించియే యుండును. రసభావకల్ప మంతయు దశరూపవికల్పనమున కుపయోగించును. కాగా దశరూపవికల్పనము ప్రసంగప్రాప్తము. దాని నిష్పాడు నామకర్మప్రయోగముల ప్రవర్తింప జేయుట సముచితము. ఇట్లు దీని నిష్పాడు ప్రవర్తింప జేయుట యేల ? రసభావాదుల సంకేతించిన స్థూత్రసారసంగ్రహములో దశరూపమన్న నామమేని శ్రుతి చేరలేదు. కాని దాన నేమి ? దశరూపవిధానమున పాత్యమును ప్రయోక్తలు యోజనము చేయవలయును. పాత్యవిని యోగము దశరూపమునందే యగుట దశరూపవర్తన మావశ్యకము. దశరూపవికల్పన మిక వర్ణింతుము. “దశనాం రూపాణాం విభాగః

కల్పవృక్షే ఇతి దశరూపవికల్పనం” పదిరూపముల విభాగ మిందు నిరూపిత మగును. కావున నిది దశరూపవికల్పనము. రూప మను నది యర్థమును ప్రత్యక్షీకరించును. తద్వాచక మగుటచే కావ్యము రూప మనదగి యున్నది. దశరూపవికల్పన మనునది పదిరూపముల విభాగకల్పన మని షష్ఠీసమాసమున సంగతము చేసికొనవచ్చును. దశరూపములు కల కావ్యము దశరూపమని బహువ్రీహియు సంగత మగును. ఇందు పదియే భేదములు. అన్యభేదములు సంగతములు కావు. ఇట్లు భేదాంతరాపాకరణము సూచించుటయు సముచితము. ఇట్లు దశరూపవికల్పన పదమును మెత్త పఱచి యేమో వ్యాఖ్యానించుట ప్రయాసమగును గాని కొంత యర్థమం దభ్యాహ్వ మున్నది. ఇకనిది పిండితార్థము. పూర్వ మభినయచతుష్టయము సంకేతించి నప్పుడు వాచికశబ్ద మందలి ప్రకృతి ప్రత్యయార్థమును భావించినచో నీ దశరూపవికల్పనము అందలి వాగ్భాగమునకే విస్తృతవర్ణన మని తేలును. కాగా సూత్రసారసంగ్రహములోని యంశప్రపంచనమే కాని యనిర్దిష్ట మిందు నిరూపిత మగుట లేదని భావము. ఇందు దశరూపవికల్పనము నామోద్దేశమున లక్షణయుక్తముగ నిరూపిత మగును. “ప్రకృష్టః ఉచితో యోగః ప్రయోగః” సముచితమయిన యోగము ప్రయోగము. ఇది పరస్పరసంబంధరూపము. ఇట్టి ప్రయోగానుసారమున గూడ దీని వర్ణింతుము. అందుచే పరస్పర సంబంధ వైచిత్ర్యకృత మయిన భేదము కూడ ఇందుప్రేక్ష్యము కావచ్చును. ప్రకరణ నాటక లక్షణసంబంధమున నాటికావిభాగము రాగలదు. అట్లే లక్షణముల పరస్పరసంకీర్ణతచే కోహలాదు లంగీకరించిన తోటక- సట్టక- రాసకాదులును సంగృహీతము లగును. ఇట్లు నామకర్మప్రయోగముల దశరూపవికల్పనము ప్రకృతము వర్తిత మగునని యిట్లు భగతు డాసూత్రించుచున్నాడు.

ద శ రూ ప ములు

382. వర్తయిష్యామ్యహం విప్రా దశరూపవికల్పనం

నామతః కర్మతశ్చైవ తథా చైవ ప్రయోగతః

ఇందలి బహుధా రూపవికల్పనము నాట్యశివుని తైజసచక్షువు. నాట్యలక్షణమున నివి పది యున్నవి.

నాటకము

స్వకరణము

అంకము

వ్యాయోగము

భాణము

సమవకారము

వీధి

ప్రహసనము

డిమము

ఈహామ్యము

ఇందు రెండవదానికి స్వకరణ మని పేరు. సహశబ్దయోగము నాటకమునందువలె సంక ప్రవేశక సంధ్యాది సామ్యము సూచిత మగును. నామార్థము లక్షణమున వ్యాఖ్యాతము కాగలదు. పురాణాదులలో కన్న వీనియందు వైచిత్ర్యయోగ మున్నది. పురాణాదులలో నుపదేశదాయిత యున్నది. కర్మఫలసంబంధ ప్రదర్శన మున్నది. కాని యది యుచ్చావచ మనియిత మయిన కవికథా ప్రాయము. ఈనాటకాదులం దా ఫల ముపదేశము నొకచో ప్రయోజ్యముగ నుండును. ఒకింత సూచ్యముగ నుండును. కొంత యూహ్యముగ నుండును. కొంత యుపేక్ష్యముగ నుండును. సంధ్యాదివ్యవస్థ యుండుటయు స్వప్రయోజన మగుటయు నితిహాసాదివైలక్షణ్యమని కొందరనుట ఫల్గుప్రాయము. ఈ దశరూపకల్పము రసావేశమును ప్రత్యక్ష మొనర్చును. అట్టి రసావేశమున నిది నిర్వృత్తిసారము. కాన నిది యితిహాసాదుల కన్న విశిష్టము. సూచ్యాదివిభాగ మితిహాసాదులలో గూడ నుండ వచ్చును. దశరూపము కేవలము పాఠఫల మన నక్కట లేదు. ప్రయోగపర్యంత మిది ప్రసరించును. కావ్యముగా మహాసామాన్యరూప మున్నను అనాంతర సామాన్యలక్షణము నిరూపించుటయు సముచితము. సామాన్యలక్షణము విశేషలక్షణ మను పూర్వముగా జెప్పటయు యుక్తము.

సామాన్య లక్షణము

కొంద రిట్లందురు. “వృత్తిప్రభవత్వము దశరూపకమునకు సామాన్యలక్షణము. వృత్తులు తదంగములు అభినయములలో కావ్యములలో నుండవు.” అని. ఇది యుక్తము కాదు. కావ్యార్థము లందు వృత్తులుండుట నటుండ నిండు. సంసారము సర్వము వృత్తిచతుష్కమున వ్యాపించి యున్నదని మొదటినుండియు నిరూపించు

చునే యున్నాము. కేవల మభినేయవిషయముననే వృత్తివ్యవహార మంగీకరించుట హృదయగ్రాహి కాదు. అట్లే యయిన వృత్తుల సముత్థాననిరూపణ మంతయు నసంగతమే కావలయును. శ్రీవిష్ణుపు నుండి కైశికి యుదయించిన దంటిమి. శ్రీవిష్ణుభగవానున కభినేతృత యేమికలదు? భగవానునందు స్వచ్ఛేష్టావేశము మాత్రమే మన మూహింతుము. కేవలము ప్రకృతినాటకాది విషయకముగ నె వృత్తుల సంకేతించుట రమ్యము కాదు. వృత్తులు వృత్త్యంగములు సర్వకావ్యములందు సంభవించును.

మాతృకలు

౩౭౮. సర్వేషామేవ కావ్యానాం మాతృకా వృత్తయః స్పృతాః

ఆప్యో వినిసృతం హ్యేతత్కరూపం ప్రయోగతః

సర్వకావ్యములకు వృత్తులు మాతృక లనుట సామాన్య లక్షణము. కావ్యార్థమే కాదు, విశ్వమంతయు వృత్తివ్యాప్తము.. వృత్తులనుండి యీ దశరూపము ప్రయోగమున నుదయించినది.. సర్వవిధము లయిన యభినేయము లనభినేయములయిన కావ్యములకు వృత్తులై (చేష్ట) మాతృకలు. కవిహృదయమున నివి వ్యవస్థితములై యుండి కావ్య ముత్పాదింప గలవు. అయిన నివి ప్రయుజ్యమానములై ప్రయోగయోగ్యతను పొందుటచే నా యంశ మభినసంభానించి “వృత్తులనుండి యభినేయకావ్య మభినిష్పన్నము” అని యనుట సంగతము. ప్రత్యక్షభావనాయోగ్యము లయిన నాలుగు వృత్తుల నిరూపణ ముండుట దశరూప సామాన్యలక్షణ మని పరమగును.

కొంద రిట్లనిరి.- ఒక్కొక్క రూపకమునకు పది పది రూపములు సంభవించును. వీధ్యంగము లంతట సంభవింపగలవు. పరగతవచ నముల కనురూపముగా భాషించుట భాణమునం దున్నది కదా! ఆ భాణయోగ మాకాశభాషితమున సంగత మగును. ఇట్లే యితరముల సంగతియు నభ్యుహ్యము. కారికలోని “దశరూప” పదము- “దశరూ పాణి యస్య తద్దశరూపం కావ్యం” పదిరూపములు కల కావ్యము- అను నర్థము సూచించును. కాన సకల ప్రబంధము నాటకము కాదు.

ప్రబంధరూప మొక కొంత నాటక మగును. తల్లక్షణాంశబాహుల్యముండుటచే తదవ్యవధేశయోగ మున్నది. దశరూప మనుట నశ సంఖ్యా విభాగార్థము కాదు. దశరూపలక్షణయోగమున్న సట్టకాదులు కూడ నిందు సంగృహీతములు కావలెను. వాని త్యాగ ముచితము కాదు” అని. ఈ యంశమును స్వావసరములందు నిస్తరించి పల్కెదము.

స్వర గ్రామము - కావ్యబంధము

“ప్రయోగయోగ్య చేష్టాప్రతిపాదకత్వమే దశరూప సామాన్య లక్షణ మయినచో నిదియేమి సామాన్యలక్షణము? చేష్టాతిరిక్త మయిన దేదియు సంభవింపనే సంభవింపదు. కావున విశేషలక్షణము కుదురదు కదా!” ఇట్టి విషయమున నాశంక కలుగ వచ్చును. ఈ యాశంకాశమనముగా విశేషలక్షణావకాశము పదర్పింపవలసి యున్నది. సంగీతతంత్రములో స్వరములు జాతులు శ్రుతులతో గ్రామత్వము పొందుచున్నవి. అట్లే వృత్తిభేదములచే కావ్యబంధములు కలుగు నను సామాన్యార్థము నీ కారిక సూచించుచున్నది.

౩౭౯. జాతిభిః శ్రుతిభిరైచ్చ స్వరా గ్రామత్వమాగతాః

యథా తథా వృత్తిభేదైః కావ్యబంధా భవంతి హి

దృష్టాంతసహిత మయిన నిట్టి వచనములలో నొక భావ మున్నది. దృష్టాంతమున ప్రకృతమును ఘటించుచు పుష్పత్వాదనీయ మును పుష్పత్వాదింప జేయవచ్చును. సమానతంత్రసిద్ధముగా నీ యర్థము ప్రసిద్ధము. జాతి యనునది స్వరములలో గ్రహము మొదలగు పది విభాగములతో నుండును. విశిష్టము లయిన స్వరములె తగిన సన్నివేశము పొందిననై రక్తిని అదృష్టాభ్యుదయమును గలుగ జేయును గావున జాతు లనదగి యున్నవి. ఆ సన్నివేశమే జాతి. అది పది విధములు. శ్రుతి స్వరాది సమూహమున జాతి కలుగును. రసప్రతీతి నిది యారంభింప జేయుటచే గూడ నిది జాతి యయినది. సకలరాగముల కిది జన్మహేతు వగుట జాతి యయినది. శ్రుతి= ధ్వనిరక్త మరక్తముగా నుండును. మంద్రాది స్థానభేదమున స్ఫుట ముగా స్ఫురించు నాదమును ధ్వని యందురు. ధ్వనిస్థానము తదంత

రాలము శ్రుతి యని భావము, శ్రుతి యనునది నాదవిశేషము. స్వర కారణము. జాతులు శుద్ధము లేకు విధములు. వికృతములు పదు నొకండు విధములు.

షాఙ్గి	ఆర్షభి	గాంధారి
మధ్యమ	పంచమి	ధైవతి
నిషాది	అని శుద్ధజాతులు.	

౧. షాఙ్గి : ఆరు స్థానము లందు పుట్టినది. నాసిక, కంఠము, వక్షము, తాలువు, జిహ్వ, దంతము లారు స్థానములు.

౨. ఆర్షభి : వృషభస్వరముతో సమముగా నుండునది ఋషభసంబంధి యార్షభి.

౩. గాంధారి : నాభినుండి వెలువడిన వాయు పురః కంఠ సమాహతమై గలము శ్రోత్రము చలింప జేయునదై గోవులకు సంతుష్టి నాపాదింప గలదు గావున గాంధార మయినది. స్రగీతమున సంతుష్టి పొందు గోవు లీ స్వరమును విని యున్ముఖములు కాగలవు.

౪. మధ్యమ : స్వరసప్తకములో మధ్య నుండు స్వరము. అటు మూ డిటు మూడు స్వరము లుండగా నిది మధ్యలో నుండును. శరీరము లోని మధ్యమస్థానము నుండి జనించుటచే మధ్యమ మయినది. నాభినుండి వెలువడిన నాద మురఃకంఠసమాహతమై నాభిని పొంది మరల మధ్యస్థానగత మగును గావున మధ్యమ మయినది.

౫. పంచమి : ఓష్ఠ కంఠ శిరో హృదయ నాభీ దేశము లను పంచప్రదేశము లందు జనించుటచే పంచమి యయినది. పంచస్థానోద్భవము పంచమము.

౬. ధైవతి : ధీమంతులె దీనిని తెలియగలరు. కావున ధైవతము. నాదము నాభి దిగువగా సంచరించి మరల సూర్యగమై ధావన మొనర్చునట్లు కంఠదేశ మేగును గావున ధైవత మయినది.

౭. నిషాది : మనస్సు దీనియందు నిష్ణా మగును. స్వరము లిందు నిష్ణాము లగును. షడ్జాది మనోహర స్వరము లన్నియు నీ స్వరమున కూడు కొనును కావున నిది నిషాద మయినది.

స్వరముల సంవాదముండుట సంగీతశాస్త్రమున గ్రామ మని యందురు. షడ్జగ్రామము, మధ్యమగ్రామము, గాంధారగ్రామ మని గ్రామము మూడువిధములు. కుటుంబములోని వా రేకకుటుంబ మున నేకవిధముగా నున్నట్లు స్వరశ్రుతు లీ గ్రామమున కూడి యుండును. షడ్జాది స్వరసముదాయమునె గ్రామ మనుట యుక్తము జాతిశ్రుతులచే స్వరములె గ్రామము లగునట్లుగా -నను దృష్టాంత మున నీ భావము స్పష్ట మగును. గ్రామము లన్నియు స్వరముల సముదాయరూపములు. ఇందేమియు విశేషము లేక పోయినను పర్యాయక్రమమున స్వరముల ప్రవిభాగభేదములచే నొకటి షడ్జ గ్రామ మని వేరొకటి మధ్యమగ్రామ మని వ్యవహారము కలుగు చున్నది. స్వరముల ప్రవిభాగభేదము లనేకరీతుల నున్నవి. అంది. ప్పడు వీని నిట్లు పరిగణింప వచ్చును.

౧. స్వరములకు ప్రాధమ్యముండుట.
౨. ప్రాధమ్యము లేకుండుట
౩. స్వరముల ప్రధానత భాసించుట
౪. అప్రాధాన్యమే యవభాసించుట
౫. స్వరము లల్పముగా నుండుట
౬. స్వరముల భూయస్త్వ ముండుట
౭. స్వరముల పూర్ణత్వము గోచరించుట
౮. అపూర్ణత్వము గోచరించుట
౯. స్వరముల యారోహంత్యత్వము
౧౦. స్వరముల యారోహమధ్యత్వము.

ఇట్లు గ్రామముల భేదము సిద్ధమయినట్లు స్వరస్థానీయమూ లయిన వృత్తుల ప్రాధమ్యప్రాధాన్యాదిదశకమున రూపకము రూప కాంతరము కన్న భిన్న మగుచున్నది. చూడుడు! చతుశ్రుతిక మయిన పంచమస్వరము త్రిశ్రుతికమై వేరొక గ్రామమును కల్పించును. అట్లే యొకటియె వృత్తి శ్రుతిస్థానీయము లయిన యంగము లతో నొకప్పుడు సంపూర్ణమై యొక రూపకవిభాగము సూచించును, వేరొకప్పు డంగన్యూనమై యన్యరూపకవిభాగము సూచించును.

ఈ భావవివేకము సూచించుటకై జాతిశ్రుతులు వేరువేరుగా నిరూపితము లయినవి.

వృత్తివిభాగము - నాటకప్రకరణములు

౩౦౦. గ్రామౌ పూర్ణస్వరై దౌర్జయథా పై షడ్జమధ్యమౌ
సర్వవృత్తి వినిష్పన్నై కావ్యబంధే తథా

ఇందిక సంక్షేపముగా వృత్తివిభాగము సూచిత మగును. షడ్జ గ్రామము మధ్యమగ్రామము రెండు పూర్ణస్వరములై యున్నట్లు సర్వ వృత్తివినిష్పన్నము లయిన యీ రెండు కావ్యబంధములు (నాటకము ప్రకరణము) రమ్యప్రసిద్ధములై యున్నవి. ఈ కారికలోని షడ్జ మధ్యమ పదములను కొందరు - షడ్జ గ్రామరాగమని, మధ్యమగ్రామ రాగమని- భావించి గ్రామ శబ్దమున నీ యర్థమే వ్యపదిష్టమని యనిరి. జాత్యాశ్రయము లయిన వీనిలో జాతిద్వారమున పాడబొం శకయోగ పాడవికాంశయోగము కలుగ వచ్చును. అప్పుడు పూర్ణ స్వరత్వమే కాక న్యూనస్వరతయు కలుగ వచ్చును. షడ్జమధ్యమ గ్రామములై యయినచో పూర్ణ స్వరత్వము మూలకధితము సంగతము కాదు. కావున షడ్జ గ్రామరాగ మధ్యమగ్రామరాగములను ప్రకృతము వివక్షింప వలెనని వారి యాశయ లేకము.

ఇది యుక్తము కాదు. ఈ కారికలో గ్రామశబ్దమున జాతిసముదాయము నిరూపిత మగుచున్నది. ఏదేని యొక యంశములో న్యూన స్వరతయు నుండవచ్చును. అయినను సముదాయపూర్ణత కెట్టి హానియు లేదు. కావున నిచటి నిగూఢరమార్థము నిల్లు వ్యాఖ్యానించుట హృదయగ్రాహిగా నుండును.

షడ్జ మధ్యమ గ్రామములు రెండును విచిత్ర సన్నివేశములు కలవి. తదాలంబనమున సుందరతమములై సంపూర్ణ స్వర సముదాయమున శోభించును. ఇట్టి వీని విభాగకల్పనమున పూర్ణాపూర్ణాది స్వర భేదము కల జాత్యంశకముల ప్రసూతి యున్నది. ఇట్లే పూర్ణవృత్తి వృత్త్యంగములు కల నాటకప్రకరణముల ననుసరించి వృత్తిన్యూనము అయిన రూపకభేదముల పరికల్పన మున్నది. నాటకము ప్రకరణము

incur in putting it down.¹ In the following February "divers worthy and well affected persons", zealous Puritans no doubt and sound imperialists, and manifestly possessed of a sharp eye to the main chance, approached the House of Commons with an attractive financial proposition. They pointed out that many millions of acres of land in Ireland had become liable to confiscation, and they said that a fund of £1,000,000 could easily be raised for "the reducing of the rebels", if two and a half million acres were assigned to subscribers. "This monstrous scheme of confiscation", in the words of Gardiner, "was received without a word of objection",² and a bill incorporating all of its provisions was duly passed and became law in March.³ This was one of the last enactments of the Long Parliament to which the King gave his assent, and he did so, in his own words, "without taking time to examine whether this course may not retard the reducing of that kingdom by exasperating the Rebels, and rendering them desperate of being received into grace if they shall return to their obedience."⁴ The King's action on the bill was superfluous from the point of view of Parliament, which had already assumed the power of legislating without his assent.⁵ The exasperation of the rebels was a fore-

¹ *The Journals of the House of Commons*, II, p. 330; Dunlop, Robert, *Ireland under the Commonwealth*, I, p. cxx.

² *History of England from the Accession of James I to the Outbreak of the Civil War*, new ed. (London, 1899), X, p. 173.

³ 16 Car. I, c. 33. The money subscribed was all to be used for the suppression of the Irish Rebellion, but as a matter of fact some of it was spent to support the Puritan Rebellion against the King in England. See Bagwell, Richard, *Ireland under the Stuarts and during the Interregnum*, II, p. 36.

⁴ Bellings, *op. cit.*, I, p. 261.

⁵ In 1642, before the outbreak of the Civil War in England, the Lords and Commons of the Long Parliament advanced the revolutionary claim that they had the right to enact laws without the personal approval of the King, and after Charles I had refused his assent to a bill that would have deprived him of the control of the militia, the Houses proceeded to pass the measure in the form of an ordinance. In a war of words that preceded the appeal to arms the legality of the Militia Ordinance was denied by the King and affirmed by Parliament, the latter asserting that the King's pleasure was exercised and declared in the High Court of Parliament "after a more eminent and obligatory manner" than it could be "by personal act or resolution of his own" and that

యపూర్వమా! యని రూపకాంతరము భావింపగోరును. నాటకాభాసమేని దర్శింప కాంక్షించును. అభినవ వస్తువృత్త కాతుకపరతంత్రుడై సముత్పాద్యవస్తుక మయిన ప్రకరణము భావించి వినేయుడు. కాదలచును. ధర్మాధికామములలో వినయము=శిక్షణ మభిలషించును. సర్వపురుషార్థము లందును వినయ మభిలషించును. అపవర్గమునను వినయ మతి యగును. ఇది యంతయు తదుపయోగి వ్యాపారాశ్రయణముతో నున్నప్పుడు సర్వవ్యాపారాక్షిప్తమై పూర్ణవృత్తిక మయినప్పుడును సంగత మగును. నాటక మొకప్పుడు ద్వివృత్తికము త్రివృత్తికము కావచ్చును. అట్లు కాక రూపాంతరముననె యున్నచో నది యాభాసప్రాయ మగును. ఒక్కొక్కచో కైశికీ విహీనత యున్నను శృంగారయోగము సంభవించుట సమవకారమున నుండనె యున్నది.

కావ్యబంధవికల్పనము

నాటకప్రకరణములు రెండును పూర్ణవృత్తికములు కాగా విశేషము లే నందున భేదమె యుండ దనుకొన గూడదు. వీధ్యాదులన్నియు కైశికీహీనము లయినను వానిలో మిథోవిశేషము వానికి భేదము సంపాదించుచున్నది. అట్లే యిందును భేదకాంశ మున్నది. అది విశేషలక్షణముచే విశదము కాగలదు. ఇక నిటుపై కావ్యబంధవికల్పనము నిరూపించుట సముచితము. కావ్యమున బంధనము పరస్పరాశ్రయ సంబంధమున నేకవాక్యతాకరణ సంబంధ ముండుట. విశేషలక్షణమున దాని వికల్పనము నిరూపిత మగును. నాటకము ప్రకరణము కన్న ప్రధానము. కల్పనావస్తుసంభావనము ప్రసిద్ధ్యుపజీవనముతో నుండును. ఇట్లే యందరి యనుభవము, ఉత్పేక్ష, యనునదియు ప్రమాణసమాగతము లయిన వస్తువులందే వ్యాపించును. స్వతంత్ర యోజనామాత్రమున నది యట్లు ప్రసరించును. “షడ్గతహస్తి యాకాశాన పరుగిడుచున్నది.” అనుటలో నిది సంభావ్యము.

నాటకతత్వము

౩౮౧. ప్రఖ్యాతవస్తువిషయం ప్రఖ్యాతేదాత్తనాయకం చైవ
రాజద్విపంశ్యచరితం తదైవ దివ్యాశ్రయోపేతం

౩౮౨. నానావిభూతిభిర్యుత మృద్ధివిలాసాదిభి ర్గుణైశ్చైవ
అంకప్రవేశకావ్యం భవతి హి తన్నాటకం నామ

౩౮౩. స్మృతీనాం తచ్ఛరితం నానారసభావ చ్ఛేదతం బహుధా
సుఖదుఃఖోత్పత్తికృతం భవతి హి తన్నాటకం నామ

దశరూపకములలో ముఖ్యమయిన నాటకతత్వ మిందు గలదు. తత్వప్రకాశమునకై యిందు పదియంశము లున్నవి. తత్వ విస్తరము స్పష్టగోచర మగుటకై యీ యర్థసారము గుర్తింప దగును.

౧. వస్తువు ప్రఖ్యాతముగా నుండవలెను.

౨. నాయకుడుదాత్తుడు ప్రసిద్ధుడు కావలెను.

౩. రాజుని వంశచరితము వర్ణితము కావలెను.

౪. తదంగముగా దివ్యాశ్రయము కావచ్చును.

౫. నానావిధవిభూతులు కూడి యుండవలెను.

౬. సంపత్సమృద్ధివిలాసాదులు గుణములు నుండవలెను.

౭. అంకములతో ప్రవేశకములతో నుండవలెను.

౮. రాజులచరిత వర్ణన ముండ దగును.

౯. నానారసభావ చేష్టితము లుండ దగును.

౧౦. బహుధా సుఖదుఃఖముల యుత్పత్తి కలది కావలెను.

నాటకము పురాణేతిహాసములందు ప్రమాణప్రసిద్ధ మయిన వస్తుప్రదర్శకముగా నుండుట సముచితము. ప్రఖ్యాతము లయిన భారతాదు లందున్న వస్తువును నాటకము విషయము చేసికొనును. భారతాదులలో గూడ కొంత యప్రసిద్ధవస్తు వుండునని తన్నిరాకరణమునకై ప్రఖ్యాతోదాత్తనాయకముగా నిది యుండుట సముచితమని శ్రీశంకుకు డనుటను మా యుపాధ్యాయు లంగీకరింపరు. ప్రఖ్యాతవస్తువు విషయముగా నుండుట యను సంశయమున నె యిది గతార్థము. త్రివిధప్రసిద్ధిచే వస్తువునకు ప్రసిద్ధత్వము కలుగును. ఈతడు ఈ విధముగా ఈ దేశమున నాచరించె నన్నది తద్రూపము. అట్లు ప్రకర్షముగా ఖ్యాతవస్తువె నాటకమున విషయము. చక్రవర్తి యయినను వత్సరాజు కాశాంబీవ్యతిరిక్త మయిన విషయమున

కార్యాంతరము లేకుండగనే సంచరించినట్లు నిరంతర నిర్వృణము వైరస్య మాపాదించును. అట్టి యప్పుడు ప్రసిద్ధిఖండితమై ప్రతీతి విఘాతము కలుగును. కాగా రసచర్వణ మన్న కథయే కలుగదు. రాజప్రసిద్ధి యొకటి. విషయప్రసిద్ధి రెండు. ప్రఖ్యాతోదాత్తనాయకత మూడు. ఉదాత్తత వీరరసయోగ్యతా సూచకము. కావున ధీరలలిత ధీరప్రకాంత ధీరోద్ధత ధీరోదాత్తులను నలుగురు నాయకులు సంగృహీతు లగుదురు. ప్రఖ్యాత మయిన వస్తువులు ఋషితుల్యులయిన రాజుల వంశసాధుభావముతో నుండవలెను, దేవచరితము ప్రఖ్యాత మయినను నాటకమున ముఖ్యముగ నిబంధింప దగదు. దేవచరితము వరప్రభావాది బహులముగా నుండుటచే నుపాయోపదేశమునకు యోగ్యము కాదు. దేవచరితము ముఖ్యముగా నిబంధింప దగదు. వరప్రభావముల బహులము కల చరితమును నిబంధింప దగదు. ఈ రెండును సముచితోపాయమును నిర్దేశింపవు. ఈ యంశము మూలమున లేదు గాని ఫలబలమున గలిగిన ప్రతిషేధముగా గుర్తింప వలెను. రాజన్వి = ఋషివంటిరాజు. ఆర్షజీవనము కల రాజు. తద్వంశమున సాధుచరితమును వంశ్యచరిత మనవచ్చును. సర్వథా దేవచరిత మవర్ణనీయము కాదు. ఒకప్పుడు దేవచరితము నొకవిధముగ వర్ణింప వచ్చును. పతాకా ప్రకరీ నాయకాది రూపముగా దేవచరితము కూర్పవచ్చును. అట్టి యముఖ్యకథాభాగము దివ్యాశ్రయమున నుండ వచ్చును. ఇట్లుండుటయే యంగీకార్యము. “ఉపేతం ఉపగమః అంగీకరణం” అని యుపేతార్థము. నాగానంద నాటకమున నీ యంశమును భావింపవచ్చును. పూర్ణకరుణా నిర్భరయయిన భగవతి దేవి, మలయవతికి సాక్షాత్కరించినది. అది చూడగా నిట్లు వ్యుత్పత్తి భావుకులకు భాసించును. “నిరంతర భక్తి భావితాంతరంగుల కీ విధముగా దేవతలు ప్రసన్న లగుదురు. కావున దేవతారాధన పురస్కరముగ నుపాయానుష్ఠానము సముచితముగ నొనర్పదగును.” అని. ఇట్లు దేవతాచరిత మముఖ్యముగ వర్ణించుటయే యుక్తము. అట్లు కాక దేవతాచరితము ముఖ్యముగనే వర్ణితమగుట యభీష్ట మయినచో విప్రలంభము కరుణ మద్భుతము భయానకము లను రసములకు సముచితముగ గూడ తచ్చరితము

వర్ణ్యమాన మగునేని యా దేవతాచరితము కూడ మానుషచరితము గనె సంపన్న మగును. ఇంకను దేవతల నచిత్తముగ నిబంధించి నట్లగును. ఇది యంతయు ప్రసిద్ధివిఘాతకము. దేవతల కట్టి వాని నిబంధనము ప్రసిద్ధము కాదు. విప్రలంభాదులు లేకున్న విచిత్రతయే యావిర్భవింపదు. రంజన మంతట విచిత్రతాప్రమాణ మని సచేతః ప్రమాణము. కావుననే దేవచరితమునందు హృదయసంవాదమును దుర్లభము. దేవులకు దుఃఖము లేదు. వా రేకాంతసుఖులు. దుఃఖమె యున్నచో తత్ప్రతీకారోపాయములో వ్యవస్థాపన ముండును. దివ్యనాయక రాజుని చరితములో నుండునేని యవిరుద్ధము గనె తన్నిబంధన మావశ్యకము. కాళిదాసు నిక్రమోర్వశీయములో నూర్వశి విక్రమచరితావిరుద్ధముగ నిబద్ధ యయినది. నిక్రమ(పురూర పుడు)నాయకచరితముననె యూర్వశీవృత్త మాక్షిప్తమై యవభాసించినది. డిమాదిరూపకములలో దివ్యులు నాయకులయి నప్పుడు నివే దింపవలసిన యభిప్రాయమును నివేదిం చెదము.

నాటకమున నిబంధనములో నుండు ప్రసిద్ధిత్రయ యుక్త మయిన వస్తు వఫలము కాదు. అట్టిదది తగిన వ్యుత్పత్తిసంధానము నకై సమర్థ మగును. అదియె నానావిభూతి సంయుక్తతచే నిరూపిత మగును. ధర్మాధికామమోక్ష విభవములు ఫలభూతమలై విచిత్ర రూపముగా నుండును. అట్టివానితో నాటకము సంయుక్తము కా వలెను. అనంతవిభూతు లందును అర్థకామములు సర్వజనాభిలషణీయములు. తద్బాహుల్యమును నాటకములో నిదర్శించుట యుచి తమె యగును. అదియె బుద్ధివిలాసాదులచే గూడికొనుటచే సూచితము. బుద్ధి యర్థసమృద్ధి రాజ్యాదినమృద్ధి. విలాసమున కామము లక్షిత మగును. ఆదిశేబ్దము ప్రధానవాచి. అర్థకామ ప్రధానము లయిన ఫలసంపత్తులతో గూడుకొనవలె నని భావము. “రాజు సర్వ రాజ్యమును బ్రాహ్మణుల కిచ్చి వానప్రస్థము గ్రహింపవలెను” అనెడు ఫలమును నిబంధింపరాదు. అట్లు నిబంధించినచో భావుకుల ప్రతీతి విరసీకృత మగును. లోకమంతట బహులముగా నిట్టి ఫలమును చూచి యనుభవించియె యుండును కదా! నాటకములో నంతట గుణము

లనె నిబంధింప వలెను. అప్రధానభూతము లయిన చేష్టితములను వర్ణింపరాదు. వానిని హేయములుగా భావింపవలెను. ప్రధానము లయిన చేష్టితములె యంతట నుపాదేయములు. ప్రతిసాయకగతము లయిన గుణములను వర్ణింపవలసి యున్నప్పుడు వాని సహాయప్రధాన ములుగా వర్ణింపవలెను. ప్రతిపక్షనాయకుని గుణములు పూర్వపక్ష స్థానియములై ప్రతిక్షేపార్థములుగా నుండును. తత్ప్రతిక్షేపమున సిద్ధాంతకల్ప మయిన నాయకచరితమునకు సముచిత మయిన నిర్వాహము కలుగును. జనపదకోశాది సంపత్తిసమృద్ధియు గలుగును. కౌముదీమహోత్సవాదులు విలాసములని సంధివిగ్రహోదులు గుణములని వ్యాఖ్యానించుట ముదారాక్షసనాటకమునకు సంబంధించిన చాణక్య శాస్త్రు పరిచయవేదనమాత్రఫలక మగును. నస్తుశబ్దమున రాజస్థి వంశ్య చరితశబ్దమున సర్వవిధార్థరాశియు సంగృహీతమె యయిపదికదా!

అంకము

ఇంకను నాటకమన్న రూపకము అంకప్రవేశకములతో నుండవలెను. అవాంతరవస్తుసమాప్తిలోవిశ్రాంతికై వినివిష్టములగు విచ్ఛేదములె యంకములు. నిమిత్తబలమున నప్రత్యక్షదృష్టము లయిన చేష్టితములను ప్రవేశకము లావేదించును. ఇట్టి యంకప్రవేశకములతో నాటక మాధ్యము కావలెను. ఇట్లేవంవిధ విశేషవిశిష్టమగుట వలననే నాటకమను నామము కలిగినది. వ్యుత్పాద్యు లయిన నృపతులకు సంబంధించిన చరిత మిందుండును. నృపచేష్టితము కలయిది నృపులకు ప్రహ్లిభావదాయక మగును. హృదయానుప్రవేశమున రంజన ముల్లాసన మిచ్చి యుపాయవ్యుత్పత్తి పరిఘట్టిత మయిన చేష్టితముచే హృదయమును శరీరమును సర్తింప జేయును. కావుననే యిది నాటక మయినది. నాటకీయార్థము పురాణాద్యుపనిబద్ధ మయినను హృదయభావకమై భావింప జేయుచున్నది. బహుప్రకారము లయిన రసభావచేష్టితము లిందున్నవి. ఇవి సంభావింప జేయగలవు. సంభావసంపాదకములు నటవ్యాపారాత్మకము లయిన యభినయములు ప్రహ్లిభావ మాపాదించి హృద్యతమ రసాస్వాద మనెడు సూచీ ద్వారాప్రవేశమున కర్తవ్యమను సూత్రసమారోహము పొంది,

హృదయ మనెడు రోహణపర్వత ప్రరూఢము లయిన శౌర్యాది ధర్మము లనెడు రత్నముల గ్రధించును. రసాస్వాదము కర్తవ్యము హృదయరూఢ శౌర్యాదిధర్మగ్రధన మను ప్రక్రియల నభినయద్వారమున నాటక మాపాదింప గలదు. ఈ యంశ మిదివరలో నిరుక్త ప్రాయమె. నృపతిచరితమె యాస్వాద్య మగును గాని దేవచరిత మాస్వాద్యము కాదనుటలో నిది హేతువు. ఉపాయవైచిత్ర్యము మొదలుగా గల బహుప్రకారము లయిన సుఖదుఃఖోత్పత్తుల సంపాదనము నృపతిచరితమునందుండును గాని దేవచరితము నందుండదు. అందుననె వైరస్య మాపాదించు ప్రతీతివిఘాతము సంభవించును. ఇట్టి దానిని నాటకమున నిబంధింపరాదు. కాననే వర్తమానరాజచరితము కూడ వర్ణనీయము కాదు. అం దెంతగా నన్యారోపము కావించినను విపరీతప్రసిద్ధిచే నది బాధిత మగును. ఎంతటి యారోపాభ్యుహ మున్న సకించిత్కర మగును. ఈ యంశప్రతిబోధనమునకె ప్రకర్షద్యోతక మయిన ప్రఖ్యాతగ్రహణము మఱల మఱల జేయవలసి వచ్చినది. వేదము శాస్త్రము నాటకము కాదు. అందు నియోగము ననె పురుషుడు ప్రవర్తితు డగును కాని ఫలోత్పత్తిచే ప్రవర్తితుడు కాడు. ఫలప్రాధాన్య పక్షమున గూడ నచట సందేహ మున్నది. సందిహాను డెట్లు ప్రవర్తించును ! ఇట్లే పురాణాదు లందును గ్రహింపవలెను. పురాణము పురాణమే. నాటకము కాదు. ఇందలి సుఖదుఃఖోత్పత్తి చిరవిలంబితప్రతీతిసిద్ధమై బాధోదయము సహింపనిదై ప్రత్యక్షాయమాణమై భాసించును. ఈ వాక్యమున నిది నిరూపిత ప్రాయము. సర్వరూపకముల యర్థము హృదయప్రవిష్టమై వినేయులను వినీతులను జేయగలదు. కావుననె నాటకశబ్దము సర్వరూపక సామాన్యవచన మైనది. ఇట్లే నాటకశబ్ద మా యా స్థానము లందు ప్రయుక్త మయినది. కాగా రాజు లవశ్యవృత్త్యాదులు. వారి వృత్తపత్తి ద్వారమున విశ్వమంతయు వృత్తపన్న మగును. కావున రాజహృదయ సంవాదసంపాదన యోగ్య మయిన రాజచరితప్రదర్శనమున ప్రధానముగా ప్రధానార్థమున ప్రజలు వృత్తాప్దితులు కాగలరు. అమాత్యాదు లందఱు రాజానుయాయులుగ రాజకథాంగముగ నిరూపితు లగుదురు, అమాత్యాదులు ప్రయోగమున నుండును.

కాని యప్రధానముగ నుండును. సముద్దకములో గగనము వలె నున్నట్లుండును. అమాత్యాదులు ప్రయోగమునకు వ్యుత్పాదకులు ప్రయోగము వ్యుత్పాద్యము. యథోచితముగా నాటకప్రయోగము వ్యుత్పాదక వ్యుత్పాద్యభావముచే ప్రధానపురుషార్థమున ప్రధానముగ వినేయులకు వేద్యవేదనమున వ్యుత్పత్తి నాధానించును. కావున నె యిది నాటకప్రఖ్య పొందినది.

శ్రీశంకుకు డిట్లు వ్యాఖ్యానించెను. “నృపతీనాం యచ్ఛ రితం” అనుచోట నున్న “నృపతీనాం” అనెడు షష్ఠీబహువచనమున నీ యర్థము లభించును. విజిగీషువు శత్రువు మధ్యస్థుడు ఉదాసీనుడు మిత్రుడు మిత్రమిత్రుడు అను వారందరు నృపతులు. వీరి చరితము నిబంధనీయము. ఇది బహువచనార్థము.” కొందరిట్లునిరి. “రాజుని వంశప్రభవు లయిన రాజులు మొదట నిర్దిష్టులు. ఇచటి నృపతులు చంద్రగుప్త బిందుసారాదులును కావచ్చును.” అని. ఈ యర్థ ద్వయము మొదటి యార్య యందే సంగృహీతము. కాన ప్రథమ వ్యాఖ్యాతమె యుక్తార్థము.

ఇచట మరికొందరు మరియొకవిధముగా ననిరి. “దేవులు ధీరోద్ధ తులు. నృపతులు ధీరలలితులు. సేనాపతి యమాత్యుడు ధీరోదా త్తులు. బ్రాహ్మణులు వణిజులు ధీరప్రశాంతులు- అనెడు భరతవచ నము ననుసరించి పర్యాలోచన మొనర్పగా దేవతలకు నాటకనాయ కత్వ ముపపన్నము కాదు. ధీరలలితుడొక్కడె నాటకనాయకుడు కా దగును.” అని. ఈ వ్యాఖ్యార్థ మయుక్తము. జనకాదులు కాని రామాదులు కాని ధీరలలితులు కారు. వారు ధీరోదాత్తులు. వారి చరితనిబంధనము నాటకము లం దున్నది. వారు నాయకులుగ నున్నారు. “ధీరోదాత్తం జయతి చరితం రామనామ్నశ్చ విష్ణోః” అని పెద్దలనిరి. రాజులకే ధీరలలిత్వము వర్ణింప వలెను. ఇతరులకు వర్ణింప రాదు. సేనాపత్యమాత్యులకు ధీరోదాత్తత్వమె నిరూపింప వలెను. దేవులకు ధీరోద్ధతత్వమె వర్ణింపవలెను. ద్విజాతులకు ధీర ప్రశాంతత్వమె యుక్తమును భరతవతీత మున్నదందురు కాబోలును!

will and pleasure of a Parliament, wherein neither Lords, Knights, nor burgesses of this kingdom have place or vote, and which vowed the destruction of all or most of this nation, and unwarrantably assumed the power to dispose of their estates, . . . To draw this into any debate or question might prove of most dangerous consequence to this nation, and yet a declaration of the Parliament here, and an act as in the Proposition is set down, is humbly desired, in regard his Majesty was drawn to give the royall assent to the Acts of subscription.¹

The subsequent course of negotiations between Ormonde and the Confederation makes it clear that on the issue of Irish legislative independence the King did not dissent in principle from the opinion of the Confederates, and that he was quite willing to have the Lords and Commons at Dublin embody this view in resolutions of their own. His objection to a declaratory act was based on considerations of expediency; he believed that his assent to such an act would injure his cause in England.² The Confederates eventually yielded on the point of a declaratory act, and in the articles of peace agreed upon by Ormonde and the General Assembly in January, 1649, it was provided "that as for and concerning the independency of the parliament of Ireland of the parliament of England, his majesty will leave both houses of parliament in this kingdome to make such declaration therein as shall be agreeable to the lawes of the kingdome of Ireland."³

But Anglo-Irish relations were not to be adjusted by parliamentary resolutions. In August, 1649, Cromwell landed in Dublin. *Inter arma silent leges.*

In April, 1644, while negotiations were in progress between the King and the Irish Confederates, an anonymous book in manuscript was brought to the attention of the Irish House of Lords and referred by them to the House of Commons with a view to holding a conference upon it. After it had been read in the Commons the House went into committee to discuss it,

¹ Bellings, *op. cit.*, III, pp. 310-311.

² *Ibid.*, IV, p. 247; V, p. 97.

³ *Ibid.*, VII, p. 194.

గమము లనెడు నాలుగవస్థ లందును నిర్మాణము సమూచితము. ఈరీతి ననుసరించి యయిదంకము లుండవలయుట ముఖ్యకల్పము.

ఇట్లయిదంకము లుండవలె నన్నట్లయినది. నాటకము పంచాంకన్యూన మగుట కాని పంచాంకాధిక మగుట కాని తగదన్న నిర్బంధము లేదు. నాట్యతత్వజ్ఞులగు వారీ దిశానుసరణమున వేరు విధమున గూడ నిర్మింప వచ్చును. నాటకము ప్రారంభము నుండి తుదివరకు ప్రధానమె యగును. కార్యానుకూల మయిన యవస్థ కుపక్రమ ముపసంహార మను సవస్థద్వయోపేక్షమున రెండంకములు నితరావస్థల కొక్కొక్కయంకము ననెడు నియమాంగీకారమున నీ యయిదంకములు సంగతములు. ప్రారంభావస్థ కంకద్వయ మేర్పరచి నచో నితరములకు నాలుగు కాగా మొత్త మారంకములు సిద్ధము లగును. ఉపక్రమమున వలె నుపసంహారమున నంకద్వయము కూర్చి నచో యత్ప్రప్రాప్త్యాశా పతాకల కొక్కొక్క యంకము కాగా నేడంక ములు కలుగును. అన్ని యవస్థల కుపక్రమోపసంహారావస్థా ద్వయ యోగమున రెండు రెండంకములు కూర్చిన పదియంకములు కలుగును. ప్రాప్త్యాశ కొక యంకమునే కూర్చిన తొమ్మిది యంకములు, యత్నావస్థకు నొకే యంకము కాగా నెనిమిదియంకములు నిష్పన్నము లగును. ఇట్టి విధ మయిన యంకనిష్పత్తి యితివృత్తములోని యంగాంగిభావ సమీక్షా విశేషమున కలుగును. అంతట నొకేవిధ మున నుండదు. ఒక యవస్థను ప్రధానమొనరించి నిబంధించినపుడు అవస్థాంతరమున మిశ్రీకరించి నిబంధించినపుడును భిన్నభిన్న భేదము లేర్పడును. ఇట్టి రీతుల యవలంబనముననే నాటిక న్యూనాంక మగుచున్నది. ఈ యంశమంతయు కారికలోని “తు” శబ్దమున “తత్వ” శబ్దమున దర్శిత మగుచున్నది. అవస్థా బిందు కార్య పదము లిందు పారిభాషికములు. వీని స్వరూపము విశేషము కాగలదు. నాట్య తత్వజ్ఞు లీ విధముగా నన్యథాయోజనము చేయుటలో సంకాభివృద్ధి కలుగుచున్నది. ఈ యభివృద్ధియే గుణాన్వితరీతి.

అంక నిర్వచనము

అంక మను పదసంకేతము కలుగుటను రెండవ యార్వ నిరూ

పించును. అంకమనునది రూఢి సూచించును. భావములు రసము లర్థములను ప్రరోహింప జేయగలవు. అధిరోహింప జేయగలవు. ఇట్లు నానావిధానయుక్త మగుటచే నంక మంక మయినది. ఇది యార్యాసామాన్యార్థము. ఇక నిది విశేషార్థము. అంకమనునది లక్షణమున రూఢ మగు శబ్దము. ఇది యన్యవ్యవచ్ఛేదము సంపాదించు లక్షణము. నాట్యాత్మక రూపకమున కిది నానాత్వమూపాదించును. అన్యభేదమును గూడ నిరూపించును. ఇతరము లభినేయములు కావు. ఇది యభినేయము. అభినేయమునందలి యేకదేశము రసభావోపలక్షితము లయిన యర్థముల ప్రరోహింప జేయును. హృదయసంవాద సాధారణతాకరణమున స్వసంపేదనమును ప్రత్యక్ష మొనర్చి యభినోహణ మిచ్చును. బీజ మంకురాకారమును ప్రరోహము పొందినట్లు రసాకారోదయ ప్రరోహ ముదయించును. ఈ రసప్రరోహ మభినేయరూపకాంశములచే సంపాదిత మగును. అందుచే నభినేయముల కన్న భేదము కలదగును. అభినేయరూపకమునకు లక్షణ మగును. ఇది యంతయు నంకశబ్దమున కన్వర్థమయినవ్యాఖ్య.

అర్యలోని రూఢిశబ్ద స్థలమున గూఢశబ్దపాఠము నంగీకరించి భట్టలోల్లటాదు లిట్లనిరి. భావములచే రసములచే గూఢము ఛన్నము వ్యాప్తమయిన యర్థము యదృచ్ఛాసిద్ధ మయిన అంకశబ్దమున చెప్పదగి యున్నది. అని. మరికొంద రిట్లనిరి. రూఢి=రోహణము. ఉత్సంగము. ఉత్సంగ మారోహించిన విధమున నారోహణ సంబంధ ముండుటచే నంకవ్యవహారము కలిగినది. ఈ యంశము నాటకాంశము. శృంగారాది రసములచే విభావానుభావ వ్యభిచారిరూపము లయిన యర్థములు, భావపదమున జెప్పవగిన విభావాదులచే యథానుకూలముగా భావాద్యర్థములు హృదయారోపితము లగును. హృదయ మా యర్థముల వహించును. ఇట్టి యంకము నానాప్రకారము లయిన యర్థములతో గూడుకొనును అని. ఇట్టి భావముల ప్రకటన మంతయు అజినారూఢ రత్నప్రాయముగ నుండును. మేము నిరూపించిన యర్థమే సంగతము.

అంకస్వరూపము

మూడవ యార్థ స్వరూపము నిరూపించును. అర్థసమాప్తి, బీజసంహారము, బిందులగన మున్నచో నంక మని సదావగతి సముచితము. ప్రారంభాద్యవస్థాత్మక మయిన యర్థమునకు పరిసమాప్తి యున్నచో నంక మగును. అవస్థ యంకమున నసమాప్త మయినను బీజానంహరణము యథానుకూలముగా సంధిభేదమున సముచితమై యుండు నేని యప్పుడంకచ్ఛేదము యుక్తమై యగును. బీజసంహారమే బీజసంహరణము. బీజార్థమునకు సంబంధించిన దశావిశేషములు కొన్ని యున్నవి. అవి యన్నియు సంహార పద వాచ్యములు. ఉత్పత్తి యుద్ధాటన ముద్భేదము గర్భనిచ్ఛేదము ఫలసమానయన మని ముఖ్యతముఖాదిసంఘటనలో యథాక్రమముగా నిరూపింపదగిన బీజము యొక్కదశావిశేషములు. ఇవి యన్నియు సంహారములై, అంకవిచ్ఛేదమున్న నర్థవిచ్ఛేద ముండరాదు. తదర్థమై యవలగ్న బిందుకముగా నంకమును కూర్చవలెను. బిందు వవలగ్న మగుట యనగా స్పష్టసంబంధము కలదగుట యని భావము. తాపసవత్స, రాజములో తృతీయాంకసమాప్తిలో నిట్లున్నది.

“ఆదౌ మానపరిగ్రహేణ గురుణా దూరం సమారోపితాం
పశ్చాత్తాపభరేణ తానవకృతా నీతాం పరం లాఘవం
ఉత్సంగాంతరవర్తినీ మనుగమా త్సంపిండితాంగీమిమాం
సర్వాంగప్రణయప్రియామిన తరుచ్ఛాయాం సమాలంబతే”

ఇది వత్సరాజవచనము. పరిణయాభ్యుపగమము ననుసంధానము చేయు పద్మావతి ప్రాప్తిసంభవ మనెడు తృతీయావస్థను చతుర్థాంకము ప్రదర్శించుచున్నది. ఇందు బిందు నాయోజిత మయినది.

రమ్యభావస్పందము కల పై పద్యము నీ విధముగా భావింపవచ్చును. దీనిలో మూడువిధము లయిన భావము లున్నవి.

౧. వృక్షచ్ఛాయ యదయసమయమున నధికప్రమాణము కలిగి యుండుటచే దూరముగా వ్యాపించి పొడవుగా నున్నది. అనంత గము తాప మధిక మొదలించు సమయములో నీడ పొట్టిదై లఘు

రూపము పొందినది. పిమ్మట దగ్గరగా నుత్సంగాంతరమున సంచరించినది. అనంతరము ముద్దకట్టిన విధముగ నొకచో గుమికూడినది. అనంతరము సర్వాంగప్రణయము పొందినది.

౨. ప్రణయకుపిత ప్రియురాలు మొదట సమధికకోపమున దూరమేగినది. పిమ్మట పశ్చాత్తాపమున కృశించి తేలికయయినది. అనంతర మనుసరింపగా నుత్సంగము చేరినది. సర్వావయవ కుంచిత యయినది. సర్వాంగ ప్రణయప్రియ యయినది.

౩. రూపకమునందు ఫలసిద్ధికై సమర్థమయిన కార్యావస్థ ప్రథమసంధిలో సంధిసంధ్యంగప్రమాణ నియమానుసారమున దూరఫలజనకముగా నిరూపిత మగును. అనంతరము రెండవసంధిలో ప్రతిక్షేపకృతమయిన ప్రతిఘటనభరముచే కార్యము పొంది లఘుస్వభావక మగును. మూడవసంధిలో ననుగమ వశమున సమీపసంచారము పొందును. చతుర్థసంధిలో సమాహారయుక్తిచే ప్రతిఘటనములు పరాహతములు కాగా నేకార్థప్రవణత్వమున సమూహీకృత మగును. తుద కయిదవసంధిలో సర్వాంగశోభాసంబంధము కలదై ఫలాలంబనముతో నుండును.

ఇట్లే యర్థముల ప్రతిభాన మంతయు నభివ్యంగ్యసారము. ఇట్లు నాటకీయావస్థాప్రకాశము కల సన్నివేశరమ్యార్థములు ముద్రారాక్షసాదులందు సుశ్లిష్టములుగా నున్నవి.

అంక త్రివిధత

ఇట్లంకస్వరూప మిందు నిరూపితమయినదని చిరంతనులు సంభావించిరి. కేవల మిది స్వరూపనిరూపణపరమే యని భావించుటలో విశేషము కానరాదు. మొదటి కారికలో నిరూపితము కాని యంశ మిందధిక మేమి లక్షణాభిహితమయినది? ఆ యర్థమే రూపాంతరాభిహితమన్నచో పునరుక్తమే యగును. కాన నిచటి యర్థతత్వము నీ విధముగా గుర్తించుట సముచితము. అంకస్వరూపము “అస్యావస్థోపేతం” అను మొదటి కారికయందే నిరూపితము. “అంక ఇతి రూఢిశబ్దః” అను కారికలో నామనిర్వచనము దర్శిత

మయినది. ఈ మూడవ యార్వ యంకమునకు సంబంధించిన త్రివిధ త్వమును సూచించుచున్నది. కోహలు డిట్లనెను. అంకిము మూడు విధములు. చూడ, అంకావతారము, అంకముఖము నని. సూత వండులు బహ్వర్థములతో నన్వేషితములు మొనరించుట “చూడ” యగును. అంకాంతరమున నంకయోగ “మంకావతార” మగును. స్త్రీ కాని పురుషుడు కాని యంకమునకు సంబంధించిన విశిష్టముఖము నుపక్షిప్తము చేసినచో నది “యంకముఖ” మగును. అని. ఇం దొక యర్థ మనభిసంధాన పూర్వకముగనే సంప్రాప్త మగుట యన్న చూడాభేదమే దర్శిత మయినది.

రత్నావలిలో నైతాలికపాతమున ప్రకృతమున కుపయోగించు నర్థమున్నది. సాగరికానురాగము తత్రవత్సభిజ్ఞామూలకమే కదా! అప్పుడు- “అయం స రాజా ఉదయనః”- అని సాగరిక తలచినది. వసంతక్రీడాదికము సర్వము దీనికై నిరూపిత మయినది. ఈ యంశమే శయ్యాచిత్రఫలకాదికృత మయిన రాజానురాగమునకు మూలము కావున చూలిక యనినారు. కాన చూలికాంకము ప్రథమము, ఏ యంకమున సర్వాంకముల బీజసంహారము అనగా సమ్మిలిత మయిన ప్రాప్తి యుండునో యది యవతారాంకము. రత్నావలిలో ద్వితీయాంక మిట్టిదే. అచట “ఇట్టికన్యక కిట్టి వరు నం దభిలాష యుక్తము” అని ప్రకృతమే సర్వము వర్ణిత మయినది.

అనుసంధాన మాత్రప్రాణముగా తదంశమున కుపయోగించు నట్లు వృత్తాంతము నిరూపిత మగునేని శ్లిష్ట మయిన యంకముఖ మగును. రత్నావలిలో తృతీయాంకమున నింద్రజాల వృత్తాంతము నిరూపిత మగుట దీని యుదాహరణము. చూలికాంకమున తదభిసంధానముండదు. ఇందు యాగంధరాయణాదులకు తదభిసంధాన మున్నది. కాగా నిది యిచటి సంక్షేపార్థము. అంకమున వర్ణింపదగిన వస్తువు రెండువిధములు. ప్రధానము మొదటిది. తదుపయోగి రెండవది. తదుపయోగి వస్తువును నొకచో దైవవశమున నుపయోగించునది యగును. వేరోకచో నభిసంధిబలమున నుపయోగించునది యగును. కాగా సంకార్యము త్రివిధ మయినది. ఈ సంకార్య మొకప్పుడొకే

యంకమున మిశ్రభావమున గూడ నిబద్ధ మగుట కలదు. కాన నంక భేదము లయిన చూలికాంకముఖములకు ప్రధానార్థస్వరూపు లేదని గ్రహింప దగును.

302. యే నాయకా నిగదితాస్తేషాం ప్రత్యక్షచరిత సంభోగః

నానాదృష్టాపేతః

కార్యస్త్యం కోఽవికృష్టస్తు

ప్రవేశకద్వారమున గూడ ముఖ్యచరితమును సూచ్యనిరూపితము కావచ్చు ననెడు శంకావారణముగ నీ యర్థము సంభావనీయము. ధీరోదాత్తాదు లయిన విజిగీషు తన్నిత్ర ప్రభృతు లయిన నాయకులు ప్రతినాయకులును నాటకమున నుందురు కదా! వారి చరితము తదుపాయానుష్ఠానము తత్సంభోగ మనగా; సంబంధము ప్రత్యక్షసన్నిహితము కావలెను. సాక్షాద్దృశ్యమానము కావలెను. గాని సూచ్యమానము కారాదు. అంక మీ విధముగ నె యుండవలెను. “నయతి పాప్రొత్తీతి, వృత్తం ఫలం వా నాయకః” వృత్తము ఫలము పొందు నాతడు నాయకు డని భావము. నాయక వృత్తి ప్రతిచరితప్రత్యక్షముగా నుండ వలెను. సంభోగప్రత్యక్షత్వము లేకున్నచో ప్రేక్షకులకు కేవలము వారి క్లేశమే గోచరించును. సామాజికునకు వైరస్య ముదయించును. “ఇంతటి యీ కష్ట మంతయు నేల ?” యనిపించును. సహృదయసామాజికుడు నిస్సృఖుడు కారాదు. అంకము నానాప్రకారావస్థా సముపేతము కావలెను. ప్రతినాయకగతము లయిన నానాప్రకారావస్థలు చరితసంభోగములుపాదేయములు కావు. అవి యవిషయ ప్రవృత్తములు కావున హేయావస్థలె యగును. నాయకగతములుగా నుండునవి తద్వైపరీత్యమున నుపాదేయావస్థ లగును. ఇట్లే యా శబ్దార్థమును గుర్తించునది. అంక మవికృష్ట మదీర్ఘముగా నుండుట రమ్యము. దీర్ఘ మయినచో ప్రయోక్త ప్రేక్షకులకు భేద మొదవించును.

303. నాయక దేవీ గురుజన పురోహితామాత్య సార్వభౌమానాం

నైకరసాంతరవిదితో హ్యంక ఇతి స జేదితవృత్తు.

ఇంతవరకు ప్రధానవర్ణనీయ వృత్తము నిరూపిత మయినది. తదుపయోగి వృత్త దిశాదర్శన మిందు నిరూపిత మగును. అంకమున

నాయకాదులు విచిత్రసనికేషయుక్తులు కావలెనని యార్యాసారము. నాయకులు ముఖ్యనాయకులు పతాకానాయకులు కావచ్చును. దేవీ జనము మహాదేవి దేవి భోగిని స్థాపిత మొదలగువారు. మాతృ పితృ భ్రాతృచార్యాదులు గురుజనులు. పురోహితు లమాత్యులు. ఇందు స్వార్థవాహపదము సేనాపతివాచకము. ఇతివృత్తవశమున వచోక్తయి నను గావచ్చును. అంకము వీరి యధ్యాభిధాయకమై సంబంధించినది కావలెను. కావుననె యంకము నైకరసాంతరవిహితము, విచిత్రస విశేషయుక్తము. దేవీయోగమున శృంగారము నాయకయోగమున వీర మితరయోగమున నితరము నుండవలె నని యభ్యుహించునది. అనేకరసాంకిత మగుట వలనను అంక మను సంజ్ఞ కలిగినది. అంక మున కేవలము చరితసంభోగములె ప్రత్యక్షము లగుట కాక వేదాక రంజనాతిశయమును గలదు.

అంకమునందు శ్రోధప్రసాదశోకము లుండును. శాపకృతాన్ధ వివాశ ముండును. గర్భసంధి కల యంకవలలో శంకాభయత్రాసకృత మయిన విద్రవ ముండును. వివాహ ముండును. అద్భుతమునకు సంబంధించిన సంభవాభ్యుపగమములు ఉపక్రమము దర్శనము నిర్వాహము ఇంకనిట్టి రంజక వర్గ మన్నియు నంకమున ప్రత్యక్షము లగును. “అక్షజం జ్ఞానం ప్రతి గతాసీతి ప్రత్యక్షజాని” చక్షుర్లో చరము లగును. కేవల సయనేంద్రియ ప్రత్యక్షమె యిచట ప్రత్యక్ష శబ్దమున సూచిత మయినను అన్యేంద్రియవర్గమునకు ప్రత్యక్షత కలుగుటయు నున్నది. ఒకప్పుడు తత్వప్రత్యక్షమును గలుగును.

ప్రయోగ పరిమితి

అంకప్రయోగమున కాలపరిమాణము కలదు. ఆ పరిమితి సూచనమున కిది యావశ్యకము.

౩౮౯. ఏకదివసప్రవృత్తం కార్యస్త్వంకోర్థదీజ మధిక్యత్య
ఆవశ్యకకార్యాణా మవిరోధేన ప్రయోగేషు

౩౯౦. ఏకాంకేన కదాచిద్భూమాని కార్యాణి యోజయేచ్ఛేమాన్
ఆవశ్యకావిరోధేన తత్ర కార్యాణి కార్యాణి

3౯౧. రంగం తు యే ప్రవిష్టః సర్వేషాం భవతి తత్ర నిష్కామః

బీజార్థముక్తియుక్తం కృత్వా కార్యం యథార్థవసం

అనాంతరప్రయోజనముతో కూడుకొనిన ఉపాయానుష్ఠాన రూప మయిన బీజార్థము సువర్ణసీయముగా సంభావించి యంకమును నిర్మింపవలెను. అంకము నందలి ప్రయోగాత్మకమయిన ప్రకృష్ట వర్తనమును (ప్రవృత్తము) ఏకదినవ్యాప్తి కల్గి యుండునట్లు నిబంధింప వలెను. ఏకదిన మనుట మునూర్తవంచదశకపరిమితి యని గుర్తించు నది. నిరోధన మొనరింప వలనుపడని యావశ్యకములయిన భోజనాదులకు నియతముగా వలసిన సమయముకాక, తత్సమయావిరుద్ధముగా ప్రయోగసమయమును నిశ్చిత మొనరించి యంకమును నిర్మింపవలెను. ప్రయోగకాల మీ యంశావిరుద్ధముగా నుండుట యుక్తము. ప్రేక్షకులకు ప్రయోక్తల కావశ్యకము లయిన సంధ్యావందన భోజనాదుల కవిరోధముననె ప్రయోగముండవలె ననుటను నియతముగా గుర్తించ వలెను. కాన నొకే యంకమున కార్యానేకత్వము నిషిద్ధ మయినది. ఒకానొక సమయము ననుసరించి కార్యానేకత్వ ముండుటయు నభ్యుపగతము. ఏకాంకేన = ఒక యంకముచే, బహూని కార్యాని = అనేక కార్యముల నొకప్పుడు యోజనము చేయవచ్చును. అట్టిసమయమున గూడ ఆవశ్యకకార్యావిరోధముననె కార్యములు కార్యములు కావలెను. కొంద రి యార్యను నిషేధపరముగా నిరూపించిరి. ఏకాంకే = ఒకయంకమున, నయోజయేత్ = యోజనము చేయ రాదని వారి భావము. కొందరు “ఏకాంకేన” అని తృతీయగనె సంభావించి యార్యను విధిపరముగా యోజనము చేసినారు. ఆవశ్యంభావమున నొనరింప వలసిన భోజనాదికార్యములు రంగమున ప్రత్యక్షముగనె ప్రదర్శింపవలయునో? అని శకించువాని కిది సంభావనీయము. మూడవ యార్య దీని నిరూపించును. తత్ర = ఆవశ్యకభోజనాదిక మొనరింపవలసి యున్నప్పుడు బీజార్థయుక్తియుక్త మయిన కార్యరసానుకూలకార్య మొనరించి రంగప్రవిష్టులు నిష్క్రమింప వలెను. ఆవశ్యకము అని సంధ్యావందన భోజనాదుల నచటనే యాచరింప రాదు. ఉపక్షిప్తానాంతరకార్య మసమాస్తముగ నున్నచో పాత్ర నిష్క్రమణ ముచితము కాదు. బీజార్థయుక్తియుక్తం = ఉపక్షే

పాత్రక మయిన బీజమున కొక ప్రయోజనముండును కదా ! అట్టి బీజప్రయోజనముతో నయిన యుక్తి = సంబంధము నందు సంయుక్తమై యుపాయభూతముగా నున్న కార్యమును ప్రయోజనానుసారి యగు నట్లు విశిష్టసంపదమేతముగా నొనరించి తత్ప్రసూప్తిలో యవనికచే తిరోధానరూప మగు నిష్క్రమణమును ప్రదర్శింప వలెను. బీజార్థయుక్తి యనునది ఉద్భాటనము ఉద్భేదము గర్భనిర్భేదము ఫలసమానయన మను స్వరూపమున నుండునని కొందరనిరి. అంకమున నితివృత్తనియమ మిట్లున్నది. ఇతివృత్తకాలనియమ మీ విధమున నుండును.

౩౯౨. జ్ఞాత్వా పివసాచస్థాం క్షణయామముహూర్తి లక్షణోపేతాం

విభజే త్సర్వ మశేషం పృథక్పృథక్కార్య మంకమే

౩౯౩. పివసాచసానకార్యం యద్యంకేదేవపద్యతే సర్వం

అంకచ్ఛేదం కృత్వా ప్రవేశకై ప్రద్యుహతవ్యం

క్షణ యామ ముహూర్త లక్షణ సముపేత మయిన దివసావస్థను గుర్తించి వేరువేరుగా నా యా యంకములందు సర్వకార్య మశేషముగా నిరూపింప వలెను. “ఈ క్షణమున నీ కార్య మొనరింప వలెను. ఈ సమయమున సంధ్యానుష్ఠాన మొనరింప వలెను.” అని తల్లక్షణము గుర్తించియే నిబంధించుట సముచితము. ప్రత్యేకముగా నే కార్యమయినను సర్వవిధముల స్వాత్మపూర్ణమై యగును. అందు ననే సర్వము విభజేత్ = విభాగమున ప్రదర్శింప వలెను. దినమును రాత్రిని నాడికానియమమున గాని ఛాయాప్రమాణమున గాని యెనిమిది విధములుగా విభజించి యొక దినమునందలి యుపయోగి చేష్టితము నంకమున నిబంధింప వలెనని తాత్పర్యము.

దివసావసానకార్యము సర్వ మంకమున నుపపన్నము కానప్పుడు అంకచ్ఛేద మొనరించి ప్రవేశకములచే దాని నిరూపింప వలెనని మూలార్థము. మధ్యాహ్నాన్నానభోజనాదులు కాని దూరమున జరిగిన దశరథమరణాదుల వంటి కార్యములు కాని నిరూపణీయములయినప్పుడు పాయ మిందు సూచిత మయినది. దివసావసానకార్య మనుట దివసమందవసానము = సమాప్తి కల కార్య మని భావము.

ఇట్టి సర్వకార్యము నంకమున ప్రత్యక్షముగా ప్రదర్శించుట యుక్తము కాదు. అట్టిది ప్రవేశకప్రదర్శనీయము. అదృష్టార్థమును గూడ హృదయమున ప్రవేశకెట్ట గలవి కావున ప్రవేశకము లయినవి. ఇచటి ప్రవేశక పదమున చూలిక అంకావతారము అంకముఖము ప్రవేశకము విష్కంభక మనునవి యభిప్రేతములు. కావున నె కోహలు డడ్డోపక్షేపకముల నయిదింటిని నిరూపించినాడు. కార్యవశ మున దూరదేశగమన మొనరించుట చూపవలసి యున్నప్పు డంక చేచ్చదమున సంక్షేపముగా ప్రవేశకములచే దాని నిర్దేశింప వలెను.

ప్ర వేశ క లక్షణము

అంకలక్షణ మిట్లు విస్తృతముగా నిరూపిత మయినది. అంక సంధానరూప మగు ప్రవేశకమునకు సామాన్యలక్షణము నిరూపింప వలెను. నాటకమున గాని ప్రకరణమున గాని నాయకుని చరిత్రసంభో గములను సన్నిహితముగా ప్రత్యక్షముగా నుండునట్లు నిరూపింప వలెను. ఏకాంకరూపకమున గూడ అంకము నాయకచరిత్ర ప్రత్యక్షతాశూన్యము కారాదు. అట్లొనరింపరాదు. ఇక నాటకమున ప్రకరణమున చెప్పనది యేమి? అంకమంతట ప్రత్యక్షనేత్రచరిత్రము కావలెను. నాటకప్రకరణములందే నాయకచరిత్రసంభోగము లుండు నని రూపకాంతరము లందట్టి నియమము లేదని భావింప జనదు. నాటకప్రకరణములె ప్రవేశకాదిసహితము లన్యము లట్లు కాదని తలచుటయు యుక్తము కాదు. ప్రవేశకము పరిజనకథానుబంధముతో నుండును. సూతమాగధులు స్త్రీపురుషపరివారము చేటికంచుకులు వీరందరు పరిజనపదవాచ్యులు. సూతమాగధులు చూలికాంకమున నుపయోగింతురు. చేటికంచుకులు ప్రవేశకవిష్కంభకములం దుపయోగింతురు. వీరందరు పరస్పరశ్లేష్ట కథానుబంధముతో ప్రవేశకము లందుందురు. ప్రవేశక మంకార్థసాధనమున కుపయోగించును. సంధానమున కుపయోగించును. ఈ స్వార్థనిరూపకముగా నిది యున్నది.

3౯౪. సన్నిహితనాయకాంకః కర్తవ్యో నాటకే ప్రకరణే వా
పరిజనకథానుబంధః ప్రవేశకో నామ విజ్ఞేయః

నాట్యాగ్రకథాయోగమున ప్రయోగ మనుసరించి ప్రవేశకాదులను నిరూపించునది.

అంకనియము

౩౯౫. ప్రకరణ నాటక విషయే పంచాద్య దశపరా భవంత్యంకాః

అంకంతరసంధిషు చ ప్రవేశకాస్తేషు తాపంతః

౩౯౬. అంకచ్ఛేదం కృత్వా మాసకృతం వర్షసంచితం వాపి

తత్సర్వం కర్తవ్యం వహ్లాదూర్వ్యం న తు కచచిత్

పూర్వోపక్షీస్తాంక సంఖ్యాచువాద ద్వారమున నిది హృదయ సంధార్యము. సంధ్యవస్థానపరిపూర్ణోపనిబద్ధరూపము కల ప్రకరణమున గాని నాటకమున గాని యంకములు పంచాద్యముగా దశావరముగా నుండును. ఉపక్రమోపసంహారములను వితత మొనర్చినప్పుడు పది యంకము లుండును. విస్తరణము మాని సంక్షేపించినచో నారంకము లుండును. ఇదియే నియమము. నాటకప్రకరణములు పంచాంకన్యూనము లగుట కాని దశాంకాధికము లగుట కాని యుచితము కాదు. అంక మధ్యములందు సంధానస్వరూపము లయిన చిత్రసన్నివేశము లుండును. ఆ చిత్రతాసంపాదనమునకు పంచవిధప్రవేశకములను కూర్పవలెను. అంకాంతరసంధి నిమిత్తముగా ప్రవేశకములను సమీక్షింపవలెను. ప్రవేశకశబ్దము మహాసామాన్యవచనము. అన్నిటి యందిది వర్తించును. మాసకృతము వర్షసంచిత మయిన కార్యము సామాజిక హృదయగతమై యుండునేని యంకచ్ఛేద మొనరించి ప్రవేశక విష్కంభముల నిర్మింప వలెను. సంవత్సరాధిక నిబంధనము రుచిరము కాదు. మాసకృత వర్షసంచితకార్యముల కన్న నల్పకార్య మయినచో నంకముఖ ముచితము. ఇంక నల్పానుసంధేయ మున్నచో చూలిక యుక్తము. అల్పతమానుసంధాన మున్నప్పు డంకావతారము సముచితము.

ఈ విషయమున కొందరి భావము లీ విధముగ నున్నవి. శ్రీరాముడు వనవాస మొనరించి యయోధ్య ప్రవేశించిన పిమ్మట రామానుసంధాన మనుసంధానీయము కాకూడ దను నాశయమున “మాసకృతం వర్షసంచితం” అనుచోట ఒకమాసము రెండుమాస

ములు బహుమానములని, ఒకవత్సరము రెండువత్సరములు బహు వత్సరములని సమాస మంగీకరించిరి. ఒకప్పుడు సంవత్సరమున కధిక ముగా మహాప్రభావు లగువారు చిరాతీత మనుసంధానితురు. అట్టి వారి బహుతరకాలమును ప్రవేశకములచే వర్ణింప వలెను. కొందరు పురుషప్రాయులగు వారలకు సంవత్సరమున కధికముగా ననుసంధాన ముండదు.

ఈ భావ మీ కల్ప మీ కల్పనము సుసంగతముగా లేదు. మానవర్షాదులకు నియతపరిమాణము స్వీకృతమై యున్నది. ద్వివచన బహువచనాంతముగ సమాసకల్పన మయుక్త మని ప్రాక్తనపరి భాషలు సూచించు చున్నవి. వర్షాధికానుసంధాననిషేధము ఫల్లు ఫలమె యగును. ఏకవచనాంతముగనె సమాసము సముచితము. అయినను రామాయణ భారతాది చరితముల త్యాగప్రసంగము లేదు. ఇందులకె భరతముని “కార్య” పదము గ్రహించినాడు. కార్యసంచితము యత్ననిష్పాద్య మగునేని యొక సంవత్సరమని యచట గణించుట సంప్రదాయమున ప్రసిద్ధముగ నున్నది. సంవత్స రాధికముగా సంవత్సరము లచట నున్నను అవి యవిద్యమాన కల్ప ములె యగును. రామచరితమునందు పదునాలుగుసంవత్సరముల వనవాసము నిరూపింప వలసిన యవసరము కానరాదు. మారీచవధ సుగ్రీవరాజ్యదానము మొదలగు నవాంతరకార్యములు మూడు నాలుగు సంవత్సరములకు తగి యున్నవి. కాన సంవత్సరాధిక కాల నిషేధమున వర్షద్వయము నధికమును నిషేధించుట వలన ఫలము లేదు. వర్షసహస్రాయుష్కునకు వర్షశతాంతరాలము నందలి చరిత వ్యాఖ్యానమున గూడ నే దోషమును కలుగదు. కాన పంచాంక నాటకమున నయిదు కార్యదినము లనుట సంక్షేపము. దశాంకనాటక మున పదిదినము లనుట విస్తరము.

అంకచ్ఛేదనియమము

3F2. యః కశ్చిత్కార్యవశాద్గచ్ఛతి పురుషః ప్రకృష్టమధ్వానం

తత్రాప్యంకచ్ఛేదః కర్తవ్యః పూర్వపత్తత్వజ్ఞః

కార్యవశమున పురుషుడు మారమార్గ మేగుచేని పూర్వము వలె నచట గూడ దశరూపవిదు లంకచ్చేద మొనర్ప నగును. కార్య మత్యంత మాయత మయినందున పురుషు డనడగు నాయకు డనేక యోజన వ్యవహిత మగు సభ్య ప్రతిదినము ప్రయాణించుట విశ్రాంతి శయ్య మొదలగు సవి రంగమున నెట్లు ప్రదర్శనయోగ్యము లగును ? అందుననె కార్యవశమున దూరాధ్వగమన మావశ్యక మయినచో నంకచ్చేద ముచిత మగును. శిమాసులలోని నాయకులు దివ్యులు. ఆకాశయానకాదికమున వారలకు సర్వము యుక్తము కాగలదు. అనాయక పురుషు డంకము విచ్ఛిన్నము కాకపూర్వమే నిష్క్రమించును. అయినచో దివసావసానకార్య మెట్లుపడన్నము కావలెను ? ఆవశ్యకావిరోధమున ననెడి పూర్వవచనమున కన్న నిందు తిలమాత్ర మేని యధికము గోచరింపదు. ఈ భావమున భట్టలోల్లటాదు లీ కారికను పఠింపనే లేదు.

ఉపాధ్యాయు లిట్లునిరి. ఇది నిమిత్తాంతరము కాదు. పూర్వము చెప్పినదియె. అంకములో నుపపన్నము కానిదానిని ప్రవేశకములో జెప్పట పూర్వకథనమే. అదియె ఇందుదాహరణముగా నార్య దర్శించినది. నాయకునకు దూరాధ్వగమన మన్నది సముచితమే కావచ్చును. అందువలన నీ యంకచ్చేదమును పూర్వలక్షణార్థమై యనుట సంగతము. “తత్రాప్యంకచ్చేదః” అనుచో “అపి”శబ్ద ముదాహరణాంతరమును సూచించును. ప్రవేశకము అంకార్థసంధాన ప్రయోజనము కలది కావున నిట్టిపట్ల దానికి స్థానము చెప్పట యుక్తము. అంకాంతరము ననుసరించుటయు నంకమధ్యమున గలుగు నని తద్విషయమునే సూచించుట యగును. పూర్వార్థంక మయిన పిమ్మట రానున్న యంకము ననుసరించుట దీని విషయము. ప్రత్యం కాంతమునను బిందువుండుట ప్రసిద్ధ మయినందున ప్రవేశకము తదను సంధాన మొనరించును. దానిని చెప్ప వాక్యమునేని పలుకును. సంక్షిప్తముగా ప్రయోజనమును సూచించును. బిందువున కాధిక్య మేని కలుగ జేయును. తద్విస్తారమేని ప్రస్తరించును. ప్రకరణమున నాటకమున నావశ్యకముగా ప్రవేశక ముండును. ఉత్తమప్రకృతి విష

యమున నుపదేశమునకె యది ప్రవర్తించి బహుళోపాయమున భూయస్తరావాంతరకార్యమునందు ప్రసరించును. కార్యబాహుళ్యమా సంపాదించు నమాత్యాదులకును స్వకార్యనిరూపణమునకై ప్రవేశక మావశ్యకము. ఇతర రూపకములందు కార్యోపదేశము పరిమిత మయినందున ప్రవేశకోపయోగ మంతగా నుండదు. అంకాంతరము ననుసరించినదై బిందురూపార్థముల సంక్షేపార్థము నందిపుచ్చుకొని నాటకప్రకరణములందు ప్రవేశక ముండుననుట పై భావమునె సూచించును. ఇట్టి ప్రవేశకమునకు విష్కంభకము కన్న కొంత భేదమున్నది. ప్రవేశకశబ్ద మతివిశేష శబ్దవాచియు కాగలదు.

౩౯౮. ఉత్తమమధ్యమపురుషై రాచరితే నావ్యుదాత్త పచనకృతః

ప్రాకృతభాషాచారః ప్రయోగమాశ్రిత్య కర్తవ్యః

ఉత్తమపురుషుల యాచరణ మిందుండదు. మధ్యముల వ్యవహారము నుండదు. ఉదాత్తవచనము లిం దక్కరలేదు. ప్రాకృతభాషాచారములు ఇందు పర్యాప్తములు. ప్రయోగానుసారమున ప్రవేశకము నిల్లె నిరూపింప తగును. పరిజనులు కొంద రుత్తమ మధ్యము లుందురు. అట్టి వారి నివృత్త్యర్థమే ఇందుత్తమాచార నిషేధము. సంస్కృతముదాత్తవచనము, తన్నిషేధము నూహ్యము. కొంద రిట్లనిరి. ఉదాత్తవచన మనునది స్వాత్మకార్యమున విశ్రాంత మయిన వచనము. “భర్తృదారిక నన్నాజ్ఞాపించినది” అని దూతి యనుట ప్రవేశకమున నుండదు. అట్టిది ప్రధానోపయోగియే యగును. అది సూచ్యము కానక్కరలేదు. దృశ్యమే కావచ్చును. ప్రయోగానుసారమున సంస్కృతభాషయు సంస్కృతాచారమును విష్కంభమున వలె నిందును కూర్పవచ్చును. ఒక్కక్కచో ప్రవేశక మొకటి కాలోత్థానగతిగా నుండును. కాలోదయము సూచించునది యగును. “ఈ వసంతసమయమున నన్ను సబహుమాన మాహ్వానించి” అను రత్నావళి లోని పంక్తి ఇట్లు కాలసూచకము. సంరంభకార్యముల నది సూచింప వచ్చును. ప్రవేశక మొకప్పుడు వ్యాఖ్యాతృక మయిన యర్థము నిరూపించును. ఒకప్పుడు సంరంభ విశాసము లోని భావము బోధించును. ఒకప్పుడు కార్యగతిలోని భావము సూచించును..

మరియొకప్పుడు విషయార్థనిరూపక మగును. కాగా ప్రవేశక మయిదు విధముల సూచిత మగుచున్నది.

౧. కాలగతి సూచకము

౨. వ్యాఖ్యాన్య వాచకము

౩. సంరంభార్థ బోధకము

౪. కార్యార్థ నిరూపకము

౫. విషయార్థ ప్రతిపాదకము

ఒక్కొక్కచో ప్రవేశకము గూఢార్థము వ్యాఖ్యానించి నిరూపించును. తాపసవత్సరాజములో సమాత్యక్ష్ణిణి ఇంద్రావతీగృహమునందు వాసవదత్త నుంచుటలో నిగూఢప్రయోజనమును వ్యాఖ్యానించినాడు. ప్రవేశకము వేరొకచోట నుపాయాన్వేషణ మొనర్చునదిగా నుండును. వాసవదత్త సవహరించి యుజ్జయినికి తీసికొని పోదలచిన వత్సరాజు విషయము అందు ప్రయోజకులయిన యమాత్యాదుల సంరంభమును సూచించునదై యున్నది. ఇది శాలంకాయన వచనములలో స్పష్టము. కార్యనివేదక మయిన ప్రవేశక మాధికారిక కార్యము సూచించును. ఇందు పంచాంగానుష్ఠానమును సూచితము కాగలదు. కర్మల యారంభోపాయము, పురుషద్రవ్యసంపత్తి, దేశ, కాలవిభాగము, వినిపాతప్రతీకారము, కార్యసిద్ధి, అను సంగపంచకమును సూచించును. అట్టి యర్థమును సూచించు ప్రవేశకము తాపసవత్సరాజము, ప్రతిభాచాణక్యము, ముద్రారాక్షసము మొదలగువానిలో కలదు. విషయ నిరూపకార్థక మయిన ప్రవేశక మంకావతారము నకు సూచకముగా నుండును. తదితివృత్తము బోధించును. తద్విశేషరూపమును సూచించును. నాగానందము ద్వితీయాంకములో చేటిక లిద్దరు మదనావస్థావృత్తాంతమును విశేషముగా వర్ణించుటయు చందనలతాగృహదులు ప్రదర్శించుటయు నున్నది. ఇట్లనేక విధములుగా ప్రవేశక ప్రయోజనము లున్నవి. ఇప్పటి కిన్నిటి చెప్పుట పరిగణన మేమియు కాదు. ప్రవేశక మనేకార్థ మనుట ప్రవేశ స్వరూప ప్రకటనము. ఈ భావసామగ్రి యంతయు నీ కారిక పరమార్థముగా నున్నది. ఆ కారిక యిది.

౩౯౯. కాలోత్తాసగతి రసా వ్యాఖ్యా సంరంభ కార్య విషయాణాం
అర్థాభిధానయుక్తః ప్రవేశకః స్యాదనేకార్థః

ఏవంప్రాయ మయిన యర్థము ప్రవేశకమున ప్రదర్శితమగు-
నేని యది సంక్షిప్తముగ నుండునా? విస్తరముగ నుండునా? ఈ
యార్య నిష్ఠ యము చెప్పును.

౪౦౦. బహుక్రయమపి కార్యం ప్రవేశకైః సంక్షిపేచ్ఛ సంఘిషు వా

బహుచూర్ణపటై ర్యుక్తం జసయతి భేదం ప్రయోగస్య

కార్యము బహ్వశ్రయము కావచ్చును. దానిని సంక్షిప్తము చేయుట.
సముచితము. వచన ప్రతివచనములతో దాని సారించి పొడిగించుట
ప్రయోగమున భేద మొదవించును. అంకార్థముల సన్నివేశనము.
నకై సంఘిసంధాయకము లయిన ప్రవేశకము లయిదును అంకాశ్రయ-
మయిన బహువక్తవ్యమును విస్తృతమయినను సంక్షిప్త మొనర్ప.
నలెను. సంధానమున కుపయోగించు నంతగా వానినచ్చట చెప్ప.
నలయును. గద్యగతము లయిన నసంస్కృత ప్రాయము లగు నస-
మస్తపదము లచట భేదావహము లగును. కేవల చూర్ణపదప్రయో-
గము సుందరము కాదు. ప్రవేశకాదులలో నుత్కలికాప్రాయము.
బహుతరసమాససంకీర్ణము నయిన రచనయు రమ్యము కాదు, అట్టిది
యభినయ శాఖాంగములను త్రోసిపుచ్చును. సమాససంశయమున
నర్థ నిశ్చయ మీయదు.

ప్రయోగ బాహుల్యమున నంకమున నర్థసమాప్తి కానపుడు
వృత్తాంతస్వల్పములు కథాకల్పము లయిన ప్రవేశకములతో నర్థ-
సమాప్తిని సూచింపవలెను. దివసావసానకార్యము అంకమున నుప-
పన్నము కాకపోయినపుడు ప్రవేశకమును సూచింప వచ్చునని పూర్వ-
మనుట నిట్లే సద్దకొనవలయును. ప్రత్యక్షప్రయోజ్య మయినను
ప్రయోగవశమున నంకప్రయోజ్యము కాజాలని కథావస్తువునకు
ప్రవేశకమే శరణము. ఇది యంతయు ప్రయోగ బహుతరబహు-
మానమునె సూచించును. దివసకార్యము లనేకములు కలవు. వానిలో
సుందర మగునది, యుపదేశోపయోగి యగునది ప్రయోగపదవిలో
నవతరించి ప్రత్యక్షముగ ప్రదర్శిత మగును. మిగిలిన దంతయు
ప్రవేశకమున గతాగ్ధ మగును. ఇతివృత్త నిర్వాహము మాత్రమే.

యష్టట దానిధలము. అందుననే యది సంక్షిప్తకథాప్రాయముగ నుండును.

రంగనిషిద్ధములు

౪౦౧. యుక్తం రాజ్యభ్రంశం మరణం నగరోపరోధనం చైవ
ప్రత్యక్షణి తు నాంకే ప్రవేశకై స్పృహితేయాని

యుద్ధము రాజ్యభ్రంశము మరణము పట్టణము ముట్టడించుట అంకమున ప్రత్యక్షముగ చూపరాదు. ప్రవేశకములచే నిరూపింప వలెను. యుద్ధమందు శత్రుసంపాత బాహుల్యమున్నది. రాజ్యభ్రంశమున పతనములు మరణములుండును. నగరోపరోధములో యంత్రప్రయోగము సురుంగప్రక్రియ లావశ్యకములు. వీనిని రంగమున చూపజనదు. ఇందు కొందఱిట్లందురు. మరణము రెండు విధములు. ఇతరుల క్రియాసంబంధమున సంపాద్యమగు మరణ మొకవిధము. చక్రముచే దైత్యశిరము ఛేదించుట యిట్టిది. ఇతరసంబంధి క్రియా నిరపేక్షముగ నె వ్యాభ్యాదుల యభిహతమున గలుగు మరణము రెండవది. వీనిలో మొదటి మరణమే రంగనిషిద్ధ మగుచున్నది. రెండవది రంగనిషిద్ధము కాదు. కావుననే మరణ మిచట కారికలో వేరుగా నిరూపిత మయినది. ఇతరు డొనరించు మరణ మిందు చూపరాదని భావము. ఇతరు డొనరించు మరణము యుద్ధమున సంగృహీతము కాదు. అయుద్ధపూర్వకముగా నశంకితశిశ్చేదమును లోకమున నున్నది. అట్టి దిచట తగదు.” అని

ఇట్లను వీరి నిట్లు ప్రశ్నింప వలెను. “ఇట్టి మరణము ప్రయోజ్య మిట్టిది ప్రయోజ్యము కాదు” అను విషయవిభాగములో నిదాన మేమి కలదు? మృతునకు నిష్క్రమణ మెట్లు? అవస్థాన మెట్లు? మరణ మనిషిద్ధ మన్నప్పుడు నాట్యోపయోగి సమస్త ధ్రువాగానాదుల ప్రక్రియలకు విరోధమే కలుగును. సామాజికులకు విరసతా ప్రతిపత్తియు కలుగును. మరణ మంతట సమానము. కాన రంగమున మరణము ప్రయోజ్యము కారాదు. మరణానుభవము ప్రయోజ్యము. “మరణానుభావ వర్ణనమున గలిగెడి విశేష మేమి కలదు? యుద్ధవీరకౌద్రాదులలో గూడ నీ యనుభావవర్ణనమున నేమి

ప్రయోజనమున్నది! తదనుభావములగుర్తింపక పోయినచో ప్రవేశకములచే వర్ణించుట యెట్లు?” అని యందుచేని మరణమున గూడ నిట్లే యనుట యుక్తము. అంతట సమాధి సమము.

ప్రత్యాపత్తిశూన్యమయిన మరణమును రంగమున ప్రయోగింపరాదు. అట్టిది సర్వవిధ ప్రక్రియా విలోపకము. దాని నిరూపింపరాదు. ప్రత్యాపత్తి-పునర్జీవనము. మఱల బ్రతుకుట యున్నచో మరణము నిరూపింపవచ్చును. కొన్ని నాటకములందు ప్రత్యాపత్తి యున్నది. నాగానందములో జీమూతవాహనుని మరణము నిరూపితమయినది. అచట పునఃప్రత్యాపత్తి యున్నది. అందు జీమూతవాహనుడు క్షణ మాత్ర మనిశ్చితచేష్టాత్మకుడుగా నిరూపితుడయినాడు. అట్టి మరణము రంగప్రయోజ్యమే. కాని మరణానుభావ సాక్షాత్కరణములో నదియు నొక విషయముగా నున్నది. మహాసాంపరాయములో వాహినీదలముల సాటోపరిక్రమణ మవశ్యంభావి. అప్పుడు శత్రువర్జనాదు లుండక తప్పవు. తత్రావరంభవిధానములు నావశ్యకము లగును. ఇట్టి పరిక్రమాటోపము ప్రయోజ్యము కావచ్చును, కాని తన్నిర్వాహ మచట ప్రదర్శనీయము కారాదు. ఈయంశమే నిషేధకారణమున స్ఫుటికృతమయినది. నిర్వాహపర్యంతము యుద్ధమే ప్రయోజ్యము కాదు. అచిరప్రత్యాపత్తి లేకపోయినచో మరణ మప్రయోజ్యము. ఝడితి ప్రత్యాపత్తిని నిరూపింపవలెను. కాకున్న నట్టిది ప్రత్యక్షప్రయోజ్యము కాకూడదు. ప్రవేశకములచే దానిని ప్రయోగింపజనును. ప్రవేశకము లని యనుటయుపక్షేపపంచకమధ్యమున నన్యతమమున సూచింప వలెను.

కొందరిట్లందురు. “వ్యాధిజన్యమరణమయిన నభిఘాతజమరణమయినను రంగమున ప్రయోజ్యము కావచ్చును. మరణము ప్రయోజ్యమనుట తదనుభావములను ప్రయోగింపవచ్చునని భావము. ఇట్టి ప్రయోగమున చనిపోయి మఱల జనించినట్లు నిరూపింప నక్కఱలేదు. ప్రాణనిష్కాంతియు నిరూపింప రాదు. అపునర్జన్మప్రకృతి నిష్కాంతరహిత ప్రకృతి ప్రతిపాదింప వలెను.” అని. సహృదయ

వైరస్య వైమనస్య ప్రదాయ విషయ ప్రసక్తి విస్తరణ ముపకారి కాదు.

మరణాఖ్యానము తద్యత్నము సర్వథా యనాభ్యేయ మనుట కీ విషయమును నిదర్శకము.

అంకే ప్రవేశకే చ ప్రకరణమాగ్రీత్య నాటకే వాచి

స పథః కర్తవ్యః స్యాద్వ్యైభ్యుపయా నాయకః ఖ్యాతః

ప్రకరణమున గాని నాటకమున గాని యభ్యుదయి యగు నాయకునకు ప్రత్యక్షముగ గాని వర్ణనమున గాని మరణము వధము నిరూపింపరాదు. అంకమున ప్రత్యక్షముగ నిరూపింప రాదని, ప్రవేశకమునను వర్ణనముచే నిరూపింప రాదని భావము. [ఉత్తరగామచరితము నందు శ్రీరాముడు శంబూకుని ప్రహరణ మొనరించుట ద్వితీయాంకమున నున్నది. శంబూకు డభ్యుదయి కాడు. కాని యది సముచితమా? యనిపించును. శంబూకునకు ప్రత్యాపత్తి యున్నది. అత్యోధిక తేజోమయ శరీరమును గలిగినది. వైరాజలోకసిద్ధియు నిదర్శిత మయినది. ఇది యంతయు శ్రీరాముని యుపక్రాంతమహాభ్యుదయ నాయకుని ధర్మైక్ ప్రవణతా సూచకము. ఎట్లయిన నిట్టి వాని భావించియె కలిపయభావములు వెలువడినవి.] ప్రత్యక్షముగా నెవని కేని మరణము ప్రయోజ్య మనుటను కొంద రే మాత్ర మంగీకరింప జాలరు. వారి మతమున నిచట “అంకే” యని యుక్తగ్రహణ మొందుల కనిపించును. కాగా నిచట “వధ” శబ్దమున మరణము సూచితముకాదు. పరు లొనరించు ఘాతప్రతిఘాతములె యిచట వధ ప్రతిపాద్యములుకాగా అన్యఘాతదానాదికమును ప్రత్యక్షముగా రంగమున ప్రదర్శితము కావచ్చును. అచిరప్రత్యాపత్తి యున్నను సమాశ్వాస మున్నను నాయకఖ్యాతునకు ఘాతదానాదికము ప్రదర్శనీయము కారాదు. ఇచట ఖ్యాతనాయకు డనుట పతాకానాయకాదు లర్థమని కొందరు తలచిరి.

నాయకునకు వధము చూపరాదు. వర్ణింపరాదు. ఆ నాయకున కపసరణమె నిరూపింప వలెను. “అశక్యే సర్వముత్సృజ్య అపగచ్ఛేత్. అదృష్టా హి జీవతః పునరాన్మత్తిః” ఏమియు శక్యము

కానప్పుడు సర్వము విడిచి యెటకేనిపోవలయును. పోయిన జీవము రాదు. జీవ మున్నచో మఱల నన్నియు పొందవచ్చును. అని లోక సిద్ధ మయిన న్యాయము. కావున నపసరణ వర్జనమే ప్రశస్తము. అథవా; నాయకునకు సనిబంధన బంధనాత్మక మయిన గ్రహణ మయినను నిరూపింప వచ్చును. వాసవదత్తాపహారములో (?) వత్స రాజు గ్రహణబంధన మిందు దృష్టాంతము. కిలింజహస్తి ప్రయోగ మున మహాసేన మహారాజు వత్సరాజు సంతఃపురమున సనిబంధనముగ బంధించుట కథాప్రసిద్ధము. నాయకునకు సంధి సంధానమేని సం యోజ్యము కావచ్చును. రాజమండల బలము కల బలవంతుడగు రాజు దండెత్తి యాక్రమించినచో నబలపాలకుడు సంధిపడుట సము చితము. ఇట్లర్థశాస్త్రము నిరూపించినది. కాన సంధి యుక్తము. ఇట్లే యపసరణ బంధన సంధులు ప్రయోజ్యములు కాగా వీని విషయమున విషయవిభాగమును కూడ గుర్తింపవలసి యున్నది.

౪౦౩. అపసరణ మేవ కార్యం గ్రహణం వా సంధిరేవ వా యోజ్యః
కావ్యశ్లేషై ర్భూమి ర్భూధారసం నాట్యతత్వజ్ఞైః

కావ్యము ప్రధానరసానుసారమున నుండునుగదా ! ఆ కావ్యా గ్రము నందలి బంధనాద్యుపపత్తు లన్నియు కావ్యశ్లేష శబ్దవాచ్య ములు. యథారసముగా కావ్యాధిశ్లేషోపక్షితిము లయిన యపసరణాది కార్యములను నాట్యతత్వజ్ఞులు నిరూపింప వలెను. “కావ్యశ్లేష” స్థానమున “కార్యవిశ్లేష” పాఠమును కొంద రంగీకరించిరి. అదియు మా కవిరుద్ధము కాగలదు. రససముచితముగా కార్యవిశ్లేష సముపలక్షితము లయిన యపసరణ గ్రహణ సంధులను నాట్యవిదులు కూర్పదగు నని భావము.

అ ప్ర యో జ్య సం గ్ర హ ము

౪౦౪. న మహాజనపరివారం కర్తవ్యం నాటకం ప్రకరణం వా
యే తత్ర కార్యపురుషా శ్చైతాద్రః పంచ వా తే మ్యః

ప్రత్యక్షప్రయోజ్యములు కారాని వాని సంగ్రహమును సామాన్యద్వారమున ప్రదర్శించుటకీ యార్థ తగియున్నది. నాటక మును గాని ప్రకరణమును గాని మహాజనపరివారముగా నొనర్ప

రాదు. అందు కార్యపురుషులయిడుగు రుండ జగును. కలుగు రుండ వచ్చును. సంఖ్యారూపమున మహాజనము - అనేకజను లుండరాదు. మహాజనపరివారము—మహాజనమున పరివరణము. ఆ నస్తువు నమిస రించి యనేకజనుల పరివరణము నాటకమున తగదు. ప్రకరణమున తగదు. 'వా' గ్రహణమున నితరమున గూడ తగదని తాత్పర్యము. దీని భావ మిట్లుండును. కొన్ని కథావస్తువులు బహుతరపురుషసాధ్యములుగా నుండును. సముద్రమున సేతుబంధన మిట్టిది. ఇట్టిది సర్వము ప్రత్యక్షముగ ప్రదర్శనీయము కాకూడదు. "మహాజనపరివారం"— "మహతో జనస్య పరితో వరణం" పితాపుత్ర, శ్వశ్రూ స్నుషా, గురు శిష్యాది మహాజనులకు సభ్యజనులకు పరివరణము—చిత్తసంకోచము సంపాదించు పరిచయనాదికము సర్వ మేదయినను ప్రత్యక్షప్రయోజ్యము కాకూడదు. ప్రత్యక్షప్రయోగావ్వ మగునదియు కార్యపురుష పంచకముతో గాని పురుషచతుష్కముతో గాని ప్రయోజ్యము కావలెను. ఈ కార్యపురుషులును ప్రకరీ కతాకాది రూపులై యుండురు. తత్పరివారస్వరూపులై యుండురు. పురుషప్రకర్ష మావ శ్యక మయినచో పదిమంది రంగప్రవిష్టులగుదురు. ఎనిమిదిమంది ప్రవిష్టు లగుదురు. అంతకధికముగా నున్నచో నభివయచతుష్టయ మవిభావనీయ మగును. దేవయాత్రా పరిదృశ్యమాన జనసమూహము వలె నెవ రుపలక్షితులు కారు. ఇట్లంకమున ప్రవేశకస్వరూపము వితతముగా నిరూపిత మయినది.

నాటకరూపదర్శనము

౪౦౫. కావ్యం గోపుచ్చాగ్రం కర్తవ్యం కార్యబంధ ముపాద్య
యే చోదాత్తా భావాస్తే సర్వే పృష్టతః కార్యాః

౪౦౬. సర్వేషాం కావ్యానాం నానా రసభావ యుక్తి యుక్తానాం
నిర్వహణే కర్తవ్యే నిత్యం హి రసోఽద్భుతస్తజ్జైః

సర్వసముదాయాత్మక మయిన నాటకరూపదర్శనము ప్రకృత ప్రసంగప్రాప్తము. కార్యబంధ మధిగమించి కావ్యమును గోపుచ్చాగ్ర కల్పముగా నిర్మింప వలెను. ఉదాత్తములగు భావముల నన్నిటిని కావ్యపృష్ఠమున యోజనము చేయ వలెను. నానా రసభావ యోగ

యు కము లయిన సర్వకావ్యముల నిర్వహణమున నియతముగా నద్భుతరసమును తద్విదులు కూర్పవలెను. ఇది పిండిత మయిన మూలార్థము. కావ్యము గోపుచ్ఛాగ్ర మనుటను క్రమసూక్ష్మంగ మని కొందరనిరి. కొంద రిట్లనిరి. గోపుచ్ఛమున కొన్ని వెంట్రుకలు హ్రస్వములుగా నుండును. కొన్ని దీర్ఘములుగా నుండును. అట్లే ముఖసంధిలో కొన్ని కార్యములు పరిసమాప్తము లగును. మఱికొన్ని ప్రతిముఖ పర్యంతము ప్రసరించును. కొన్ని యవమర్శావసానములుగా నుండును. ఇతరములు నిర్వహణపర్యవసాయు లగును. రత్నావలిలో ప్రహేదోత్సవము ముఖసంధి యందే నిష్ఠిత మయినది. బాభ్రవ్య వృత్తాంతము ముఖోపక్షిప్తమై నిర్వహణనిష్ఠ పొందినది. ఇట్టి దిది గోపుచ్ఛాగ్రరీతి. ఉదాత్తభావములు సారరూపము లయిన పదార్థములు, అట్టివానిని పర్యంతమున ప్రతిపాదింప వలెను. ఇందిది హేతువు. నాలుకాదులన్నిటి యందు నిర్వహణమున నద్భుతరసమును కూర్పవలెను. అట్లయినచో నా కావ్యములు రసభావముల యోగమున పరస్పరసంబద్ధములు యుక్తములు కాగలవు. కాకున్న పరస్పర యోగయుక్తి కుదురదు. ప్రబంధార్థమున కేకవాక్యత ప్రాణము. ఏకవాక్యత లేకున్న ప్రబంధార్థమేమి యుండును? శృంగారమున స్త్రీ, రత్నము లభించును. వీరమున పృథివీలాభ మున్నది. కౌద్రమున శత్రుక్షయము కలుగును. కరుణాదులు తన్నివృత్తి సంపాదకములు. ఇట్టి యీ క్రమనియతి చూడగా నిది యవభాసించును, లోకోత్తరా సంభావ్య మనోరథ ప్రాప్తిలో నద్భుత మావశ్యక మగుచున్నది. అసాధారణలాభము ఫలముగా కల్పిత మయినప్పుడు ఫలమేదియో యవశ్య మున్న దన్న సంభావనము కలుగును. క్రియకు ఫలమవశ్య ముండు ననిపించును. కాగా నుపాయవ్యుత్పాదనాయత్తత వలని ప్రయోజన మేమిలె! యనిపించును. ఇట్లు భావింపగా నద్భుతావసాన త్వ మొనరింప దగ దనిపించును. “దుష్కర మయిన నుపాయక్రమమున సిద్ధింప గలదని, యుపాయానుసారముననే ప్రపర్తింప వలెనని” వ్యుత్పాద్యజనున కభిప్రాయ ముదయించు తెట్లు? అందుననే కావ్య మందలి నానారసభావముల సంవాదసంబంధమునకై యద్భుతమును నిర్వహణమున నిరూపింప వలెను.

ఇప్పటికీ విధముగా విధియుక్తముగా విహితముగా సంగ్రహముగా నాటకలక్షణము నిరూపిత మయినది. సంస్కృతలోకమున లక్ష్యము ప్రసిద్ధముగా నున్నది. ఇచట లక్షణము నిరూపిత మయినది. లక్షణబలము ననుసరించి లక్ష్యమును యత్యపురస్కరముగా ప్రసాధింపవలెను. లక్షణముచే శోభాయుక్తముగ జేయవలయును.

ప్రకరణ సమీక్ష

ఇటుపై ప్రకరణలక్షణ మావశ్యకము. లక్షణయుక్తి ననుసరించి ప్రకరణలక్షణము నిరూపింతుము. విషయము లక్షణద్వారమున హృదయాను ప్రవేశము సంపాదించును. లక్షణవివేకమున కది మిక్కిలి యుపకారి.

౪౦౭. యత్ర కవిత్వక్రాశ్యవస్తు శరీరం చ నాయకం చైవ
బౌత్పత్తికం ప్రకురుతే ప్రకరణమితి తద్బుధైః శ్చైయం
౪౦౮. య చవార్త మథాహర్యం కావ్యం ప్రకరోత్యభూత గుణ యుక్తం
ఉత్పన్న ఏజ చస్తు ప్రకరణ మితి తదపి విశ్లేయం

భేదములతో కూడుకొనిన ప్రకరణ లక్షణము నామనిర్వచనమిందున్నది. కావ్యనిర్మాత యగు కవి యాత్మశక్తి ననుసరించి కావ్యవస్తు వనదగు సాధ్యఫలమును, శరీరమని వ్యవహరింపదగు సాధ్యఫలలోపాయ మయిన కావ్యాభిధేయవస్తాదికమును నిర్మించునేని యది ప్రకరణ మగునని బుధులు గుర్తింపవగును. కవిప్రతిభా సముత్పన్న వస్తుక మాత్మత్తికము. బౌత్పత్తిక వస్తు వున్నందున నిది ప్రకరణ మయినది. కతిసయ యవ కవులు వస్తువు సముత్పాద్య మొనరింపరు. ప్రకరణమునిర్మాణింప దలతురు. వారనూర్వాద్యమును కూర్చిన ప్రకరణము కాదు కద!, వారేమి చేయవలయును? అనుత్పాద్యాంశమును వారెచటినుండియు గ్రహింపరాదు. వారొనరింపదగు దానిని రెండవ కారిక దర్శించును. వారనూర్వాద్యమును పరిగ్రహింప దగును. పురాణాదు లార్వములు. పురాణాది వ్యతిరిక్తములయిన బృహత్కథాదు లగార్వములు. తదుపనిబద్ధములయిన మూలదేవచరితాదులను వారు స్వీకరింప వచ్చును. వారు వారి కావ్యము నాహార్యముగ నేని నిర్మింప వచ్చును. పూర్వకవికావ్యముల నుండి

వస్తు వాహరించుకొని వారు రూపించిన నది యభూత గుణయుక్తము కాగలదు. సముద్రదత్తచేష్టితాదు లిట్టివే. వా రట్లాహరించిన వస్తు వాహార్యము. ఇతరకపులు కూర్చిన వాని నుండి తెచ్చికొనిన కథాంశము కవిత్వము కానేకాదు. అష్టశచట ప్రకరణమును వాచోయుక్తి సంగత మగునా? అగును. అదియు ప్రకరణ మగును. అందుననే యుత్పన్నబీజవస్తుకము ప్రకరణ మని నిర్వచన ముత్తరార్థములొగలదు. ఉత్పన్నము పూర్వసిద్ధప్రసిద్ధ మయిన కావ్యము. అందలి బీజ మందలి వస్తువు కలది యుత్పన్నబీజవస్తు వగును. అదియు నభూతగుణ యుక్తమే. కాన ప్రకరణము కాగలదు. బృహత్కథాదుల లోని ప్రసిద్ధము లయిన గుణము లం దుండును. కావ్యాంతర సుప్రసిద్ధము లయిన గుణము లం దుండును. “ప్రకరోతి తదితి ప్రకరణం” డాని నిదియిట్లు ప్రకర్షయితము చేసినందున ప్రకరణ మయినది. బృహత్కథాది సిద్ధము లయిన మూలదేవాదుల కథలకు కవి శక్తి యధికావాష మొనరించునేని యది ప్రకరణ మగును. ఇదే విధముగ పూర్వకవి సముత్పేక్షితము లయిన సముద్రదత్తచేష్టితాదుల వర్ణనమున గూడ కవియధికావాషము కూర్చి ప్రకరణ మొనరింపవచ్చు నని తాత్పర్యము. ప్రకరణము నం దితివృత్తము యోజనము చేయుటలో పూర్వము నిరూపించిన నాటకీయముల నతిదేశ ద్వారమున స్మరించుట యుక్తము. నాటకమున వస్తువు శరీరము. వృత్తిభేదములు నిరూపితము లయినవి. సలక్షణముగా వాని నన్నిటిని ప్రకరణమున గూడ సర్వసంధులందును సమాయోజనము చేయవలయును. పూర్వము నాటకలక్షణావసరమున ఋద్ధివిలాసాదియుక్త మని నానావిభూతినయ్యుక్త మని యింక నింకను నాయకఫలవత్త్వము నిరుక్త మయినది. అంకప్రవేశకాఢ్యతయు సూచిత మయినది. గానారసభావచేష్టిత సాహిత్యము సంహిత మయినది. సుఖదుఃఖోత్పత్తికృతత్వ ముల్లిఖిత మయినది. సర్వమది యిందును సంయోజ్యము. కొందరు; అంకపరిమాణము, అంకాంతరసంధాన హేతువు, లయిన ప్రవేశకము లందు ప్రయోజ్యము కావలసిన దివసావసాన కార్యాదులు నన్నియు ప్రకరణమున గూడ ప్రయోజ్యములని యనిరి. మే మననిది వా రనినది కానరాదు.

అతిదేశనియము

౪౦౯. విప్రవణిక్ష్పచచిదానాం పురోహరామాత్మ సార్వహానాం
చరితం యద్వైకవిధం క్షైలం తత్ప్రకరణం నామ
౪౧౦. దేవాత్మనాయకకృతం న దివ్యచరితం న రాజసంభోగం
బాహ్యజనసంప్రయక్తం తత్ క్షేమం ప్రకరణంతత్వే

అతిదేశప్రాప్త మని యతిప్రసంగము కూర్చు జనదు. ఈ
యూర్వాద్యయ మట్టి యతి ప్రసంగము వారించును. సచివుడు మంత్రి.
అమాత్యుడనికృతుడు. సార్థవాహుడు వణ్యముల సమాహార.
తద్దేశమున క్రయవిక్రయము లొనరించు వశిష్టుల కన్న సార్థవాహు
డయ్యుడు. ప్రకరణమునందు విప్రవణిక్ష్పచివులయు పురోహితామాత్య
సార్థవాహులయు నానారస సంయుక్త మయిన చరితమును నిబంధింప
వలెను. వైకరసాంతర విహితన యతిదేశసిద్ధ మనియె సూచితము
కాగలదు. ప్రకరణము ప్రభ్యాతోదాత్తనాయకము కాదు. రెండవ
యూర్వలో నిది స్పష్టము. ప్రకరణ ముదాత్తనాయక కృతము
కారాదు. ఉదాత్త నాయకతా నిషేధమున నాటకవైషిత్య మర్థ
సమాయాత మగునని, నాటకమున దేవవ్యక్తి నాయకుడుగా
నుండుట నిషిద్ధమయినది కాన ప్రకరణమున దేవుడు నాయకుడుగా
నుండవచ్చు నని యాపాదింతుకేమో; యది తగదనియే “న దివ్య
చరితం” సూచించును. ప్రకరణము నందు దివ్యచరితము నిబంధింప
రాదు. నాటకము దివ్యాశ్రయోపేతమని యంటిమి. దేవవ్యక్తులు
ప్రయోజ్యులుగా నందుండవచ్చును. అదేశరహితముగా నాయకు
నాశ్రయించి దివ్యుల చరిత మిందు నుండ వచ్చునని ప్రసక్తము
కావచ్చును గాని యదియు ప్రకరణమున నిషిద్ధ మగుచున్నది.
నాటకములోని దేవులు ప్రధానాశ్రయమున నుండురు. తుల్యయుక్తి
ననుసరించి పరిశీలింప దేవుల వలె నప్రధానముగ నయిన రాజప్రవేశ
మీ ప్రకరణమున నుండదగునేమో యని యాశంక యుదయింప
వచ్చును. కాని యిది నిరాకరింప దగినదే. రాజసంభోగము ప్రకరణ
మున నుండదగదు. వారి భోగస్పర్శల కిం దవకాశము లేదు. విప్ర
వణిక్ష్పచివాదుల భోగసంభోగముల నిందభూషించి నిబంధింప
వలెను. అందుననే రాజసంభోగనిషేధమే నిరూపిత మయినది.

ప్రకరణము శాహ్యాజనసంప్రయుక్త మగునే కాని కంచుకి మొదలయిన యంతఃపురజను లిందు నియుక్తులు కారాదు. కంచుకిప్రభృతు లంతఃపుణోచితులు, తద్వ్యతిరిక్త శాహ్యాజనులె చేటదాసాదులు ప్రవేశకాదులం దిం దుందురు. ఎవ రెవ రెట్టెట్టి వా రిందుండ దగు దురో యీ యార్య నిర్దేశించును.

ప్రకరణపరివారము

400. దాన విట శ్రేష్ఠి యుతం వేశస్త్రుప్రచార కారణోపేతం
మందకుల స్త్రీ చరితం కావ్యం కార్యం ప్రకరణే తు

కంచుకిస్థానమున దాసుడు, విదూషకస్థానమున విటుడు, అమాత్యస్థానమున శ్రేష్ఠి ప్రకరణమున నుండదగు వారు. వేశ్యా వాటమునకు వేశమని పేరు. అందలి యాడివారు వేశవనితలు. వారి యుపచారవిశేషములను నైశికాధికారమున నిరూపింతుము. వేశోప చారము కారణముగా శృంగార ముండును. ప్రకరణము తాదృశ శృంగార సముపేతము కావలెనని తాత్పర్యము. ఇది యిట్టిదయ్యు మందకులస్త్రీ చరిత సముపేతము కావలెను. కులస్త్రీ విషయ మయిన చేష్టితము మందముగ నె యుండ వలెను. ఉపాధ్యాయు లిట్లనిరి. మందకులము లందలి స్త్రీల చరితమునె ప్రకరణమున నిరూపింప వలెను. కావున ప్రకరణమున కులాంగనయు మందకులయె యగునని దర్శిత మయినది. పుష్పదూషితక మను ప్రకరణమున సీ భావమె సంభావిత మయినది. అందు సముద్రదత్తుడు అశోకదత్తాది శబ్దాకర్ణన మున శంక కలవాడయినాడు. అట్లాతని కా శంకానిబంధనము దుష్టము కాదు. అది నిర్వహణాంత ముపయోగించు చున్నది. నంద యంతీ నిర్వాసన హేతు వయినది. నందయంతికి గృహంతరావస్థయు నీ నిమిత్తక మని స్పష్టము. ఇదియె ముఖసంధిలో మూల మయినది. పరపురుషాశంకా సంభావనమున కిదియె హేతువు. దీని నిశ్లే యంగీక రింప వలెను. అట్లంగీకరింపక పోయినచో పుత్రుడు సన్నిధానమున లే నప్పుడు కోడలి ప్రవృత్తి ననుమానించి యామెను నిర్వాసితను జేయుట (యింటినుండి వెడల గొట్టుట) యు నామె శబరసేనాపతి యింట నుండవలసి వచ్చుటయు నుత్తమప్రకృతుల కంతయు ననుపపన్నమె

కావలసి వచ్చును. రాజోచితోత్తమ ప్రకృతులు కొందరున్నారు. వారి యా యుత్తమత్వము స్వహాపేక్షాధీన మయినది కావచ్చును. అట్టి యుత్తమత్వమును వశిష్టాత్మాదులందు సమూహింపించి యం దితరులమాషణ మొనర్చుటచే బ్రహ్మయశము ఖండితము కాదు. స్వామియశమును ఖండితము కాదు. స్వయశమే ఖండితమగును. మిథ్యాయశస్కులు కొంద రితరుల యశమును మిథ్యాకలంకితము చేయుట కుద్యమింతురు. వారు వారి యశమునె కలంకితము చేసికొని నట్లగును. నాయకపద మాత్రమున యశము కలుగదు. దుర్యోధను నకు గలిగిన యశమేమి? కాన శంకాదు లేల? యనిపించును. ప్రక రణము నం దట్టి నాయకు డితరవశిక్కుల కన్న నుత్తము డుండ దగును. అట్టి యాతడె వ్యుత్పాద్యు డగుట సముచితము. ఈ యవాంతరవిషయమిక చాలును.

ఇంతవఱ కీ నిరూపణమున ప్రకరణము సప్తవిధ మనినట్లయి నది. ఆ విధము లి ట్లభ్యూహ్యములు.

౧. కవిప్రతిభానుసారమున వస్తుశరీరనాయకుల కూర్చి కల్పనా కథ నిబంధించుట
౨. అనార్హాహార్యముగా నభూతగుణయుక్తముగా నుత్పన్న బీజవస్తుకముగా కూర్చుట
౩. నాటకమునందలి వస్తుశరీరవృత్తిభేదముల నతిదేశమున సర్వసంఘలందు కూర్చుట
౪. విప్రవశిక్చవివపురోహితామాత్యసార్థవాహుల నానారస చరితనిబంధనము
౫. ఉదాత్తనాయక దివ్యచరిత రాజసంభోగములు లేకుండుట
౬. బాహ్యజన దాస విట శ్రేష్ఠీయుత మగుట
౭. వేశోపచారము మందకులస్త్రీచరిత ముండుట.

ఇట్లు ప్రకరణము సప్తవిధము. ఇట్లేని సప్తవిధ మనవచ్చును.

౧. ఉదాత్తనాయకకృతము కాకుండుట
౨. దివ్యచరితము లేకుండుట

3. రాజసంభోగ రాహిత్యము
౪. బాహ్యజన సంప్రయోగ ముండుట
౫. దాసవిట్రశేష్టియుత మగుట
౬. వేశవనితోపచార ముండుట
2. మందకులస్త్రీచరిత ముండుట

ఈ సప్తవిధప్రకరణమున ప్రత్యేకము భేదత్రయ మున్నది. కాగా ప్రకరణమున నేకవింశతిభేదములు కలుగును. వాని యభ్యుహ నిదాన మయిన భేదత్రయ మీ యార్యాత్రయములో దర్శిత మగును.

౪౧౨. నచిప శ్రేష్ఠి బ్రాహ్మణ పురోహితామాత్య సార్వవాహనాం గృహవార్తా యత్ర భవేత్ స తత్ర వేశ్యాంగనా కార్యా
- ౪౧౩ యది వేశ్యాయుపతి యుక్తం న కులస్త్రీసంగమోఽపి స్యాత్ ఆథ కులజన ప్రయుక్తం న వేశయుపతి ర్భవే త్తత్ర
౪౧౪. యది వా కారణయుక్త్యా వేశకులప్రకృతోపచారః స్యాత్ అవికృతభాషాచారం తత్ర తు పాత్యం ప్రయోక్తవ్యం

సచివాదులకు సంబంధించిన గార్హస్థ్యసంబంధి వార్త యుండు నేని యచట వేశ్యాంగన నాయికగా నుండరాదు. ప్రకరణము వేశ యుపతి యు క్తమె యగునేని కులస్త్రీసంగమ మచట నుండరాదు. కులజనప్రయుక్త మగునేని వేశయుపతి యుండరాదు. గార్హస్థ్యచిత వార్త యంతయు పురుహార్థసాధక మయిన యితివృత్తముగా నుండును. అందు వేశ్య నాయికగా నిబద్ధ యగునేని యిక పురుహార్థ కథ యేమి? అంతయు నది కామకథ యగును. విటాదులు నాయకు లుగా నుందురేని గృహస్థతాచింతనమున నామెయు నాయికగా నిబంధనీయ కావచ్చును. గృహస్థతాచింతావర్ణనము లేకపోయి నచో విప్రాదులకు వలె శ్రేష్ఠిసాన్ధవాహాదులకును వేశ్యాయోగ మవిరుద్ధమె యగును. కావున నామెయు ప్రదర్శనీయ యని యర్థ సామర్థ్యమున లభించును. అప్పుడచట కులస్త్రీసంగమము కూర్ప రాదు. ఇదియ రెండవ యార్యాసంకేతము. వారవనితయున్న కులస్త్రీ లేదు. కులవనితయున్న వారస్త్రీ యుండరాదు. ఇట్టి యీ

భేదద్వయము శ్రేష్ఠీసచివాదివిషయము. విటాదివిషయవ్యూః
వేశ్యాకులజానంక్షీముగనె యుండుననుట స్పష్టము. కారణముక్తి
ననుసరించి వేశవనితోడచారము కులవనితోడచారము నుండవలసి
వచ్చినచో కవికృతభాషాచారముగనె యచట పాత్యమును ప్రయో
గింపవలసి యుండును. ప్రకరణమున విటు డున్నప్పుడు వేశశ్రీ
ప్రధానగా నుండదగి యుండుట చెప్పితిమి. అచటగూడ కులవనిత
పితృపితామహాదుల యనురోధమున నుండదగును. ఇదియె కులవనిత
యుండుటలోని కారణముక్తి. అవికృతభాషాచారమున కిది భావము.
కులవనిత కవికృత భాషయె యుండవలెను. శౌరసేని కులవనితా
భాష. వేశ్యకు సంస్కృతభాష యుండవలెను. ఆచార మనునది
కులవనితయందు వినయప్రధానముగ నుండును. వేశ్యలో విషరీత
ముగ నుండును.

దేవీచంద్రగుప్త రూపకమున నిట్లున్నది. అందు మాధవసేన
నుద్దేశించి చంద్రగుప్తు డిట్లనును.

“అనందాశ్రు సితేతరోత్పలరుచో రాబన్నతా సేత్రయోః
ప్రత్యంగేషు వరాననే! పులకిషు స్వేదం సమాతస్వతా
కుర్వాణేన నితంబయో రుపచయం సంపూర్ణయో రప్యసౌ
కేనాప్యస్పృశతాప్యథో నివసన గ్రంథి స్తవోచ్ఛాసితః”

“సీలోత్పల కాంతి కల నీ నయనముల నానందాశ్రు వుదయించి
నది. నీ సపులకాంగముల స్వేదము కలిగినది. నీ సంపూర్ణనితంబము
లకు నుపచయము వచ్చినది. ఇదియేమే? వరాననా! ఏ స్పర్శ
లేకున్నను నీ కోకముడి యుచ్ఛాసితమయినదే!” ఇందు నాయికా
ప్రవృత్తి వినయముఖ్యముగ నుండమి విశదమె. ఇందు వ్యుత్పాద్య
మేవంవిధమె యయినందున అట్టి నాయికయె యున్నది. పూర్వాం
కము లందు నీ రీతియె స్పష్ట మయినది.

౧. వేశవనిత నాయిక యయినచో కులశ్రీభోగ ముండదు.

౨. కులీనాభోగ మున్నచో వేశవనితోడచార ముండదు.

౩. విటాదివిషయమున వేశకులవనితోడచార ముండవచ్చును.

పూర్వోక్తము లయిన సప్తప్రకాశముల కీ త్రయసంబంధమున నిరువదియొక్క భేదములు కలుగుట ప్రసిద్ధమే. ప్రకరణమున సామాన్యముగా నాయకోద్దేశమున మధ్యములె యుపయోగులుగా నుందురు. మధ్యమసంభవము బహుళ మగుట నలన బౌహుళ్యమున విష్కంభక సంభావన ముండును. అందుచే ప్రకరణ విష్కంభకమును లక్షణ యుక్త మొనరింప వలెను.

ప్రకరణవిష్కంభము

విష్కంభార్థ మిట్లున్నది. “విష్కంభయతి— ఉపస్తంభయతీతి విష్కంభకః” విష్కంభింప జేయునది కావున విష్కంభ మయినది. విష్కంభము వస్తువును సాధారము చేయును. ప్రతిష్ఠితము చేయును. ఇట్లైనప్పుటనే యుపస్తంభ మనవచ్చును.

౪౧౧. మధ్యమపురుషై ర్హిత్యం యోజ్యో విష్కంభకోఽత్ర తత్పజ్ఞః

సంస్కృత వచనానుగతః సంకేపార్థః ప్రవేశకపత్తే

౪౧౨. శుద్ధః సంకీర్ణో వా ద్వివిధో విష్కంభకోఽపి కర్తవ్యః

మధ్యమపాత్రః శుద్ధః సంకీర్ణో నిచ మధ్య కృతః

౪౧౩. అంకాంతరాల విహితః ప్రవేశకోఽర్థ క్రియాం సమభివీక్య

సంకేపాత్పంధినా ముచానాం చైవ కర్తవ్యః

తత్పజ్ఞులగువారు విష్కంభకమును మధ్యమపాత్రలచే ప్రయోగింప వలెను. సంస్కృతభాషావచనమున నది యనుగతము కావలెను. ప్రవేశకము వలె నిదియు సంక్షేపార్థకము. విష్కంభకము శుద్ధమని సంకీర్ణమని రెండు విధములు. కేవల మధ్యమపాత్ర ప్రయుక్తమయినచో శుద్ధవిష్కంభకము. నీచ మధ్య పాత్ర ప్రయుక్తమయినచో సంకీర్ణవిష్కంభకము. అర్థక్రియాకర్తవ్యతనె కర్తవ్యముగా నభిసంధాన మొనర్చుకొని ప్రవేశకవిధముననె సంకీర్ణవిష్కంభకమును సమామోజన మొనరింపవలెను. మూడవకారికలో సర్థక్రియాస్వరూప మున్నది. సంధుల సంక్షేపము ననుసరించియు సర్థముల సంక్షేపము ననుసరించియు విష్కంభకము సంకమున గాని యంకముల యంతరాలమున గాని కూర్పజనును. ప్రవేశకస్వరూపకథనము లోని యర్థక్రియను చక్కగా సమీక్షించి విష్కంభకమును కూర్పవలెను.

విష్కంభకము నందు సంఘల సంక్షేపానుసంధాన మాచర్యకము. యుద్ధము రాజ్యభంశము మొదలగునవి యన్నియు కావ్యాత్మములు. వాని క్రియావస్థానుసంధానము నన్తక్రియావీక్ష యనవచ్చును. ఇట్టి సమభివీక్షతోడనే విష్కంభకసంయోజన ముపేక్షితము.

ఈ విష్కంభకనిర్మితిలో కోహలుని భావ మెట్లున్నది. ముఖాంకమున నిదివిహితము కావచ్చును. అంతరాంతరమునను విహితము కావచ్చును. ఇది యాతని భావము. “మధ్యమపురుషనియోజ్యము నాటకమున ముఖసంధిమాత్రసంచారము విష్కంభకమని, ప్రవేశకము వలె నాటకయోగమున విఘానయోగ్య” మని యనెను కద! అంకాంతరాలవిహితమని యిందున్నదేమి? కాగా నంకాంతరానుసారి యగునె! అయిన నేమి? మా భావమున దోషము లేదు. కోహలవచన ముపలక్షణార్థము. ముఖాంకమున నుండవచ్చును. అంతరాంతరముల నుండ వచ్చును. ఇది భావింపుడు! బీజము బిందువును ప్రథమమున నుపక్షిప్తము లగును. అందు పృథగ్జనులకు ప్రవేశము లభింపదు. అది సచివాదులకు గోచరము. ఇదాత్మప్రకృతులు బీజబిందునిర్వాహకులు. ఇట్టి విశిష్టుల యపక్షేపమున విష్కంభకము నకే యవసర మున్నది. ఒకప్పుడంకాంతరము లందును మంత్రగుప్తత బీజబిందువులందు వలె సమముగ నె యుండునేని యట్టి ఘట్టములలో గూడ విష్కంభకప్రవేశ మనివారితమె యగును. మంత్రచింతనములో పృథగ్జనులకు ననుప్రవేశము కార్యవశమున సంభవించినను ప్రథమోపక్షేపములో ప్రవేశక ముండరాదు. ఇట్టి నిర్ణయమె యుక్తము. మధ్యమపాత్రలు ప్రథమోపక్షేప మొనరింప దగుదురు. అప్పుడు శుద్ధవిష్కంభ మగును. పృథగ్జనులకు ప్రసక్తియున్నచో సంక్షిప్తవిష్కంభకమే సముచితము. పృథగ్జనుడు మంత్రచింతనములో ననుప్రవేశము పొందవలసి యున్నదని ప్రథమోపక్షేపమునందు ప్రవేశక మేర్పఱచుట యుక్తము కాదు. విష్కంభక మంకాంతరానుసారి యని యనుట సామాన్యోక్తి. అంకమధ్యమని యనుటచే ప్రస్తావనాంకమధ్యవర్తితయు విష్కంభకమునకు సూచితనిర్మిత మగుచున్నది. ప్రవేశకవిష్కంభక విషయమున లింగవచనము లతంత్ర

ములు కావున స్త్రీల కనుప్రవేశ ముండవచ్చును. సంఖ్యాధిక్యము నుండవచ్చును.

నాటిక

ప్రధానులయిన రాజప్రాయజనులకు నాటకము సకలపురుషార్థ విషయ మయిన వ్యవస్థాత్మక సందర్శనము. మధ్యమప్రాయ జనులకు ప్రకరణము పురుషార్థవ్యవస్థాత్మక మగును. మధ్యమప్రాయ జనుల పూర్వకులూహలము కలవారు కావున నిరుపదియొకటి భేదములు ప్రకరణమున నుపపాదించుటచే చిత్రవ్యవస్థాత్మక సూచిత మయినది. రూపకముల సామాన్యలక్షణ ప్రస్తావనములో పరస్పరము లక్షణ సాంకర్యమున బహుభేదములు సంభవించుట సూచిత మయినది. వానిలో నాటకప్రకరణములు రెండు ప్రధానములు. సర్వరూపక ప్రకరణ కారకములు. ఈ రెండిటి లక్షణసాంకర్యము సూచించినచో సర్వరూపకదర్శనము కలుగును. కాన వీని సంకీర్ణత దర్శనీయ మయినది.

౪౦౮. అసయోగ్య బంధయోగ ద్వయే భేదః ప్రయోక్తృభిః జ్ఞేయః

ప్రఖ్యాతస్మితరే వా నాటకయోగే ప్రకరణే వా

నాటకప్రకరణము లను వీరి బంధయోగమున, ఉభయ సంబంధ సంయోగమున వేరొక భేద ముదయించునని ప్రయోక్తలు గుర్తింప వలెను. నాటకయోగము బహుల మయినచో ప్రఖ్యాత మనవచ్చును. ప్రకరణసంబంధ మధిక మయినచో నితర మనవచ్చును. నాటకకావ్యబంధమున నీ సంకీర్ణ భేద ముదయించును.

ఉద్దేశక్రమానుసారమున వాని వాని లక్షణముల విస్తరించుట మరల నాయా లక్షణముల పరామర్శించుట యంతయు నిది గౌరవము అట్లుకాక సంకీర్ణస్వభావక మయిన నాటిక నిచట లక్షణయుక్తముగ నిరూపించుట యుక్తభావము. ఈ యార్యాత్రయ మిందు పర్యాప్తము.

౪౦౯. ప్రకరణ నాటక భేదా దుత్పాద్యం వస్తు నాయకం నృపతిం

అంతఃపుర సంగీతక కన్యా మధికృత్య కర్తవ్యా

౪౧౦. స్త్రీప్రాయా చతురంకా లలితాభినయాత్మికా సువిహితాంగి

బహుస్మత గీత పాత్రా రతినంభోగాత్మికా చైవ

౪౨౧. రాజోపచారయుక్తా ప్రసాదస క్రోధ దంభ సంయుక్తా
నాయక దేవీ దూతీ నవరజినా నాటికా జ్ఞేయా

ప్రకరణనాటకములచే నయిన భేదమున నాటిక కలుగునని. దూరాన్వయమున గుర్తించునది. నాటికలో సంతయు నాటకలక్షణముండదు. అంతయు ప్రకరణలక్షణ ముండదు. ఉభయలక్షణ సంబంధ సాంకర్య ముండును. ఇట్లు లక్షణాన్వయమున నాటిక యని నేరుగా పరిగణింపవలసి యున్నది. నాటికలో వస్తు వనదగిన చరితముత్పాద్యముగా నుండును. సృష్టి యగు నాయకు నిది యవలంబించి యుండును. అంతఃపుర సంగీతక కన్య నుద్దేశించి నాటికను నిర్మింపవలెను. అంతఃపురకన్యను గాని సంగీతశాలాకన్యను గాని పొందదగినట్లుగా నిశ్చయించి నాటిక నిర్మింపవలెను. నాటిక స్త్రీప్రాయము. స్త్రీలు బహులముగా నుండును. ఇందు నాల్గంకము లుండును. ఏదేని యొక యవస్థావిశేషమునకు సరసముగా నవస్థాసమావాప మొనరించుట సమంజసముగా నుండు నని భావము. నాటిక లలితాభినయాత్మక మగుటచే కైశికీబంధము రమ్యముగా నుండవలెను. నాల్గువిధములయిన కైశిక్యంగములు నాటికలో పూర్ణముగా సువిహితములు కావలెను. నానావిధములయిన నృత్తములు గీతములు పాఠ్యములు నాటికలో శోభాసంధాయకము లగును. రతిపురస్సర మయిన సంభోగ మిందు ముఖ్యము. రాజ్యప్రాప్త్యాదిరూప మయిన యాత్మ యిందు ప్రథానఫలముగా నుండును. అందుననే రాజగతోపచారములతో వ్యవహారములతో నిది యుండదగును. అన్యనాయిక నుద్దేశించిన వ్యవహార మిందుండును గావున తత్పూర్వనాయికాగతములయిన క్రోధ ప్రసాద వంచనము లిం దవశ్య ముండును. అన్యకన్యను రాజు వలచినాడని పూర్వనాయిక కోపించుట; యామె కోపించిన దని రాజు బ్రతిమలాడికొని ప్రసన్నును జేయుట, పిమ్మట నామెను వంచనము చేయుట సర్వ మిందవశ్యంభావి. ఈ పైరీత్యనుసారమున క్రోధ ప్రసాద వంచనముల క్రమ ముచితము. కాని మూలములో ప్రసాదన క్రోధ దంభము లని క్రోధమునకు పశ్చాత్పాత ముండుట యార్యాను రోధమున యని గుర్తించునది. ఏ నాయికకు క్రోధము కలుగునో యా నాయిక నింతదనుక చెప్పలేదు. చివరి పాద మీ యంశమునె

నివేదించును. నాయకుని దేవ్యాది నాయక లిందుందురు. అభిలషిత నాయికాంతరవిషయమున దూతిక లుందురు. పరిజను లుందురు. నాటిక సపరిజన మనుట పరిజనసమ్మద్ధి సూచిత మగును. ఈ యంశము లున్నచో నాటిక యగునని ప్రయోక్తలు గుర్తింతురు.

ఇందు నిరూపించని సంధిసంధ్యంగములు మొదలగునవి యన్నియు పూర్వనిరూపిత విధమున గుర్తించునది. దేవి కన్యయు ఖ్యాత యని యఖ్యాత యని రెండువిధముల నుందురు. కన్య యంతఃపురకన్య యని, సంగీతకన్య యని ద్వివిధ. నాయకుడు నృపతి యనునంతమాత్రము నాటకోపజీవితము, ప్రఖ్యాతత్వ మపేక్షితము కాదు. ప్రఖ్యాతుడు కావచ్చును. కాకపోవచ్చును. ఇట్టి భేదద్వయ మున గూడ భేదము సంభవించును. ప్రకరణాంశసంబంధమున నుత్పాద్యవస్తు వుండునని నాటకలక్షణాంశసంయోగమున నాయకుడు నృపతిగా నుండునని కొందరు కొందరాయోజనము చేసినారు. ఈ నాటికాపద మభినేయరూపకమాత్ర పరము. సౌకుమార్యప్రదర్శనము నకై స్త్రీత్వనిర్దేశ మున్నది. కాన ప్రకరణికయు నుండవచ్చును. సార్థవాహదులు నాయకు లగుదురు. ప్రకరణిక కైశికీప్రధానముగా నుండును. అనియు కొందరనిరి. ఇట్లిచట నాటికను లక్షిత మొనర్చినను ప్రకరణనాటకలక్షణములె యిట్లు నిర్దిష్టము లయిన వని గ్రహింప దగును. సంక్షిప్తముగా నీ లక్షణ మేవంవిధమున నిరూపిత మయినది. లక్షణయోగమున నిక స మ వ కా ర ము ను నిరూపింప నలసి యున్నది.

స మ వ కా ర ము

ఇప్పుడు సమవకారమును నిరూపించుటేమి? ఉద్దేశక్రమ మిట్లులేదు కదా! నాటకప్రకరణముల యనంతరము వీధి యున్నది. అనంతరము సమవకార మున్నది. ఈ మధ్యలో నాటిక నిరూపిత మయినది. ఉద్దేశక్రమత్యాగమున నేమిఫలము? ఉద్దేశ మిచట పరిగణనీయము కాదేమి? ఉద్దేశక్రమము నాటికానిరూపణమున విచ్చిన్న మయినది కదా! నాటకప్రకరణములు ప్రధానములని సంభావించితిరి. వానిలో వ్యుత్పాద్య మధిక మని యంటిరి. వాని

ప్రాథమ్య ముచిత మగుగావుత. ఉద్దేశక్రమభంగమున వీధి నిరూపింపక సమవకారము నిరూపించు టేల? అనియా శంక.

ఇందిది సమాధి. ఉద్దేశక్రమ మిచట పరిగణనీయము కాదు. కావుననె నాటికచే విచ్చిన్న మయినది. నాటకప్రకరణములందు వ్యుత్పాద్యభూయ స్త్వ మున్నది. సమవకారమునందు నది యున్నది. సమవకారమును వానినలె త్రివర్గోపాయము ప్రదర్శించును. తత్తద్దేవతాభక్తులు తచ్చరితపురస్కరులై యుందురు. ఆ యా యుపాయము లాదరింతురు. ఇది యిందలి రీతిసీతి. ఈ యభిప్రాయముననె దివ్యు డిందు నాయకుడుగా నుండుట నిషిద్ధ మగుచున్నది. దివ్యనాయకుల భూయస్తరచరితమును కాని, కాని దానిని గాని వితతముగా ననుకరణమున ప్రదర్శించుట యున్నది. ఆ వితతవృత్తమధ్యమున సమావృత్తితము లయిన నిర్వేదాదు లున్నచో ప్రయోగము రంజకముగా నుండును. లేకున్న ప్రయోగ మరంజక మగును. నాటకగత మయిన యంకైకదేశము వలె నిదియు రంజకము కాదు. నాటకాదులలో భూయస్తర మయిన చరిత మనేకాంగములు కల రంజకవర్గము లేకున్న రంజకము కానందున నాటకమున దివ్యనాయకనిషేధము నిరూపితము కాలేదు. అచట పతాకప్రకరీనాయకులుగా దివ్యులుండుట యంగీకృత మయినది. అందు రాజప్రభృతులు బహుతర ఫలానుబంధము కల మహాఫలము సంప్రయాససాధ్య మని వ్యుత్పాదితులు కాగలరు. ఈ సమవకారమున త్రివర్గోపాయమాత్రముననె వ్యుత్పాదితు లగుదు రనుట యిందలి విశేషము. అన్యరూపకము లేకాంకము లయినందున త్రివర్గోపాయములు కలవి కాజాలవు. రూపకములలో డిమమున నాలుగంకము లున్నవి. అయిన నది పశ్చాన్నిర్దిష్ట మయినది. ఇందలి యుపపత్తిని తల్లక్షణమున నిరూపింతుము. కాగా త్రివర్గోపాయ వ్యుత్పాదక మయినందున ననేకాంకము లున్నందున నిట్టి నాటకప్రకరణముల యనంతర మిట్టి సమవకారమును లక్షణలక్షిత మొనరించుట యుక్తమై యగును. “అలం బహునా”

౪౨౨. దేవాసుర వీజ కృతః ప్రఖ్యా తోదాత్రనాయకశ్చైవ
త్ర్యంకస్తథా త్రికపటః త్రివిద్రవః స్వా త్త్వింగారః
ద్వాదశ నాయక బహుతో హృష్టాదశ నాటికా ప్రమాణృచ్ఛ

సమవకారముతో దేవాసురుల ఫలసంపాదనోపాయాత్మకమయిన బీజరచన ముండును. నాయకులు ప్రఖ్యాతులు దాత్తులుగా నుందురు. దేవాసురులును కొంద రప్రఖ్యాతులు బృహత్కథాదులందున్నారు. కొంద రప్రఖ్యాతులను స్వయ మభ్యూహించి నిరూపింతురు. తన్నిరాసమునకై ప్రఖ్యాతపద మున్నది. సామాన్యముగా దేవు లుద్ధతులుగా నుందురు. అయినను తమ తమ విధానమున గాంభీర్యప్రధానులుగా నుండవలయు ననుటకై యుదాత్తులుగా నుండుట సూచిత మయినది. భగవత్ప్రపురరిపు ప్రభృతు లిట్లు గాంభీర్యప్రధానులు. బ్రహ్మాదులు ప్రశాంతులు. సరసింహాదు లుద్ధతులు. మూడంకములం దిది పర్యాప్తము కాగలదు. మూడు కపటములు మూడు విద్రవములు మూడు శృంగారములు దీనిలో నుండును. కపట విద్రవ శృంగారము లర్థత్రయము. ప్రత్యేక మివి మూడు మూడు విధము లగును. ప్రత్యంకము నందును విద్రవాదులు మూడు నుండవలెను. “తథా హి;” ఉపాయాంశమున కపటము వ్యాపత్తిసంభావనాంశమున విద్రవము, ఫలాంశమున శృంగారము ప్రథమాంకమున నున్నట్లు ద్వితీయ తృతీయాంకములందు నుండవలెను. సమవకారము పండ్రెండు నాయకులతో బహులముగా నుండవలెను. ప్రత్యంకమునను పండ్రెండుగురు నాయకు లుందురని కొందరి భావము. ప్రత్యంకమునను నాయకప్రతినాయకులు తత్సహాయులు నలుగురె యుందురు. సముదాయ దృష్టితో ద్వాదశనాయకు లనుట సంగత మని కొందరి యాశయము. ఈ సమవకారప్రయోగ మష్టాదశ నాడికా ప్రమాణముగా నుండును.

ఇక నిందలి యంకవిధిని నాడికా పరిమాణవిధిని నిరూపింపవలసి యున్నది.

౧. ప్రథమాంకము ద్వాదశనాడీ విహితము. సప్రహసనము సవిద్రవము సకపటము సవీధీకమై కార్యక్రియా సముపేతము కావలెను. సప్రహసన వచనము ప్రథమాంకమున కామశృంగారము ప్రయోగింపవలె ననుటను బోధించును. కామశృంగారమునందెహాస్యము సంగత మగును. కార్యక్రియా సముపేత మనుటయు కామ

శృంగారాత్మకతనె సూచించును. ఒండ్రు గడియలలో సంపాదించదగిన కపట విద్రవ ప్రహసనాత్మకము లయిన యుపాయములచే కామశృంగారమునె ప్రథమాంకమున నిబంధింపవలెనని తాత్పర్యము.

౨. రెండవయంకము నాల్గునాడికల సమాశ్రయమున నుండదగును. ఇందలి కపటాద్యుపాయములు ఘటికాచతుష్టయగాములై యుండవలెను.

౩. మూడవ యంకము నాడికాద్వయ పరిమితము. వస్తు సమాపన మిందుండును. ఈ యంకమున వస్తువు సర్వము సమాప్తము కావలెను. ఏ యంకమున నయినను వస్తువు రెండునాడికల యంతరమున సంపాద్యములగు నుపాయములచే పరిసమాప్త మగును. అయినను మూడవయంకమున వస్తుసమాప్తిగ్రహణ మీ భావమును సూచించును. బీజాంశమునం దంకత్రయార్థము నుపక్షేపింపవలెను. తదనంతర మంకద్వయమున నన్యోన్యవిశిష్టముగా నవాంతరవాక్యార్థ సమాప్తి విధింప వలెను. మూడవ యంకమున నవాంతరవాక్యార్థము సుశ్లిష్ట మగును. ఈ తృతీయ మా రెండిటితో నిట్లు ప్రతిసంబద్ధ మగును. ఏది యేని కాని మహావాక్యార్థనిర్వాహమున హేతువై సంబంధము కలిగియె యుండును. ఇట్లనుసంధాన సహిత మయిన వాక్యార్థసమాప్తి త్రివర్గసిద్ధి కనుకూల మగు నుపాయ పుష్పత్పత్త్యను గృహీతమై శోభించును. నిరనుసంధాన మయినను విశిష్టపరిసమాప్తి ప్రతిపాదనమున త్రివర్గసిద్ధ్యుపాయమున పుష్పత్పత్త్యనుగృహీత మగుట నిజహృదయసంవాద బలముననె యని హృదయమున ధార్యము.

కాలమునకు సంబంధించిన ముహూర్తార్థము నాడిక యగును. ఇట్టి నాడికాప్రమాణమును యథోక్తవిధానమున నంకములం దాయోజనము చేయవలయును. కాలవిభాగమున క్రియాభిసంకల్ప మయిన నాడికాసంజ్ఞ ననుసరించి శాస్త్రోక్తవిధానమున యథాక్రమముగా పరిసమాప్తి నిరూపింపవలెను.

సమవకారమునం దర్థము సంకీర్ణ మవకీర్ణముగ నుండును. ఈ యంక మిల్లుపాదించుట యు క్తము.

౪౨౩. ఆంకోంకస్త్యన్యార్థః కర్తవ్యః కావ్యబంధమాసాద్య
అర్థం హి సమవకారే హ్యప్రతిసంబంధ మిచ్ఛంతి

కావ్యబంధము ననుసరించి సమవకారమున నంక మంక మన్యార్థముతో నుండునట్లు నిబంధింప వలెను. సమవకారరూపకము నందలి యర్థ మప్రతిసంబంధముతో నుండుట నభిమానింతురు. అంక త్రయమునకు మొత్తము విశిష్టముగా సంబంధ ముండును గాని యంక మంకము పరస్పర మట్లుండదు. అంక మన్యార్థముగా నున్నను కావ్య బంధసమాశ్రయణ మానావశ్యకము. సర్వవస్తువు కావ్యబంధోప నిష్టమై యుండును గదా! కాక పోయినచో సమవకారమున నేకకార్య ముండుననుట యెట్టిఫణితి? సమవకార మను శబ్దమున వాచ్య మయిన యర్థము అప్రతిసంబంధముగ నె యుండును. అత్యంత మది సంబంధము కాదు. వస్తువు కించిత్రసంబంధమై యుండును. సమవకార శబ్దము నందలి “సం” శబ్దబలము “అవ” శబ్దబల మీ భావమునె బోధించును. అప్రతిసంబంధ మునుచోట “ప్రతి” శబ్ద మతిశయము చెప్పను గాని యది నిషిద్ధము.

విద్రవము

ఇందు విద్రవత్రయ ముండుట సూచిత మయినది. ఆ త్రయ మిక వక్తవ్యము. “యశో విద్రవంతి జనాః స విద్రవః” విద్రవమున జనులు బెడరి పోదురు. అనర్థాత్మక మయిన వస్తువు విద్రవము. ఇది మూడు విధములు.

౧. అచేతన కృత విద్రవము

౨. అన్య కృత విద్రవము

౩. ఉభయ కృత విద్రవము.

జలవాయాదికృత మయిన విద్రవ మచేతనకృతము. గజేంద్ర సంభ్రమకృతము చేతన (అన్య) కృతము. యుద్ధసంభవము నగరోప రోధజము సుభయకృతము. నగరోపరోధమున యుద్ధాగ్నిదానాదు లవశ్యసంసాద్యము లగును.

క ప ట ము

కపటము వంచన. తదాశ్రయణము తదంగీకరణ మిందుండును. వంచనము మూడు విధములు.

౧. ఒకప్పు డొకడు స్వబుద్ధితో కపటు డగును. అది వస్తుగత క్రమ విహితము. వస్తు విచట ఫలము. తత్త్వాప్తిలో వస్తుగత=ఫలసాధకుడు కర్త. ఆతని యుపాయ చింతనాదికము క్రమము. తద్విహిత మయిన కపటము వస్తుగతక్రమవిహితము. అనపరాధు డయిన నొకడు వంచకునిచే వంచితు డయినచో నిట్టి వాడగును. తన యీస్థితసాధనమునకై యొకడు తన యుపాయచింతనానుకూలముగా ననపరాధు నొకని వంచన మొనరించుట యని తాత్పర్యము.

౨. పరప్రయుక్త కపటము కౌండవది. వంచనీయుడును సాపరాధు డయినచో పరప్రయుక్త వ్యవహారము కలుగును. సాపరాధున కపరాధ మొనర్చుటలో వంచకునకు వంచనేచ్చ లేకపోయినచో నీ భేదము సంభవింపదు. వంచనేచ్చ లేకపోయినచో వంచనకు సంపత్తియె యుక్తము కాదు.

౩. దైవవశ కృత కపటము మూడవది. వంచక వంచనీయుల కిద్దర కేమియు నభిసంధి దోషము లేనప్పుడు, తుల్యఫలాభిసంధానము కల యిరువురిలో కాకతాలీయమున నొక డుపచయము కలవాడగుటయు పేరొకడపచయము కలవాడగుటయు సంభవించునేని యా వంచనము దైవకృతవంచనము. ఆ యిద్దరిలో నెవనికని సుఖముండదు. ఇతరునకు దుఃఖ ముదయించును. కపట మిట్లు సుఖదుఃఖోత్పత్తి కృతముగా నుండునని తెలియ వచ్చును.

శృం గా ర ము

శృంగారము మూడు విధములు. ధర్మశృంగార మర్థశృంగారము కామశృంగారము నని. “శృంగారః కర్తవ్యో ధర్మే చార్థే చ కామే చ” ఇందు “ధర్మే, అర్థే కామే” అను సప్తమీవిభక్తి కార్యత్వమును కారణత్వమును చెప్పును. ధర్మము హేతువుగా నున్న నాయికాలాభమునను ధర్మము సాధ్యముగా నున్న నాయికాలాభము

నను ధర్మశ్శృంగార మగును. ఇట్లే యథాకామము లందును గుర్తింప
దగును.

౪౨౪. యస్మిన్ ధర్మప్రాపక మాత్మహితం భవతి సాధనం బహుధా
ప్రత నియమ తపా యుక్త జ్ఞేయోఽసా ధర్మశ్శృంగారః

౪౨౫. అర్హస్యేచ్ఛా యోగాత్ బహుధా చై వాత్మతోఽర్థశ్శృంగారః
స్త్రీ సంప్రయోగవిషయే షష్ట్యాదా వా రతి ర్యత్ర

౪౨౬. కన్యావిలోభన కృతం ప్రాప్తా స్త్రీ పుంసయోస్తు రమ్యం వా
నిభృతం సావేగం వా యస్య భవే త్కామశ్శృంగారః

౧. ధర్మశ్శృంగారము. శృంగారము నిర్దేశించిన స్థలమున
తిద్విషయముగా నుండు ప్రమదకు వ్యవదేశ మున్నది. వేరు వేరుగా
నుండు కార్యముల సంబంధసంధానమునకై శృంగారమును మూడు
విధములుగా నిర్దేశింపవలసి యున్నది. అందు ధర్మశ్శృంగారము ధర్మ
ప్రాపకము. వ్రతనియమ తపో యుక్తము. ఇందలి సాధన మనేకవిధ
మాత్మహితముగా నుండును. వ్రతాదుల యోగమున ధర్మము
ప్రాప్యముగా నుండును. అప్పుడు ధర్మప్రార్థనాత్మక మయిన యజ్ఞా
దిక మాత్మహిత మాధానించును. అది పత్నీసంబంధకృతముగ నె
సిద్ధించును. ధర్మపత్ని యున్ననె యజ్ఞధర్మాదు లం దధికార
మున్నది. యజ్ఞాదిసాధన మనేక విధముల నున్నది. అది రాజ్య
భూ గో సువర్ణాదిభేదమున ననేకవిధములు.

౨. అర్థ శ్శృంగారము. ద్రవ్య మందలి యిచ్ఛాసంబంధ
మున ద్రవ్యనిమిత్తక మయిన విశేషమునను అర్థశ్శృంగార మనేకవిధ
ముల నున్నది. స్త్రీసంప్రయోగ విషయములందు రతియు నర్థార్థమై
యుండును.. స్త్రీలకు గాని పురుషులకు గాని రతి బహుమానము.
గోచరించును గాని అదియంతయు ద్రవ్యసిద్ధి కగు సాధనమాత్రము
గనె యుండును. అర్థహేతుకముగా రతి యుండును. ఆ రతియు నర్థ
ఫలకముగా నుండును. దేవవృక్తులందు ద్రవ్యచింతనము లేదు.
వారిలో నర్థార్థిత్వ ముండదు. గంధర్వ యుక్షాదులలో నర్థార్థిత
సంభవించునని కొంద రభ్యుహించిరి. ప్రతివృక్తికిని యర్థసీయ
ముండును. అర్థసీయ మర్థించియే కార్యప్రసరము పొందుదురు. అట్టి

యర్థము దేవతలో గూడ సంభవింపకపోదు. అని మరికొందరి భావము. ఉపాధ్యాయు లిట్లనిరి. ఒక్కొక్కచో నాయికానాయకుల యనురాగము యన్యగత మయిన స్థానితా రూపముననె యుండును. భగవానుడు భవదేవుడు గిరిరాజపుత్రికిపై యనురాగము కలవాడయినాడు. ఇంద్రదామలు తారకు జాత్రమించిన నిజరాజ్యము నున్నోచింప జేయుటకై యత్నించినారు. ఈ నాయికానాయకుల సంగమనము రాజ్యసమున్నోచనమునకే యయినట్లు కుమారసంభవ నిబంధన మున్నది. అధౌగ్ధిత్వ మీ రూపమున గూడ నుండును.

౩. కా మ శృం గా ర ము. నాయకునకు కన్యయందలి విలోభనము. కన్యకు నాయకవిషయమున విలోభనము ఈ యుభయ కృతముగా కామశృంగార మున్నది. పరస్పరానురాగ కృత మని భావము. స్త్రీపురుషు లుద్భావస్థానాదికమును చేరినపుడు నిభృత ముగా నుండును. ప్రచ్ఛాదనపూర్వక మయినచో “ఇదిగో నేనే” యనునట్లు ప్రకటికృతమగు శృంగారము గోచరించును. అట్టిది కామ ప్రయుక్తము. ఇది రమ్యము సావేగము నగును. ఈ కామశృంగారము లోని స్త్రీ పరస్త్రీ యగుట వివక్షితము. శక్రకున కహల్యాప్రసక్తి ఇట్టిది.

ఇట్టి శృంగార మీ రూపమున సంబంధింపగా కాన్యమున కైశికీ హీనత కలుగునేమో! కైశికీవృత్తిలో నర్కాదులు నాలు గంగము లావశ్యకములు. తదుపరంజకముగా గీతనృత్యవాద్యాదు లపేక్షితములు. అవియేవియు నీసమవకారమున నుండవు. కాగా ఇందలి వృత్తి కైశికీహీనయె యగును. ఏవంశ్యగార యోగమున నేమి యర్థ మున్నది?

ఉపాధ్యాయ లీ విధముగా ప్రవచించిరి. కామ మున్నంత మాత్రమున కైశికీ సంభవింపదు. రాద్రప్రకృతికులకు కామముండును. కైశికీయుండదు. విలాసప్రధానమగు రూపమున్నప్పుడె కైశికీ యనవలెను. కేవలచరితము కైశికీస్వరూపమునకు చాలదు. తద్రూపానుప్రవేశ మున్ననే తద్వ్యవహార ముండును. ఇట్టి వ్యవహార మంతట ప్రాధాన్యకృతమే కాక తప్పదు. అందుచే నిట్టి విషయము లందు

భారత్యాది వృత్త్యంతరాభిధానమే యుక్తముగా నుండును. అరూప కైశికీ వ్యవహార మసంగతము.

ఉష్ణిక్ గాయత్రి మొదలగు బంధకుటిలము లయిన వృత్తము లను సమవకారమున కవులు ప్రయోగింపవలెను. బంధకుటిలములనుట సమవృత్త సంబంధ మపేక్షితము కాదని విషమార్థసమవృత్తము లపేక్షితములగు ప్రతిబోధించినట్లుగును. విషమార్థసమముల ప్రయోగింప రాదని భట్టోద్భటుడుపఠించెను. స్రగ్ధరాది వృత్తములనే ప్రయోగింప వలయును గాని ఆరేక్షక్షరములు గల యల్పాక్షర వృత్తముల ప్రయోగింప వలదనియు నాతడు వ్యాఖ్యానించెను. ఇప్పటికిట్లు సమవకారసామగ్రి నిరూపిత మయినది. సమవకారమును నాట్యవిదులు నానారససంశ్రయ మొనరించుట సముచితము. శ్రద్ధా లును లయిన దేవతాభక్తులు తద్దేవ యాత్రాదులలో నా యా దేవ మహోత్సవములలో నీ సమవకార ప్రయోగమున ననుగృహీతులు కాగలరు. నిరనుసంధానహృదయు లయిన స్త్రీ బాల మూర్ఖులును విద్రవాదులు ప్రయోగింపగా నాహృతహృదయు లగుదురు. ఇది యంతయు సమవకార ప్రయోగసిద్ధి.

రూ ప క రూ ప ము

ర. ఈ హోమృగము. లక్షణ మిక ప్రసంగ ప్రాప్తము. ఈ రూపకము దివ్యులయిన పురుషుల నాశ్రయించి యుండును. వారిందు నాయకులుగా నుందురు, దివ్యస్త్రీ నిమిత్తముగా యుద్ధ మిందు సంప్రాప్తమగును. దివ్యానుప్రవేశ మున్నందున సమవకారము నందు వలె నసంబంధార్థత ప్రసక్తము కాకుండుటకై ఈహోమృగము సువిహితవస్తు నిబద్ధ మగును. సంక్లిష్ట మగు వస్తువుతో సంగత మగును. ఇది వివ్రత్యయ మొదవించును. విశ్వాసహేతువు లన్నియు నిందు విగతము లగును. మధ్యమధ్యలో దివ్యవ్యక్తులకును రంగ ప్రవేశ ముండును. ఇది యుద్ధత పురుషప్రాయమై యుండుటలో నిదియే భావము. స్త్రీనిమిత్తక మయిన రోషమున కిందు స్థాన మున్నది. ఈ కావ్యబంధ మంతయు నిట్లే సంగతము కావలయును. ఈ భావసూచన మీ కారికలో నున్నది.

౪౨౭. దివ్యపురుషాశ్రయకృతో దివ్యస్త్రీ కారణోదగత యుష్టః

సువిహిత వస్తు నిబద్ధో విద్రవ్యయ కారకత్వైర్దవ

౪౨౮. ఉద్భవత పురుష ప్రాయః ప్రైలోష్యభిత కావ్యబంధస్త్వ

ప్రదేహాపహరణాదమర్తన ప్రాప్త వస్తు శృంగారః

ఇందు సంక్షోభ మావేగము సర్వము స్త్రీ నిమిత్తముగా నుండును. భేదనము అపహరణ మవమర్దనము యథాయోగముగా స్త్రీవిషయములన్యవిషయములునై శృంగారము సూచించును. భేదనాదులచే వనితాత్మక మయిన వస్త్రభివృద్ధాసము సంప్రాప్త మగును. ఇంగన మర్దన మనునది దండనము. సంక్షోభము విద్రవము సంఘేటము స్త్రీకర్షణమున నుపయోగించుననై తుదకు శృంగార పర్యవసానము పొందును. సుసమాహిత కావ్యబంధముగా నీహామృగ ముండుట సముచితము. కావ్యబంధములో వీశ్యంగముల నాయోజింపవలె ననియు సూచిత మగును. ఇం దంకపరిమాణము నాయకసంఖ్య వృత్తి రస విభాగ మంతయు వ్యాయోగమునండి యతిదేశమున ప్రాప్తించును. అందున్నట్లే యిందుండ వలెను. కాగా నిందంక మొకటియే నుండును. నాయకులు పల్లెడెండుగురు నుందురు. వ్యాయోగమున నిల్లెయుండును. సమవకారాతిదేశమున వ్యాయోగ మున గూడ నిట్టిలాభసిద్ధియై యభ్యాహ్వము. సమవకారాతిదేశ మున సర్వసంపత్తియు సుసమాహితము కాగలదు. కాని యొక్క విశేష మిందు వేరుగా గలదు. కేవల మమరవనితాయోగభోగములే ఇందు వర్ణితములు కావలయును. దీనిలో యుద్ధ మవమర్దన ముండును గాని ఇందవి ప్రత్యక్షప్రయోజ్యములు కాకూడదు.

౪౨౯. యత్ర తు పథేష్వి తానా వధో హ్యుపగ్రో భవేద్వి పురుషాణాం

కించిద్వాజం కృత్వా తేషాం యుద్ధం శమయితవ్యం.

ఇందుద్ధత పురుషు లొకప్పుడు వధేష్వితో ప్రవర్తింతురు. వధ్యవధ మొనరింప జూతురు. ఉదగ్రవధ మొనరింప దలతురు. కాని యా సమయమున నేదేని వ్యాజ మేర్పరచి వారి యుద్ధమును శమింప జేయవలయును. వధ్యులకు పలాయనాదులు ప్రతిపాదించినచో వధ శాంత మగును. ఇట్లే కూర్పు యుక్తము. ఈహామృగపదమున కీ

యర్థమున్నది. ఈహ=చేష్ట. మృగమునకు వలె ప్రీతమాత్రార్థమయిన చేష్ట ఇందు వర్ణిత మగును గావున నిది ఈహామృగము.

౫. డి మ ము. ఇందలి వస్తువు ప్రఖ్యాతము. నాయకుడు ప్రఖ్యాతు డుదాత్తుడు. రసము లారు. లింకములు నాలుగు. శృంగా రము హాస్య మిందుండవు, శేషసర్వరసములు సంయుక్తములై యుండును. ఇది దీప్తరస కావ్యయోని. నానాభావోపసంపన్నము.

౪౩౦. ప్రఖ్యాత వస్తు విషయః ప్రఖ్యాతోదాత్త నాయకస్తైవ

షడ్రస లక్షణ యుక్తః చతురంకో వై డిమః కార్యః

డిమము ప్రఖ్యాతవస్తువిషయ మగుట సర్వమితర మంతయు నాటకమునందు వలెనే యుండును. సంధు లసమగ్రములుగానుండు టయు రసము లసమగ్రములుగా నుండుటయు నిందలి విశేషము. శృంగారహాస్యవర్జితమై షడ్రససమాయుక్త మగుటచే పర్యాయమున శాంతరసప్రయోగ ముండు ననుకొన రాదు. కావ్యయోని యనదగిన యిందలి కావ్యవస్తువు దీప్తరసముగా నుండును. నిర్హితోల్కా-పాత ములు చంద్రసూర్యగ్రహణములు నియుద్ధము లాధర్వణములు సంపే టము లిందు బహుళముగా నుండును. ఇది మాయేంద్రజాల బహులము. నానాపు స్తము లుత్థానయోగము లిం దపేక్షితములు, దేవభుజగేంద్ర గాక్షస యక్ష సిశాచములతో నవకీర్ణమై షోడ శయనాయక బహులమై డిమ ముండును. డిమము డింబము విద్రవ మనునవి పర్యాయములు. తద్యోగ ముండుటచే నిది డిమ మయినది. “డయంత ఇతి డయః ఉద్ధతనాయకాః తేషాం వృత్తిర్యత్ర స డిమ.” ఎగురుట గంతులు చిందులు వేయుట డీజ్ ధాత్వర్థము. తత్సంబం ధము కల యుద్ధతనాయకులు దీన సూచితు లగుదురు. వారల వ్యవ హార మిందుండును గావున డిమ మయినది. “కార్యో డిమః ప్రయ త్నాన్నానాశ్రయభావ సంపన్నః” సప్రయత్నమఃగా డిమమును నానాశ్రయ భావసంపన్న మొనర్పవలెను. ఇట్లునుటచే సర్వభావ యుక్తత వైచిత్ర్యము సూచిత మగుచున్నది.

నాటకానంతరము డిమలక్షణము నిరూపించుట సముచితము. నాటకప్రకరణములందు ప్రవేశకాదు లుండును. ఇందు వాని సంఖ

వము లేదు. ప్రవేశకాదిసంభవ నిరాకరణమునకె యా ప్రకరణము నుండి దీని వేరుపఱచి యిట్టిచట నిరూపింప వలసి వచ్చినది. కాగా డిమము నందు దినచతుష్టయ వృత్తమే ప్రదర్శనయము. అంకావతారము మాత్రమే యుండును. చూలికాంకముఖములు కూడ యుద్ధాదివర్ణనము నంది డిమమున నుపయోగించును. ఇట్లు చూలికాంకముఖాంకావతారముల సముపయోగ ముండగా ప్రవేశక విష్కంభకములు ననిషిద్ధములై యగును. కాని ప్రవేశకము సంభవింప దనవలెను. సరసేతివృత్తవశ వస్తుప్రసర మున్నప్పుడు ప్రవేశక మసేక్షితము కాదు. సమవకారము నందు వలె సంక మంకమునకు పరస్పరము సంబంధము లేనప్పు డక్కఱు లేనప్పుడు ప్రవేశక మక్కఱు లేదు. బహ్వంకక సమవకారములో నీ నీతియే యున్నది. అందుచే నవసరభావము ననుసరించి ప్రకరణోత్కర్ష మభిధానింప వచ్చును. కాగా నాటకానంతరము దీని నభిధానింప వచ్చును. అయినను ప్రకరణమునకు డిమస్పర్శిత లేదు. నాటకప్రకరణముల యంతరాలముననె యీ డిమమును నిరూపించినచో నాటికాదిభేద మభిధానించుటకు ఖ్యాపితము చేయుట కవకాశ ముండదు. నాటికలో స్త్రీప్రధానత యున్నది. నాటికానంతరము త్రిశృంగార సమవకారాభిధానమే న్యాయ్య మగును. తత్ప్రసంగముననె దివ్యపురుషసంబంధ ముండుటచే నీహామృగము నిరూపిత మయినది. తదనంతరము దివ్య పురుషాధికార ముండుటచే నితరరూపకములను రూపించుట సముచితము. రూపకరూప నిరూపణమున మొదట వితతేతివృత్త ముండుటచే ననేకరససంబంధ ముండుటచే నీ డిమము నభిధానించుట యుక్తము. “అలం బహునా”. ఇంతవర కిట్లు లక్షణానుగత మయిన డిమలక్షణము నిరూపిత మయినది.

౬. వ్యా యో గ ము. ఇది డిమమునకె శేషభూతము. దివ్యనాయకు లిం దుండరు. కేవల మిం దుదాత్తు లయిన రాజాదులు నాయకులుగా నుందురు. అయిన సమాత్య సేనాపతి ప్రభృతులకు దీప్తరసత్వ ముండును.

౪౩౧. వ్యాయోగస్తు విధిజ్ఞః కార్యః ప్రఖ్యాత నాయక శరీరః

అల్ప ప్రీజన యుక్త స్వేకాహకృతప్రభా చైవ

432. సచ దివ్యనాయకకృతః కాల్గో రాజస్వి నాయక నిరుద్ధః

యుద్ధ నియుద్ధాద్వజ సంఘర్ష కృతశ్చ కర్తవ్యః

రూపకరూప విధిజ్ఞు లగువారు వ్యాయోగమున ప్రఖ్యాతనాయకుని స్వరూపనిరూపణ మొనరింపవలెను. నాయకున కిందు ప్రఖ్యాతత్వమే గాని యుద్ధాత్మత యపేక్షితము కాదు. స్త్రీ జను లల్పముగా నుండును. సమనకారము నందువలె పండ్లెండుగురు నాయకపురుషు లిందుండును గాని తావదంక పరిమాణ శంక ఇం దతిదేశప్రాప్తము కాదు. ప్రత్యాసత్తి మాత్రమున నది ప్రసక్తమయినను వారించుటయే సముచితము. వ్యాయోగ మేకాహకృతము. ఏకాంకమును ఏకాహ చరితవిషయ మయినందుననే ఏకాంకత న్యాయప్రాప్తము. ప్రఖ్యాత నాయక శబ్దమున నిందు సంగృహీత మేమున్నది? ఈ యతిప్రసంగము శమింప జేయుటకే “సచ” కారిక యున్నది. ఈ వ్యాయోగము దివ్యదేవులతో నిబద్ధము కాదు. నృపముషులతో సునిబద్ధము కాదు. అట్టి నాయకు లిందుండనేయుండరు. అయినను యుద్ధనియుద్ధములు సంఘర్షణాధర్మములు దీనిలో నుండును గావున నిది వ్యాయోగ మయినది. యుద్ధప్రాయ వ్యాయామమున పురుషులు నియుద్ధమొనరింతురు గావున వ్యాయోగము వ్యాయోగ మనుట సముచితము. నియుద్ధమనునది బాహుయుద్ధము. సంఘర్ష మనునది శౌర్య విద్యాకుల రూపాది కృత మయిన స్పర్ధ. వ్యాయోగము నేవంపిధముగా కూర్చవలెను. ఇట్టి కూర్పు వలన నిది దీప్తకావ్యరసయోని యగును. కావ్య మోజోగుణయుక్త మయినచో దీప్త మగును. వీరరౌద్రాదులు దీప్తరసములు. దీప్తతయు రసయోనితయు నిందు కాగణముగా నుండును.

2. ఉత్సుష్టి కాంకము : రౌద్రానంతరము తత్కర్మ యయిన కరుణము నిరూపించుట యుచితము. రౌద్రకర్మ కరుణము అని యింటిమి కదా! ఉత్సుష్టికాంకము కరుణప్రధాన మయినందున వ్యాయోగనంతరము నిరూపణార్హ మయినది.

433. ప్రఖ్యాత వస్తు విషయ స్తవప్రఖ్యాతః కదాచిదేవ స్వాత్

దివ్యపురుషైర్వియుక్తః శేషైర్ముక్తై భవే త్పుంశః

౪౩౪. కరుణారస ప్రాయశ్చిత నివృత్త యుద్ధేంద్రత ప్రహరశ్చ
స్త్రీ పరిచేంద్రత బహులో నిరేంద్రత భాషిత నైవ

౪౩౫. నానా వ్యాకుల చేష్టః సాత్త్వత్యారభటి కైశిక హనుః
కార్యః కార్యవిధిజ్ఞైః సతతే హ్యుత్పన్నకాంక్షు

భారతాది యుద్ధమునందు స్త్రీవర్సవృత్తాంతము వలె నిందలి చేష్టి
తము కరుణబహులముగా నుండును. ప్రఖ్యాతమయిన కరుణాత్మక
చరితమె యిందు విషయము. ఒకప్పు డీ యంశము అప్రఖ్యాతమును
కావచ్చును. తత్తద్విషయ నిమిత్తముగా ప్రఖ్యాతము కావలయు
ననుటయే గాని యఖ్యాతవస్తువునకును స్థాన మున్నది. భ్యాతాఖ్యాత
ముల రెంటిని స్వీకరించుట పరస్పరవిరుద్ధాత్మక లగును కదా!
దానిచే నకించిత్కరత్వమే భాసించుచేమో! యని యాశంకింప
నక్కర లేదు. దివ్యపురుషు లిందుండరు. తదితర పురుషు లిందు
కూడి యుందురు. కరుణారసమె యిందు ప్రచుర మగును. ఇందలి
పురుషు లంద రుద్ధతప్రహారు లయినను నివృత్తయుద్ధు లగుదురు.
ఇక వారి ప్రహారము లుండవు. యుద్ధములు నుండవు. స్త్రీల పరిచేనన
మిందు బహులము. వారు దైవోపాలంభ మొనరింతురు. ఆత్మ
నిందించుకొందురు. నిర్విణ్ణు లగుదురు. నిరాశాభాషితములు చేయు
దురు. ఇట్లే వారి యనుశోచన ముండును. వారి నిర్వేదితములను
వినగనే నిర్వేదము జనించును. వారి యట్టి భాషణముల నాలించి
జనులు నిర్విణ్ణు లగుదురు. స్త్రీలిందు నానావ్యాకులచేష్ట లగుదురు.
భూమిపై పడుదురు. పొల్లుదురు. భూశిఘాతరిత లగుదురు. సాత్త్వ
త్యారభటి కైశికీ వృత్తు లిందుండవు. భారతియే ఇందలి వృత్తి.
కావ్యధర్మ మర్థ విశిష్టాలు ఉత్సృష్టికాంక్షము నిట్లే నిబంధింప
వలెను. “ఉత్క్ర-మణీయా సృష్టిః జీవితం ప్రాణాః యాసాం తాః
ఉత్సృష్టికాః శోచన్త్యస్త్రీయః తాభిరంకితః” ఇందు దుఃఖించు
స్త్రీలు జీవిత ముత్క్ర-మింపజేయ తలంతురు. అట్టివారుంటచే నిది
యత్సృష్టికాంక్ష మయినది. వృత్తులచే నిది యత్సృష్ట మయినందున
నీపేరు తగుననియు కొందరనిరి. దీనిలో కరుణారసము బహుళము
గావున దేవదేవు లుండరు. దివ్యయోగమున కాద్రవీభత్సభ
యానక సంబంధ మున్నను కరుణ ముండదు.

౪౩౬. యష్టివ్యనాయకకృతం కావ్యం సంగ్రామ బంధ వధ యుక్తం
తద్భారతే తు పక్షే కర్తవ్యం కావ్యబంధము

దేవతలకు కరుణము లే దంటిరి. వారలకు యుద్ధాదులు ననుచితములే యగునా! అనెడి యాశంకాక్రమంగమున సమవకారాదులలోని దేశ విశేషయోగము నిదర్శించుటకై ఈ యార్య సమర్థము. సంగ్రామ బంధ వధ యుక్త మయిన దివ్యనాయక కావ్యమును భారతవర్షము ననె నిరూపింప వలయును. కావ్యబంధములం దట్లు కర్తవ్యపాలనమె యుక్తముగా నుండును. దివ్యనాయకులు భారతవర్షావతీగ్నులై యుద్ధాదు లొనరించినట్లు ప్రదర్శింప వలెనని భావము. దేవవిహితము లయిన యన్యవర్షము లుండగా భారతమె యేల యిష్టము కావల యును? అన్ని వర్షములును దేశములే. అవి భోగభూములు. హృద్య భూమి యున్నది. శుభగంధ మున్నది. కాంచనస్థలు లున్నది. ఉపననముల కేగి జలక్రీడ లొనరించి విహరించుట లున్నవి. కామిను లతో సంచరించుటలు, వారలతో రత్నిప్రమోదములు, దివ్యపాన ములు, ఇంకను విశేషము లున్నవి. ఇలావృత కురుప్రభృతి వర్షము లలో నివసించు వారలకు దుఃఖ మెన్నడు లేదు. శోక మెప్పుడు కలుగదు. పురాణవాదములలో నిరూపితము లయిన కైలాసాది పర్వతములు వారల యధివాసములు. ఆ యధివాసములందు దేవ పృత్తియు నిరూపింప కూడదో! వారల యధివాసము లయిన కైలా నాదులు వారలకు భోగస్థానములు. వారలకు వాని యందు సంభో గమె సముచితము. ఈ భారతవర్షము నంను మాత్రము వారలకు కర్మారంభమె సంభవించును. భారతవర్షమున దివ్యులవలెరింప వార లకు దుఃఖ ముదయించును గాని అది యెప్పుడు పూర్ణము కాదు. దుఃఖపూర్ణతలో దేవత్వమె విహిత మగును. వారి యవస్థితయే భగ్న మగును. వారల స్వరూపమె లోపించును. భారతవర్షముననే వారలకు దుఃఖశోకములు వర్ణ్యమాన ప్రయుజ్యమానములు కావ చ్చును. కరుణారసభాహుల్య మున్నందున దివ్యుల కుత్సృష్టికాంక్ష ముతో సంబంధ ముండదు. వారందరు సుఖభాహుల్యము కలవారు. విశోకులయిన వారి సన్నిధానమున సశోకులకును శోకావసరము పరా కృత మగును. గాఢదుఃఖాభిభూతులు ఏవంప్రాయ ప్రయోగదర్శన

మున దుఃఖభారము తగ్గిపోగా సుఖముగా వినేయులు కాగలరు. “దుఃఖ దుఃఖాధికాన్ షశ్యేత్” అని లోకసితి. కావుననే నాట్యస్థల ప్రసక్తిలో దుఃఖార్థితునకు స్థైర్య ముండుట నిరూపిత మయినది. ఇట్టి దిది యంతయు నుత్సృష్టికాంక్షప్రయోగము. అశేషప్రయోగమాత్ర గత మయిన యంకలక్షణ మిట్లు వ్యాఖ్యాత మయినది.

౮. ప్రహసనము : ఇంతవర కిట్లు రంజనప్రధాన కరుణయుక్త మయిన రూపక మభిహిత మయినది. రంజనాప్రధానము హాస్యప్రాయము నగు ప్రహసనము నిక నిరూపింప వలెను. ప్రహసనము రెండు విధములు. శుద్ధప్రహసనము, సంకీర్ణప్రహసనము నని. ద్వివిధప్రహసనమును హాస్యరసప్రధానముగా నుండును. ఈ రెండిటికి వేరువేరుగా విశేషలక్షణము నిరూపింప వలెను.

శుద్ధ ప్రహసనము

౪౩౩. భగవత్తాపన విప్రైః అత్యైరపి హాస్యవాన సంబద్ధం
కాపురుష సంధ్రయుక్తం పరిహాసాభాషణ ప్రాయం

౪౩౪. అవికృత భాషాచారం విశేషభావోపపన్న చరిత పదం
నియతగతి వస్తువిషయం శుద్ధం జ్ఞేయం ప్రహసనం తు

భగవత్తాపనవిప్రులు యతి వానప్రస్థ గృహస్థులు. అన్యులు శాక్యాదు లయిన జైనబౌద్ధప్రభృతులు. ఇట్టివారితో ప్రహసనము సాగును. హాస్యప్రధానము లయిన వచనములతో నిది కూడుకొనును. ఈ భగవత్తాపనవిప్రప్రాయులందరు కుత్సితపురుషులై యుందురు. వారి శీల మట్టిదియై ప్రహాస్యమానముగ నుండును. కాపురుషసంప్రయోగ మిం దధికము. నవ్వుపుట్టించు వికలసంభాషణములై యిందు ప్రచుర ములు. అయినను వారి భాషాచారములు వికృతములు కావు. అసత్య మశ్లీలమును వారు పలుకుదురు. ఇందలి కథాఖండము లన్నియు విశేషభావములతో వ్యభిచారిభావములతో కూడి యుండును. ఇందు నియతగతిక మయిన వస్తువై విషయముగ నుండును. ఏకప్రకార వస్తువై ముఖ్య మగును. ప్రహసనీయవస్తు వుండు నని తాత్పర్యము. ఇట్లుండు నిది శుద్ధప్రహసనము.

పరిహాసప్రధానము లయిన యాభాషణము లిందు బహులముగా నుండుటచే నిది ప్రహాసన మయినది. దుష్ట మయిన యొకని చరితమె ప్రధానముగా ప్రహసిత మగునేని శుద్ధ మగును. వేశ్యాదుల యోగము అనుబ్ధము లయిన యాకల్పాదు లున్నచో సంకీర్ణ మగును. తదేకద్వారమున హాసనీయ వేశ్యాదిచరితముతో నిది సంకీర్ణ మగుటచే సంకీర్ణ మయినది.

కొంద రిట్లందురు. కొందరి చరితము శిష్టులమధ్యమున సఖ్యే తర మగుటచే ప్రహాసనార్హ మగును. అట్టిదది యవిశుద్ధ మయినందున సంకీర్ణ మగును. తద్యోగముననే యిదియు రూపక మయినది. కొందరు స్వభావమహనీయులె, వారి సహజచేష్టావిశేషములు గర్హితములు కావు. భగవత్తాపస విప్రప్రముఖుల చేష్టాచరితవిశేషము లగర్హితములె. అయినను వారొకప్పుడు ప్రహాసనీయు లగుదురు. అట్లుగుటలో ప్రాకృతపురుషుల సంక్రాంతి దౌరాత్మ్యమె హేతువు. ప్రాకృతవ్యక్తిసంబంధమున వారి చరితము దూష్యమాణ మగును. వారు నవ్వులపాడుదురు. వారు స్వభావశుద్ధులు. తద్యోగమున రూపకము శుద్ధము.

సంకీర్ణప్రహాసనము

౪౩౯. వేశ్యా చేట నపుంసక విట ధూర్తా బంధకీ చ యత్ర న్యుః

అనిభృత వేష పరిచ్ఛద చేష్టిత కరణైస్తు సంకీర్ణం

సర్వజన భోగసంభోగ యోగ్య యయిన వేశ్య, కామినీకాము శులకు సంధానకుశలు డయిన చేటుడు, స్త్రీపుంస స్వభావదూరు డయిన నపుంసకుడు, విటుడు, ధూర్తుడు, అంకుటాలు మొదలగు పరిజనపరివారమున్నచో సంకీర్ణ మగును. అనిభృతము లయిన వేషపరిచ్ఛదములతో నట్టి చేష్టిత కరణములతో నది సంకీర్ణ మగును.

శుద్ధ సంకీర్ణ ప్రహాసనము లిట్లున్నవి. ఇంగుభయసాధారణ మయిన కవిశిక్షయు గలదు. అది యిది.

౪౪౦. లోకోపచార యుక్తా యా వార్తా యశ్చ దంభ సంయోగః

స ప్రహాసనే ప్రయోజ్యో ధూర్తప్రవివాద సంపన్నః

కవిప్రహసనమునం దీ రీతిగతులను సంధానింప వలెను. వార్త-ప్రసిద్ధి. అది లోకవ్యవహారసిద్ధ మగుటను గుర్తించి కూర్పవలెను. “శాఖ్యులకు స్త్రీసంపర్కమే ప్రహసనీయ మగును. కాని చౌర్యము ప్రహసనీయము కాదు” అనునట్టి యిట్టి ప్రసిద్ధాంశమును ప్రహసనీయ మొనర్ప వలెను. దంభము డండ మిం దాయోజనము చేయవలెను. ప్రహసనము ధూర్తప్రతివాద సంపన్నముగా నుండ వలెను. ఇట్లనుట యిది యిందలి యధికరణము. కృత్రిమ తాపపాదులు విటాదు లందరు ధూర్తులు. తద్విషయమున ప్రకృష్టమగు వివాదము దీనిలో నుండును. ఈ వివాదము విరుద్ధముగా నవభాసించు రీతి. ఇది ఫల భూతముగా నిందుండవలెను. ఇట్టిదాని నిందు సంపాద్య మొనరింప వలెను. ఇట్లు ప్రహస్యమాన తథాభూత చరితావలోకమున లోక మొక విధమున పుష్కతాదితమై సంస్కృతము కాగలదు. మఱి నట్టి పంచకుల నుపసర్పింపదు. ఈ ప్రహసనము యథాయోగముగా వక్ష్యనూణ వీధ్యంగములతో కూడుకొనినదియై సుశ్లిష్ట మగును. వీధ్యంగసంప్రయోగములో సంఖ్యానియమము లేదు. క్రమనియమ మును లేదు. వానిని యథానుకూలముగ కూర్పవచ్చును.

ప్రహసనమున కంక నియమము నిరూపింప లేదు. శుద్ధ మేకాంక మగునని, సంకీర్ణము వేశ్యాదిచరిత సంఖ్యాబల మున్నందున ననేకాంకములతో నుండునని ప్రహసనప్రియులు పలికిరి. ఈ ప్రహసన మేకాంకప్రకరణ మధ్యపాతి యయినది. కాన నిది యేకాంకము తోడనే యుండవలయును. ప్రథమసంఖ్య నతిక్రమించుట యేల? శుద్ధసంకీర్ణముల భేదాభావపరిత్యాగమున ప్రమాణమేమి యున్నదనియు గొందరనిరి.

౯. భాణము. ఇక భాణలక్షణ మావశ్యక మవసర ప్రాప్తమును.

౪౪౧. అత్మానుభూత శంసీ పరనంశ్రయవర్జనా విశేషస్తు
వివిధాశ్రయో హి భాణో విజ్ఞేయస్త్యైకహర్యశ్చ
౪౪౨. పరవచన మాత్మనంశ్రయ ప్రతిపచనై రుత్తరోత్తరగ్రధితైః
అకాశపురుష క్రధితై రంగవికారై రభినయైశ్చైవ

౪౪౩. ధూర్త లిట సంప్రయోజ్యో నానావస్తాంతరాత్మకశ్చైవ
ఏకాంకో బహుచేష్టః సతతం కార్యే బుద్ధై ధాణః

హాస్యరసోచితు లయిన విటధూర్తాదుల యనుప్రవేశముచే సమానయోగక్షేమ మయిన భాణమును లక్షణయుక్తముగ నిరూపింప వలసి యున్నది. భాణ మేకపాత్ర హరణీయ మగును. అట్లే యది కావ్యార్థమును సామాజిక హృదయమున ప్రవేశపెట్టును. “ఏకముఖే నైవ భాణ్యంతే అప్రవిష్టా అపి పాత్రవిశేషా యత్ర స భాణః” నాట్యరంగమున ప్రవేశింపని పాత్రవిశేషములును ఏకముఖముననె వచనబలమున సంతర్భావ సంభావితు లగుదురు. కావున భాణమని యనుట సభావకముగ నున్నది. ఈ భాణమున రంగమందు ప్రవేశించిన పాత్రవిశేష మాత్మానుభూతము చెప్పను. పరగతమునేని వర్ణించును. అందుననె భాణ మాత్మానుభూతశంసి యని, పరగతవర్ణనా విశేష సంశ్రయమున నుండునని మూల మనినది. భాణము వివిధా శ్రయ మయినను ఏకహార్యము - ఏకపురుషహరణీయ మయినది. పరవచన మభినయించు విధానము రెండవ దానిలో నున్నది. కేవలము పరవచన మభినయించుటయే కాదు. తాను పలికిన ప్రతివచన ముల గూడ కలుపుకొని యభినయించును. పరవచన మాత్మసంస్థముగ భావించి, యుత్తరోత్తరము సంగ్రహించిన ప్రతివచనములతో గలియ కలుపుకొని, యాకాశపురుష కథితములతో సంగవికారములతో నభియములతో నొకడు దీని ప్రయోగించును. శూన్యాకాశమునందు పురుషకథితములను భావింప వలెను. అట్టే చూడవలెను. శూన్యము ననె వర్ణింప వలెను. ఒకడు చూచుటను వేరొకడు వినుట భావించి వారి వచనముల నను వదించుచు సామాజికుల నుద్బోధింపవలెను. “భో! బాడబ!” “అరే! ఏమంటివి?” ఇత్యాదులలో కేవలము పరవచనము నభినయించుటయే కాక నానావిధ యోజనా సముప లక్షితము లయిన స్వోక్తప్రతివచనములతో నభినయింపవలెను. రంగమున నిట్లు ప్రవేశించి యభినయించు నాతడు ధూర్తుడేని విటుడేని యగును. నానాప్రకారావస్థావిశేషమున లోకమున కుపయోగించు వ్యవహారలక్షణాత్మకముగా వాచ్యము నాయోజనము చేయ వలయును. కావుననె దీని బహుచేష్ట మొనర్పవలెను. ఇందుండు

లోకస్యవహారము సకల సామాన్య పృథగ్జనగతమై యుండును. తదుపయోగ్యముగ తదుపభోగ్యముగ నుండును. వేశ్యావిటాది వృత్తాంతాత్మకముగా నిది నిరూపితప్రయుక్తమై శాహుల్యమున పృథగ్జనులకు వ్యుత్పత్తియోని యగును. ఇట్టి యీ రూపకము రాజ పుత్రాదులకు నుపకారి కాగలదు. వారి నట్టివారిని వివేయుల నొనర్చుటకై వంచనారహితముగ శంభలీవృత్తాంతమును సంప్రయోజ్యము కావచ్చును. ఈ భాణ మేకాంకము. ఆగమానుగత మయిన భాణ లక్షణ మీ రీతి నున్నది. నాట్యవిద్యుధులు నిఖిలలక్షణ మీ విధ మున సంభావింప వలసి యున్నది.

ఇ ద మి హ మీ మాం స్యం

ఇచట నీ విషయము నిట్లు మీమాంసింప వలసి యున్నది. ఈ నిరూపించిన నుత్సృష్టికాంక్షాదిరూపక భేదములు ఏకరసములుగనే సంభావింప దగియున్నవి. షరిశీలింపగా నాటికాదులు గూడ నిట్లే ఏకరసము లనిపించును. ఈ యంశమును సంభావింపుడు. నాటకమున సర్వరసయోగ్యత యున్నది. ప్రకరణములో గూడ నట్లే సర్వయోగ్యత కలదు. నాటకప్రకరణములలో ధర్మవీర మర్థవీరము ప్రధానముగా నున్నది. పరమార్థముగా సర్వనాయకభేదము లందును వీరత్వ మనుగతమై గోచరించుచునే యున్నది. సమవకారములో మాత్రము ప్రారంభములో శృంగార ముండుట యుక్తమై యయినను వీరమే యందును ప్రధాన మగును. రాద్రసమేని ముఖ్య మగును. డిమ వ్యాయోగములలో గూడ నిట్లే యూహింప దగి యున్నది. ఈహా మృగమునందును రాద్రప్రధాన్యమే కలదు. నాటికలో మాత్రము శృంగారమే ముఖ్యముగా నున్నది. ఈ వీరరాద్రశృంగారములు పుమర్థత్రయమునకు ప్రాణభూతములుగా నున్నవి. ఈ ప్రయోగము లలో శాంతబీభత్సరసములు చివరి పుమర్థమునకు సంబంధించి యుండును. మోక్షపురుషార్థమునందు సర్వజనుల కధికార ముండదు. అపశ్చిమ జన్మ డయిన యే యొకనికో మోక్షమున నధికార ముండును. నాటకమునందు శాంతబీభత్సములు తత్సలప్రధానములుగా ప్రాధాన్య మవలంబించును గాని యిట్టిది ప్రచురప్రయోగ

ముగా లేదు. పురుషార్థప్రవర ప్రాణితము లయినను శాంతబీభత్స రసములు వీరాదిరసాంతరముల యధ్యావాపముననే యవస్థావ్యవస్థలు కల వగుచున్నవి. పురుషార్థవిషయముగా నుండు రూపకము లన్నియు నిట్లు రసోద్దేశముననే యున్నవి. అయినను రసాంతరప్రయోగము కూడ ముఖ్యరసాంగముగ నె యున్నది. అందలి ఇతివృత్తము విత తమై యుండుటయే యిందు హేతువు. కాగా తత్ప్రధాన చేష్టాసం బంధ మావశ్యక మయినందున వృత్తివైచిత్ర్యము కూడ సముచితమె యగుచున్నది. ఉత్సృష్టికాంక్ష ప్రహసన భాణములు కరుణ హాస్య విస్మయ ప్రధానములై రంజకరసముఖ్యము లగుచున్నవి. అందువల ననే వాని యందు స్త్రీ బాల మూర్ఖాదు లధికారులుగా నున్నారు. వీనిలో నితివృత్తము వితతముగా నుండదు. తావన్నాతేతివృత్తము నందును తగినవైచిత్ర్య మయిన భాసింపదు

ఈ యర్థము నిట్లు సంభావింప వచ్చును. ఉత్సృష్టికాంక్షము నందు కైశికి ఆరభటి సాత్వతి యను వృత్తిత్రయ ముండదని స్వవచ నముతో భరతుడు నిషేధించెను. వృత్తిత్రయము లేనప్పుడు భారతీ వృత్తి మాత్రము దీనిలో నెట్లుండునని సందేహింప వలసి యుండును. కరుణమునందు చేష్ట ప్రధానము కాదు. కరుణములో విలాపములు పరిదేవితము లుండును. పరిదేవితాత్మక మయిన భారతీవృత్తి కరుణ మున కుపకరణము మాత్రమె యగును. కావున వృత్తిత్రయ ముండ దనుటయ కాదు. భారతియు నుండదనియె భావము. కాగా నిక నిందలి వృత్తియేమి? అందువలన నిందు “ఫలసంవిత్తి” యనెడు వృత్తి యున్నదని యంగీకరింప వలెను. కైశిక్యాదివృత్తి చతుష్టయమె కాక “ఫలసంవిత్తి” యనె డయిదవ వృత్తియు కలదు. వాక్చేష్టల ఫలానుభవము ఫలసంవిత్త్యాఖ్య వృత్తిలక్షణము. అది యుత్సృష్టికాంక్షము నందున్నది. ఈ యంశ మవశ్యాభ్యుపేయము. కాకపోయినచో నొక యాపత్తి వాటిల్లును. మూర్ఖామరణాది భావ ములలో వాక్చేష్ట లేవియు నుండనందున నిర్వృత్తికతయె కల్గును. మూర్ఖామరణాదు లవృత్తికములె కావలసి యుండును.

ఇంక నీయంశమున భట్టోద్భటుని భావ మొకటి భావింపవలసి.

యున్నది. ఇందు పుష్కరాకామోద్దేశమున కైశికీ నభిధానించినచో ధర్మార్థముల సుద్దేశించియు వృత్తిద్వయముండు ననవలెను. కాగా వృత్తిత్రయకథనమిందు యుక్తమగును. ఆ వృత్తిత్రయమీ రూపమున నుండును.

౧. చేష్టాత్మకమయిన న్యాయవృత్తి

౨. వాగ్మూలమయిన యన్యాయవృత్తి

౩. వాక్చేష్టాఫలభూతమయిన ఫలసంవిత్తి వృత్తి

ఇట్లు వృత్తిత్రయమె యుక్తము- అని. ఈ విషయమున నొక స్వప్రమాణిత వచనప్రసక్తి నాత డభిమానించెను. వాగ్మృత్తి చేష్టావృత్తియను నీ రెండును పురుషార్థచతుష్టయ సంబంధమున నెనిమిది విధములగును. ఇట్లప్రమూర్తి యయిన యీ రూపమున న్యాయాన్యాయ వృత్తిసంబంధమున ఫలసంవిత్తి వృత్తి పదునారువిధము లగుచున్నది. ఈ ఫలవృత్తియె రసభేదమున ననేకభేదములు కలదగును. ఆతని సూక్తి యిది.

“ఆ ద్యే వాక్చేష్టాభ్యాం
పురుషార్థ చతుష్టయేన చాష్టవిధే
షోడశే ధా ఫలవృత్తిః
తద్ద్యయతోఽనేకధా తు రసభేదాత్”

‘న్యాయవృత్తి’ యనినప్పు డీ భావమును గుర్తింపవలెను. యుద్ధములందు స్వపరశస్త్రముల పాతన రక్షణ కరణములకై సముచితమయిన గాత్రవర్తన ముండును. ఆ వర్తన మనకు “న్యాయ” మన్న సంజ్ఞ కలదు. ఈ న్యాయము నాలుగు విధములు. భారతన్యాయము, సాత్త్వికన్యాయము, వార్షగణ్యన్యాయము, కైశికన్యాయము. అని. ఇవియె భారత్యాదివృత్తుల కాశ్రయము లయినవి. ఈ న్యాయరీతి ననుసరించిన యంగహారములును న్యాయములె యగును. మధుకైటభ సంహారసమయమున శ్రీవిష్ణుపు న్యాయరీతుల ననుసరించి యుద్ధనియుద్ధముల నిర్వహించెను. కావున విష్ణువిధానము లన్నియు న్యాయము లయినవి. నాట్యప్రయోగమున నానాభావ సమన్వితములై కావ్యసంజ్ఞ ననుసరించి వృత్తిసంజ్ఞ కల వయినవి.

పై వృత్తివిచారాంశమున కొందరిట్లునుచున్నారు. కైశికీ వృత్తిని సాత్వతీవృత్తిలో సంతర్భవింప జేయవచ్చును. అయినను రంజకత్వాతిశయమున వేరుగా పరిగణిత మయినది. స్వరయుక్త మయిన ముఖజాభినయ ముండుటచే గూడ నది పృథగుపాత్రము. ఇంతమాత్రమున నది యన్యాయవృత్తి కాదు. పుమర్థచతుష్కమునకు సంబంధించిన యుపపత్తి యంతయు దానిలో గలదు. ఫలవృత్తి యనునది యెట్టిది? ఫలవృత్తిలో వృత్తిసామాన్యలక్షణ మయిన వ్యాపారరూపత్వము లేకపోయినచో నందు వృత్తిత్వ మెట్లుండును? అదివృత్తి యెట్లుగును? అందును వృత్తిసామాన్యలక్షణ మయిన వ్యాపారరూపత్వ మున్నచో వాక్చేష్టాతిరిక్తముగా లోకసిద్ధ మయిన మానసవ్యాపార మేదియు నందు లేనందున సూక్ష్మమయిన వాక్చేష్టా గతవ్యాపారమే యున్నదని యంగీకరింప వలెను. కాగా మూర్ఖా మరణాదులలో గూడ ప్రాణాత్మక మయిన కాయాయ వ్యాపారము సంభవించు నని యంగీకరింప వలెను. కాయక వ్యాపారానుస్మరణము ననె లయ తాల గానములు ప్రవృత్తము లగుచున్నవి. మూర్ఖాదు లలో సంవేదనము కూడ నుండ దనియె యనవలెను కద! వాక్చేష్టలై యుండవని యనుటేల? సంవేదనమే యుండనప్పుడు ఫలవృత్తి మాత్ర మెట్లు సుఘట మగును? కావున నిచట సాత్వతి వృత్తియే యున్నదనుట యుక్తము. కావ్యము వృత్తిమయ మన్న వ్యవహారము బాహుల్యాపేక్షచే సిద్ధమయినది. ఖండాంశ మవృత్తికముగా నున్నను సముదిత మయిన రూపకము వృత్తిమయ మయినందున రూపకసముదాయాపేక్షచే కావ్యము వృత్తిమయ మనవచ్చును. భట్టోద్భటుని మతము ననుసరించు వారు మూర్ఖామరణాదులలో ఆత్మసంవిత్తి (ఫలసంవిత్తి) రూప మయిన యయిదవ వృత్తి సంగీకరించు చున్నారు. భట్టోద్భటమతమునకు శాకలేయమత మని శకలీగర్భమత మని పేరు. ఈ యాత్మసంవిత్తివృత్తి సకలకార్యనివృత్త్యను మేయము. ఇందు మూర్ఖాకర్మ యనుభావము. ఇది ఫలావచ్ఛిన్న మయిన యాత్మవ్యాపారరూపము. భట్టోద్భటుని యీ ఫలసంవిత్తిని భట్టలోల్లటాడు లంగీకరింపక పరాకరించిరి. భావములకు పరిస్పంద మొక్కటియె వ్యాపారము కాదు. వాచిక కాయాయ వ్యాపారము

లును గలవు. ఇట్టి భావముతోడనే భావములకు బాహ్యగ్రహణ స్వభావము నుపపాదించి శకలీగర్భ భావగర్భమును ఖండించిరి. కాన ఫలవృత్తియను నొకటి వేరుగా లేదు. వృత్తులు కైశిక్యాదులు నాలుగై. అని.

“వయం తు బ్రూమః” మే మిట్లందుము. ఈ యస్థానసం త్రాస మిది యంతయు నేమి? ఈ నాట్యమున సంస్థితి కలదానిని వృత్తులం దంతర్భవింప జేయుట తగునేని యిదియంతయు నుప పన్నము కావచ్చును. కాని యిది సంగతము కాదు. రంగము వృత్తి కాదు. మృదంగ పణవ వంశాదు లే వృత్తికాగలవు? వ్యాపారమే వృత్తి. వృత్తి పుమర్థసాధకము. వ్యాపారము లంతట వర్ణితము లగును. కాన వ్యాపారములే వృత్తులు. “వృత్తయః కావ్య మాత్మకాః” కావ్యమున వ్యాపారశూన్య మేదియు వర్ణనీయము కాజాలదు. మదమూర్ఖాదుల వర్ణనములలో గూడ సాత్వతీస్వరూపక మయిన మనోవ్యాపారము సంభవించును. అది వర్ణితము నగును. కరుణాదులలో గూడ మనోదేహవ్యాపార మున్నది. అయినను వాగ్వాపారమే బహులముగా సంభవించును గావున భారతీవృత్తి యుండునని యనిరి. వృత్త్యంతరములకు సంబంధించిన యంగము లపరిపూర్ణములుగా నుండునని వృత్త్యంతరముల నిచట భరతుడు నిషేధించెను. అంతట నన్ని వృత్తులు సంభవించును. అంగపూర్ణ తా పూర్ణతలను బట్టి సంభవాసంభవ వ్యవహారము కలుగును. కాయ వాఙ్మనసవ్యాపారము వినా, తద్వైచిత్ర్యము వినా, యే వ్యాపార మును సంభవింపనే సంభవింపదని మే మనేక పర్యాయములు ప్రతిపాదించితిమి. కాన కరుణాప్రధానరూపకము నందు పరిదేవిత బాహుల్య ముండుటను బట్టి భారతీవృత్తి యుండుననుట బాగు.

“శృంగారహాస్యకరుణైరిహ కైశికీస్యాత్” అని కోహలోక్తి యున్నది. అది మునిమతవిరోధ మున్నందున నుపేక్ష్యము. కరుణ మున గూడ కైశికీయే యుండు ననుట కోహలభావము కాదు. అను ల్బణ చిత్తవృత్తి యున్న స్థలమున కైశికీవృత్తిని చెప్పవలయు నని యాతసి యాశయము. ఇట్లే ప్రహసనభాణము లందును వాగ్వాపార

ప్రాధాన్యముండుటచే భారతీవృత్తి నాభాషింప వచ్చును. మూర్ఖాదులలో వ్యాపారమే లేకపోయినచో వృత్తియే యుండదు. నాట్యమంతయు వృత్తిబ్రహ్మముగా సమర్థనీయము కానక్కర లేదు. “అలమత్రిప్రసక్త్యా”

౧౦. వీధి. సర్వాంతమున వీధి యను రూపకమును లక్షణయుక్త మొనరించుట సముచితము. వీధి సర్వరసమయము. అవితతస్వభావము. సంక్షేపముగా శక్యవృత్తిదాయి. కావున వీధి ప్రధానము. వీధ్యంగములు నాటికాది భాణాంత సర్వరూపకోపజీవ్యములు. ఇది వీధి;

౪౪౪. వీధీ స్వాదేకాంకా తథైకహర్యా ద్విహర్యా వా
అథమోత్తమ మధ్యాభిర్యుక్తా స్యాత్ప్రకృతిభి స్త్రిభిః

వీధిరూపకమున నొక యంక ముండును. ఏక హార్య మయిన వీధిలో నాకాశపురుషభాషితములు కూడుకొని యుండును. ద్విహార్య మయిన వీధిలో నుక్తిప్రత్యుక్తి విచిత్రత యుండును. అథమోత్తమ మధ్యమప్రకృతులను మూడు ప్రకృతులతో నిది యుండును. ఇందు పదమూడంగము లున్నవి.

౧. ఉద్ఘాత్యకము	౨. అవలగితము
౩. అవస్పందితము	౪. నాలిక
౫. అసత్ప్రలాపము	౬. వాక్కేలి
౭. ప్రపంచము	౮. మృదవము
౯. అధిబలము	౧౦. ఛలము
౧౧. త్రిగతము	౧౨. వ్యాహారము
౧౩. గండము	

ఇట్టివి త్రయోదశాంగము లని యు దాహృతము లయినవి. ఇట్లు నుట యిది యుదాహరణమాత్రమే యని భావము. ఈ యంగముల స్వరూపలక్షణము లిట్లున్నవి. ఇందిది చోద్యము. ఈ వీధ్యంగములకు క్తివైచిత్ర్య ముండుటయే లక్షణ మయినచో కావ్యలక్షణము లనదగిన భూషణాదుల కన్న వీనికి భేదమేమి కలదు. ఉపమాద్యలంకారముల కన్న భేదమేమి? అట్లుకాక యితివృత్తోపకరణరూపత్వమే

స్వరూప మయిన సంధ్యంగముల కన్న భేదమేమి యుండును? అట్లును కాక వేరుగా రసోపకరణత యుండునేని వృత్త్యంగము లందె యివి యంతర్భవించును గదా!” అని యిం దాశంక్యము కాగా, కొంద రిట్లనిరి. వీధ్యంగముల కీ లక్షణవిశేషరూపత్వమే స్వరూపము. కావ్యలక్షణాలంకార సంధ్యంగ వృత్త్యంగ లక్షణముల కన్న వీని లక్షణములు వేరుగా నున్నవి. అది యిది యొకటని యనుట తగదు. వివేచకులు వీధ్యంగములు తద్వర్తిరిక్తము లనియె భావించురు. అని.

కాని వీనికొక సామాన్యలక్షణ మున్నది. ప్రశ్నప్రతిపచనముల కన్యాభిప్రాయరూప సంబంధమున వైచిత్ర్య మాపాదించుట వీధ్యంగ స్వరూపము. కావుననె వీధ్యంగము లు దాహృతము లని యంటిమి. ఉదాహృత స్వభావత వీని సామాన్య లక్షణము. ఉదాహృతము లనుట ప్రతిపచనరూపము లని భావము. కావ్య మేదేని ప్రతిపచన శూన్యముగ నుండదు. ప్రతిపచనశూన్య మయిన కావ్య ముండదు. కాన వీధ్యంగములు విచిత్రము లని యర్థము లభించును. కావుననె వీధి పంక్తి యనదగును. వీధి యన్యోత్తరసహిష్ణువు కాదు. వీధి విచిత్రోక్తిప్రత్యుక్తిగర్భము. లక్షణాలంకారాదుల కిట్టి యుక్తినియత మయిన రూపము లేదు. ఇందున్నది. ఇది యిందలి విశేషము.

౧. ఉద్ఘాత్య కము. “ఈలేడు తలచిన సమాధాన మీయ గలడు, నా మనసులో నున్నది చెప్పునో? చెప్పడో?” అను సందేహము నిమిత్తముగా ప్రప్త యగునాతడె వైచిత్ర్య మొకటి సంభావించి, ప్రతిపక్త కుచిత మయిన ప్రతిపచన ముత్తరముగా బలుకు నేని యుద్ఘాత్యక మగును. “ప్రశ్నాత్మకే ఉద్ఘాతే సాధు— ఉద్ఘాత్యకం” ప్రశ్నాత్మక మయిన యుద్ఘాతమున నిది యుక్తమయిన దగుటచే నిది యుద్ఘాత్యక మయినది.

౪౪౫. పదాని త్వగతార్థాని యే సరాః పున రాదరాత్

యోజయంతి పదై రన్యైః తదుద్ఘాత్యక ముచ్చతే

అగతార్థము లయిన పదములను, ఆదరముగా నడిగిన ప్రశ్న రూపము లగువానిని సుధీనరు లుత్తరరూపము లయిన పర్యాయ శబ్దాంతరములతో యోజన మొనరించినచో నది యుద్ఘాత్య

మగును. ఉద్ఘాత్య ముత్తరపదసమూహాత్మకముగా నుండునని తాత్పర్యము. పాండవానంద మను రూపకములో నిట్లున్నది.

కా భూషా బలినాం ? ఊమా, పరిభవః కోఽయం ? సకుల్యైః కృతః కిం దుఃఖం ? పరసంశ్రయో, జగతి కః శ్లాఘ్యః ? య ఆశ్రీయతే కో మృత్యుః ? వ్యసనం, శుచం జహతి కే ? ధ్యేర్నిర్జితాః శత్రవః కైర్విజ్ఞాతమిదం ? విరాటనగరే ఛన్నస్థితైః పాండవైః

బలము కలవారల కాభరణ మేమి ? ఊమ. పరిభవ మేది ? తన వంశము వారొనరించినది. దుఃఖమేది ? ఇతరుల నాశ్రయించుట. లోకమున శ్లాఘింపదగిన వాడెవడు ? ఆశ్రయదాత. మృత్యువేది ? వ్యసనము. శోకములేని వారెవరు ? శత్రువుల జయించినవారు. దీని నెవరు గుర్తించిరి ? విరాటనగరమున గూఢముగా నున్న పాండవులు. దీనిలో పై యంశము సంగతము కాగలదు.

౨. అ వ ల గి త ము, ప్రశ్నసమాధానముగా నున్న యుత్తర మన్యానుసంధానపూర్వకముగా నున్నను తదన్యకార్యము సిద్ధించునేని యన్యకార్యావలగనమున నది యవలగిత మగును. దీని లక్షణ మిట్లున్నది.

౪౪౬. యత్రాన్యస్మిన్ సమావేశ్య కార్య మన్య త్రప్రసాద్యతే

తచ్ఛావలగితం నామ విజ్ఞేయం నాట్యయోక్తృభిః

ప్రకృతకార్యసమావేశమున నన్యకార్యప్రసాదన మున్నచో నవలగిత మగును. నాట్యయోక్త లిట్లే దీని సంగీకరించిరి. రత్నావలిలో నిది సంగతము. “నీ కండ్ల కానందముగ నున్నదా?” యని విదూషకుడు రాజు నడిగినాడు. “ఆనందముగ నుండకేమి?” అని రాజుని సాగరికను తానుచూచినప్పటి విశేషమును వసంతకుని ప్రత్యా యనమునకై నిర్దేశించినను అన్యకార్యసిద్ధియు నిందున్నది. రాజునకు సాగరికయం దాస్థాబంధజీవిత మున్నది. అదియే శృంగారాఖ్య మయిన ముఖ్యకార్యము. తత్సాధనమిం దవలగ్నమై యున్నది.

౩. అ వ స్పం ది త ము, దైవసముత్థితముగా నేదేని యొక యర్థ మబుద్ధిపూర్వకముగా నాక్షిప్తము కాగా, కౌశలానుసారమున

దాని ప్రచ్ఛాదనమునకై యన్యార్థము నిరూపిత మయినచో నది యవస్పందిత మగును. చక్షుస్పందనాదుల వలె సంతర్గతసూచనీయ మిందు సంభవించును గావున నిది యవస్పందిత మయినది.

౪౪౭. ఆక్షిప్తైర్దై తు కన్మింశ్చిత్ శుభాశుభ సముత్థితే

కౌశలా దుచ్ఛతేఽన్యైర్దైత్యః తదవస్పందితం భవేత్

శుభాశుభము దైవము, దైవికముగా నొక యర్థ మాక్షిప్త మయినప్పుడు దాని కప్పిపుచ్చెడి యన్యార్థ ము త్తరముగా నవభాసింప జేసినచో నవస్పందిత మగును. వేణీసంహారములో నిది యిట్లు న్నది.

సత్పక్షౌ మధురగిరః ప్రసాధితాశా మదోద్ధతారంభాః

నివతంతి ధార్తరాష్ట్రాః కాలవశా న్మేదిసి పృష్ఠే

ప్రస్తావనాప్రసక్తిలో ఋతువర్ణనముగా నిది యున్నది. దీని భావ మిట్లుండును. ధార్తరాష్ట్రము లనదగిన హంసవిశేషములు మంచి పక్షుములు మధురస్వనములు కలవై దిశల నలంకరించి యుద్ధతనమారంభములు కలవై కాలప్రభావమున భూమిపై ప్రసరించుచున్నవి. ఇట్టిందు ప్రకృతమునకు సంబంధించిన యర్థ మవభాసించుచుండగా నబుద్ధిపూర్వకముగా నర్థాంతరమును ప్రతిభాసించు చున్నది. దైవ వశమున నాయాత మయిన యర్థ మిట్లున్నది. ధృతరాష్ట్రుని యాత్మజు లయిన దుర్యోధనాదులు సత్పక్షమున నమధురవాక్కులతో నున్నారు. ప్రకృష్టముగా దిశల నన్నిటి నాధిసహితములను జేసినారు. మదోద్ధతితో నున్నారు. కాలవశమున భూమిపై పడి పోవుచున్నారు. “ప్రతిహత మమంగలం” అని యిం దుత్తర మున్నది. మఱల నచట సూత్రధారుడు “శరత్సమయవర్ణనముగా ధార్తరాష్ట్రవాంసలు నభస్తలమునుండి ప్రసరించుటను వ్యవదేశించితిని. ఇం దమంగల మనుట యేమి? ఇట్లునుటచే నా హృదయము శంకిత మయినట్లయినది” అనుట యంతయు నవస్పందితత్వమునె సూచించు చున్నది.

౪. నా లి క. హాస్యయుక్త మయిన ప్రహేలికావచనము నాలిక యని నాట్యవిదు లనిరి. ప్రహేలిక యనునది పరవితారణ

౪౫౦. అనద్యూతం వచనం సంస్తవ యుక్తం ద్వయోః పరస్పరం యుక్తు
ఏకస్య చార్థహితే న హాస్యజననః ప్రపంచః స్యాత్

ఇద్దరిలో పరస్పర మసత్య ప్రాయ మయిన సంస్తవవచనము. ప్రపంచ మగును. ఒకానొక ప్రయోజనమునకై యిది యిట్లు ప్రసక్త మగును. ప్రపంచము హాస్యముత్పాదించునదై యుండును. రత్నా వలిలో నిట్లున్నది. రాజుః - “సుసంగతా! నే నిచట నున్నానని నీ వెట్లు తెలిసి కొంటివి?” సుసంగతః - “మీరే కాదు. చిత్రఫలకము కూడ తెలిసినది.” ఇత్యాది భాషణములలో నాభరణదాన పర్యంతము ప్రపంచ మున్నది. సాగరికాసుసంగతలు రాజవిదూషకులు పరస్పరము సంబంధము కలవారని దేవికి అసత్యము చెప్పి నివేదించుట యున్నది. ఈ ప్రభుత్వముననే సంస్తవ మున్నది. హాస్యమును పరిహాసరూపముగ గలదు. రాజునకు సాగరికాసంగమాత్యైక మయిన ప్రయోజనము సిద్ధింప జేయుటలో నిది యుపకరించును.

౮. మృదవము. గుణములకు దోషత్యము దోషములకు గుణత్యము నిరూపించుట మృదవము.

౪౫౧. యత్కారణా ధ్వజానాం దోషీకరణం భవేద్వివాద కృతం
దోషగుణీకరణం వా తస్మదవం నామ విజ్ఞేయం

కథాప్రసక్తిలో గలిగిన వివాదము హేతువుగా గుణములకు దోషీకరణము దోషములకు గుణీకరణ ముండుట మృదవ మగును. ఇట్లొకదాని వేరొకదానిగా జేయుట యొకవిధ మయిన స్వభావము. వేణిలో; “ద్రోణుని శిరమును శునకము కాక మేని ద్రుపదతనయుడేని పరామృశింపనీ!” యను ప్రసక్తిలో దోషమును గుణీకరించుట యున్నది. కర్ణుడు వివాద మాకర్ణించిన పిమ్మట ప్రతిజ్ఞాత పరిపాలన మొనరించుట గుణమును దోషీకరించుట యగును. ఇదియు వివాద కృతమే. మృదవ మనునది పరపక్షమర్దనమున స్వపక్షమును రక్షించును. “మర్దనం మృత్ అవతి మృదవం”

౯. అధిబలము:- పరుని వచనము తన వచనమును పరస్పరము అర్థవిశేష లాభమునకై ఉత్తరోత్తర మధికాధికముగా ప్రవృత్త మగుట కధిబల మని పేరు. ఉక్తిప్రత్యుక్తిక్రమ మనున

రించు నపుడు పరస్పరము ప్రజ్ఞానోపజీవనబలమున స్వపక్షమునందు సుఖుటిత మగు నధిబలసంబంధమున నిది యధిబల మయినది.

౪౫౨. పరవచన మాతృన న్చైత్రోత్తర సముద్భవం ధ్వయార్థత్వ
ఆన్యోన్యార్థ విశేషక మధిజల మితి తద్భుదై ర్థే యం

పరాత్మవచనములు పరస్పరవిశేషము ప్రతిపాదించుటకై ఉత్తరోత్తరము లతిశయితము లగునని యధిబలమని నాట్యబృధు లనిరి. నాగానందములో నిట్లున్నది. జీమాతవాహనుడు, విమాషకు డును సంభాషించునపు డుక్తిక్రమమున జీమాతవాహనుడు స్వపక్ష మునకు ద్రధిమను సంపాదించెను. అందుననె “శరీరమాదిగా సర్వ మును పరార్థమునకై ప్రతిపాలించు చున్నాను” అని యాతడనెను.

౧౦. ఛలము. ప్రయోజనాంతరము నుద్దేశించి పలికిన యొకని వచనము ఒకనికి హాస్యమును, వేరొకనికి రోషమును కలుగ జేసినచో ‘ఛల’ మగును.

౪౫౩. “ఆన్యోన్యమేవ వాక్యం ఛల మధిసంధాన హన్య రోషకరం”

వాక్య మన్యార్థముగ నున్నను పట్టుదలను హాస్యమును రోష మును కలుగ జేయునని ఛల మగుచున్నది. “నేను నివారించినను నీవు వింటివి కావు. భ్రమర మున్న పద్మము నాఘ్రూణించితివి. ప్రియురాలి యధరము గంటు కలదయినచో నెవనికి రోషము కలుగ దమ్మా! ఇక సంతయు సహింపుము.” ఇది యొక సభివచనము. తన చెలియైన ఆమె భర్తకు విశ్వాస ముత్పాదింప చేయవలెననెడు ప్రయోజనము నుద్దేశించి యిట్లు పలికినది. దీని విని ఆమె పతి “తుమ్మెద వలన నీ గంటయినదిలె” అనుకొనును కాని యన్యథా తలచడు. తన చెలియచెలియలు నిది యొక ఛల మని గుర్తింతురు! విదగ్ధజను లది విని హాసస్కంధు లగుదురు. సవతి కది చెవిములికియై రోష ముత్పాదించును. ఇట్లన్యాయ్యుల కన్యాయ్యార్థముల నిది కలుగ జేసినది.

౧౧. త్రిగతము. శబ్దసారూప్య బలమున ప్రశ్నప్రతివచన స్వభావములుగా బహుభావములు యుక్తినిరూపితము లయినచో నది త్రిగత మగును. హాస్య మున్నను లేకున్నను త్రిగతము సంగతము.

43. శ్రుతిసారూప్యమే శబ్దసారూప్యము. ఇందలి శబ్దములు సమానముగా నున్నందున నానాభావభావనమున కవకాశ మున్నది. యుక్తియోగమున బహుర్థము లచట భాసింప వచ్చును. కాకుండు మొదలగు స్వర విశేషము లుపపత్తిరూపముగా సహకరించునవి కాగలవు. త్రిగత శబ్దములోని త్రి శబ్ద మనేకముల కుపలక్షణము. “అనేకం అగ్ధం గతం త్రిగతం” వాక్యమునందు అనేకప్రశ్నసాధారణముగా ముఖ్యమయిన యుత్తర ముండును. ఇందు ప్రశ్నయే ప్రతివచనముగా నుండును. విక్రమోర్వశీయములో నూర్వశీ వియోగి పురూరపుడు కామావస్థాను భూతి వివశుడై చేతనముల నచేతనముల నూర్వశి నడుగును. అందిది కలదు.

సర్వ ఖీతిభృతాం నాథ ! దృష్టా సర్వాంగ సుందరీ
రామా రమ్యా వనాంతేఽస్మిన్ త్వయా విరహితా మయా

“పర్వతప్రభూ! ఈ రమ్యవనాంతములో నన్ను విడచిన నా సర్వాంగసుందరీ కనపడెనా!” ఇట్టిది విక్రముని ప్రశ్న. ఆతని గంభీర స్వరోదీరిత మది పర్వత దరీ ప్రసారితమై ప్రతిశ్రుత్య స్వభావమున నల్ల వెలువడినది. దానిని విక్రముడు వినినాడు. తనకు పర్వత ముత్తర మిచ్చినట్లు భావించినాడు. కాన నీ స్వరూపశబ్దమే సాకాంక్ష కాకు ప్రయోగమున గూడ తథాస్థిత మయ్యు సతథాస్థితముగా నున్నది. ప్రతిబింబము లోని వామదక్షిణ వైపరీత్యము వలె నీదియు సంభావనీయము. ఇందలి కాకుపు నిరాకాంక్షముగా నున్నది. పర్వతోత్తరముగా నుండు భావ మీ రీతి నుండును. సర్వరాజనాథా! ఈ రమ్యవనాంతములో నీ విరహిత సర్వాంగసుందరిని నేను చూచి తిని.” ఇట్లు విక్రముడు భావించి ఊహితత్వమున నున్నాడు. అనంతర మది తనమాటయే యనుకొని యన్య మనుసరించినాడు. ఇది హాస్యప్రాయాగ్ధమును స్ఫరింప జేయు చున్నది. ఇట్లే హాస్యేతరాంశమున గూడ సుదాహరించు కొన వచ్చును.

౧౨. వ్యా హారము:- భవిష్యదర్థము ప్రత్యక్షకల్పము కాగా తదనుకూలమయిన వచనవిశేషము వ్యాహార మగును. ఇందు హాస్యలేశ మవభాసించును.

౪౫౪. “ప్రత్యక్షవృత్తిరుక్తో వ్యాహారో హాస్యలేశః”

హాస్యలేశార్థకమయిన ప్రత్యక్షవృత్తి వ్యాహార మగునని సూత్రము. ఇందలి ప్రత్యక్ష శబ్దమున భావిప్రత్యక్షమునే భావింపవలయును. భావిప్రత్యక్షార్థము నందు దైవవశమున వృత్తి యుండు నేని వ్యాహార మగును. వివిధార్థాభినయ మిందుండును. రత్నావళిలో లతాదర్శనమున సాగరికాభావన మొనరించు వత్సరాజభావనము లక్ష్యము కాగలదు.

౧౩. గండము:- తత్త్వజ్ఞులగువారు గండము నిట్లు నిరూపించిరి. సంభ్రమాత్మకమయిన యాకారమున నొక యావేగము కలుగును, ఆ యావేగ మా గండములో నుండును. వివాదయుక్తమయిన విశేషము నుండును, అపవాదకృతము కూడుకొనును. అసమాప్తవచనములలో నాక్షేపము లుండును. దీని లక్షణ మిట్లున్నది.

౪౫౫. సంరంభ సంభ్రమ యుతం వివాదయుతం తథాపవాద కృతం

బహువచనాక్షేపకృతం గండం ప్రపదన్తి తత్త్వజ్ఞాః.

సంరంభ మనునది యాకృతివిశేషము. దానివలని యావేగములు గండములో నున్నవి. విరుద్ధ మొకడు యాచరించినచో దాని యపవదనమే ముఖ్యముగా తలచినవాని వచనము లుండును. బహువచన మనుట ఈపదసమాప్త వచనము. దాని వలని యాక్షేపము లిచట కలవు. ఈ యసమాప్తవచనము పూర్వవచన ప్రతివచనముగా భాసించును. కోహలుడు నిట్లే సంభావించినాడు. సంబద్ధవచనముల కంతములో సంబంధమే యుండదు. సంబంధ మున్నట్లే గోచరించును. అట్టిది గండము. వేణిలో దుర్వ్యోధనుడు భానుమతి దగ్గరగా నున్నాడు. “నీ జఘన మధిష్ఠించుటకు తగిన నా యూరు” వనునంతలో కంచుకి వచ్చి “భగ్నం భగ్నం” అనినాడు. ఊరురూపార్థము పూర్వవిశ్రాంతమయినను భగ్న పదముతో సంబంధయోగ్యమయినది. ఇట్లే విధముగా వీధి పదమూడంగలతో నున్నది. వీధిలో సర్వ

రసప్రసక్తి యున్నది. పర్యాయమున రసములు ప్రధానములు కావచ్చును. నాయకు డుత్తముడు మధ్యము డధముడు కావచ్చును. కోహలుడు నిల్లై తలచెను.

అధమప్రకృతి నాయకు డగుటను కొందఱు అంగీకరింపరు. అదియె ధ్రువమేని ప్రహసనములో భాణములో వారేమందురో! హాస్యరసము ప్రధానముగా నుండునేని నాయకు డధముడే యగును. నాయకు డన కథాశరీర ఫలముతో ప్రధానముగా సంబంధించు వ్యక్తి అని భావము. అధము డట్లు కథాభాజనుడు కాకున్నను అధమత్వముండనే యుండును. అధముడు పరివారరూపముగా ననుప్రవేశము పొందుట యనివారితమె యగుచున్నది.

ఇట్టివిధముగా లక్షణలక్షితముగ దశరూప విధాన మంతయు నిరూపిత మయినది. లక్షణములు మాత్రమె దశసంఖ్యాకములు. ఉదాహరణముల గణన చేయుట యెట్లు? ఈ రూపకము లన్నియు నెట్లెట్లు పుమర్థోపయోగు లగుచున్నవో నిజ నిజ లక్షణావసరముననే నిరూపిత మయినది. అందుచే పౌనరుక్త్య మాశ్రయించుట లేదు. ఇక దశరూప శరీర గత మయిన సంధి సంధాన విధి విధానములను నిరూపింప వలసి యున్నది.

ద శ రూ ప శ రీ ర ము

దశరూపవిధానము పూర్వము లక్షణానుసారమున నిరూపిత మయినది. ఇక దాని శరీర విధాన సంధి విధి లక్షణము ప్రతిజ్ఞాత మయినది. తన్నిరూపణ మవసరప్రాప్తము. దశరూపక శరీర మితి వృత్తాంతకము. విధాన మనునది స్వరూప రూప ప్రకారాంతకము. ముఖ ప్రతిముఖాదులు రూపకసంధులు. సంధ్యంగ స్వభావము లన్నియు విధులు. వాని నన్నిటిని లక్షణకథన పురస్కరముగ నిరూపింప వలసి యున్నది. వీనిలో మొదట శరీరమును సలక్షణముగ జెప్పవలయును. ఈ యుపక్రమము తన్నిరూపణపరము.

ఇ తి వృ త్త ము

౪౫౫. ఇతివృత్తం తు నాట్యస్య శరీరం పరికీర్తితం
పంచభిః సంధిభిః తస్య విభాగః సంప్రకల్పితః

ఇతివృత్తము నాట్యశరీరము. అయిదు సంఘ లితివృత్తవిభాగ మాపాదించును. కావ్యమును కావ్యముగా జెప్పుట కుదురదు. కావ్య శరీరాత్మలను జెప్పిన గాని కావ్య మభిధేయము కా జాలదు. అందు వృత్తము మాత్రమే శరీరము. ఆ వృత్తము నటనీయము కాగా నభి నేయరూప మగును. అభినేయతాసిద్ధి వృత్త మందలి యేవంశకారత చెప్పును. అప్పుడు వృత్తము తత్సిద్ధిచే నుపస్కృత మగును. కాన నప్పు డా వృత్త మితివృత్త శబ్ద వాచ్య మగును. అట్టి వస్తు వది రూపకశరీరము. రసములు రూపకాత్మ. రసములు శరీరావిర్భావ కములు. శరీరప్రతిపాదకము లగు శబ్దములు వాగాత్మకములై యితి వృత్తార్థముతోడ సమాన యోగ జ్ఞేయములు కల వగును. ఇట్లుగు టలో షట్ప్రజ్ఞావిలాసులు కారణవత్కు మభిధానించురు.

౧. వాగారంభము లయిన శబ్దములు రూపకము నందలి యితివృత్తార్థ మును నిర్మాణించి నిరూపింప గలవు. వాక్కు నాట్యతను వనిరి. వాగ్రూపముననె వృత్తనిర్మాణ మున్నది.

౨. వాక్కు వృత్తార్థతాదాత్మ్యము పొందును. వాగధీనముగా నితి వృత్తము నిష్పన్నము కాగా తదర్థతాదాత్మ్యముననె వాగాత్మక శబ్దము లవభాసించును.

౩. అర్థరూపతాధ్యాసము మూడవది. వాగాత్మకములు వేరుగా గోచరింపవు. కేవల మితివృత్తార్థరూపముననె గోచరించును. ధర్మములందు భేదము లేకపోవుటయే కాక ధర్మ్యంశము లందును భేదభాస ముండదు.

౪. అర్థైకజ్ఞాన నివేశము నాల్గవది. తదర్థమును గుర్తించు జ్ఞానముననె వాక్సంప్రత్తి యనుప్రవిష్ట మగును. శబ్ద మితివృత్తమును నిష్పా దించి దాని జ్ఞానముననె స్వాత్మను సంక్రమింప జేయును. దాని ప్రవృత్తి కేవలము తదర్థమే యగుట నది యందే చేరును.

౫. అర్థోపరంజకత్వ మయిదవది. నిష్పన్నార్థమున కుపరంజన మున్నది శోభ. అది గీతక్రమాదులచే గల్గును. వాగాత్మకశబ్దము గీతిధర్మ మిచ్చి వృత్తార్థమున కుపరంజన మాపాదించుట యున్నది.

వస్తువృత్తమున రూపరంజన మిచ్చియు వాక్కుపరంజకము కా
గలదు.

౬. వాక్కర్థనిమిత్త మయినది. అర్థము నిష్పాదించి స్వరూపవైభ
వము నిలబెట్టు కొనుచున్నది. స్వారాధనమును స్పష్టము చేయు
చున్నది. ఇది యంతయు వాగాత్మశబ్దవిలాసము.

ఇట్లెన్నివిధముల గాని వాగాత్మకము లయిన శబ్దములు రూప
కేతివృత్తార్థమున నేక యోగక్షేమమున నుండి యుపాదేయతను
నిరూపించు చున్నవి. కావుననె “వాచి యత్నస్తు కర్తవ్యో నాట్య
వైష్ణా తనూః స్మృతా.” నాట్యమునకు వాక్కుతనువు. వాక్కునందు
సావధానముగ యత్న మాధానింప వలెనని పూర్వమే చెప్పితిమి.
పూర్వము నాట్యతనువు వాక్కని యనుట, యిచట వృత్తము నాట్య
శరీర మనుట యేమియు విరుద్ధము కాదు. ఈ యితివృత్తాత్మక మగు
నాట్యశరీరము ప్రకారవైచిత్ర్యమున శోభించును. పంచసంధులచే
నా వైచిత్ర్యము కలుగును. సంధు లన్నియు ప్రకార వైచిత్ర్య
కల్పనామయములు. కావ్యశరీరములో స్వసామర్థ్యనియతిచే భిన్న
భిన్నము లయిన విచిత్రతా ప్రకారములను నిర్మించి తత్కల్పనాసార
ముగా సంధులు సాక్షాత్కరించును. సంధు లయి దనుట పరంపరా
ప్రాప్త మయిన సంప్రదాయమును కథాపారమ్య పరత్వమును విశదము
చేయును. పంచసంధు లుండుట వైచిత్ర్యము. అయి దవశ్యముగా
నుండవలె నని యాదేశము కాదు. కొన్ని సంధులు తగ్గిన నేమియు
హాని లేదు. కొన్ని రూపకములు హీనసంధికము లున్నవి. వాని
స్వరూపగారవము సుస్థముగ నె యున్నది. కొంద రంతట పంచసంధు
లుండవలెనని షట్టు షట్టుదురు. ఒకానొక సంధి సంపూర్ణముగా నన్ని
సంధ్యంగములు కలది కా నందున నది హీనసంధి యగుటయే కాని
మొత్త మన్ని సంధు లుండవలె నందురు. ఒకసంధి వైచిత్ర్యవశమున
సంపూర్ణముగా సంధ్యంగకృత శోభ కలది కా వచ్చును. మరి
యొకటి కతిపయసంధ్యంగములతోడనె యుండ వచ్చును. హీనసంధి
యయినను పూర్ణసంధి యయినను సంధిసంధాన మావశ్యక మని వారి
భావము. ఈ యంశము గంతటిని స్వస్థానమున విస్తరించెదము. ఇతి

వృత్త శబ్దమున “ఇతి—వృత్త” శబ్దద్వయమున్నది. అందు “ఇతి” శబ్దార్థము ప్రసిద్ధము కాదు. కావుననే పంచసంధులతో శరీరవిభాగముండుట వ్యాఖ్యాత మయినది. అంతియై కాని పంచసంధు లనుట సంధినిరూపణపరము కాదు. ఇట్టిది శరీరము. ఇక నిది విభాన శబ్దోపదిష్ట మయిన ప్రకారమై చిత్రము.

వ స్తు వి భా గ ము

౪౫౬. ఇతివృత్తం ద్విధా చైవ బుధస్తు పరికల్పయేత్

అధికారికమేకం స్యాత్ ప్రాసంగికమథావరం

వివేచకపండితు డితివృత్తమును రెండు విధముల ప్రకల్పింపవలెను. అధికారిక మొకటి. ప్రాసంగిక మవరము. కావ్యబంధ గతమయిన యితివృత్త మున్న దున్నట్లే యుండగా వివేచకు డయిన బుధకవి ద్విధా పరికల్పనము చేసి కొనవలయును. “ద్విధా చైవ” యని శ్లోకమున ‘చ’ కారమున్నది. ‘చ’ కార మొక భావసూచకము. పూర్వమే స్థితసిద్ధ మయిన యితివృత్తమును సామాన్యముగా రూపకము లందు రెండువిధముల భాగభావనము చేయునది. కల్పనాత్మక మయిన వృత్తము కల ప్రకరణ మను రూపకము ను దితివృత్తమును ఈ రెండు విధముల ప్రకల్పన మొనర్చుటయు సమ్యక్తము. భాగద్వయమున కేక మవర మను ప్రసంఖ్యానమును సాభిప్రాయము. నైసర్గికముగా నే యితివృత్తమును అధికారిక మని గాని యన్య మని గాని సంకేతము కలది కాదు. కవిధీశక్తి కథాశరీరము నాధికారికము చేయగా నందలి భాగ మొకటి ప్రాసంగిక మగును. కథారాశి మొకటి. దానినె కవి ద్విధాకరించును. ఇతివృత్త మొకటి ద్విశాఖ మని భావము, ఈ ప్రకారద్వయము వైచిత్ర్య సముపేతము. తన్నిదర్శన మిక సాగును.

అ ధి కా రి క ము

౪౫౭. యత్కార్యం హి ఫలప్రాప్త్యై సామర్థ్యాత్పరికల్పయేత్

తదాధికారికం జ్ఞేయం అన్యత్ప్రాసంగికం విదుః

రూపకకావ్యమున ప్రధానముగా నొక ఫలమును సంపాదించవలెను. ఆ సంపాద్యఫలమున నొక యారంభ మున్నది. అది జ్ఞానేచ్ఛా

ప్రయత్న క్రియారూపము. ఏ ప్రయత్నమున నయినను జ్ఞానేచ్ఛ, క్రియ లుండును. జ్ఞానపూర్వక మయిన యిచ్ఛ, తత్పూర్వక మయిన యత్న మారంభమున సుసంగతము లయి యుండును. ఇట్టి యారంభ మునె రూపకావ్యమున “ఆరంభము” “కార్యము” అందురు. సామర్థ్యయోగమున ముఖ్యఫలప్రాప్తిచే పరికల్పిత మగు ఆరంభ మాధికారిక మయిన యితీవృత్తము. ఆధికారికము నిట్లే తెలియ వలయును. అంతట ననుగతమై యుండుట, హృదయానుయాయ యగుట దీని ప్రయోజనము. ఆధికారికేతర మగు వృత్తము ప్రాసంగికము. ప్రాసంగిక మందును సర్వత్రానుయాయిత హృదయానుయాయిత యంతర్గీనమై యుండును. ఆప్తునితో కార్యపర్యాయోచనము, సాధించి తీరవలయు ననెడి యుత్కటేచ్ఛ, ఫల మాహరింప వలెననెడు కాంక్ష యుండును. ఆధికారిక కథావృత్తములో నివి యుండగా వీని నిష్పత్తిలో శక్త్యంతరములను వ్యాపారింప నలసిన యావశ్యకత లేదు. ముఖ్యప్రయోజనానుకూల మగు సామర్థ్యమే వీని నిష్పత్తిసాధనము. ఇట్లే ప్రాసంగికేతివృత్తమున గూడ శక్త్యంతరవ్యాపార మేమియు నుండదు. ప్రాసంగికమున గూడ వేరుగా శక్త్యంతరమును వ్యాపారించినచో నదియు నాధికారికమే కావలసి వచ్చును. అదికవి వాల్మీకి కావ్యమున దీనిని సమన్వయించి భావింప గలము. శ్రీ లంక నుండి శ్రీ సీతను మరల దెచ్చుట ప్రధానఫల ముగా వివక్షితము. కాగా నిం దవాంతరఘటితము లనేకము లున్నవి. ప్రతిజ్ఞా నిర్వహణము, జగత్కంటక రావణోద్ధరణము, శరణాగత విభీషణ రక్షణము మొదలగునవి యందు గలవు. ఇవి యన్నియు శక్త్యంతర వ్యాపారసాధ్యములు కావు. సీతా ప్రత్యానయమునకై వ్యాపృత మగు శక్తిప్రసారమే వీని నన్నిటి సాధింప గలదు. కార్య సాధనమునకు సామాదు లుండ వలెను గదా! తదుపయోగి సామాద్యుపాయచతుష్టయములో నొక్కొకచో ద్వికము త్రిక మపేక్షితము. సామదానము లున్న నొకభేదము. సామదానభేదము లున్న వేరొక భేదము. ఇట్టి భేద సంపాదనమున నపరిహార్యము లగు విశేషములచే నవి సముపసీతము లగునె కాని పృథగ్యత్న మపేక్షితముకాదు. తాపసవత్సరాజమున నిది భావింపుడు. దానిలో వత్సరాజు

నకు రాజ్యము మరల లభించుట ప్రధానఫలము. వాసవదత్తాసంబంధము పద్మావతీప్రాప్తియు నందు వర్ణిత మయినది. వీనిలో క్రియాంతరోపయోగ మే మాత్రము లేదు. ఇట్లే తత్సమన్వయమును భావింపవలెను. పద్మావతిని పరిణయ మాడుట వాసవదత్తాప్రాప్తిలో నుపాయమే యయినది. పద్మావతీపరిణయము తదుపాయము కాక పోయినచో వత్సరాజునకు పద్మావతీ పరిణయమున ప్రవృత్తియే కలుగదు. పద్మావతీ స్వీకారమున వత్సరాజు ప్రవృత్తి లే కున్న ప్రధానఫల మెట్లు కలుగును? సర్వప్రాసంగిక మేకరూపమే యగును. “ప్రసక్తిర్ని ప్రసంగః తత ఆగతం ప్రాసంగికం. ప్రసజ్యతే వా ప్రధానఫల నిష్పత్తయే ఇతి ప్రసంగః తత ఆగతమితి” ప్రసక్తి ప్రసంగ మని పేరు. ప్రసంగమున సంప్రాప్త మగునది ప్రాసంగిక మగునని యొక యుత్పత్తి కలదు. మరియొకటియు గలదు. ప్రధాన ఫల నిష్పత్తికై ప్రసక్త మగుటను ప్రసంగ మన వచ్చును. తత్ప్రసంగ సమాయాతము ప్రాసంగికము. కొండకొకటి యనిరి. ప్రాసంగికము లం దన్నిట శక్త్యంతరయోగ ముండదనుట సరి కాదు. కొన్ని ప్రాసంగికములలో శక్త్యంతరయోగ మున్నది. ఆధికారికమున కయిన వ్యాపారము కన్న వేరొక వ్యాపారము ప్రాసంగికనిష్పత్తి కావశ్యకము. కాగా శక్త్యంతరయోగము కల ప్రాసంగికములు కొన్ని యున్నవి. శక్త్యంతరయోగము లేని ప్రాసంగికములును కొన్ని యున్నవి. ఇట్లు యోగాయోగములచే ప్రాసంగిక మనేకవిధము లగునని యా కొందరి భావము. ఈ భావము నభినవుల యుపాధ్యాయులు శ్రీభట్టతోతులంగీకరింపరు. భట్టతోతు భావమునకు భరతవచనము మూలము. ఇది భరత నిరుక్తి.

ప్రా స ం గి క ము

౪౫౮. కారణ తృలయోగవ్య వృత్తం స్వాధాధికారికం
తస్యాపకరణార్థం తు కీర్త్యతే హ్యనుషంగికం.

కావ్యమున ఫలసిద్ధి కలుగుటలో కారణ మయిన కథావృత్త మాధికారిక మగును. అనుషంగిక మను పేరు పడిన ప్రాసంగికము. ఆధికారికేతివృత్తమున కుపకరణార్థమై యుండుట నందరు కీర్తింతురు.

కవి నిరూపించు కథావస్తువు వర్ణనోపాయ మారోహించి ఫలసంబంధ మాపాదించును. ఫలసంబంధము కూర్పుటలో దాని కట్టి సమర్థాచరణ మున్నది. కాన నట్టి దాని నాధికారిక మని వ్యపదేశించిరి. కావ్యము నం దిట్టి ఫలయోగ మాపాదించు నితివృత్తాంతర ముండదు. దీని యుపకరణార్థమై యానుషంగిక ముండును. అది యానుషంగిక మయినను ప్రధానోపకరణార్థ మగుటచే ప్రశంసాస్పదమై కీర్తిత మగును. ఫలప్రాప్తిరూప మగు ప్రయోజనమున నాధికారికము సప్రయోజన మగుట తల్లక్షణముగా జెప్పి నట్లయినది. ఫలప్రాప్తి ప్రాసంగికమున గూడ గలదు. ఆధికారికము ప్రాసంగికమే యగునా? అది యెట్లును కాదు. ప్రాసంగికమున కాధికారికమున కన్న భేద మెట్లు సిద్ధ మయినది? దానిచే దీని తెలియుట, దీనిచే దాని తెలియుట లంగీకరించిన అన్యోన్య్యాశ్రయ దోషము వాటిల్లును. కావున ఫలప్రాప్తి స్వరూపమున విశేషించి నిరూపించుట యావశ్యక మగుచున్నది.

ఫలప్రాప్తి

౪౫౯. కవేప్రయత్నాత్ నేత్యజ్ఞాం యుక్తానాం విధ్యపాశ్రయాత్

కల్ప్యతే హి ఫలప్రాప్తిః సముత్కర్షాత్ ఫలస్య చ

విధ్యపాశ్రయము కల కావ్యనాయకుల ఫలోత్కర్షము వలని కవిప్రయత్నము సముత్కర్ష ననుసరించు ఫలప్రాప్తి యని ప్రకల్పిత మగుచున్న దని దీని భావసారము. కవి ప్రయత్నమున యుక్తనాయకుల విధ్యపాశ్రయమున ఫలసముత్కర్షమున ఫలప్రాప్తి నిశ్చిత మగును. ప్రాధాన్యము నవలంబించి ఫలప్రాప్తి నిర్ణీత మగును. కావున ఆధికారికము ప్రధాన ఫలప్రాప్తి ప్రయోజన మని సారాంశము. ఫలప్రాప్తి ప్రాధాన్యమున నాధికారికమును నిర్ణయించుటలో దీని గుర్తింప వలెను. కవి కావ్యమున నొక ఫలమును సముత్కర్ష సమేత మగునట్లు వివక్షించును, అదియే ప్రధానఫలము. ఇందు కవిపురుషుని యిచ్ఛ యనియంత్రితము కాదు. అది యొకవిధమున నియంత్రణము పొందును. ధీరోదాత్తాది భేదమున నుండు నాయకులలో నొకడు యుక్తత కల వా డగును. అట్టి వాడె యచట సముచితుడు. అతని విధి యంతయు కావ్యమున సంపాద్యవస్తువు. తదపాశ్రయ

ప్రయత్నమున కవి ఫలము ప్రధాన మగును. ఏ విధిలో నే నాయకుడు యుక్తసముచిత డగునో యాతనికి “నే నిది యొనర్ప వలె” ననెడి యభిసంధానము లే కున్నను, ఆతనికి కర్తవ్యమున ఫల నిరూపణ మావశ్యక మగుచున్నది. తాపసవత్సరాజ నాటకమున వత్సరాజునకు వర్ణిత మయిన రాజ్యప్రత్యాపత్తి యిట్టిది. రాజ్యప్రత్యాపత్తి వత్సరాజున కభిలషిత సంపత్తిగా లేదు. వత్సరాజుమాత్యులె కర్తవ్య మం దభిసంధానము కలిగి యున్నారు. అయిన నాతడు ఫలభాజను డగు నాయకు డయినాడు. అమాత్యులు సంపాదించిన యభిసంధి ప్రత్యుపాయ పరంపరలు వత్సరాజునకు ఫల మార్జించి పెట్టినవి. కావున సముచిత నాయకుల సంపాద్య వస్తుప్రయత్నము కవిపురుషేచ్ఛను నియంత్రణ మొనర్చు నన వచ్చును. రామాయణములో రాముని విషయమున నొక విశేష మున్నది. అందు రామునకు స్వదారప్రత్యానయన, కంటకోద్ధరణ, భీతాభయవితరణాదులలో నంతట కర్తవ్యతౌచిత్య మున్నది. వత్సరాజున కట్లు లేదు. అయిన నాతనికి రాజ్యప్రత్యానయన ఫలము నిరూపిత మయినది. రామాదుల వైశిష్ట్యానుసారమున నొక వ్యవస్థితలక్షణ ముచితము. అదియె ఫలసముత్కర్ష, రామాది సముచిత నాయక సముత్కర్షమున ఫల సముత్కర్షమున ఫలప్రాప్తి కల్పిత మగును. ఇం దిది నిశ్చితార్థము. కావ్యఫలము స్వాంశమున సమధికోత్కర్ష మవలంబించును. అందు తదాచిత్యమును కవి కల్పింప వలసి యున్నది. రామాయణమున రావణసంహార మవధిగా సీతాప్రత్యానయనమే సముత్కృష్ట మయినది. సీతాప్రత్యానయన సంపాదనమునకే యితరము లన్నియు ప్రవర్తించినవి. వత్సరాజు సచివాయత్తసిద్ధి యగుటచే యాగంధరాయణాద్యమాత్యులంతటి వా రయినారు. అందు వారి యభిసంహిత రాజ్యప్రాప్తి ఫలము సముత్కర్ష కల దయినది. అప్పుడు వత్సరాజుట్లుభావించును. “వీరాపాదించిన రాజ్యభారచింత యంతయు నేను తెచ్చిపెట్టు కొనినదే” యని. ఇట్లాచింత యధికాధికముగ హృదయమున విపరివర్తమానమై నాయకునకు సముచిత ఫలసంధాన మొనరించును. ఇట్లే సంధానము కవియత్నమున వివక్షితము కాగా ఫదియె ముఖ్యసంపాద్యమై ప్రధానఫల మగుచున్నది. ఇట్లే విధమున

పర్యాలోచనము చేయగా కవి వివక్ష యంతట పరమావశ్యకముగ భాసించును. కావుననే విధ్యపాశ్రయ ముండ వలె ననుట. “విధి యతే ఇతి విధిః వ్యుత్పత్తిః” విధి యనుట వ్యుత్పత్తి యని భావము. కావ్యమున నే పురుషార్థవ్యుత్పత్తి నిరూపింప వలసి యున్నదో యా పురుషార్థవ్యుత్పత్తికి తగిన యోగ్యనాయకుని గ్రహించి కవి ప్రవర్తించినచో కవి స్వేచ్ఛగా ప్రవర్తించినట్లు కాదు. కావున నిది సూచిత మయినది. విధ్యపాశ్రయాద్యుక్తు లయిన నాయకుల ఫలోత్కర్షము ననుసరించి కవి ప్రయత్న ముండుట యావశ్యకము. అప్పుడు ఫలప్రాప్తి సముత్కర్ష నవలంబించినదై శోభించును. ఆధికారికము సప్రయోజన మగుటలో ఫలప్రాప్తి నిర్వచనము నీ విధముగా విశిష్ట గుర్తించుట యుక్తము.

౪౬౦. సంసాధ్యే ఫలయోగే తు వ్యాపారః సాధకస్య యః

తస్మానుపూర్వ్యా విజ్ఞేయాః పంచావస్థాః ప్రయోక్తృభిః

కవి ప్రయత్నమున ఫలయోగమును చక్కగా సాధింప వలసి యున్నది. ఫలయోగము సంసాధ్యమై యుండగా నొక వ్యాపారపరిస్పందము వాఙ్మనసగతమై యుండును. ఆ పరిస్పందమున గొన్ని యవస్థలు గలవు. అవి యయిదు. ఈ పంచావస్థలను నాట్యప్రయోక్తలు సావధానముగా నానుపూర్వీకమును గుర్తింప వలెను. ప్రారంభము, ప్రయత్నము, ప్రాప్తీసంభవము, నియతఫలప్రాప్తి, ఫలయోగము నని పరుసగా నా యవస్థ లున్నవి. వీని నుద్దేశక్రమముననే కవులు నిబంధింప వలెను. అంత మాత్రమే కాక నాట్యప్రయోక్తలును సావధానముగా గుర్తింప వలెను. కవి యా యవస్థలు నిబంధనీయము లని భావించి నిబంధింప వలెను. ప్రారంభాదులందు క్రమ మవశ్యంభావి. పరుసగా వాని యన్నిటి నిబంధనము పరమావశ్యకము. ఏదేని విధమున దృశ్యధర్మ మాపాదించుట యుక్తము కాదు. అవస్థాంతరము లన్నియు సంగతములై సంభవించుట లే దని ప్రారంభమే ప్రపంచించుటయు సముచితము కాదు. ప్రారంభ సంభావనము చేయు నాట్యప్రయోక్త (కవి) యుత్తరోత్తరావస్థా ప్రసర మొనర్ప గలడు. సంభార సమారంభముతో నుండు ప్రారంభ మన్యావస్థల ప్రసర మిచ్చును. ప్రారంభము ప్రథ

ముము. ఫలయోగము పంచముము. వివక్షితక్రమమును విస్మరింపరాదు. వీని నిక క్రమమున ప్రదర్శించుట సముచితము. వీని లక్షణమిట్లున్నది.

పంచావస్థలు

౪౬౧. ఔత్సుక్యమాత్రబంధస్తు యద్బీజస్య నిబద్ధతే
మహతః ఫలయోగస్య స ఫలారంభ ఇవ్యతే
౪౬౨. ఆపశ్యతః ఫలప్రాప్తిం వ్యాపారో యః ఫలం ప్రతి
పరం ఔత్సుక్యగమనం స ప్రయత్నః ప్రకీర్తితః
౪౬౩. ఈషత్ప్రాప్తిర్యదా కాచిత్ ఫలస్య పరికల్పితే
భావమాత్రేణ తం ప్రాహుర్విధిజ్ఞాః ప్రాప్తినంభవం
౪౬౪. నియతాం తు ఫలప్రాప్తిం యదా భావేన పశ్యతి
నియతాం తాం ఫలప్రాప్తిం నుగుణాం పరిచక్షతే
౪౬౫. అభిప్రేతం నమగ్రం చ ప్రతిరూపం క్రియాఫలం
ఇతివృత్తే భవేద్యన్మిన్ ఫలయోగః ప్రకీర్తితః
౪౬౬. సర్వస్యైవ హి కార్యస్య ప్రాప్త్యస్య ఫలార్థిభిః
ఏతాస్తస్యనుక్రమేనైవ పంచావస్థా భవంతి హి

ఈ శ్లోకములు క్రమముగా నారంభాదుల లక్షణము నిరూపించుచున్నవి.

౧. ఆ రం భ ము. ప్రధానఫలయోగమునకు సంబంధించిన రూపకబీజార్థమునకు ఔత్సుక్యమాత్ర బంధమును ఫలారంభ మందురు. ఫలారంభమే యారంభము. రూపకమున కవిప్రయోక్త వివక్షించు ఫలయోగము గొప్పదిగా మహత్తరముగా నుండ వలెను. అదియే ప్రధానముగ నుండ వలెను. అది రూపకమున సంయుజ్యమానమై తత్తన్నాయకులకు సముచిత మగును. అట్లు యుజ్యమానఫలమునకు తగిన యుపాయసంపత్తి బీజము. ఆ యుపాయసంపద యొక్క యాత్సుక్యమాత్రము నిబంధించుట చాలును. అదియే యారంభము నిర్దేశించును. ఈ యాత్సుక్య మనునది తద్విషయ స్మరణోత్కంఠ కనురూపముగ నుండును. “ఈ యుపాయమున నిది సిద్ధించు” నని రూపకపాత్ర సంభావించును. ఆ యాత్సుక్యబంధ మనునది హృదయ

మందు నిరూఢి. అదియె ప్రారంభము. ఈ ప్రారంభావస్థ రూపక నిర్మాణ నియతి ననుసరించి నాయకున కుండ వచ్చును. అమాత్యున కుండ వచ్చును. నాయిక కుండ వచ్చును. ప్రతినాయకున కుండ వచ్చును. దైవసాధిత మయిన యుపాయ మున్న రూపకమున నిది దైవమునకే నిరూపితమై యుండ వచ్చును. ఇట్టి హృదయనిరూఢి రూప మయిన ప్రారంభము వారి వారి యం దా యా విధమున వ్యవస్థితమై యవభాసించు చున్నది. అభిమత ప్రాప్త్యాదికము దైవ సాధ్యాత్మకముగ నున్న రూపకము లందు పురుషకారము దైవసాహాయ్యము కలదై గోచరించును. ప్రయత్న బహుమానమును గోచరించును. తద్వ్యుత్పత్తి లాభమునకై దేవకృతి ఫలవృత్తిగా భాసించును. రచయిత లట్లే పీని ప్రదర్శించు చున్నారు. ఫలలాభమున కౌత్సుక్యమాత్ర మారంభ మని తాత్పర్యము.

౨. ప్రయత్నము. ఫలప్రాప్తి కన్నడ నప్పడు ఫల ముద్దేశించిన యాత్సుక్యసహిత వ్యాపారము ప్రయత్న మగును. ఫల యోగమున కనుకూలము లయిన యుపాయము లంతగా భాసింప నందున ఫలానుసంధాత తదుపాయ వ్యతిరేకమున ఫలప్రాప్తిని పరిశీలించ జాలడు. ఫలదర్శన మసంభావిత మనియె యాతడు తలచును. ఇక నాతడు వివేచన మొనరింప యత్నించును. అప్పు డాతనిలో ఫలోద్దేశమున నొక వ్యాపారము కలుగును. ఆ వ్యాపార ముపాయవిషయమున పరమాత్సుక్యస్వభావముగ నుండును. “ఈ యుపాయము లే కున్న నీ ఫలము సంభవింపదు. కావున నీ యుపాయము నవశ్య మన్నేపింప వలెను.” అని యుపాయవిషయ స్మరణేచ్ఛా సంతాన స్వభావముగా నొక ప్రయత్న మాతనిలో నుదయించును. అదియె ప్రయత్న మను ద్వితీయావస్థ.

౩. ప్రాప్తి సంభవము. ఉపాయమాత్రమున ఫలమున కొక ఈషత్ప్రాప్తి యున్నచో నది ప్రాప్తి సంభవ మని విధిజ్ఞు లందురు. భావమాత్రమున నీషత్ప్రాప్తికల్గుట శ్లోకమున నున్నది. “భవత్య స్మాదితి భావః ఉపాయః” భావ మనునది యుపాయము. భావమాత్ర మని యనుటలో నిది భావము. ఉపాయమునకు సహకార్యంతర

యోగము ప్రతిబంధక వారణమును మాత్రపదమున నిశ్చిత మగును. దీని భావ మిది. లభించిన యుపాయమాత్రమున నెప్పుడేని యొక విశిష్ట ఫలప్రాప్తి కొంతగా సంప్లక్ష మయినచో నది ప్రాప్తిసంభవ మగును. విశిష్ట ఫలప్రాప్తి సంభావనామాత్రమున స్థాపిత మగుటయే కాని నిశ్చిత మగుట కాదు. ఈ ప్రాప్తిసంభవము నందు సంభావనా యోగ్యత్వము అసంభావనావిశిష్టత్వము రెండు నుండును. ఇది ఫలానుసంధాత యొక్క తృతీయావస్థ. ఉపాయాపాయ శంకా సంకుల మయిన ప్రాప్త్యాశ ప్రాప్తిసంభవ మని భావము.

౪. ని య త ఫ ల ప్రా ప్తి. ఉపాయసంపత్తిచే ఫలప్రాప్తి నియతముగ గల్గుట భావించి నప్పుడు నియతఫలప్రాప్తి యనవచ్చును. ఫలప్రాప్తి ప్రకర్షముగ నిం దుండును. ఇందు సహకారివర్గ మంతయు ప్రతిబంధక విధ్వంసన మొనర్చి సామగ్రిరూపమున నుండును. అప్పు డా సామగ్రిని ఫలానుసంధాత ముఖ్యోపాయమున నియంత్రితముగ దర్శించును. ఫలావ్యభిచరితముగ సాక్షాత్కరింప జేసికొనును. కాగా నప్పటి యవస్థ నియతఫలప్రాప్తి యను పేర ప్రసిద్ధ మగును. ఇట్టి యీ నియతాప్తి సగుణ మని బహుజ్ఞు లనిరి. సగుణ మనుట యిది గౌణి యవస్థ యని భావము. ఈ నియతాప్తి కర్తృనిష్ఠముగా నుండదు. ఇది యుపచరితమయిన సంభావనాత్మకావస్థ. నియత ఫలప్రాప్తి శబ్దము నియతఫల కర్తృవిషయమే. కావుననే ఫలాను సంధాత దాని నట్లు దర్శించుటయే యిందు ముఖ్యముగ నిద్రిష్ట మయి నది. అభావనియత మయిన నియతాప్తి యని కొంద రిచటి యర్థ మన్యథా పలుకుదురు. వారి భావమున ఫలప్రాప్తి సందేహమయ ముగా నుండునని తాత్పర్యము. నియత మయిన ఫలప్రాప్తి సందిగ్ధ మని యనుట విరుద్ధముగా నున్నది. ఇది యెట్లు సంగత మగునని వారల నడుగ వలసి యున్నది.

౫. ఫ ల యో గ ము. అభిప్రేత మయిన సమగ్ర క్రియా ఫలము కథావృత్తమున ప్రతిరూపముగ సంభవించినచో ఫలయోగ మని ప్రకీర్తిత మయినది. కర్తృవస్థాస్వరూప మయిన యితివృత్తమున నాయకాభిమతఫల ముండును. అది యనుచితము కాక సముచితముగ

నుండును. అది కేవలము నాయకునకే సముచిత మగుట కాదు. ప్రతిరూప ముచితమై యుండును. అది సంభవపూర్ణమై యుండు. క్రియాఫలము, నాయకు డనుసంధానించు క్రియల కిది సమనంతర ఫలముగ నుండును. విధిఫల మగు స్వర్గాదికము వలె నిది కాలాంతర ముపేక్షించు నదిగా నుండదు. సమనంతరఫలముగ నుండును. ఈ నాయకుని యవస్థయే ఫలయోగము. ఫల ముత్పన్నమగుట. నాయకా వస్థ ఫలయోగ మని యనుటలో నీ భావ మున్నది. ప్రారంభము నుండి సచివాదుల యమాత్యాదుల యవస్థలు వర్ణితము లయినను అవి యన్నియు నాయకుని పొందు నవియే యగును. కావుననే నాటకము లందు స్వరవిధము లయిన నాయకావస్థలను సాక్షాత్తుగా నిబంధించుట యావశ్యకము కాదు. సచివాదిగతముగా ఫలయోగ మున్నను అది నాయకగతమే యగు ననుట యభీష్టము. సచివాది గతము లయిన యవస్థాంతరములు కూడ నాయకవిషయముననే పర్య సాసము పొందుటను నాటకకారులు నిరూపించియే యున్నారు. మే మిచట ప్రతిపాదించిన భావమే సముచ్చితమై రూపకములందు గోచరించు చున్నది.

మానుషవ్యాపారము ముఖ్యముగా నున్నపు డీ యవస్థ లన్నియు నాయకునకు గాని తత్సచివాదులకు గాని కలుగ వచ్చును. అసదుపాయాపేక్షతో నుండుటచే ప్రతినాయకు నందు నివి యుండ వచ్చును. కొన్ని కొన్ని స్థలము లందు ఫలము దైవాయత్తముగా వర్ణిత మగుట యున్నది. అట్టి షట్టులలో నీ యవస్థ లేవరి యం దనుగతములై యుండు ననునది పరిశీలింప వలసి యున్నది. పురుష కారమును మాత్రమునె యభిమానించి దైవ మపజ్ఞు చేయు స్వభా వము కల చార్వాకాదుల మతముల నభిమానించు వారి విశేషవృత్త ములు వర్ణనాస్పదములు కా రాదు. దైవ బహుమాన వ్యుత్పత్తిని సంపాదించుటకై పురుష కారము నఫలముగా వర్ణింప వచ్చును. పురుష కారము లే కున్నను, దైవమును సఫలముగా వర్ణించి ప్రదర్శించుట సముచితము. ఒకప్పుడు దైవరహిత మయిన పురుషకారము సఫల ముగా వర్ణిత మగుటయు నున్నది. కావుననే దర్శిద్రచారుదత్తాది.

రూపకములు కొన్ని తద్విషయములుగా నున్నవి. కావున రూపకేతి నృత్తము దైవాయత్తముగా నున్నప్పుడీ యవస్థా పంచక మెట్లు సంగత మగును? ఇట్టి యీ యాశంకను పరిహరించుట కీ యంశ మావశ్యక మగుచున్నది.

౪౬౩. సర్వస్వైవ హి కార్యస్య ప్రారబ్ధస్య ఫలాత్తిభిః
ఏతాస్తస్యక్రమేనైవ పంచావస్థా భవంతి హి

ఫలాస్థులు రూపకము లం దారంభించిన యే కార్యమున కయిన సమక్రమమున నీ పంచావస్థలు సంభవించును. దైవసంభూత కార్యమున కయిన నీ యవస్థ లుండును. దైవాయత్తముగా నుండు విషయమున నాయకుడు యతింపక పో వచ్చును. అయిన నచట ఫల ముండును గావున అవశ్య మవస్థాదు లుండ వలెను. ఆ ఫలమున నాయకు డర్థి యగును. ఆ ఫల మాత డందుకొనును. దాని ననుస రించిన ప్రవర్తన ముండి తీరును. నాయకుడు సేవాది నానోపాయా రంభములు లేకపోయినను ఆనంద సంపాదన హృదయుడె యగును. కాకున్న పరతఃప్రాప్త మయినను ఫలము సంగీకరింపక పో వచ్చును. అనంగీకరణమున గూడ నాయకునకు ఫలార్థిత్వ ముండును. అధిక ఫలాంతర సంతోష మేదియో యాతనిలో మెలగు చుండును. దాని ననుసరించియే ప్రసిద్ధ్యాది ఫలాంతరాభిసంధాన ముండ వచ్చును. కావుననే భరతముని “సర్వస్వైవ పంచావస్థాః” యని యుక్తికి వెలయించినాడు.

ఈ నిరూపించిన ఫలారంభాదులలో స్వరూపభేద మున్నది. కాలభేద మున్నది. కొన్ని కాలాభిన్నములుగా కన్పించినను ఏకకాల త్వ ముండదు. కాగా ఫలయోగమును సాధింప వలసి యున్నప్పుడు సాధక(కారణ)వ్యాపార మవస్థారూప మని యనుట యెట్లు సంగత మగును? కాలస్వరూప భేదభిన్నము లేక కారణవ్యాపార మగుటెట్లు? ఇంక నొకటి. ఫలయోగము సాధ్యమై యుండగా కారణావస్థ లయి దంటిరి. ఆ పంచావస్థలు ఫలయోగరూపములె కావు? ఆ యవస్థా స్వభావ మన్యము కాదుకదా! ...ఇట్టి యాశంక లిచట గలుగగా విది నిరూపింప వలసి యున్నది.

౪౬౮. అసాంస్వభావభిన్నానాం పరస్పరసమాగమాత్

విన్యాస ఏకభావేన ఫలహేతుః ప్రకీర్తితః

ఈ యవస్థ లయిదు స్వభావ కాల భిన్నము లయినను పరస్పర సమాగమమున నిన్యాసము కలుగును. అప్పుడది యేకభావమున ఫలహేతు వగుచున్నది. మూలమున స్వభావభేదమె యున్నది. అయినను కాలభేద ముపలక్షిత మగును. స్వభావ భేద మున్నను దిక్కాలభేద మున్నను దండచక్రాదు లేక ఫలమును (ఘటాత్మకమును) సంపాదించుట యున్నది. అట్టి వీని కన్యోన్యసంగతిచే నాంతరీయక ముగా నొక విన్యాసము కలుగును. అదియె ఫలహేతువు. దానిచే నాద్యంతముల యవహర్షణ ముదయించును. మొదటి ఫలారంభము చివరి ఫలాగమము రెండు సమాహృతము లగును. నిశ్చిత్తోత్త రోత్తరకార్యము లయిన కారణకారణములకును హేతుత్వ ముండి తీరును. మొదటి ఫలయోగ మొక్కటి యుండ ఫలయోగాంతర మే మనుదాని నిట్లు సమాహితము చేయ వచ్చును. ఫలయోగము లన్నియు సంబంధము పొంది ఫలహేతు వగును. ఈ యంశమె “ఏక భావేన ఫలహేతుః” అని శ్లోకమున నున్నది. ఏకభావ మనునది సంబంధము. “అయం భావః” ఫలోత్పత్త్యవస్థ యొకటి నాయక సంబంధమై యుండును. రెండవ ఫలోత్పత్త్యవస్థ “సంసాధ్యే ఫల యోగే” గ్రంథమున సంపాదింప వలసి యున్న ముఖ్యఫలయోగ ముగా సూచిత మయినది. పూర్వావస్థ మధ్యనున్న మూ డవస్థ లతో సంయుక్తమై యోగ్యఫలోత్పత్తిదర్శనముగా నయిదవ యవస్థ యగును. అవస్థ లివి యెంతగా స్వభావాదిభిన్నము లయినను పర స్పరసమాగమమున నపూర్వవిన్యాసము కలవై యేకీభావము పొంది ఫలహేతువుగా ప్రకీర్తితము లగు చున్నది.

౪౬౯. ఇతివృత్తం సమాఖ్యాతం ప్రత్యగేవాధికారికం

తదారంభాది కర్తవ్యం ఫలాంతం చ యథా భవేత్

అవస్థాపంచకము ప్రదర్శిత మయినది. తదను యాయుగా నితి వృత్త మాధికారిక మగుట సమర్థింప వలసి యున్నది. అందుల కిది తగును. మొదట ప్రత్యేకముగా నిరూపిత మయిన యాధికారికేతి

వృత్తము నారంభాదిఫలాంతము ప్రసరించునట్లుగా నిర్మాణింప వలెను. దాని నట్లు నిర్మించుట కర్తవ్యకార్యము. ఆరంభాది ఫలాంతముగా ప్రసరించు వస్తువు తత్తదవస్థానుయాయుగా సధిక్యత మగును గావున నాధికారిక మను వ్యవదేశము పొందును. కథావస్తు వితివృత్త శబ్ద వాచ్య మగు నట్లీంతదనుక సమాఖ్యాత మయినది. పంచసంధులచే విభాగ మొనరించుట యితీశబ్దార్థ మని నిరూపితము. అయినను తద్గతవక్తవ్యాంతరోపక్షేపమునకై యిది చెప్పవలసి వచ్చినది.

సంధి సంబంధము

౪౭౦. పూర్వసంధి చ కర్తవ్యం హినసంధ్యపి వాపునః
నియమాత్ పూర్వసంధి స్యాత్ హినసంధ్యథ కారణాత్

సామాన్యముగా రూపక మం దంతట పంచసంధు లుండ వలెను. కాన పూర్ణసంధిగా నిర్మింప వలెనని నియమము. హీన సంధిగా కూడ కావ్యము నిర్మాణింప వచ్చుననుట పక్షాంతరము. రూపకము లం దంతట సంధు లయిదున్న నుండ వచ్చును. కా కున్న నంతట తగ్గిన తగ్గ వచ్చునని కొందరు తలంతురేమో యని ముని నియమ మేర్పరచినాడు. పూర్ణసంధిగా నుండుట యనునది రూపక మున నియతవిధి, ఏదేని రూపకమున సంధు లన్నియు నుండక కొన్నియే యుండుట సంభవించినచో నది కారణనిమిత్తముగ గల్గిన రీతి యగును. కావుననే కొన్ని రూపకములు హీనసంధికములుగా నున్నవి. పంచసంధు లుండుట విశేషవిధి యని కొందరు భావించుట నభినవగుప్తాపాధ్యాయు లంగీకరింపదు. వారి భావ మిది. సర్వత్ర యితీవృత్తము పంచసంధులతో నుండవలెను. వ్యాపార మెట్టిది గాని ప్రారంభాద్యవస్థాపంచకము లేక సిద్ధింపదు. కాన నవస్థాపంచకము తగ్గింప శక్యము కాదు. ఫలార్థు లారంభించిన కార్యసర్వస్వ మను క్రమమున నవస్థాపంచకముతో నుండుటనే భరతు డాదేశించినాడు. అవస్థాపంచక మనుసరించు సంధిపంచక మంతట నవశ్యంభావి. కావున రూపకము లన్నియు నియమమున నయిదు సంధులతో నుండ వలెను. హీనసంధిత్వ మనునది కారణసాపేక్షము. ఏదేని కారణమున కొన్ని సంధులు తగ్గునే కాని యది రూపకనియతధర్మము కాదు. రూపకము

లందలి కొన్ని వస్తువులలో నుండవలసిన యంగము లన్నియు పూర్ణముగ నుండవు. అందుచే హీనసంధిత్యము కలుగును. పూర్ణసంధిగ నుండుటయే భరతుని వ్యవదేశము. “హీనసంధ్యపి వా పునః” యని యనుట రూపకపూర్ణ సంధిత్యమునె స్పష్టము చేయును.

అంగములు పూర్ణముగా నుండనపుడు హీనసంధిత్యము కలుగ నందు లెక్కింప దగు విభేదము లిట్లుండును. వీనిని మున్నందు భరతుడు నిర్దేశించును. వాని సూత్రీకార మిచట సూచిత మగుచున్నది.

౪౭౧. ఏకలోపే చతుర్థస్య ద్వితీయే త్రిచతుర్థయోః

ద్వితీయత్రిచతుర్థానాం త్రిలోపే లోప ఇష్యతే.

పంచసంధు లుండుట నియమము. ఏవేని లోపించి నపు డీరీతి యుండును. పంచసంధులలో నొకటి లోపించిన చతుర్థసంధిలోప ముచితము, రెండు లోపించునేని మూడవసంధి నాల్గవసంధి లోపించును. మూడు సంధులు లోపించునప్పుడు ద్వితీయ తృతీయ చతుర్థ సంధులు లోపించును. ఇట్లే లోప ముండుట యభీష్టము. రూపకము లలో డిమము సమవకార మనునవి నాల్గు సంధులతో నుండును. అందవమర్శ సంధి లోపించును. వ్యాయోగ మీహామృగము లను రూపకములు త్రిసంధికము లగుట వానిలో గర్భసంధియు విమర్శసంధియు లోపించును. ప్రహసనము, వీధి, అంకము, భాణ మనునవి రెండు సంధులతో నుండును. వానిలో మూడు లోపించును. ప్రతిముఖసంధి, గర్భసంధి, అవమర్శసంధి లోపించును. ఇట్లే భావము యుక్తము. “ద్వితీయ త్రి చతుర్థానాం” అనుచోట “త్రి” శబ్దమున “తృతీయ” మని గుర్తింప వలెను. ఏ రూపకేతివృత్తము నం దైనను సర్వత్ర ఉపక్రమోపసంహారము లవశ్యంభావులు. దృశ్యధర్మార్థ మవగాహనము చేసికొనిన ప్రేక్షాపూర్వకారులు వితతము బహుఫల మయిన కర్తవ్య మారంభింతురు. వారలకు పంచసంధు లావశ్యకము లగును. అర్తినహిష్టుత్వమున శంక్యమాన విరుద్ధప్రత్యయముల నపాకరింపగా వారలకు ఫలయోగము సుదృఢ మగును. డిమాదినాయకు లత్యంత ముద్ధతప్రాయు లయినందున నధికముగా వినిపాత మాశంకింపరు. వ్యాయోగాదులలోని నాయకులును తర తమ భావమున ఫలయోగ

ప్రవణు లగుదురు గావున విరుద్ధసన్నిపాతముల సంఘా నాదరింపను. ప్రహసనాదినాయకు లధర్మప్రాయలు. వారి యితీవృత్తము చర్చిత శరీరము. ఉపక్రమోపసంహారము లందు వారి కఫ విశ్రాంత మగును. అంత మాత్రము వారలకు చాలును. అనమర్యాదులు వారల కిక్కర లేదు. ఆ కథ లపూర్ణములు. ఇంత వర కిట్లు ఇతివృత్తశబ్దము నందలి 'ఇతి' శబ్దార్థము పంచావస్థలతో వ్యాఖ్యాత మయినది. దాని యర్థము గూడ నిట్లు నిర్వాహిత మయినది. ప్రాసంగికము సం దితి శబ్దార్థమును నిరూపింప వలసి యున్నది.

౪౭౨. ప్రాసంగికే పరార్థత్వాన్న హ్యేష నియమో భవేత్
యద్వృత్తం సంభవేత్తత్ర తద్యోజ్యమవిరోధతః

ప్రాసంగికేతివృత్తము పరార్థము. దాని యం దీ నియమము లేదు. ప్రాసంగికమున నెట్టివృత్తము సంభవించునో యట్టిదానినే విరోధము లేకుండునట్లు పరిశీలించి యోజన మొనర్ప వచ్చును. నియమాను సారమున అధికారికవృత్తము పూర్ణసంధి కావలె నన్న నియమ మిం దుండనక్కర లేదు. రామకావ్యములో సీతాప్రత్యానయనము ముఖ్యాధికారికము కాగా విభీషణప్రతిష్ఠాపనము ప్రాసంగిక మయినది. విభీషణ ప్రతిష్ఠాపన విషయమున రామున కౌత్సుక్య బంధాదులను కూర్చినచో నదియే యత్నసంపాద్య మగును. ప్రాసంగిక మయిన యితీవృత్తములో యోజ్య మయిన వస్తు వాధికారికమునకు విరుద్ధ ముగా నుండరాదు. అధికారికావిరుద్ధముగా ప్రాసంగికమున సంభ వించు వృత్తము ప్రారంభాన్యతమముగా నుండునది ప్రాసంగికమున యోజనార్హము.

పూర్వము నిరూపించిన ఫలయోగమున నుపాయము సంకేతిత మయినది. తత్సహకారివర్గమును నిరూపిత మయినది. తత్రప్రతిబం ధము ప్రతిపాదిత మయినది. తద్విధ్వంసన ముష్కీప్త మయినది. కాని తత్స్వరూపము స్పష్టముగా విజ్ఞాతము కాలేదు. ఉపాయ సామగ్రీ స్వరూపమును ప్రదర్శింప వలెను. ఇతివృత్తవిషయమున ప్రారంభాదికము లైన పంచావస్థ లున్నట్లుగా బీజాదు లర్థప్రకృతులు

నయి దున్నవి. బీజము, బిందువు, పతాక, ప్రకరి, కార్య మని యర్థ ప్రకృతు లయిదు. వీని నయి దింటిని యథావిధి బాగుగా గుర్తించి యోజనము చేయవలెను. ఆధికారికేతివృత్త ఖండరూపముగా నయి దవస్థ లున్నవి కదా! తత్ప్రకారముననే యర్థప్రకృతులు నున్నవి. అర్థప్రకృతుల నిరూపింపక పోయినచో నుపాయాదుల స్వరూపపరి జ్ఞానము కలుగదు. ప్రారంభాద్యవస్థలను పరమార్థముగ తెలియకున్న ఆధికారికత్వ మవిదిత మగును. “అర్థః ఫలం తస్య ప్రకృతయః ఉపాయాః ఫలహేతవః” అర్థము ఫలము. దాని ప్రకృతు లుపాయములు. అర్థప్రకృతు లనగా ఫలహేతువు లని భావము. “జ్ఞాత్వా యోజ్యా యథావిధి” యథావిధి తెలిసి యోజింప వలె నని భరత వచనము. వాని తెలివిడి యిట్లున్నది.

రూపకాంశములను జడములని చేతనములని ద్విధాకరింప వచ్చును. జడము రెండు విధములు. ముఖ్యకారణభూతము. గూఢ తరము నని. ఇందు మొదటి ముఖ్యకారణభూత మయిన జడము బీజ మని, రెండవది యయిన గూఢతరమగు జడము కార్య మని తెలియ వచ్చును. ఈ కార్యమే యర్థవిషయమున కరణీయము ప్రయోక్తవ్య మని యందురు. చేతనము కూడ రెండు విధములు. ముఖ్య మని యుపకరణభూత మని. ఉపకరణభూతమగు చేతనము మరల రెండు విధములు. స్వార్థసిద్ధిసహిత పరార్థసిద్ధి యుక్తము. స్వార్థసిద్ధి రహిత కేవలపరార్థసిద్ధి యుక్తము నని. వీనిలో ముఖ్యచేతనము బిందువు. ఉపకరణభూత మయిన స్వార్థసిద్ధి సహిత పరార్థసిద్ధి యుక్త మగు చేతనము పతాక. ఉపకరణభూతము కేవలపరార్థసిద్ధియుక్తము నగు చేతనము ప్రకరి. ఇట్టి యీ పంచోపాయములచే పూర్ణఫలము నిష్పాదిత మగును. ఇదియే తెలిసిచేయుట. ఈ యర్థప్రకృతుల యుద్దేశోక్తిలో క్రమ మున్నది. అట్లే యుపనిబంధములో గూడ క్రమనియమ మున్నదని గుర్తింప వలెను. ఇందలి విషయప్రక్రియ నీ రూపముగ భావింప వచ్చును.

అర్థప్రకృతులు — ఫలహేతువులు

జడము		చేతనము		
		ఉపకరణీభూతము		
ముఖ్య కారణము బీజము	గూఢతరము కార్యము	ముఖ్యము బిందువు	స్వాక్షిపరార్థ పతాక	పరార్థ ప్రకరి
౧. ముఖ్యకారణభూత జడము		—	బీజము	
౨. గూఢతర జడము		—	కార్యము	
౩. ముఖ్యచేతనము		—	బిందువు	
౪. స్వాక్షిపరార్థ సహిత పరార్థసిద్ధి యుక్త ముపకరణీభూత చేతనము		—	పతాక	
౫. కేవల పరార్థ సిద్ధియుక్తము ఉపకరణీభూత చేతనము		—	ప్రకరి	

కొంద రర్థప్రకృతుల యర్థనిర్వచనములో భావభేదముచూచిం చిరి. “అర్థస్య సమస్త రూపక వాచ్యస్య ప్రకృతయః ప్రకరణాని అవయవార్థఖండ ఇత్యర్థప్రకృతయః” “సంపూర్ణ రూపకమున నిరూ పిత మగు నర్థమునకు సంబంధించిన అవయవార్థఖండము లర్థప్రకృతు లగును” అని వారి భావము. ఈ వ్యాఖ్యానము ప్రకృతము సంతగా పోషింపదు. ఈ వ్యాఖ్యాన మనుసరింప సంధ్యాదులకు నర్థప్రకృతి త్వమే సిద్ధ మగును. ఇతివృత్తమే సర్వరూపక సముదాయ రూపము. ఇతి వృత్తమున ప్రకృతు లని చెప్పవలసి యుండగా ‘అర్థప్రకృతులని ‘అర్థ’ గ్రహణ మతిరిక్త మగును. ఆ షక్షమున నితివృత్త ప్రకృతు లనుటయే పర్యాప్త మగును గదా ! ఇతివృత్తావయవార్థ ఖండము లని యని ప్రారంభాద్యవస్థలతో తుల్యతావర్ణనము వర్ణన మాత్రమే యగును. ఇట్టి యీ వ్యాఖ్యాన మేల ? “అలం.”

అ ర్థ ప్ర కృ తు లు

౪౭౩. స్వల్పమాత్రం సముత్స్పృష్టం బహుధా యద్విసర్పతి
ఫలావసానం యచ్చైవ బీజం తత్ పరికీర్తితం
౪౭౪. ప్రయోజనానాం విచ్ఛేదే యదవిచ్ఛేదకారణం
యావత్సూక్ష్మత్వం స విందుః పరికీర్తితః
౪౭౫. యద్యుత్తం తు పరాత్ స్యాత్ ప్రధానస్యాపకారకం
ప్రధానవచ్చ కల్పేత సా పతాకేతి కీర్తితా
౪౭౬. ఫలం ప్రకల్పితే యస్యాః పరాధాయైవ కేవలం
అనుబంధవిహితత్వాత్ ప్రకరీతి వినిర్దిశేత్
౪౭౭. యదాధికారికం వస్తు సమ్యక్ ప్రాజ్ఞైః ప్రయుజ్యతే
తదర్థో యః సమాశంభః తత్కార్యం పరికీర్తితం

ఈ శ్లోకసంచకము సందర్భప్రకృతి సంచక ముద్దేశక్రమమున
లక్షిత మగును.

౧. బీజము. ప్రథమమున స్వల్పమాత్రముగ సముత్స్పృష్టమై
యనంతరము బహుప్రకారముల ప్రసరించునదై ఫలావసానముగా
నుండునది బీజ మని పరికీర్తిత మగుచున్నది. బీజాత్మకమయిన వస్తువు
ప్రథమమున స్వల్పమాత్రముగ నుండుటచే నా సమయమున గంభీర
ప్రయోజన సంవేదనముతోనుండదు. కేవల మకించిత్కరప్రాయ
ముగా నుండును. అట్లే యది శంకిత మగును. అది సంవాదమున
గూడినదై యవశ్యము ఫలాంత మగును. మధ్యలో బహుప్రకా
రముల విసరించునది యగుట సర్వధా సిద్ధికై ప్రసరించును. దేశ
కాలాచిత్యాపేక్ష కల వాని గూడి, ఫలముగా ప్రవర్తించును.
చక్రము లోని యాకుల పొదుపు కొనిన బండికుండ వలె నుండి బహు
తరోపాయపరంపరల గలిసి కార్య (ఫల) మునె యపేక్షించునది
యగును. అట్టిదది బీజ మని పరికీర్తితము. పరికీర్తిత మనుట “పరితః
సమంతాత్ కీర్తితం ప్రసిద్ధం” అంతట ప్రసిద్ధమగునని భావము. ఈ
బహుముఖప్రసిద్ధ మయిన బీజము బహుధా భాసించును.

౧. ఒక్కొక్కచో బీజ ముపాయమాత్రముగనే యవభాసించును. ఫల
మును సాధించుసాధనముగ నుండును.

౧. ఒకచో ఫలమాత్రముగ నుండును.
౩. ఒకచో నుపాయ ఫలద్వయ రూపమున నుండును.
౪. ఫలము కూడ నొకచో నుపాదానస్వరూపముననె భాసించుచు గాన బీజ మట్లే యుండును.
౫. వేరొక స్థలమున హేయవ్యసనముల నివర్తించు రూపమున ఫల ముండును.
౬. మరియొకచోట వ్యసన నివర్తన రూపమున నుపాదాన రూపమున నుభయరూపమున నుండును.
౭. ఇట్టి ఫలమును ఒక్కొకచోట నాయకోద్దేశమున భాసించునది యగును.
౮. మరియొకచోట ప్రతినాయకాశ్రయమున భాసించును. ఇట్లనేక భేదభిన్నమై గోచరించును.

అభిజ్ఞాన శాకుంతల నాటకమున దుష్కర్మమునకు చక్రవర్తిపుత్ర లాభము మునిజనాశీర్వాచనద్వారమున సూచిత మయినది. అట్లు ఫల స్వభావ మందు నిరూపిత మయినది. రూపకము లం దుండు ఫలము కూడ భవిష్యదుపాయ సంబంధమున బీజ మని వ్యవహారము పొందును. యథాయథ మీ విషయ ముదాహరించి తెలియుట యుక్తము. ఆనంత్యమున విస్తరభయమున ప్రతిదిశము లేఖనము కుదురదు.

౨. బిందువు. ప్రయోజన ముపాయానుష్ఠానరీతులచే విచ్ఛేదము పొందినదిగా నున్నను విచ్ఛేదము లే కుండు నట్లు చేయునది బిందు వవిచ్ఛేద కారణము. ప్రబంధసమాప్తిపర్యంత మది యుండును. ప్రబంధఫలము. కొన్ని యుపాయానుష్ఠానములచే ప్రయుజ్యమాన మయి ప్రసరించునది యగును. ఫలమున కయిన యుపాయానుష్ఠాన ములు నితివృత్తవశమున నవశ్యక ర్తవ్యము లగును కావున ఫలమునకు విచ్ఛేదము కలుగును. అయినను ఫలానుసంధానాత్మక మయిన సంధి ద్రవ్యజ్ఞానము ప్రధాన నాయకగతముగా నుండును. అదియే బిందువు. జ్ఞానవిచారణము ఫలలాభోపాయము కదా! విచ్ఛిన్నప్రాయ ఫలము నకు ప్రత్యనుసంధానమున నవిచ్ఛేద మాపాదింప వలయును, అ

ట్లవిచ్చేద మొనర్పక పోయినచో నేమియు కార్యనిర్వాహము కాదు. అవిచ్చేదము సంపాదించి సంతవరకు కార్యము స్తంభించి పోవును. ఏమియు కార్యముండదు. అది విలీనకల్ప మగును. బీజమె ఫలాంత ముండును గాని బిందువుండ దనుకొన సక్కరలేదు. బిందువునకును ఫలాంతస్థితి యున్నది. ప్రబంధ బధ్యమాన ఫల సమాప్తి వరకు బిందువుండదు. “సమ్యగాప్తిః సమాప్తిః” లెన్నగా సిద్ధించుట సమాప్తి. “ఏతదుక్తం భవతి.” బంధము నందలి కార్యానుసంధానము సకలోపాయములగు ప్రతిజాగరణహేతువు. ఈ యనుసంధాన మత్యంత మావశ్యకము. ముఖ్యనాయకుడు ప్రత్యనుసంధానమున కార్యానుసంధాన మొనర్ప వలెను. అట్లొనర్పక పోయినచో జడాజడరూప మయిన సర్వవిధోపాయధర్మమును అనుపాయకల్పమె యగును. ప్రత్యంకము నందును ఫలానుసంధానము నిరూపించిన సర్వోపాయ వర్గము సహకారి కా గలదు. తాపసవత్సరాజ మను నాటకమున వత్సరాజు వాసవదత్తా ప్రేమానుసంధాన మొనర్చుట ప్రత్యంకము నను ప్రదర్శిత మయినది. ఆ ప్రేమానుసంధాన విధానమును సహృదయులు సంభావింప దలంతురు. వారల కీ ౩ వేదన మిచ్చేదము.

“సచివులు నీ సంప్రాప్తి కలుగు నని నన్ను ప్రలోభ పెట్టిరి. సత్య మనుకొని నేను ప్రాణాలు ధరించినాను. ఈ శరీరకమును విడువనే లేదు. నేను నిఃస్నేహుడనె కదా ! నిన్ననుగమించుటకిది సమయమె. నాకభిలాష యున్నది. ఇదిగో యిట్లు దుఃఖపడుచున్నాను. ఆ దారుణ సమయంలో నా యీ హృదయము వేయి ముక్కలు కాకూడదా?” ఇది వత్సరాజునుసంధానము. ఆ శోకము కల శ్లోక మిది యీ నాటక షష్ఠాంకములో నున్నది.

త్వత్సంప్రాప్తివిలోభితేన సచివైః ప్రాణా మయా ధారితాః
తస్మాత్త్వాత్సతః శరీరకమిదం వైవాస్తి నిఃస్నేహతా
ఆసన్నోఽవసరస్తవానుగమనే జాతా రతిః కిం త్వయం
ఖేదో యచ్ఛత్రథా గతం స హృదయం తస్మిన్ క్షణే దారుణే

రూపకము నందలి కార్యసిద్ధి మూడు విధములు. ప్రధానసిద్ధి ఆయత్తసిద్ధి ఉభయసిద్ధి. అని. ప్రధానసిద్ధి యందే యీ బిందు

వున్నది. ఆయత్తసిద్ధి రాజ్యప్రాప్తి స్వరూపమున నుండును. అందమాత్యవర్గ మాచరించిన కార్యానుసంధానమే బిందువు. ఉభయ సిద్ధిలో సుభయకృతముగా నుండును. ప్రధానముగా తలచిన దానినే యనుసంధాన మొనరింతురు గదా ! కావున ప్రధానానుసంధానచేతన వ్యాపారముగ నుండి కారణానుగ్రహమున గూడికొని స్వయముగా పరమకారణస్వభావమై జైలబిందువు వలె సర్వవ్యాపకముగా నుండునది యగుట బిందు నయినది. బీజ మనునది ముఖసంధి నె సంబంధించి యుండును. అచటనే స్వ స్వరూపమును ప్రవర్తింజేసి యున్నేషము పొందును. బిందువు తడనంతరము ప్రవర్తించి స్వాత్మ నున్నిషింప జేసికొనును. బీజబిందువులు రెండును సమస్తేతివృత్తవ్యాపకములు. అయినను వీని స్వరూపగత వివేకము విశేషము పై రీతి నుండును.

౩. ప తా క. పతాకావృత్తము పరార్థమై ప్రధానమున కుపకారక మగును. ప్రధానము వలె క్రియాప్రక్రియాచతుర మగును. అది పతాక యని కీర్తితము. పతాకాసంబంధి వృత్తము సంవిదనుసంధాన రూపమై పరుని ప్రయోజనసంపత్తికై యగునది యయినను స్వప్రయోజనము సంపాదించునది యగును. అందుననే పతాక ప్రధానము వలె ప్రకల్పించు ననుట. సచేతనానుసంధానరూప మయిన పతాక సిద్ధిప్రధానమై ప్రధానసిద్ధి కుపకారిణి యగును. సుగ్రీవవిభీషణాదుల వృత్తము లిట్టివి. శ్రీరామాదుల వలన గలుగు నుపక్రియ వారల కున్నది. వారు రామాదుల కుపకరింతురు. తమకు నుపకారము సంపాదించి కొందురు. రామాదు లొనరించు ప్రబంధప్రభవ మానము లగు ప్రసిద్ధి ప్రాశస్త్యములను సుగ్రీవవిభీషణాదులు సంపాదించుదురు. పతాక యాచిత్యానౌచిత్య పరిజ్ఞానమున నుపయోగించునదై పతాక వలె నుపయోగించుటచే నిది పతాక యయినదని చిరంతను లభిమానించిరి.

౪. ప్ర క రి. ప్రకరీఫలము కేవలము పరార్థమై ప్రభవిష్టువగును. దాని యం దే వృత్తానుబంధము నుండదు. ప్రకరిని అనుబంధ విహీనముగనె నిర్దేశింప వలెను. కేవలము పరార్థమై సర్వ

మనుష్ఠించునది ప్రకరి. వేణీసంహారమునందు భగవద్వాసుదేవ వృత్తాంతము ప్రకరి. రామాయణమున శబరి ప్రకరి. “ప్రకర్షణ స్వార్థానపేక్షయా కరోతీతి ప్రకరి” స్వార్థ మపేక్షింపక ప్రకర్షముగా నితరక్రియ నాచరించునది ప్రకరి యని పుష్పత్తిలభ్యార్థము. ప్రకరికి వేరుగా ఫల ముండదు. అయినను దాని కొక ఫలమని యనుట ఫల కృత్యోపాయానుష్ఠానపర మని గుర్తింప వచ్చును. ప్రకరి స్వయముగ పరాపతిత మగును. పరార్థము యతించును. ఫలసిద్ధి కుపాయ మాచరించును. స్వయ మంతట విలీనకల్ప మగును.

౫. కార్యము. కథానాయకవ్యక్తులు సమ్యక్ప్రయోగ మొనరించు ఆధికారిక వస్తు సిద్ధికై యర్హ మగు సమారంభము కార్య మని ప్రకీర్తితము. కావ్యేతివృత్తమునందు ప్రథాన నాయక పతాకా నాయక ప్రకరీ నాయకు లందరు ప్రాజ్ఞులు. వారు ఫలరూప వస్తువును సంపాదింతురు. అది సంపాద్య మని వారనుసంధాన మొనరింతురు. అది ఫలము. అది సంపూర్ణత నిచ్చును. పూర్వ పరిగృహీతము ప్రథానము నయిన బీజమను నుపాయమున కది ఫలము. ఆరంభశబ్దవాచ్యము లగు ద్రవ్య క్రియా గుణ ప్రభృతి సర్వార్థము లా ఫలమునకు సహకారులు. కాన నది కార్యము. “చేతనైః కార్యతే ఫలం” చేతనులు ఫలము నిష్పాదింతురు. కాన నది ఫలము. చేతను లొనరించు సమ్యక్ప్రయోగము ఆ చేతనుల ప్రభుమంత్రోత్సాహ శక్తిత్రయ సంపత్తిని సూచించును. జనపద కోశ దుర్గాదిక వ్యాపార వైచిత్ర్యము సామాద్యుపాయవర్గము సర్వ మీ కార్యమున నంతర్భవించును. అందు ప్రథమపరిగృహీత మయిన ప్రథానోపాయము బీజ మని ప్రథమముననె నిరూపితము.

౪౭౮. ఏతేషాం యస్య యేనార్థో యతశ్చ గుణ ఇష్యతే
తత్ప్రధానం తు కర్తవ్యం గుణభూతాన్యతః పరం
౪౭౯. ఏకోనేకోపి వా సంధిః పతాకాయాం తు యో భవేత్
ప్రధానార్థానుయాయత్వాదనుసంధిః ప్రకీర్త్యతే

ఈ శ్లోకార్థములను దెలియుటకు ముందుగా నీ ప్రశ్నభావముల గుర్తింప వలెను. అర్థప్రకృతుల యర్థముల భావింపగా నీ

మూడు ప్రశ్నలు గలుగ వచ్చును. వాని సమాధానముగా నీ శ్లోకము లున్నవి.

౧. ప్రారంభాదు లన్నియు నంతట సంభవించును. వాని వలె నీ యర్థప్రకృతు లన్నియు నంతట సంభవించునా? కొన్నియె కొన్ని స్థలములందు గుఱుగుకొనునా? అయిన నేవి వేనిలో నుండును ?

౨. ప్రారంభాద్యవస్థల నిరూపణమునం దొక యపరిహార్య మయిన క్రమ మున్నది. సంధుల కవస్థలకు నిష్పత్తి సౌభాగ్య మిచ్చు అనుక్రమ మున్నది. అర్థప్రకృతి సంధ్యవస్థలకు క్రమనియతి కలదా? అవి యథాసంఖ్యముగ నె సంబద్ధములు కా వలెనా?

౩. క్రమనియమ మున్నది యున్నప్పుడు సంధ్యవస్థలతో సంబంధించు నప్పుడె యా క్రమ మిష్టమా? వాని స్వాత్మగతముగా గూడ నియత మయిన క్రమవ్రత మున్నదా? అవస్థలలో క్రియాక్రమ మున్నట్లు బీజాదులలో నొక క ర్మక్రమము కలదా? అది యెట్టిది?

ఈ శంకాత్రయ మపాకరించుటకై యీ శ్లోకము లావశ్యక ములు. ఈ నిరూపించిన యర్థప్రకృతులలో దీనిచే నెద్దానికి ప్రయోజనము కలుగునో, యేది యే కారణమున గుణ మయినదో, యట్లది గుణ మగుట యభీష్టమొ పరిశీలన మొనర్ప వలెను. ఉపపాదనమున నభీష్టమును ప్రధాన మొనరింప వలెను. తదితరములను గుణీకరింప వలెను. ఒక్కొక వర్గము నొక్కొక విధమున సమాహరించుకొని పంచక వర్గత్రయము దీనిలో పరామృప్త మయినది. ప్రారంభాదుల వలె నంతట సర్వార్థప్రకృతు లుండవు. ఔచిత్యానుసారమున గొన్నియే యుండును. ఏ నాయకున కే యర్థప్రకృతి విశేషమున ప్రయోజనసంపత్తి యధిక మగునో యా యర్థప్రకృతివిశేషమే యా స్థలమున ప్రధాన మగును. ఇతరార్థప్రకృతు లా స్థలమున నుండును గాని యప్రధానములై యసత్కల్పముగ నుండును. స్వపరాక్రమము ననె యభిమానశీలు రగు ధీరవీరులు పతాకా ప్రకరీ నాయకుల విపక్షింపరు. సమీక్షింపరు. ఉపేక్షింపక పోవుట యనునది వేరు. బీజ ముండును. బిందు వుండును. కార్యము నుండును. ఈ మూడు నవశ్యముగా నుండునవి. అనపాయలు. బీజ బిందు కార్యములు లేక

రూపకమే యుండదు. ఇట్లు బీజాదిత్రయ మనపాయి యయినను వీని యందును గుణప్రధానభావ మున్నది. సంధు లవస్థ లర్థప్రకృతు లనువానిలో దేనికి దేనితో సంబంధ ముచితమో యదియె ప్రధాన మగును. అదియె నాటకాదికార్య మగును. ఇక ద్వితీయ శంకా కలంక మక్కర లేదు. “యతశ్చ గుణ ఇష్యతే” దేని వలన గుణ విష్ట మగునో యని యర్థము. గుణ ముపకారము. దేనివలన నుపకారము వెన్నెంటునె స్పష్ట విశేష మగునో యదియె యయి దర్థప్రకృతులలో ముఖ్య మని తలచ వచ్చును. దాని ప్రధానముగ భావించి బాహుల్యమున నిబంధింప వలెను. ఇతరము నప్రధానముగ నిబంధింప వలె ననుట సిద్ధమే. ప్రధానాయత్తసిద్ధిలో నిబంధించు నప్పుడును ఏ యంశమున నేది యధికముగా నుపకరించునదిగా నవభాసించునో దాని నచట ప్రధానీకరింప వలెను. తాపసవత్సరాజములో దీని సం గతి దర్శింప గలము. అందు వాసవదత్తా లాభ విషయమున బిందువు. ప్రధానము, కౌశాంబీ రాజ్య లాభమున పతాక ప్రకరి ప్రధానము లయినవి. అమాత్య వ్యవహారమందు పతాక. రాజునకు రాజ్యసిద్ధి కలుగగా నమాత్యునకును స్వార్థసిద్ధి యున్నదని యమాత్య వ్యవహార మునకు పతాకాత్వమును గొందరు భావించినారు. ఇట్లే సాంకృత్యా యనీ వ్యవహారమున నూహింప వచ్చును. మరి కొంద రిట్లనవలసి యందురు. పై కథనములో వత్సరాజౌక నాయకుడు ముఖ్యమంత్రి వే రొక నాయకు డని యనినట్లయినది. మొట్టమొదటనె నాయకు నకు తావద్రూప మున్నది. కాన పృథక్పాత్యకత్వము సముచితము కాదు. రామాయణాదులందు సుగ్రీవాదు లిట్లు కారు. వారు పృథక్ గ్రూపులె. వారు వేరుగా స్వార్థసిద్ధి కలవా రగుట యుక్తము. వారు కేవలము సాంప్రతిక కార్యమున రాము నాశ్రయించిరి. పతాకాది రూపత్వమును సుగ్రీవాది ప్రమాణమున నిశ్చయించుట సముచితము. ఇట్లేది వీరి మతము. వీరి మతమున తాపసవత్సరాజమునం దుభయ స్థలములందును బిందువె ప్రధానము. అయి దర్థప్రకృతులలో సందర్భాచిత్యము ననుసరించి యయిదింటికి ప్రాధాన్యము రూపింప వచ్చును. కొన్నిట నాలుగె ప్రధానములు కా వచ్చును. మూడు రెం డొకటె ముఖ్య మగుటయు సమ్మతము. ఈ విధముగ విభజించి

పరిశీలించి నిరూపింప వలెను. పతాకాప్రవృత్తునకు ప్రధానధర్మము లన్నియు నతిదిష్టము లగును. కావుననే రూపకము పంచసంధిక మయినది. పతాక సర్వథా పరార్థముగనే ప్రవర్తించును. పతాకలో ప్రధానాతిరేకముగా సంధి యుండు టెట్లు? సూచిత మగుటేమి? అభ్యాపించుట యేమి? నిబంధించుట యేమి కలదు? పతాక యెట్టి పట్టులందుగాని పూర్ణవర్ణనముతో నుండరాదు. పూర్ణవర్ణన మున్నచో పతాకాంతర ముండును. ఆ పతాకయు పూర్ణవర్ణనకము కాగా వేరొక పతాక యావశ్యక మగును. అందును మరియొకటి. ఇట్లనవస్థ వాటిల్లును. పతాకలో సంధి యొకటియే యుండు గావుత. ఇంక ననేకము లుండు గావుత. అవి సంధులని వేరుగా పరిగణనార్హములు కావు. అవి యన్నియు ప్రధానార్థానుయాయులు. ఆ సంధులు అనుసంధులని ప్రకీర్తితము లగును. అనుసంధులుగా నుండు వానిని పృథగ్రూపమున గణింపరు.

లోల్లటాద్యు లోకరీతి తలచు చున్నారు. పతాకానాయకుడు పరార్థము సాధింప వలసి యున్నప్పుడు కావ్యేతివృత్తభాగము లను సంధు లగును. ఈ అనుసంధు లన్ని సంధు లం దుండును. వానిని ముఖానుసంధి ప్రతిముఖానుసంధి గర్భానుసంధి మొదలగు నామము లతో వ్యవదేశింప వచ్చును. ఇట్లు సర్వకథా భాగము నందును పంచావస్థ లుండు ననుట లోల్లటులకు సమ్మతము. ఇట్లనుసంధి ద్విత్వము చెప్పటలో ప్రయోజన మేమి యున్నదో మాకు గోచర మగుట లేదు.

౪౮౦. ఆగర్భాదిమర్భాద్వా పతాకా వినివర్తతే

కస్మాత్? యస్మాన్నిబంధోఽస్యాః పరార్థః పరికీర్త్యతే.

స్వఫలసిద్ధికై యతమాను డగు పతాకానాయకున కం దం దవశ్యము పృథగ్గణన ముండ వచ్చునా? అను శంకాప్రశమన మీ పద్యమున నున్నది. ఎట్టి ప్రధానసంధిలో పతాకావృత్తమున కను యాయిత్య ముండునో నిరూపించుటయు నీ క్లీక పరమ తాత్పర్యము. పతాకావృత్తము గర్భసంధి నుండి కాని విమర్శసంధి నుండి గాని విని వృత్త మగును. నిర్వహణాంత మది ప్రసరింపదు. పతాక కేవలము

పరార్థమే నిబద్ధమగునని కదా! పరికీర్తితమయినది. పతాకేతివృత్తమే యర్థమభివ్యాపించి వినివృత్తమగునో యంతవరకే పతాకానాయకునకు స్వఫలసిద్ధి నుపనిబంధింప వలెను. సిద్ధఫలు డాతడు ప్రధానఫలమున వ్యాపించువాడుగ నున్నను పతాకా శబ్దవాచ్యుడై యగును. ముఖ్యముగా నాతడు వ్యవదేశింప దగడు. “ప్రధానవచ్చు కల్పేత” ప్రధాననాయకుని వలె నాతడు ప్రభావి యగుట పూర్వమంటిరి కదా! నిర్వహణసంధి పర్యంత ముండి యటనుండి వినివృత్తుడగుటనె చెప్పుట సమంజసముగ నుండునేమి? గర్భము నుండి విమర్శము నుండి గాని వినివృత్తమగునని యనుటలో హేతువేమి? యని “కస్మాత్?” ప్రశ్నార్థము. అటుపై సంతయు నుత్తరము. పతాకానాయకుని ఫలము నిర్వహణపర్యంతముననె యొనరించుటయె యున్నచో; ముఖ్యనాయకఫలము పతాకానాయకఫలము రెండును నిర్వహణముననె సూచింప వలసి యుండును గావున నవి రెండు తుల్యకాలము లగును. తుల్యకాలము లగువాని కుపకార్యోపకారకత్వముండదు. పతాకానాయకుని ద్వారా ప్రధానోపకారభావము కలుగదు. పతాకావృత్తమునకు ప్రధానవిమర్శసంధి యందె ప్రకృతోపయోగ ముండును. అప్పుడే వినిపాతప్రతీకారము కుదురు కొనును. ప్రాప్తఫలు డయిన పతాకానాయకుడు కృతజ్ఞుడై వినిపాతముల ప్రతీకార మొనరించును. అట్లచట పతాకానాయకుడు స్వార్థమున ప్రవర్తించిన విధమున పరార్థప్రవృత్తుడు నగును. భృత్యుడొకడు సంపన్నుడై పరార్థమునకై ప్రయత్నించుట లోకదృష్టమే. జడస్థితియు నిట్లే యుండును. స్వార్థము సిద్ధము కాగా పరార్థమున సంబద్ధమగును. ఇట్టి పతాక పతాకాస్థానకము. జడ మగునది స్వార్థమున పరార్థమున ప్రవర్తించినను ప్రత్యేకముగ కార్యానుసంధాన మేమియునుండదు. కార్యానుసంధానము లేనప్పుడు జడ మనుట యుక్తమయినది. రామాయణమున సుగ్రీవాదులకు కొంత కార్యానుసంధాన మున్నది. సామాన్యముగా నుండు పతాకానాయకుల కన్న వారిలో కొంత విశేష మున్న దని భావించుము. అజడమునకు స్వార్థమున ననుసంధాన ముండక పోదు. అట్టి పట్ల గూడ పరార్థమున కార్యానుసంధాన ముండదు. ఇది యిందలి విశేషము. “ప్రధాన

వచ్చు కల్పేత్యత” యని పతాకాలక్షణమున ననుటలో నీ భావము గుప్తమైయున్నది. ప్రధాననాయకుడు బహుతరేతివృత్తమునందు వ్యాపకత్వమున నుండును. పతాకానాయకుడు పరిమితేతివృత్తమున వ్యాపకత్వము వహించును. ఇది యిందలివిశేషము. ఇంతవఱకు పతాకావృత్తి లోని యాచిత్యము సమీక్షిత మయినది.

ప తా కా స్థా న క ము

పతాకాస్థానక మిప్పుడు ప్రకాంత మయినది. అది కతివయ భేద భిన్నము. సామాన్యలక్షణము ప్రథమమున నిరూపించుట సముచితము. ఇప్పుడది యుపప్రకాంత మగును.

౪౮౦. యత్రాదై చింతితేనన్యస్మిన్ తల్లింగేనన్యః ప్రయుజ్యతే
ఆగంతుకేన భావేన పతాకాస్థానకం తు తత్.

ఒకయర్థమును సంచింతనము చేయగా నాగంతుకభావమున చింతితార్థలింగక మయిన యన్యార్థము ప్రయుక్త మయినప్పుడది పతాకాస్థానక మగును. ఇందర్థ మనునది ప్రయోజనము ఉపాయమును. కర్మవృత్తవృత్తి వలన ప్రయోజన మని, కరణవృత్తవృత్తి వలన ఉపాయ మని లభించును. ఒక ప్రయోజనమును చింతన మొనరింపగా ప్రయోజనాంతర రూప మగు నన్యము సంబంధించి యున్నచో పతాకాస్థానక మగును. అట్లే యొక యుపాయము సమాలోచితము కాగా నుపాయాంతరరూప మగు నన్యము సంబంధించి యున్నచో పతాకాస్థానక మగును. “ప్రయుజ్యతే = ప్రకర్షణ యుజ్యతే సంబధ్యతే” ప్రకర్షణముగా సంబంధించి యుండుట యని “ప్రయుజ్యతే” పదార్థము. పతాకాధారముగా నుండును గావున నితివృత్తము కూడ ఉపచారమున పతాకాస్థానక మగును. శ్రీభట్టతోతు లుపాధ్యాయు లిట్లనిరి. పతాక యొక్కస్థాన మితివృత్తము. అందర్థము సంపాదిత మగుచున్నను పూర్వపదార్థమున సంక్రమించు చుండును. కాన పతాకాస్థానక మితివృత్తమే యగును. పతాకాస్థానకమున వర్ణింప బడు జడాజడరూపము సర్వము పతాకాసదృశమే యనుట నిరూపిత ప్రాయము. మొదట చింతితార్థమున కన్న నన్యమగు నర్థము ముఖ్యార్థమే లింగమే యగుచు ముఖ్యార్థమును “లింగయతి = విచిత్రయతి”

వైచిత్ర్య సమేత మొనర్చును. అని యనిరి. అన్యార్థమునకు గల పతాకాసాదృశ్యమే యుత్తరార్థమున నిరూపిత మయినది. భావ మనునది భావనము కారణ మగుట. ఆ కారణత్వము స్వరూపకృత మని సహచారికృత మని రెండు విధములు. సహచారికృతమే యాగంతుకము. ఆ సహకారిత్వసామాన్యమున సమర్థచరణస్వభావమున పతాకాసాదృశ్యము సిద్ధ మగునని తాత్పర్యము. ఒకదాని నభిసంధాన మొనరించు నప్పుడు అన్యసిద్ధి కలుగుట భూషణమే యగును గాని కొందరు దాని దూషణముగ గ్రహింతురు. వా రర్థ శబ్దము నుపాయము చెప్పదానిగా గుర్తింతురు. “కారణత్వ ధర్మాభావ ప్రవృత్తి నిమిత్త ఉపాయః” పూర్వచింతితార్థమునకు లింగరూపముగా నున్న యన్యార్థము = వే రొక యుపాయము ప్రయుక్తము కావలె నని భావము. కారణత్వధర్మములేకపోవుటలో ప్రవృత్తి నిమిత్త మగునది యుపాయ మని యర్థము. ఈ యంశము నుదాహరించి తెలియ జెప్పట సముచితమే. సామాన్యలక్షణము విశేషలక్షణ వ్యాఖ్యానములో శక్యయోజన మగును గావున నచటనే దీని ప్రతిపాదించుము.

౪౦౨. సహనైవార్థసంపత్తిః గుణవత్కృపకారతః
పతాకాస్థానకమిదం ప్రథమం పరికిరీతం
౪౦౩. పచః సాతిశయం శ్లిష్టం కావ్యబంధనమాశ్రయం
పతాకాస్థానకమిదం ద్వితీయం పరికిరీతం
౪౦౪. అర్థోపక్షేపణం యత్ర లీనం సవినయం భవేత్
శ్లిష్టప్రత్యుత్తరోపేతం తృతీయం మిద మిష్యతే
౪౦౫. ద్వ్యర్థో వచనవిన్యాసః సుశ్లిష్టః కావ్యయోజితః
ఉపన్యాససూయుక్తశ్చ తచ్ఛతృత్య ముదాహృతం

౧. వీనిలో క్రమముగా నాలుగు పతాకాస్థానముల లక్షణములున్నవి. ఉపకారకము ననుసరించి నముత్కల్ప మయిన ఫలసంపత్తి వెంటనే యచింతితముగ సంప్రాప్త మయినట్లు వర్ణించినచో మొదటి పతాకాస్థాన మగును. ఇది సాధ్యఫలసంబంధము కలది యగుట ప్రథాన పతాకాస్థానకము. శ్రీహర్షుని రత్నావలి నాటికలో దీని సమన్వయముగ దర్శింప వచ్చును. సాగరిక గళమున పాశము పట్టి

చుకొని యురిపెట్టు కొనుటకై ప్రయత్నించినది. ఇంతలో వత్సరా జక్కడకు వచ్చి “వాసవదత్త” యని తలంచుచు పాశము విడిపించి నాడు. అప్పటి యామె మాటల వలన వాసవదత్త కా దని సాగరిక యని రాజు తెలిసి “ఆ ఏమి? నా ప్రియ సాగరికయేనా? వలదు. సాహసము వలదు” అనినాడు. ఈ ఘట్టమున పతాకాస్థానక మున్నది. వత్సరాజు తలచిన ప్రయోజన మొకటి. తద్వైచిత్ర్యకారి ప్రయోజనాంతర మిచట సంపన్న మయినది. ఇంగు దైవయోగ మున్నది, దైవిక మయిన దేశకాలయోగమును గలదు. నాయకు డీ సంబంధములతో నున్నాడు. సచివాదుల యభిసంఘిబలమున నిట్టి భేద కల్పనము రాజునకు సంబంధించినది. సాగరికయు తనకు మరణమె సముచిత మని యన్యభిసంధానముననె పలికినది కావున పతాకా నాయకసాదృశ్యము పొందినది. ఒక ఫలము భావింప వే రొక ఫలము గలుగుట కిది యుదాహరణము. ఒక యుపాయమును చింతింపగా నుపాయాంతరప్రాప్తి సహసా గలుగుట కీ చెప్పినది యుదాహరణము. నాగానందనాటకమున నాయకు డయిన జీమూతవాహనునకు శంఖచూడుని వధ్యపటము లభింపక పోయినను సరిగా నదే సమయ మున కంచుకి యత్తగా రిచ్చిన వాసోయగల మర్పించుట ప్రకృత లక్ష్యము. రక్తవస్త్రయుగల మర్పించు వాహనున కుపాయముగా నత్తవారిచ్చిన యుపాయన మగు రక్తవస్త్రయుగలము సహసా సంప్రాప్త మయినది. ఇట్టివె పతాకాస్థానకములు.

ఇందు కొందరి భావ మొక డున్నది. రూపకము చతుష్పతౌ కావరమ మని భావించి భావి సంధిచతుష్టయాభిప్రాయమున నాలుగు పతాకాస్థానము లుండవలెనని వారు తలంతురు. పతాకాస్థానముల విషయమై సంఖ్యాధ్యము సంకేతితము లయిన ప్రథమద్వితీయాది శబ్దములను ముఖాది సంధివిషయ ప్రయోగాభిప్రాయమున వ్యాఖ్యానించు చున్నారు. నాలుగు సంధులందు నాలుగు పతాకాస్థానము లుండుట వారి యభిలాష. వారి ట్లభిప్రాయ పడుటలో నేమియు యుక్తి గోచరింపదు. చమత్కారమేని యం దవభాసింపదు. వారి భావ మభావరూపము. ఇట్టి సాదృశ్యములు మనసులో పెట్టుకుని

గణన మారంభించిన మరి యొకటియు నున్నది. పంచేంద్రియము లన్ని ప్రసిద్ధి యున్నది కదా! దాని బట్టి పతాకాపంచక గణనము కూడ వారనవలసియె యుండు నని కొందరు ప్రాచీనులె వారిని పరి హసించిరి. కాగా వారి పక్ష ముపహాసప్రాతీకృతమై యుపేక్షింప వలసినదె యయినది. ఇట్టివాని సమీక్షయె వలదు. “అస్తాం”.

౨. కావ్యబంధము నాశ్రయించిన సాతిశయ శ్లిష్టవచనము రెండవ పతాకాస్థానకము. ప్రకృత వర్ణనీయ కావ్యబంధము నాశ్రయించి యున్న వచనము అతిశయోక్త్యాదులతో గూడుకొనినదై తన్నిమిత్తవశమున సాతిశయ మగును. అది నానార్థము లయిన పదములతో కూడి యున్నప్పుడు ప్రకృతేతర మయిన యప్రకృతమున సముచితముగ సంగత మగును. అట్టి వచనము ప్రకృతోపయోగమున సహకరించునదై యభిసంధానాపేక్షచే రెండవ పతాకాస్థానక మగును. వేరొకచోట నట్టి వచనార్థమై ప్రకృతసహకారియై పతాకాస్థాన మగును. వేరొకచోట తద్వచన ముచ్చారణము చేయు నాతడు సహకారి కావచ్చును. మరియొక స్థలమున దైవాగత మగు యాదృచ్ఛికమై ప్రకృతోపయోగిత్యము పొంది కార్యాభిసంధానమున ద్వితీయ పతాకాస్థాన మగును. రామాభ్యుదయ మను నాటకమున మూడవ యంకములో నీ యంశ మిట్లున్నది. అందు సీత నుద్దేశించి సందేశించు సుగ్రీవు డిట్లనును.

బహునాత్ర కిముక్తేన పారేపి జలధేః స్థితాం

అచిరాదేవ దేవి! త్వయాహరివృత్తి రాఘవః

“దీని భావ మిది. సీతాదేవి! అధికము చెప్ప నేల? జలధి కావల నున్నను నిన్ను రాఘవు డచిర కాలముననె తీసికొని రాగలడు. జలధి కావల నున్న ననుట యతిశయోక్తి. ఒక ప్రయోజనమున నతిశయోక్త్యాశయముతో సుగ్రీవుడు దీని పలికినాడు. “పారేపి జలధేః” ప్రకృతోపయోగాతిశయము. సీత లంకలో నున్నది కదా! ఇది కావ్యబంధము ననుసరించిన సాతిశయవచనరూప పతాకాస్థానము.

3. అస్ఫుటమై లీనముగా నున్న యర్థోపక్షేపణము శ్లిష్ట ప్రత్యుత్తర సహితమై విశేషనిశ్చయప్రాప్తితో నున్నచో మూడవ

పతాకాస్థానకము. రూపకమున నస్ఫుటముగా నున్న యర్థజాతమును సముచితముగా సూచిత మొనర్పవలసి యున్నది. ఆ సూచనము శ్లేష్ఠ సంబంధయోగ్య మగు తాత్పర్యాంతర ప్రయుక్త మయిన ప్రత్యుత్తరమున విశదము కా వలయును. అది సవినయముగా నుండుట గాట్య భాష. “సవినయం విశేషేణ నయచేన విశేషనిశ్చయప్రాప్త్యా సహితం” విశిష్ట మయిన భావార్థమును గూర్చునదై విశేషనిశ్చయప్రాప్తితో నుండుట సవినయ మన దగును. లీనార్థజాత మీ విధముగా సంపన్న మయినచో తృతీయ పతాకాస్థానక మగును. ముద్రారాక్షస నాటకమున నిది సంగత మయినది. అందు చాణక్యుడు; “అపి నామ రాక్షసః దురాత్మా గృహ్యేత?” రాక్షసదురాత్ముడు చే జిక్కు-నా?” అని తలచు నంతలో, సిద్ధార్థకుడు “అర్య! గృహీతః” అయ్యా! చే జిక్కె-నని యనును. అప్పుడు చాణక్యుడు “హంత! గృహీతో దురాత్మా రాక్షసః” “అహ! దురాత్ముడు రాక్షసుడు చే జిక్కి-నాడు” అని తనలో తలచును. మొదట చాణక్య డస్ఫుట మయిన రాక్షసగ్రహణార్థ ముపక్షిప్తము చేసినాడు. నగరములోని సందేశము గుర్తించు భావముతో సిద్ధార్థకుడు ప్రయోగించిన ప్రత్యుత్తరము సమయాచిత్యమున విశేషనిశ్చయ మాపాదించినది. అనంతరము చాణక్యని వచనమును ప్రకృతసాధ్యమున కుపయోగాంగ మయినది. అందుచే నిది పతాకాస్థానీయము. పతాకాస్థానకము భిన్నవిషయముగా నున్నను రూపక్షతిని పొందదు.

౪. కావ్యయోజిత మయిన వచనవిన్యాసము కాని కథారూపముగ నుండునది గాని శ్లేషవశమున నర్థద్వయము కలదై వ స్వంతరముపక్షిప్తము చేసినచో నాల్గవ పతాకాస్థానక మగును. కావ్య ప్రయుక్త మయిన వచనవిన్యాసము సాలంకారత్వ సంపత్త్యాశయమున శోభనము ప్రసాదయుక్తమై శ్లేషవశమున ననేకార్థసంప్రయుక్త మగును. అప్పు డది వ స్వంతరోపక్షేపములో సమర్థము కా గలదు. అప్పుడు చతుర్థపతాకాస్థానక మందును. కావ్యరూపతాపత్తి పరమాశయమున ప్రయుక్త మయిన శ్లేషయే ప్రధానవ స్వంతరము సూచింప గలదు. రెండర్థము లిచ్చు శ్లేష యున్నంత మాత్రమున కావ్యార్థ

సహకారము కలుగదు. ఈ చతుర్థస్థానకము రత్నావళిలో సంగతమై యున్నది. సాగడికాగత మయిన ప్రధానవ స్త్వంతరము సూచించుట కచట ద్వ్యర్థవచనవిన్యాస మున్నది.

నాటకమున చతుష్పతాకా పరమముగా కార్య ముండుట సమ్మతము. అది వక్ష్యమాణ సంధిపంచక సంయుక్తమును కా వలెను. నాట్యవిషయమున నున్న కార్యసంపత్తి పతాకా చతుష్టయముతో నుండవలయు ననుట పతాకాస్థానకముల యుత్కర్షణను సూచించును. కావ్యకార్య మట్లుండుట నాట్యసంపత్తి. కావ్యమున పతాకా నాయకు డొనరింప వలసిన కార్యలేశమున నొక పతాకాస్థానకమే సహకరించి యుపకరించునా? నాల్గు పతాకాస్థానకము లుండవలెనా? యను మీమాంసలో గొంద రిట్లనిరి. “నాలుగు సంధులలో నాలుగు పతాకాస్థానములు నలుగురు పతాకానాయకు లుందురు. నాలుగు పతాకాస్థానకములు నాలుగుసంధులలో నలుగురు పతాకానాయకు లను యథాక్రమముగా సూచింప గలవు. ముఖసంధిలో ప్రథమ పతాకాస్థానక ముండును. నాల్గవ యవమర్శసంధిలో చతుర్థ పతాకాస్థానక ముండును. అట్లే రెండు మూడులలో రెండవది మూడవది యుండును,” అని ఇది యంతయు నసంగతముగ నున్నది. పతాకకు సూచకాంతరములను జెప్పినట్లు, ప్రకరీ కార్య బిందు బీజములకును సూచకాంతరములను జెప్పవలసి యుండును. నియమముగా నలుగురు పతాకా నాయకు లుండవలసి వచ్చును. విమర్శసంధి నుండి పతాకేతి వృత్తము వినివృత్త మగుట కుదుర వచ్చును. కాని గర్భసంధి నుండి వినివృత్తము కా వలెనని పూర్వము చెప్పినది కుదురదు. చతుష్పతాకాపరమ మనుట యసంగతమే యగును. ముఖ్యనాయకుని విషయములో నితివృత్తసూచకముల లక్షణపురస్సరముగ నిరూపింపక, పతాకానాయకుని విషయమున కథన మసంగతమై యధరోత్తర మాశ్రయించి నట్లగును. ముఖసంధిలో మొదటిది యుండవలెనని ప్రతిముఖసంధిలో రెండవ స్థానక ముండ వలెనని క్రమము చెప్పటయు న్యాయపరీక్షలో సాక్ష్య మిచ్చుటకు దక్షముగ నున్నట్లు మేము సమీక్షింపము. ఈ యసంగప్రసంగ మిక చాలును.

ఇతివృత్తము వ్యాఖ్యాత మయినది. దాని భేదద్వయము నిరూపిత మయినది. తత్ప్రసంగము ననుసరించి యాకాశికత్వసిద్ధికై యనువృత్తిస్థానభూతము లయిన పంచావస్థలు ప్రదర్శితము లయినవి. అర్థప్రకృతిపంచకము ప్రపంచిత మయినది. తత్ప్రసంగముననే పతాకాస్థానముల స్థానమును నిదర్శిత మయినది. పంచసంధియుక్త మనుట యితిశబ్దార్థము. ఇక పంచసంధులను జెప్పవలయును. పంచసంధుల విషయమున నిది యుద్దేశవచనము.

సంధి పంచకము

౪౦౬. ముఖం ప్రతిముఖం చైవ గర్భో విమర్శ వివచ

తథా నిర్వహణం చేతి నాటకే పంచ సంధయః

ముఖము ప్రతిముఖము గర్భము విమర్శము నిర్వహణము నని నాటకమున పంచసంధు లుండ వలెను. మూల శ్లోకములో “చ, ఏవ, ఏవ, చ, చ” అను నయిదును సముచ్చయపదములు. ఇవి యన్నిటికి సంబంధించును. అట్లు సంబంధ సమన్వయమున పంచ సంధులు సర్వత్ర యవశ్యంభావు లని ద్యోతిత మగును. ఆ సముచ్చయపదములు నియమవాచకము లగుట క్రమనియమ మున్నది. నాటకము నం దుండవలె ననుట యుపలక్షణము. అభినేయరూపకము లం దంతట నుండవలె నని తాత్పర్యము. రూపకార్థము మహావాక్యార్థరూపము. దానిలో నయి దంశము లున్న వని యవస్థాభేదమున కల్పన చేయవలసి యున్నది. ముఖసంధి యనుటలో నిది తాత్పర్యవిశేషము. ముఖము స్వతంత్రము. ఇతివృత్తమున సమస్త ప్రయోజన స్వభావము. కావుననే నాయకునకు స్వముఖమున గాని పరద్వారమున గాని ప్రారంభావస్థ యొకటి ప్రథమమున వ్యాఖ్యాత మయినది. తద్రూపసంబంధము కల సర్వార్థరాశి ముఖ సంధి యగును. ఉపక్షేప పరికరాది సద్యంగములు ఆ యర్థరాశి లోని యవాంతర భాగములు. ఇట్లే యితరసంధు లందును గుర్తింప వలెను. కాగా నర్థావయవములు పరస్పరము సంధీయమానములై, యంగములతో గూడ సంధీయమానములై “సంధులు” అగునని సమాఖ్య నిరుక్త మయినది. ఇది సంధుల సామాన్యలక్షణము. ఇక ఏని విశేషలక్షణములు.

౪౦౭. యత్ర బీజసముత్పత్తిర్నాన్యో రస సంభవా
కావ్యే శరీరానుగతా తస్మత్తులం పరికీర్తితం
౪౦౮. బీజస్యోద్భాటనం యత్ర దృష్టనష్టమివ క్వచిత్
ముఖస్యస్తస్య సర్వత్ర తద్వై ప్రతిముఖం స్మృతం
౪౦౯. ఉద్భేదస్తస్య బీజస్య ప్రాప్తిరప్రాప్తిరేవ వా
పునశ్చాన్వేషణం యత్ర స గర్భ ఇతి సంజ్ఞితః
౪౧౦. గర్భనిర్భిన్నబీజార్థే విలోభనకృతేఽథవా
క్రోధవ్యసనతో వాపి స విమర్శ ఇతి స్మృతః
౪౧౧. సమాసయసమధానాం ముఖాద్యానాం సబీజానాం
నానాభావోత్తరాణాం యద్భవేన్నిర్వహణం హి తత్

౧. ముఖసంధి :- మొదటగా నారంభభావి యగుట ముఖమువలె నుండుటచే ముఖసంధి యయినది. యావత్క్రియా సహిత మయిన యర్థరాశిలో ముఖోపాయ మయిన బీజమునకు సమ్యక్ గుత్పత్తి దీని యం దుండును. ఇది నా నాన్యో రస సంభవము. కావ్యము నం దిది శరీరానుగతమై యుండును. ప్రారంభస్వరూప మగు శరీరముతో ననుగత మగును. ప్రసంగసమాయాత మయిన, నానావిధముగా నుండు నట్టి యర్థవశమున గలుగు రససంభూతి యిం దుండును. “ఏతదుక్తం భవతి.” ప్రారంభోపయోగి యగు నాటకీ యార్థరాశి ప్రసక్తానుప్రసక్తిగా నెంతవరకు విచిత్రాస్వాదమున ప్రస రించునో యంతవరకు ముఖసంధి యగును. రూపకైకదేశము తద్వి శేషమునె చెప్పును. రత్నావలిసాటికలో ప్రథమాంకమున ముఖసంధి యున్నది. వత్సరాజు సాగరికను దర్శించుట నమాత్యుడు ప్రారంభ విషయము చేసికొనినాడు. ఆ యంకమున నమాత్యుని వీరము, ఉదయనుని శృంగారాద్భుతములు, పిమ్మట శృంగార మనునది యంతయు నిది యర్థరాశి. ఇది యంతయు రాజదర్శనమున నుపయోగించును గావున ముఖసంధి యయినది. ఇట్లే ప్రతిసంధి పరిశీలింప వలెను. నానాన్యో రససంభవ మయిన బీజసముత్పత్తి కావ్యమున శరీరానుగతము కాగా ముఖసంధి యగుటను పై విధమున భావించి తెలియ వచ్చును.

౨. ప్రతిముఖసంధి. ముఖసంధిలో నిరూపిత మయిన బీజ మొకచో దృష్టనష్టముగా నుండగా దాని యుద్భాటన మొనర్చుట.

ప్రతిముఖసంధి యగునని స్థూలభావము. బీజము దృష్టనష్ట మగుట ననేకు లనేకవిధముల వ్యాఖ్యానించిరి. అందుకొన్ని భావము లిట్లున్నవి.

౧. బీజమునకు సంబంధించిన ఫలానుగుణ మయిన దశావిశేషము కార్యరూపముగా దృష్టమయినను కారణరూపమున నదృష్టమె యగును గావున దృష్టనష్టరూప మన వచ్చును.
౨. బీజార్థ దశా విశేష ముపాదేయాంశమున దృష్టరూపముగ నుండి హేయాంశమున నష్టరూప మగుట దృష్టనష్ట స్వభావము.
౩. ఫలమయి బీజదశ నాయకేతివృత్తమున దృష్ట మగును. ప్రతి నాయకేతివృత్తమున నదృష్ట మగును. ఇదియే దృష్టనష్ట విధానము.

ఈ వాదము లే మాత్రము సమంజసముగ లేవు. బీజసంబంధి ఫలానుగుణ దశావిశేషము ఏకవిషయముగ లేక పోయినచో ననుసంధాన సంపత్తియే కుదురదు. కార్యకారణరూపమున హేయోపాదేయ రూపమున నాయకప్రతినాయకరూపమున నున్నప్పు డేకవిషయత్వము లేదు. హేయాదివిషయముగా నున్న నాశముకూడ ప్రారంభవశమున దృష్టముగనె యుండును. పై యర్థభావముల విడనాడి యీ విధముగ దృష్టనష్టరీతిని గుర్తింపవలసి యున్నది. ఇక నిచట నిది యర్థము. బీజము యొక్క యుద్భాటన మనునది ఫలానుగుణ మయిన దశావిశేషము. అది దృష్ట మయినను విరోధిసన్నిధి వలన నష్టము వలె నుండును. బీజము పాంసుపిశితము కాగా దాని యంకురము మొలక స్పష్టముగ గోచరము కాదు. అట్లే ప్రకృతయును. వేణీసంహార నాటకమున ద్వితీయాంకము నందిది సంగతమై గోచరించును. ముఖ సంధిలో నిరూపిత మయిన పాండవాభ్యుదయము భీష్మవధ వలన నుద్భాటిత మయినది. దృష్ట మయినది. కాని యభిమన్యువధ వలన నష్టప్రాయ మయినది. విరోధిసాన్నిధ్యమున నిట్లు నష్ట మగుటనె సమన్వయించి గుర్తింప వలెను. దృష్టత ప్రతిముఖసంధిలో నుపయోగించు నని, నష్టత యవమర్కసంధిలో నుపయోగించు నని దృష్టనష్ట చీతులలో నుత్తరోత్తర వికాసతారతమ్య ముండుటను కొంద రూహించు

చిరి. వారి యూహ భావసారముతో నున్నట్లు తోచదు. పూర్వావస్థ దృష్ట మయినను తరువాత గోచరించు వికాసము ననుసరించి పరిశీలింప నష్టముగ నె యుండును. అట్టి దవమర్శమున నె నష్ట మనుట యేల? భూమిలో బీజ ముంచిన విధమున ముఖసంధిలో న్యస్త మయిన బీజము ప్రకృతము దృష్టనష్ట మగుట పరిగ్రాహ్యము. రత్నావలిలో నిట్లున్నది. అమాత్యుడు సాగరికాచేష్టితమును వసంతోత్సవ కామదేవ పూజాదికముచే తిరోహిత మొనర్చుట వలన సాగరికాచేష్టితము నష్ట మయిన విధముగ నున్నది. ఉత్సవాదికము తదాచ్ఛాదక మయినను భూమి బీజమును వలె సాగరికాచేష్టితమును ప్రత్యుద్బోధింప జేయుచున్నది. దృష్టనష్టతుల్యముగా ముఖసంధి న్యస్త మయిన యంశమును ప్రతిముఖసంధిలో నుద్ఘాటింప వలయును. కథాభాగ సమూహమునం దెచట నీ యుద్ఘాటన ముండునో యచట ప్రతిముఖసంధి యగును. “ప్రతిరాభిముఖ్యేన వృత్తిః” అభిముఖముగా వృత్తి యుండుట ప్రతి ముఖసంధి యగును. పరాజ్ఞాఖ్యత్వము దృష్టనష్ట కల్పనా నిదర్శనము. రత్నావలిలో;— “నా శరీరము పరవాసదూషిత మయినను ఈ నా డీతని దర్శనమున నభినందింప దగినది” యని సాగరిక యనుట వలన సుసంగత యేర్పరచిన రాజ తత్సమాగమ పర్యంతము ద్వితీయాంక గత మయిన కావ్యము ప్రతిముఖసంధి యగుచున్నది. “స్తోకప్రాయ ముగా బీజ ముద్ఘాటిత మగుట” యని శంకుకాదు లుదాహరించుట యేకదేశలక్షణ మగును. అది చతురశ్రము కాదు. ముఖసంధిలో దృష్టనష్టముగ న్యస్త మయిన బీజార్థమును కథాభాగసమూహము నం దుద్ఘాటనము చేయుట ప్రతిముఖసంధి యని తాత్పర్యము పర్యవ సితము.

3. గ ర్భ స ం ధి. బీజమున కుద్ఘాటనము, ప్రాప్తి యప్రాప్తి యన్వేషణ ముండుట గర్భసంధి. ఉత్పత్తి యుద్ఘాటనము అనెడు దశాద్వయావిప్లవ మయిన బీజమున కుద్భేదము=ఫలజననాభిముఖ్యత్వ ముండుట గర్భ మందురు. ప్రాప్తి యప్రాప్తి యన్వేషణము లుద్భేద వివరణము. ప్రాప్తి నాయకవిషయముగా నుండును. అప్రాప్తి ప్రతి నాయకచరితము నందు గోచరించును. అనంతర మన్వేషణ మనునది.

యుభయసాధారణము. కొంద రీ విధముగ నూహించిరి. నాయక ప్రతినాయకానుసంధానము వీర కాండ విషయమే కావున బహువ్యాపిత సంపాదించుట కిట్లందురు. “ప్రాప్తి యప్రాప్తి యన్వేషణ మని మఱల మఱల గలుగు నేవంవిధావస్థలతో గూడి యుండుట గర్భసంధి యగును” అని. ప్రాప్తిసంభవావస్థ యుండును గాన ఫలమునకు గర్భభావ ముండును. రత్నావలి ద్వితీయాంకములో నిట్లున్నది. సుసంగత వచనము. “నీ వదక్షిణపు. ప్రభువు స్వయముగా హస్తమున గ్రహించినను కోపము విడచవు కదా!” ఇత్యాది ప్రభుత్వమున ప్రాప్తి యున్నది. తృతీయాంకమున వాసవదత్త ప్రవేశింపగా అప్రాప్తియు నున్నది. “సాగరికావిషయము తెలిసికొనుటకు వెళ్ళిన వసంతకు డాలస్య మొనరించినాడే!” యనుటలో నన్వేషణ మున్నది. పిమ్మట విదూషకుడు వచ్చి “నా నుండి ప్రియవచనము వినగా రాజునకు గలుగు సంతోషము కాశాంబీ రాజ్య లాభమున గూడ గలుగదు” అనుటలో ప్రాప్తి యున్నది. అనంతరము వాసవదత్తా ప్రత్యభిజ్ఞానము రాగా అప్రాప్తియు నున్నది. మరల సాగరిక సంకేత స్థానమున కేతెంచుటలో నన్వేషణ మున్నది. మరల లతాపాశకరణములో ప్రాప్తి. ఇట్లు గర్భసంధి సంగత మగును. గర్భసంధిలో నప్రాప్త్యంశ మవశ్యంభావి. కాకున్న సంభావనాత్మక మయిన ప్రాప్తి కుదురదు. నిశ్చయాత్మకప్రాప్తియే యుండును. అవమర్శ సంధిలో ప్రాప్తియే ప్రధానము. అప్రాప్త్యంశము తక్కువగా నుండును.

౪. విమర్శ సంధి. గర్భసంధిలో విశేష మయిన బీజార్థము విలోభనకృతముగ నేని క్రోధవ్యసనజముగ నేని భాసించినచో విమర్శ సంధి యగునని సామాన్యార్థము. కొందరు దీనిని విమర్శసంధి యందురు. మరికొంద రవమర్శ మందురు. విమర్శసంధి సందేహాత్మకముగ నుండును. మొదట సంభావనాప్రత్యయ మని యనంతరము సంశయ మని యనుట యుచితము కాదు. తర్కము సంశయనిర్ణయముల కంతరాలమున నుండునని తార్కికు లందురు. విమర్శసంధి నియతఫలప్రాప్త్యవస్థతో నుండును. కాగా నియతత్వ ముండు స్థ

మున సందేహ ముండు ననుట సంగతోక్తి కాదు ఇందు కొందరిట్లందురు. తర్కానంతరము కూడ హేత్వంతరవశమున బాధ ఛలములు పోగా సంశయము కలుగ వచ్చును. అది యేల కలుగదు? ఈ నాటకప్రక్రియలో గూడ నిమిత్తబలమున ఫలము సంభావితమయినను బలవద్విఘాతము కలిగినప్పుడు కారణములును బలీయములయినప్పుడు జనకవిఘాతకములు తుల్యబలములై యగును. అప్పుడు సందేహ ముదయించును. తుల్యబలములు విరోధము కల వయినప్పుడు వికల్పము శాస్త్రసమ్మతము. తుల్యబలములు విరోధము కల వయినప్పుడు కార్యవైధుర్యము కలుగ జేయును. వ్యాధూనన మొనర్చును. అట్టివి సందీయమానములు కాగా స్ఫూరఫలదర్శనములో పురుషకారము నే నని తల యెత్తును. కావున సంశయము తప్పని సరి. తర్కానంతరము సంశయము పిమ్మట నిర్ణయ మన్న ప్రక్రియా క్రమమే సముచితతరము. “తథా హి.” పురుషకారశీలురై శ్లాఘాపాత్రులు, వారు ప్రాణసందేహ మున్నను నానాస్వభావాత్మకులై యూపదల తరింతురు. సంభావనా సముపేతు లగుదురు. అది యాశ్చర్యకారి యగును. కొంత ప్రయత్నోపనిసాతము కలుగ వచ్చును. విధురప్రయత్నతయు నుండవచ్చును. అయినను పురుషకార సముద్యతుడు తన యత్నము మానడు. తుదకు నాశము సైతము విజగీషాగర్భముగనె భావించి తన యత్నము సాగించును. అట్టివాని యాశ యానురోధముననె ఫలప్రాప్తి నియత మని నియతాప్తిని నిశ్చయించుచున్నారు. “శ్రేయాంసి బహువిఘ్నాని” యని పురుషకారశీలి భావించును. “నేను విఘ్నముల తొలగించు కొందు” నని సాభిమానముగ ప్రయత్నించును. తన యుద్యోగసూత్రమును సహస్రగుణము చేయును. చూడుడు! రత్నావళిలో సాగరికా బంధనమున గూడ మహామాత్యు డొనరించిన యైంద్రజాలిక వృత్త మంతయు సునిపుణముగా సునిబద్ధ మయినది.

కొంద రవమర్శమును విఘ్న మని యనుకొనిరి. గర్భనిర్భిన్న బీజార్థ మనుచోట వ్యాఖ్యానమున “బీజము = బీజఫలము, అర్థము = వివృత్తి” అనిరి. కాగా గర్భసంధిలో స్ఫుటమై ముఖము చూపిన

బీజఫలమునకు నివృత్తియు నచట సంపాదితము కావలెను. అప్పుడు ఫలప్రసూతి నిర్విఘ్న మగును. సప్రాణ మగును. ఆ బీజఫలనివృత్తి యనేకవిధముల గలుగును. ఒకచో క్రోధమున నివృత్తి మగును. ఒకచో లోభనిమిత్తమున గలుగును. మరియొకచోట వ్యసనమునను, స్థలాంతరమున శాపాది నిమిత్తమునను ఫలనివృత్తి కలుగును. “నిలో భనకృతోఽథవా, క్రోధవ్యసనజో వాపి” “అపి” శబ్దమున విఘ్న నిమిత్తాంతరముల గుర్తింప వలెను. అన్నియు ప్రతిపద శక్యనిర్దేశ ములు కావు కదా! వాని సర్వసంగ్రహ ‘మపి’ గ్రాహ్యము. రత్నా వలిలో నవమర్మ మిట్లు సంగత మయినది. ఇది చతుర్థాంకము లోని విషయము. వాసవదత్త సాగరికను కారాగారములో నుంచినది. అప్పుడు రాజిట్లు చింతించును. “సాగరికను కంఠమున కొగిలించుకొని యప్పు డ ట్లయితిని. ఇప్పు డామె విలుప్త. నా తనువు సాగరికా వస్థను భావించి యెట్లో సమాశ్వాసము పొందుచున్నది.” ఇందు సాగరికాశ్లేష విఘ్నమున వాసవదత్తాక్రోధము నిమిత్తము. తాపన వత్సరాజములో లోభము నిమిత్త మయినది. ఇట్లే యితరము లం దితరములు సుగ్రహములు అని.

ఈ విఘ్నవాదమును కొందరు సహింపరు. రూపకము లం దట్లు సమన్వయమును క్షమింపరు. తాపనవత్సరాజములో లోభనిమిత్త ముగా సమన్వయము సహృదయసమ్మతము కాదు. వాసవదత్తా ప్రాప్తిలోభము ప్రకృతఫలమున విఘ్నకారి కాదు. ఈ సమన్వయ మును సంభావింపుడు. వత్సరాజు పద్మావతిని పరిణయ మాడినాడు. కాని యింకను వాసవదత్త లభింప లేదని ముమూర్షువై మరణాధ్యవ సాయమున నున్నాడు. అప్పుడు మంత్రుల రాజ్యప్రాప్తి విలోభమే నిమిత్త మునట సముచితము.

వ్యసన మమర్ష నిమిత్తముగా నుండుట శాకుంతలనాటకమున నున్నది. ఇట్లే యనేకము లున్నవి. విద్యాప్రభావము నిమిత్త మగును. దైవము సమయనియమమును నిమిత్తముగ నుండును. విక్రమోర్వశీయములో పుత్రుని వదన మవలోకించి నప్పటి నుండి యూర్వశి స్వర్గమన నిశ్చయమున నుండుటలో సమయపాలనమే నిమిత్తము.

ఈ విమర్శవిషయమున మరికొందరి మరియొక విమర్శయున్నది. వీరు విమర్శపద మావృత్తి చేసిరి. ఇక నిష్టార్థసిద్ధి కిట్లనిరి. గర్భనిర్భిగ్న మయిన బీజార్థఫలము విమర్శరూప కథావయవమున నుండగా నచట విమర్శాదులె కారణము లగును. విమర్శాత్మక కథావయవములో విమర్శకారణముగా గర్భనిర్భిగ్న మయిన బీజార్థఫల ముండునని భావము. ఈ వ్యాఖ్యానమున దోష మున్నది. విదూర కారణసంపాతాత్మకత యనునది యీ విమర్శసంధి ముఖ్యరూపము. ఆ రూప మీ వ్యాఖ్యానమున నస్పృష్టమె యగును.

మరొక రిట్లందురు. లాభయోగ్యత్వము, నాశావస్థ, అన్వేషణావస్థ యనునవి యధారుచి యుండును. అట్లే గర్భసంధిలో నిరూపితము లగును. ఈ విమర్శసంధిలో గూడ యధారుచి నిబంధింపవలెను. లాభాత్మక మయిన ప్రాప్త్యవస్థ ప్రతిముఖముననె సుబద్ధమయినచో నాశాన్వేషణములు రెండును గర్భసంధి యం దుండును. ఒకప్పుడనమర్శమున నాశావస్థ యున్నచో గర్భమున నన్వేషణమె యుండును. గర్భములో నాశాన్వేషణములె యున్నచో నవమర్శములో విచారము నిబంధింప వలెను. “నా కిది ప్రాప్తప్రాయమె యయిన నపహృత మయినదేమి? నే నిం దేమేని విగుణోపాయ మనుష్ఠించితినా? నా కిది ప్రాప్తియోగ్యమె కదా?” ఇట్టి విచారణ మవమర్శములో నుండుట సముచితము. * * * “అవమర్శ మనుట యన్వేషణభూమి. అది యవమృష్టి” అని యుద్భటుడు వ్యాఖ్యానించుట లక్ష్యవిరుద్ధముగా నున్నది. యుక్తివిరుద్ధము నగును. ప్రారంభాద్యవస్థలను పూర్వము నిరూపించితిమి, ఆ పంచకమున నొక క్రమనియమ మున్నది. తత్సమర్థన ప్రస్తావ మందలి యుక్తి. ఉద్భట వ్యాఖ్య యీ యుక్తి ననుసరింపదు. ఇట్టి విరుద్ధ మెట్లు స్వీకార్యము? దీని నటుంచెదము. “అస్తాం.”

శ్రీశంకుకు డిం కొకటి యనెను. “ఇది యంతయు విఫలక్రియ. నన్నెవడో విలోభ పెట్టి యిందు ప్రవర్తింప జేసినాడు.” ఇట్లు కర్త విమృశించు నేని యది విలోభనకృత విమర్శము. క్రోధమున వ్యసనమున గర్భనిర్భిగ్నఫలము వ్యాపద్యమాన మగునపుడు ఫలవ్యా

పత్తి విషయకముగా కర్త విచార మొనరించినచో నది క్రోధవ్యసనజ విమర్శ యని భావింప వచ్చును. అంతట విమర్శనస్వభావమే విమర్శము. ఇట్లేంతగా కార్యవినిపాత మున్నను అనంతరము నిర్వహణ సంధిలో నిబధ్యమానాద్భుతరసమునకు పరిపోషకముగ నె యుండును” అని. ఇట్లు శంకుకులు వే రొకటియు ననవలెను. “విచారము కేవలము విమర్శయందే కాదు. అది సంధు లన్నిట ననుయాయు. ఈ స్థలమున గూడ నది పూర్వసంప్రాప్తమై. అయిన నిచట పృథగ్విమర్శ యుండును గావున విమర్శసంధిని విమర్శనస్వభావ మంటిమి” అని. ఎందరెందరో విచారము విమర్శించిరి. “విచారము వ్యాపత్తి విషయ” మని యొకరని మా సరణిలోనికె వచ్చిరి. ఇట్టివాని వ్యాఖ్యానించి చెప్పటేల? విరోధనకృతోదాహరణము వ్యాపత్తి విమర్శ కాదని సర్వ మసమంజసముగా యధార్థుచి ప్రకల్పించు కొనువారి కల్పనాప్రసవము లేల? “అలం”.

గర్భసంధిలో సముచ్చేదము పొందిన బీజాంశఫలమును పరామర్శ మొనరించుట విమర్శసంధి యగును. ఇది విరోధనమున క్రోధమున వ్యసనమున నింక నితరమున ననుసంధానము కల దగును. ఇట్లు విమర్శ భావసారము గుర్తించి నిర్వహణ మందు కొనవచ్చును.

౫. నిర్వహణ సంధి. బీజవికారావస్థా చతుష్టయముతో గూడుకొనిన ముఖ ప్రతిముఖ గర్భ విమర్శ లనెడు నాలుగు సంధుల నానాభావసముత్కర్ష కల యర్థముల సమాహార ముండుట నిర్వహణ సంధి యగునని ముఖతాత్పర్యము. ముఖాది చతుస్సంధులకు సంబంధించిన ప్రారంభాద్యర్థములు ప్రసిద్ధములు. అవి క్రమముగా బీజవికారము లనదగిన యవస్థాచతుష్టయ యోగము పొంది యుత్పత్తి యుద్భాటన ముచ్చేదము గర్భనిర్భేదస్వరూపము కల వగును. అట్టి పవి సుఖదుఃఖాత్మకము లయిన హాస శోకక్రోధాది రూపముగా నానావిధము లయిన భావముల సంబంధము పొందుచున్నవి. పొంది భావోత్తరము లగు చున్నవి. అట్టి భావము లన్నియు చమత్కార స్పృదము లగుట వలన ముఖాద్యర్థములు సముత్కర్షము పొందును. అట్టివాని సమానయనము నిర్వహణసంధి. సమానయన మనుట

యర్థరాశిలో సమాసీతము లగుట, ఫలనిష్పత్తిలో సమాయోజితము లగుట, ఫలయోగావస్థావ్యాప్తము లగుట యని భావము. కొందరు అవస్థాపంచక నిర్వహణములోని సంధు లన్నియు పృథక్సత్త ననుసరించి యోజితము లగునని యనుట కిష్టపడుదురు. కొందఱకు సంధిలో సంధ్యంతరానుప్రవేశ మభీష్టము. అయినను ప్రాగవస్థ యేకోత్తరావస్థాస్వరూపమున పరిణమించి యుండుటలో హేతువాలోచింపరు. ఆ యవస్థలన్నియు కార్యాత్మకము లగు నందురు. ఇట్టి వీరు లకు సాంఖ్యదర్శనము తచ్ఛాత్రాశ్రయణము సమ్మత మయినందున నొక యవస్థ ఫలసంబధ సంగమనమునకు తగిన యుపకరణ సామగ్రి పొందినదై తదేకభావమున నుండు అవస్థాంతరముల కన్నింటి కిని ఫలసంగమనము సముచిత మనియె భావించు చున్నారు.

మరి కొంద రీ విషయమున నిట్లు వ్యాఖ్యానించు చున్నారు. ముఖంసధిలోని యర్థోపాయము లన్నియు ప్రధానములు. వాని నవలంబించియె యితరము లుండును. ముఖాద్యములు = ముఖంసధిలో ప్రధానభూతములు. అవి యవలంబ్యమానములు కావున మహాజనములు. అవియె ఫలసంపత్తిలో సాధకములుగా నుండును. అట్టి వానికి. ఫలసంగతిచే సమానయన ముండుట నిర్వహణసంధి యగును. “ముఖాద్యానాం మహాజసాం” అని వారి పాఠనిశ్చయము. సుఖప్రాప్తి ఫలస్వరూపమున నుండు నప్పుడు ప్రారంభాదు లన్నియు గతిహాసాది బాహుల్యముతో నుండుటయు, దుఃఖహాని ఫలముగా నుండు నపుడు ప్రారంభాదులు శ్రోధశోకాది దుఃఖాత్మక భావ బాహుల్య ముండుటయు రూపకరచనా ప్రక్రియ యందురు. ఆ యా భావముల బాహుల్యము సముచిత స్వోచిత వ్యభిచారిభావ సహితముగ నె యుండును. రత్నావలిలో దీని యుదాహరణము సంగతము చేయవచ్చును. ఇంద్రజాలిక ప్రవేశము మొదలు సమాప్తిపర్యంత మిట్టి భావమున నిర్వహణసంధి యగును. ఈ సంధ్యాదుల యవస్థారీతి నాయకముఖమున తదమాత్మ్యముఖమున తత్త్వరివారముఖమున నాయికాదిముఖమున గూడ నుండ వచ్చును. ఏకముఖమున నె నియోజన ముండ నవసరములేదు. ఈ విషయ మిదివరలో విస్తృతమె యయినను ప్రసంగవశమున పునరుపపాదిత మయినది.

ప్రయోక్తలు నాటకము లందీ సంధులను సావధానముగా కూర్చవలెను. కేవలనాటకమునకే యిది యుండు ననుట కాదు. ప్రకరణమున కీ సంధు లుండును. మిగులు వానికి నివి యుండును. కాని కొంత విశేష మున్నది.

౪౯౨. డిమః సమవకారస్థ చతుస్సంధీ ప్రకీర్తితౌ
న తయోరపమర్శస్తు కర్తవ్యః కవిభిః సదా

౪౯౩. వ్యాయోగేహమ్మగౌ చాపి సదా కాల్యే త్రిసంధికౌ
గర్భావమర్శౌ న స్యాత్తాం తయోర్వృత్తిశ్చ కైశికీ

౪౯౪. ద్విసంధి తు ప్రహసనం వీధ్యంతో భాణ ఏవ చ
ముఖనిర్వహణే తత్ర కర్తవ్యే కవిభిః సదా

డిమము సమవకార మనువానిలో నాలుగు సంధులే యుండును. వానిలో సమవర్త్యసంధిని కవులు కూర్చగాదు. అచట విమర్శసంధి కూర్చుట శక్యము కాదు. వ్యాయోగము ఈహమ్మగము మూడు సంధులతో నుండును. గర్భావమర్శము లుండవు. వానిలో కైశికీ వృత్తి యుండును. ప్రహసనము, వీధి, అంకము, భాణము రెండు సంధులతో నుండును. వానిలో ముఖసంధి నిర్వహణసంధులను కవులు కూర్చవలెను. వీధి భాణ ప్రహసనములు కైశికీవృత్తి రహితముగా నుండవలెను. దశరూపకములందీ విధముగా సంధులను ప్రయోక్తలు గ్రధింప వలెను. ఇతివృత్త శరీరారంభము సంధిపంచకాత్మకముగా నుండగా నీ నిరూపించిన వినియోగప్రకారమున సంధు లుండుటచే దశరూపకభేదము కలిగిన దని భావింప వలదు. లక్ష్యభేదముననె దశరూపభేదము ప్రసిద్ధ మయినది. ఇదియే యుక్తము. అవశ్యకమును. డిమ సమవకారములు నాల్గు సంధులతో నుండునవి, వాని యందు భేదము కుదురక పోవలెను. నాటకప్రకరణాదులందును సంధికృత మయిన భేదము కుదురదు. ఈ చెప్పిన సంధుల కన్నిటికిని “అంగకల్ప” మిక తెలియవలసి యున్నది. అంగముల కల్పము కల్పనాప్రకార ముండుట యితివృత్తమున కుపకరించును.

౪౯౫. సంధీనాం యాని వృత్తాని ప్రదేశేష్వనుపూర్వకః

స్వసంపద్గుణాయుక్తాని తాన్యంగాన్యుపధారయేత్.

అంగముల సామాన్యలక్షణము ప్రయోజనముఖముగ దర్శింపవలెను. అర్థభాగరాశి సంధి యని నిరూపితము. సంధులకు సంబంధింప దగిన సంవిధాన యోగ్యము లగు వృత్తఖండములు కొన్ని యుండును. వాని నాదిమధ్యాంత భాగ ప్రదేశములం దనుక్రమమున స్వ సంపద్ధణ యుక్తము లగునట్లు నిరూపింప వలెను. వీని క్రమ మను నది ముఖ్యప్రయోజన సంపాదనమున కగు బలముతో గూడి యుండును. ప్రయోజనమునకు దగిన బలసంపత్తితో నుండుటయే సముచితము. లక్షణ నిరూపణ మున్నదికదా! యని తత్ప్రసంగ పరికల్పిత మయిన క్రమమున కూర్చుట తగదు. ఇట్టి యీ యంగములు ప్రదేశప్రవర్తనమున రమణీయము లగును. ఇవి స్వసంపద్ధణ యుక్తము లగుట వివక్షితము. అంగములగు నివి తమ యంగి యగు సంధిసంపత్తిలో నంగభావము మీరి యుండరాదు. సముచిత సంబంధ సంపాదకములై యుండ వలెను. అప్పుడే యవి యంగము లగునని గ్రహింప వలెను. స్వసంపద్ధణ యుక్తతను కొంద రిట్లు వ్యాఖ్యానించిరి. “స్వసంపదలు బీజోత్పత్త్యుద్భూతనాదికములు. గుణములు శబ్దార్థవైచిత్ర్యములు” యౌషకములం దనుసంహితము లగు సంధ్యంగములు బీజోత్పత్తి బీజ సముద్భూతనాదికముల కనుకూలములై శబ్దార్థవైచిత్ర్య సహితములై యుండవలయు నని వారి భావము. అంగములకు సంబంధించిన సంపత్తి గుణములతో గూడి యుండుటయు స్వసంపద్ధణయుక్తత యని భావింపవచ్చును.

ప్రయోజనపట్కము

౪౯౬. ఇష్టస్యార్థిన్య రచనా వృత్తాంతస్యానుపక్షయః

రాగప్రాప్తిః ప్రయోగన్య గుణానాం చైవ గూఢానం

౪౯౭. అశ్చర్యవదభిఖ్యానం ప్రకాశ్యానం ప్రకాశనం

అంగానాం షడ్విధం హ్యేతత్ దృష్టం శాస్త్రప్రయోజనం

సంధ్యంగసంఘటనమున శాస్త్రదృష్ట మగు ప్రయోజన మారు విధముల నున్నది.

౧. ఇష్టార్థ రచనము. ఇష్టార్థ మభీష్ట మయిన ప్రయోజనము. అది రసాన్వాదకారి. తాదృశప్రయోజనమును విస్తరింప

జేయుట ప్రథమప్రయోజనము. ఏ యంగ మెట్లుపకరించునదియు తల్లక్షణమున నభివ్యక్తము కా గలదు.

౨. వృత్తాంతానుపక్షయము. ఆరంభించిన వృత్తాంతము విస్తృత మగునట్లు పరిశీలనము. వస్తువుపక్షీణము కాక క్రమముగా స్ఫుట మగుట ప్రయోజనానుకూల మగుట యంగాంగిభావప్రవణ మగుట మొదలగునవి యీ ప్రయోజనరూపములు. వస్తుస్ఫుటత్వ మావశ్యకము. కాక శలాకాకల్పముగా నుపక్షీణమై యుండరాదు. ఈ వృత్తాంతానుపక్షయాత్మక ప్రయోజనము సర్వసాధారణము.

౩. ప్రయోగ రాగ ప్రాప్తి. ప్రయోగ మభినయాత్మకము. అది యితివృత్తానుబంధి. దానిని స్వయముగా గాని పరంపరగా గాని వ్యుత్పత్త్యవస్థాప్తయోగమున రంజనయోగ్య మగునట్లు పరిశీలింప వలెను. ప్రయోగమున కిట్టి యోగ్యతాలాభమే రాగప్రాప్తి.

౪. గుహ్య గూహనము. దీనినె గోప్యగోపన మందురు. ఇతివృత్తము నం దన్ని ఖండములు ప్రకాశ్యములు కావు. సంఛాద సీయములు కొన్ని యుండును. సంఛాదసీయార్థ సంఛాదన మావశ్యకము. పౌనరుక్త్యాద్యభ్యాసములందు గుహ్యగోపన మున్న విధముగా నిందును గొన్ని యంగములు గుహ్యంగగూహన మొనర్ప గలవు. దానిచే నవి యభ్యాహ్వాసారములై సహృదయుల కరుంతుదములు కావు.

౫. ఆశ్చర్యపదభిఖ్యానము. అభిఖ్యాన మితివృత్తము. పునః పునః శ్రుతమగుట చేతనే యితివృత్త మాశ్చర్యకారి యగుట కాదు. సంధ్యంగ సంయోజనమున నపూర్వత వహించి యితివృత్త మాశ్చర్యకారి యగును. ఇట్లు ఆశ్చర్యాభిఖ్యాన మొక ప్రయోజనము.

౬. ప్రకాశ్యార్థప్రకాశనము. రంగప్రయోగ యోగ్యమై. ప్రకాశ్యాత్మక మగు వస్తువు వ్యుత్పత్తి నాధానించునదై సాతిశయముగ నుపయోగింప వచ్చును, అందుననే యది ప్రకాశ్యము. ప్రకాశ్య ప్రకాశనము విస్తరణము, సంధ్యంగసాధ్య మగును.

ఈ ప్రయోజనపట్కములో మొదటి ప్రయోజనము చమత్కారకృతము. స్మృతిదృష్ట మయినను ప్రత్యక్షవిశేషసిద్ధ మగును. అది సంధ్యోపాసనాదికము వలె నదృష్టసిద్ధము కాదు. పూర్వరంగాంగముల వలె సుభయరూపమును కాదు. ఇది యంతయు శాస్త్రదృష్ట ప్రయోజనము. ఇచట శాస్త్ర మనునది నాట్యాత్మక మయిన వేదము. నాట్యవేదమున నిట్లు ప్రయోజన మున్నదని భావము. ఈ ప్రయోజనముల కన్నిటికి నంగలక్షణము లం దుదాహరణ సమన్వయము లవభాసింప గలవు.

సంధ్యంగములు - అంగప్రయోగావశ్యకత

౪౯౮ అంగహినో నరో యద్వన్నైవారంభక్షిమో భవేత్

అంగహినం తథా కావ్యం న ప్రయోగక్షమం భవేత్

౪౯౯ ఉదాత్తమపి యత్కావ్యం స్యాదంగైః పరివర్జితం

హినత్వాద్ది ప్రయోగస్య న నతాం రంజయేన్మనః

౫౦౦ కావ్యం యదపి హినార్థం నమ్యగంగైః సమన్వితం

దీప్తత్వాత్తు ప్రయోగస్య శోభామేతి న సంశయః

అంగహీన నరుడు కార్యారంభసమర్థుడు కా జాలడు. అంగహీనకావ్యము ప్రయోగక్షమము కాదు. సంధ్యంగసంఘటనము లేక పోయినచో ప్రయోజనము సంపన్నము కాదు. సంపన్న దృష్ట ప్రయోజన మేని ప్రచ్యుతము కావచ్చును. కావ్య ముదాత్తమయినను సంధ్యంగరహిత మయినచో ప్రయోగహీన మగుట వలన సచేతసుల చేతముల రంజింప జేయజాలదు. కావ్యలక్షణములు కలిగి గుణాలంకృతి యుక్తమయినచో కావ్య ముదాత్త మగును. అట్టిదయిన నంగశూన్య మగుట ప్రయోగహీనమై యయుక్త మగును. అట్టిది సన్మనోరంజన మొనరింప దనుటలో నిది భావము. పరోపకార ప్రవృత్తు లయిన సత్కవులు నటులు సాధుప్రాయులు సామాజికులు నున్నారు. వారల కిది మనోరంజకము కాదు. వారసంధిక మభినందింపరు. ఏదేని కావ్య మొకప్పుడు హీనార్థము కా వచ్చును. అయిన నదియు సంధ్యంగముల సమ్యక్సమన్వయము కలదయినచో ప్రయోగము దీప్త మగును గావున శోభాసంపాదక మగును. ప్రహస

నప్రాయముగా నుండు వానిలోని కథాఖ్యాతికాదులు స్వల్పప్రయోజనముతో నుండును గావున హీనార్థ మందురు. అట్టిచో గూడ సంగప్రయుక్తి ప్రయోజకమై రంజనాతిశయ మాధానించును. వ్యుత్పత్తిశయమును గూర్చును. కావున సంతట సంధిప్రదేశము లందు యథాయోగము యథారసము కవి సంధ్యంగములను కూర్చు వలెను. సంధ్యంగము లన్నియు సంధులందలి విశేషములు. ఈ యంగము లర్థయోగమున సంహితములై ప్రయోజనావహము లగును. ఇక సంధ్యంగముల సంఖ్యానింతుము.

౧. ముఖసంధి యంగములు. ౧౨

ఉపక్షేపము	పరికరము	పరిన్యాసము
విలోభనము	యుక్తి	ప్రాప్తి
సమాధానము	విధానము	పరిభావన
ఉద్దేపము	కరణము	భేదము

౨. ప్రతిముఖసంధి యంగములు ౧౩

విలాసము	పరిసర్పము	విధూతము
తాపనము	నర్మ	నర్మద్యుతి
ప్రగయణము	నిరోధము	పర్యుపాసనము
పుష్పము	వజ్రము	ఉపన్యాసము
వర్ణ సంహారము		

౩. గర్భసంధి యంగములు. ౧౩

అభూతాహరణము	మార్గము	రూపము
ఉదాహరణము	క్రమము	సంగ్రహము
అనుమానము	ప్రార్థన-ఆక్షిప్తి	తోటకము
అధిబలము	ఉద్దేశము	విద్రవము

౪. విమర్శసంధి యంగములు ౧౨

అపవాదము	సంఘేటము
శక్తి	వ్యవసాయము
	ప్రసంగము

ద్యుతి	భేదము	నిషేధనము
విరోధనము	ఆదానము	ఛాదనము
ప్రరోచన		

౫. నిర్వహణసంధి యంగములు. ౧౮

సంధి	నిరోధము	గ్రధనము
నిర్ణయము	పరిభాషణము	ద్యుతి
ప్రసాదము	ఆనందము	సమయము
ఉపగూహనము	భాషణము	పూర్వవాక్యము

కావ్యసంహారము ప్రశస్తి

ముఖసంధిలో పండ్రెండు. ప్రతిముఖ గర్భము లందు పదమూడు. అవమర్శము నందు పండ్రెండు, నిర్వహణమున పదునాలుగు మొత్త మంగము లరువది నాలుగు నియతములై యున్నవి. ఈ సంధ్యంగ సంభావనములో కొందరి మనన మీ విధముగ నున్నది. ఇందలి యవస్థ లన్నిటి యందును ఉపక్రమము ఉపసంహారము మధ్య మని స్థానభేద త్రయ మున్నది. ఉపక్రమాదిత్రికమునందు సూక్ష్మముగా నవస్థాపంచక ముండ వలెను. కాగా పదునైదు దశలు క్రమముగా సంభవింప గలవు. చివరి దశ దశలకు మొదటి పంచ దశ లంగ ములుగా వర్ణితములు కా వలెను. అప్పు డా పది దశ లం దంగి బుద్ధి యుదయించును. నిర్వహణసంధిలో పదునాలు గంగములు ఘల యోగ బలమున నన్నియు నుపపాదితము లగును. ఇతరము లయిన ముఖాదిసంధులలో గొన్ని యంగములు లీనీకృతము లగును. పండ్రెండు భేదములతో నున్న యంగము లచట నుపపన్నములు కాక పోవచ్చును. అని

ఇట్లు భావభావనము సముచితము కాదు. ఇట్లై యయిన నీ క్రమమే యంతట నుండవలయును. ప్రయోజన శంకా పట్క మిట్లు లేదు. ప్రయోజనపట్క మంతయు నసంగతము కావలసి వచ్చును. ఇట్లు నిబంధన సంభావనమున వృత్తాంతానుపక్షయ మనునది యొక్కటియే ప్రయోజన మగును. బీజకరణమున గూడ నియమ నిదాన ముపపన్నము కాక పోగా రెండు సంధులలో ద్వాదశాంగ నియమ

నము రెండు సంధులలో త్రయోదశాంగ నియమనము కుదురనిదై యాకస్మికపాతిత మయిన విభాగమె యగును. “ఆస్తా మిదం”.

బీజార్థసంపాదనమున నీ సంధ్యంగములు సమ్యక్సిద్ధికరములు. కావ్యార్థములను సముచితముగ విభాగించుకొని కవులు పీనిని నిరూపించవలెను. వీని కిక యధాక్రమము లక్షణకథన మావశ్యకము. లక్షణకథనము నందె క్రమవివక్ష కలదు కాని వాని నిబంధనమున క్రమ వివక్ష లేదు. ఉద్భుటప్రభృతులు సంధులలో సంగముల ఘటనమున క్రమనియమ మభిమానించి పలికిరి. వారి వచనము యుక్త్యాగమ విరుద్ధము. “తథాహి;” ముఖసంధిలో నయిదవ యంగము “యుక్తి” యున్నది. “సంప్రధారణ మథానాం యుక్తిరిత్యభిధీయతే” యని తల్లక్షణము. అర్థ సంప్రధారణాత్మక మగునది సంధులలో సంతట నిబంధనయోగ్యము. నివేశ్యము కూర్చి నప్పు డిది సప్రయోజనమె యగును. యుక్తి ఘటించి నప్పుడు ప్రతీతి వ్యుత్పత్తి క్షుతి యేమియు గలుగదు. ఒక్కొక్క సంధికి గొన్ని నియతములె. అయిన నితరములలో నవి యుండరానివి కావు. ఆ యా సంధులలో నవి యవశ్యంభావు లని ఖ్యాపనము చేయుటయే వాని భావము. ముఖ సంధిలో యుక్తి యవశ్య ముండును. సంధ్యంతరాలము లిట్టివి కావు. వాని స్వరూపము విశదము కా గలదు. కొన్ని కొన్ని సంధ్యంగములు స్వరూపబలముననే ప్రతినియతములు కా గలవు. ఉపజ్ఞేప మనునది మొదటి ముఖసంధి యందె యుండ వలయును. వస్తు వుపక్షిప్త మయినప్పుడె యేమేని శక్యక్రియ మగును. అనుపక్షిప్త మయినచో నేమియు జేయ వలను పడదు. చతుష్టవ్యంగ సంయుత మని యనుట సంధిసంభవము చెప్పుటయె కాని నియమము కాదు. యథా సంధి నిబంధనమె యుక్తము. ఆ యా సంధుల యాచిత్వానుసారమున నే యే యంగములు సంగతము లగునో వాని నిబంధనము యుక్త మగును. ఇది యంతయు మే మభిధానించిన నీతిపథోపదేశి.

శరీర సంధిబంధములం దంగనియమ మున్నది. ఇండేల లేదని కొందరు శంకింతురు కాబోలు ! శరీరమున సంగనియమ మనునది యొక వ్యవస్థ. అది సర్వాత్మనా సంభవధర్మము కాదు. కొందరకు

కొన్ని యుండ వచ్చును. కొన్ని యుండక పోవచ్చును. వ్యవస్థాత్మకమయిన నియమ మిందును గలదు. శాఖాదులు వృక్షావయవములు. శాఖలు సంధమున నుండును. మధ్యలో నుండును. పై పై నుండును. వృక్షాదులలో వలె శరీరము నందు వలె నుపక్షేపాదులచే నవయవవికల్పముగా సంధి సమారబ్ధము కాదు. ఉపక్షేపార్థము విస్తృతము కాగా గోచరము కావలసిన యుపాయాదుల సంప్రధారణ ముండును. అదియె యుపక్షేప పరికర పరిన్యాస విలోభన హేతు వగును. కేవలము తావన్నాత్ర మట్లే సంభవించు ననుట యుక్తము కాదు. దీని యనంతర మిది యను నియమము ముని కభిమతముగ గన్పట్టదు. సంధ్యంతరములు సామాదులు, లాస్యాంగములు గేయ పదాదులు నిరూపించు నాట్యవేద ముని సంధ్యంగములకు క్రమమును వివక్షించుట లేదు. క్రమమునే తలచినచో సంధ్యంతరములకు లాస్యాంగములకు నివేశస్థలమె యుండదు. సంధిపంచకమయ మగు రూపకము క్రమనియతము కాగా సంధియు తదంగసంహారమున భావితమె యగును. ఇక నీ సామాది గేయపదాదుల కవకాశమేది? సంధ్యంగములను క్రమముగా ప్రయోగింప వలెనని భరతభారతి యేదియు లేదు. అట్టి యంతటి మాటయే కలదో! అది న్యాయాపేత మగును. అన్యథాయోజితమె యగును. ఉద్దేశక్రమమె నిబంధనక్రమ మని యనము. అక్షణము లలంకారములు గుణములు వీధ్యంగములు. సంధ్యంతరములు లాస్యాంగములు వృత్తులు తదంగము లిందు దృష్టాంతము కా నోపవు. ఈ యంశ మంతయు ప్రత్యేకముగా అక్షణమున స్ఫుటము కా గలదు.

ముఖ సంధ్యంగములు

- ౫౦౦ కావ్యార్థస్య సముత్పత్తిరుపక్షేప ఇతి స్మృతః
యదుత్పన్నార్థబాహుల్యం జ్ఞేయః పరికరస్తు నః
౫౦౧ తన్నిష్పత్తిః పరిన్యాసో విజ్ఞేయః కవిభిన్నదా
గుణనిర్వర్ణనం చైవ విలోభసమితి స్మృతం
౫౦౩ సంప్రధారణమధానం యుక్తిరిత్యభిధీయతే
సుఖార్థస్యాభిగమనం ప్రాప్తిరిత్యభినంజ్ఞతా

౫౦౪ చీజార్థస్యసాపగమనం సమాధానమితి స్మృతం
 సుఖదుఃఖకృతో యోఽర్థస్తద్విధానమితి స్మృతం
 ౫౦౫ కుతూహలోత్తరాచేగో విజ్ఞేయా పరిభావనా
 చీజార్థస్య ప్రరోహో యః స ఉచ్చేద ఇతి స్మృతః
 ౫౦౬ ప్రకృతార్థసమారంభః కరణం నామ తద్భవేత్
 సంఘాతభేదనార్థే యః స భేద ఇతి కీర్తితః

ప్రస్తావన యనునది రూపకాంగము కాదు. అది నటవృత్త వ్యాప్తము. ఇతివృత్తమున కందు ప్రవేశము లేదు. ప్రస్తావనానంతరము మొదటగా సంధ్యంగసంబంధ ముండును. ప్రతిముఖసంధికి సంబంధించిన యంగముల లక్షణ మీ శ్లోకవర్గమున నున్నది.

౧. ఉపక్షేపము. కావ్యార్థసముత్పత్తి యుపక్షేపము. ఇతివృత్త శరీరాత్మక మయిన యభిధేయము ప్రధానరసమును కావ్యార్థ మగును. ఇట్టి కావ్యార్థమును ప్రయోజనపరమముగా సంక్షిప్తముగా సూచన మొనరించుట ఉపక్షిప్తము చేయుట ఉపక్షేప మగును. వేణీసంహారము నందు భీమసేనుని వచన మిందు సంగతము. “మా కన్ని విధముల విఘాత మాపాదించిన కౌరవులు సపరివారముగా స్వస్థు లగుట యుండునో!”

౨. పరికరము. పూర్వ ముపక్షిప్తమును కొంతగా విస్తరించుట పరికరము. అదియె యత్పన్నార్థ బాహుల్యము. పూర్వ సముత్పన్నార్థమునకు కొంతగా బాహుల్యము నిరూపించుట పరికరమని తెలియ వచ్చును. వేణీలోనే భీముడు; “నాకు బాల్యమునుండి కురువులతో విరోధ మున్నది. అది విరూఢ మయినది. నేను సంధిపడను. సంధి విఘటించును. ఏదీ! మీరు ఘటించుడు? కుదురనిత్తునేమో?” ఈ యర్థములో విస్తృతిసంభావనము సుకరము.

౩. పరిన్యాసము. తన్నివృత్తి పరిన్యాస మని కవులు సదా గుర్తింప వలెను. పరికరమున కన్నను దీనిలో నిశ్చయాపత్తి యంతట హృదయమున నా యర్థమును విన్యసింపును. పరితః=అంతటన్యాస ముండుటచే పరిన్యాస మని సార్థకము. వేణీలో భీమవచన మిట్లున్నది. “గద త్రిప్పి సుయోధనుని తొడలు చూర్ణము చేసి

ఆ రక్తము పూసికొనిన చేతితో నీ కేశములు ముడి వేయుదును.”
భీమనిశ్చితము దీనిలో విశదము.

౪. వి లో భ న ము. గుణనిర్వర్ణనము విలోభనము. వస్తు
వాకటి గుణయుక్త మని శ్లాఘాపాత్ర మగును. శ్లాఘయే విలోభన
హేతువగుట విలోభన మయినది. విక్రమార్వశిలో నిది సంగతము.
ఊర్వశిని భావించి విక్రము డిట్లు భావించును. “ఈమె స్పృష్టిలో
చంద్రుడు మదనుడు వసంతుడు ప్రజాపతి యయి యుండును. వేద
జడుడు పురాణముని యీ మనోహర రూప మెట్లు నిర్మింప గలడు?”
ఇందు గుణవద్రూపశ్లాఘ యుక్తముగా విలోభన మయినది. ఈ
యుపక్షేపాదులు నాలుగంగములు సామాన్యముగ ముఖసంధిలో
నుండును. ఈ చెప్పిన పౌర్వార్థముననే యుండ నక్కఱ లేదు.
వీని యం దానంతర్య నియమము లేదు. సామాది సంధ్యంతరములు
మధ్యలో ననుప్రవేశము పొంద వచ్చును. కావ్యవృత్తి ముపక్షేపము
కాకుండు నట్లే నాలుగు సుఘటితములు కా వలెను. వీని కన్నిటి
కదియే ప్రయోజనము. ఇష్టార్థరచనయు పరికరప్రయోజనము
కా దగును.

౫. యు క్తి. అర్థసంప్రధారణము యు క్తి. కార్యార్థముల
పర్యాయోచనానంతర మొక నిశ్చయభావనము యు క్తి కా దగును.
వేణిలో నిట్లున్నది. “ధర్మజసందేశమును మీరు సరిగా గుర్తింప లే”
దని సహదేవు డనగా నప్పుడు భీముడు “క్రోధమున శత్రుకులము నాశ
మొనరించుట మీకు సిగ్గుగా నున్నదా? సభలో భార్యకేశాకర్ష
ణము సిగ్గుగ లేదా?” ఇం దర్థనిశ్చయాత్మకయుక్తి యున్నది.
ప్రకాశ్యప్రకాశనము కూడ నీ యుక్తిప్రయోజనముగా భావింప
వలెను.

౬. ప్రాప్తి. సుఖార్థాభిగమనము ప్రాప్తి. సుఖపెట్టు వస్తు
సంప్రాప్తి వర్జిత మయినప్పుడు ప్రాప్తి నిశ్చయింప వలెను. వేణిలో;
శ్రీకృష్ణుడు పాండవాభిమానమున నున్నాడని సుయోధనుడు బంధిం
చుట కుద్యమించినా డను వార్త రాగా ధర్మజుడు భీముని చూడ

చలచుట ప్రాప్తి యయినది. ఈ యర్థము సంధి విఘటనమున భీముని చేతఃసుఖద మయినది.

౭. సమాధానము. బీజార్థోపగమనము. ప్రధాననాయకాను గతముగా బీజార్థము సమాహిత మయినప్పుడు సమాధానము కా దగును. వేణిలో, యాధిష్ఠిరక్రోధజ్యోతి విజ్ఞింభించుచున్న దను టలో ప్రధాననాయకు డయిన ధర్మజు నందు బీజార్థ మనుసంహిత మయినందున సమాధానసమన్వయ మూహించునది.

౮. విధానము. సుఖదుఃఖకృత మయిన యర్థసంవిధానము విధానము. సుఖదుఃఖములు వ్యామిశ్రములై యభిహితము లయినచో విధాన మగును. వేణిలో, భీముడు ద్రాపదిమాటలలో విధాన మున్నది. “పాంచాలి! కురుకుల క్షయమున కిదిగో బయలుదేరు దునా?” నాథ! అసురసంహారమున కభిముఖు డయిన హరి మంగ లము మీకు కలుగును గావుత,! అనపేక్షితశరీరులై సంచరింపకుడు. రిపుబలముల నప్రమత్తముగ సంచరింప వలెను కదా!” ఇందు ద్రాపదీప్రహర్షము భయము వ్యామిశ్రముగా విహితమై విచిత్రతచే రసబంధుర మయినది. ఈ విధానమున ఇష్టార్థరచనము నిగూహ్య గూహనము ప్రయోజనము. నాయకాచిత్తములో నిస్త్రింశభావము గోపనీయము. తన్నిగూహన మిందు సిద్ధము. యుక్తివలె నిదియు నితరములందు సంభవించును. ఇట్లే యన్యములం దభ్యాపింప వలెను.

౯. పరిభావన. కుతూహలోత్తరావేగము పరిభావన. కుతూ హలము కౌతుకము. కౌతుకముతో గూడిన జిజ్ఞాసాతిశయమున వ్యామిశ్రిత మయిన యావేగము వర్ణిత మయినప్పుడు పరిభావన మగును. వేణిలో; ద్రాపది సంగ్రామతూర్యనాదము వినినదై “ఏ మిది ప్రలయాంతఘనగర్జితముగా సమరదుందుభి మ్రోగుచున్నదే.” అనుటలో కుతూహలమిశ్ర మయిన యావేగ మున్నది. ఇట్లుండు టయె కుతూహలోత్తరావేగము.

౧౦. ఉద్భేదము. బీజార్థప్రరోహ ముద్భేదము. వేణిలో “నాథా! మీరు నన్ను సమాశ్వాసింపజేయవలయును సుమా!” “పరి

భవ లజ్జా వ్యాకుల వదనుని అనిశ్చేషిత కౌరవ్యుని వృకోదరుని సీత చూడవు” పరిభవము పో గొట్టి సుయోధనాదుల నశింపజేసి నేను నీ దగ్గరకు వచ్చి సమాశ్వాస మొనరింతు నన్న భావము కల పై పంక్తు లలో బీజార్థ ప్రరోహ మూహ్యము. ఇది శత్రుక్షయారంభ మయిన బీజాంకురము. భూమిసంస్లేషము బీజమున కనుకూల మయినట్లు బీజ ప్రరోహమున కిదియును స్థానానుగుణము. అందున నిది యుద్భేదాంగ మయినది.

౧౧. క రణము. ప్రకృతార్థసమారంభము కరణము. వేణిలో; “మన మిపుడు విక్రమానురూపముగా నాచరించుటకు బయల్పెడలుద” మని సహజేవు డనుటలో నిది యున్నది.

౧౨. భేదము. రంగమున ప్రవేశించిన పాత్రసంఘాతము నిజ ప్రయోజన ముపక్షేపించి నిష్క్రమణమునకై నిడిపడుట భేద మను సంగము. వస్తూపాయాత్మక మయిన భేదము సంధ్యంతరము లందున్నది. ఇది యంకములం దంతర్గత మగును. పాత్రసంఘాత భేద నమునకై భేదము కీర్తిత మయిన దని లక్షణవాక్యార్థము వేణిలో మొదటి యంకాంతమున భీమవాక్యము “సంగ్రామసాగరములో సంచరించుటకు పాండుపుత్రులు పండితులె” యనుభావము కల పద్యము భేదోదాహరణము కా గలదు. ఇవి ముఖాంగములు ఇటుపై ప్రతిముఖాంగములు నిరూపితము లగును. ప్రతిముఖాంగములుగా నిర్దిష్టము లయిన యంగముల నుద్దేశక్రమమున లక్షణము నిరూపించెదము.

ప్రతిముఖ సంధ్యంగములు.

౫౦౭. నమిహ రతిభోగార్థా విలాస ఇతి సంజ్ఞితః

దృష్టనష్టానునరణం పరిసర్ప ఇతి స్మృతః

౫౦౮. కృతస్యానునయస్యాదౌ విధూతిం హ్యపరిగ్రహః

అపాయవర్షనం యత్తు తాపనం నామ తద్భవేత్

౫౦౯. క్రిడార్థం విహితం యత్తు హస్యం నర్మేతి తత్కృత్తం

దోషప్రచ్ఛాదనార్థం తు హస్యం నర్మద్యుతిః స్మృతా

౫౧౦. ఉత్తరోత్తరవాక్యం తు భవేత్ప్రగయణం పునః

యా తు వ్యననసంప్రాప్తిః స నిరోధః ప్రకీర్తితః

౧౦౦. కృష్ణస్వామనయో యస్తు భవేత్తత్పర్యుపాసనం
విశేషవచనం యత్తు తత్పష్పమితి సంజ్ఞితం

౧౦౧. ప్రత్యక్షరూక్షం యద్వాక్యం చజం తదభిధీయతే
ఉపపత్తికృతో యోర్థ ఉపన్యాసశ్చ న స్మృతః

౧౦౩. చాతుర్వర్ణ్యేపగమనం వర్ణనంహర ఇష్టతే

౧౩. విలాసము. రతిభోగార్థ మగు సమీహ విలాసము. రతిస్వరూప మయిన భావమునకు హేతువుగా నొక భోగ ముండును. విషయము వనిత పురుషుడు మొదలగు భోగపదార్థార్థమునకు గా నయిన సమీహ విలాస మయినది. కామఫలకము లయిన రూప కములలో ప్రతిముఖము నందె యాస్థాఫలముగా రతిరూపముగా నీ విలాస ముండును. శాకుంతలము నం దిది సుసంగతము. రాజు దుష్యంతు డిట్లు చింతించును. “ప్రియ సులభ కాదు. మన మామెను గోచరింప జేసికొనిననె తుష్టి పహించును. మదను డసఫలు డయినను పరస్పరకాంక్ష రతి కూర్చును.” వేణీసంహరమునందు ద్వితీయాంక ములో భానుమతితో దుర్యోధనుని విలాసము దర్శిత నయినది. అది యట్టి సమయమున నాయకున కనుచిత మని చిరంతనులు సహృదయా లోక కారులె యనిరి. రసబంధాపేక్షమున సంధిసంధ్యంగము లుండ వలెను గాని కేవలశాస్త్రాస్థితి సంపాదనేచ్ఛతో నుండరాదు. రతి భోగార్థవిలాస మని యనుట పుమర్థోపయోగి రసగత స్థాయిభావముల కన్నిటికి నుపలక్షణము. కాన వీరప్రధానకము లయిన రూపకము లందు ప్రతిముఖమునందె యాస్థాబంధముగా నుత్సాహము వర్ణింప వలెను. “సమ్యగ్విషయా సమీహః చేష్టావిలాసః” సముచితవిషయము నందలి యీహాత్మక మయిన చేష్ట విలాస మగునని భావము. యుక్త చైతన్య మగు రసమే ముఖసంధిలో నుపక్షిప్తము. అదియె ప్రతి ముఖము నందు సముచితారంభ సంభావితము కా వలెను.

౧౪. పరిసర్పము. దృష్టనష్టానుసరణము. కన్నడి కన్నడక అస్పష్టముగా నున్న యంశము ననుసరించుట. శాకుంతలములో దుష్యంతుడు పాండు సికతమున పదపంక్తి నన్వేషించుచు తిరుగు గీతిలో విలాస మున్నది.

౧౫. వి ధూ త ము. మొదటగా నాచరించిన యనునయము. నంగీకరింప కుండుట విధూతము. బ్రతిమలాడుకొను రూపమున నున్న సామవచనమును ప్రథమమున నంగీకరింపక పోయినను అనంతర మంగీకరించుటలో కొంతగా నుపరోధ ముండునని గుర్తింప వలెను. శాకుంతలములో “ఆ రాజంతఃపుర విరహ పర్యుత్సుకుడు. ఆ రాజుని నవరోధ పెట్ట నేల!” ఇత్యాది శకుంతలావచనమున నిది సంగతము.

౧౬. తా ప న ము. అపాయదర్శన మనునది తాపన మగును. రత్నావలిలో నిది స్పష్టము. “దుర్లభు నం దనురాగము. లజ్జ యధి కము. స్వాతంత్ర్యమా! లేదు. ప్రేమ విషమము కదా! ప్రియసఖి! యిక మరణమే శరణము” ఈ సాగరికావచనము లం దిది సమన్వితము కా గలదు.

౧౭. స ర్మ. క్రీడార్థ మాచరించిన హాస్యము సర్మ యగును. రత్నావలిలో విదూషకుడు; “ఓహో! పాండిత్యగర్వము వహింప కుము. ఈమె నుండి నే నా విషయము తెలిసికొని వ్యాఖ్యానింతును.” ఇత్యాదికమునందు క్రీడాపరిహాసాత్మక సర్మ యున్నది.

౧౮. స ర్మ ద్యు తి. దోషప్రచ్ఛాదనమున కగు హాస్యము సర్మద్యుతి యగును. ఒక దోషమును కప్పిపుచ్చుటకు ఒక వచన ముపయుక్తము కాగా నది హాస్య ముత్పాదించును. అప్పుడు సర్మ ద్యోతిత మగును. కాన నిది సర్మద్యుతి. రత్నావలిలో విదూషకుడు తన మార్ఖ్యదోషమును కప్పిపుచ్చుకొనుటకు పలికినది రాజునకు హాస్య ముత్పాదించినది. దానిచే సర్మ ద్యోతిత మయినది. అచట రాజు విదూషకుల భాష యిట్లున్నది. “చతుర్వేది బ్రాహ్మణుని వలె ఋక్కులు పఠించినదే” “నా కేమియు తెలియ లేదు” “దుర్లభ జనానురాగము” “మహాబ్రాహ్మణ! ఇట్టిఋక్కుల తెలియు వాడు వేరొక రెవరున్నారు?” ఇందు విదూషకుడు పలికినది రాజునకు హాస్యజనన మయినది.

౧౯. ప్ర గ య ణ ము. ఉత్తరోత్తరవాక్యము ప్రగయణ మగును. ప్రగయణపదము రూఢిశబ్దము. ప్రాగయణ మనియు కొందరు పఠించిరి. “ప్రాగీతి పూర్వవచనం, తతోఽయనం ప్రాప్తిః

“యస్యోత్తరవచనస్య” పూర్వవచనానంతర ముత్తరవచనము ప్రాప్తమగుట, కాగా నుత్తరోత్తరవాక్య మని సారము.

౨౦. నిరోధము. వ్యసనసంప్రాప్తి నిరోధ మగును. ఇచట వ్యసనము భేదమాత్రము. అభీష్టోపరోధమున నిరోధము కాగలదు. రత్నావలిలో రాజు “బిగ్గరగా నవ్వి నీవు బెదర గొట్టితివి” అని పలికినప్పు డభీష్టోపరోధము కలిగినది.

౨౧. పర్యుపాసనము. క్రుద్ధానునయము పర్యుపాసనము. రత్నావలిలో రాజు కోపించినా డని విదూషకుడు “రాజా! కోపింపకుము. ఇది కదలీగృహములో నున్నది” అని యనునయించినాడు. అప్పు డనునీతు డయిన రాజు “మదనతప్త లయిన వనితలు సఖులెదుట పలికిన పలుకులను శుకసారికలు మరల పలుకగా ధన్యులకు శ్రవణసుఖము కలుగు” నని యనుటలో నీ యంగసమన్వయము విశేషమగును.

౨౨. పుష్పము. విశేషవచనము పుష్పము. రత్నావలిలో రాజు చిత్రఫలకమును చూచి భావించుటలో విశేషవచన మున్నది. పుష్పము ప్రేమవికాసి యగునట్లు ప్రకృతమున గూడ రాజవచనముత్తరోత్తరానురాగ విశేష సూచకమై యనురాగ వికాసము సూచించును.

౨౩. వజ్రము. ప్రత్యక్షరూక్షవాక్యము వజ్రము. రత్నావలిలో రాజు “నే నిచట నున్నట్లు నీ వెట్లు తెలిసికొంటివి?” సుసంగతః :- “చిత్రఫలకము కూడ తెలిసినది. నేనిప్పుడిది యంతయు దేవికి విన్నవించెదను.” అనుటలో ప్రత్యక్షమున పారుష్య మున్నది.

౨౪. ఉపన్యాసము. ఉపపత్తి కృత మయిన యర్థ ముపన్యాస మయినది. రత్నావలిలో విదూషకుడు “ఈ గర్భదాసి యతిముఖర” యనినపుడు మాఖర్య ముపపత్తిగా సూచిత మయినది.

౨౫. వర్ణసంహారము. చాతుర్వర్ణ్యోపగమనము వర్ణసంహార మగును. చాతుర్వర్ణ్యశబ్దమున పాత్రలుపలక్షితము లగును. పాత్రలు వేరుగా నున్నను ధౌకనము పొందుట వర్ణసంహారము. మా

యుపాధ్యాయు లిట్లనిరి. వీరప్రధానరూపకము నందు నాయకప్రతి
నాయకులు తత్సచివులు ప్రధానముగా వర్ణింపబడుదురు కావున వారు
నలుగురు వర్ణము లనదగుదురు. కామప్రధాన మగు రూపకము
నందును నాయకుడు నాయక తత్సచివులు నలువురు వర్ణములు. ఈ
చతుర్వర్ణముల వారి యుపగమనమే వర్ణసంహారము. రత్నావలిలో
నాయకానాయక తత్సచివుల యేకీభావము ప్రయోగమున నున్నది.
ఇష్టరచన ప్రకాశ్యప్రకాశనము దీని ప్రయోజనములు. బ్రాహ్మణాది
వర్ణచతుష్టయ మేలన మని వ్యాఖ్యానించుట యఫల మనాదరణీ
యము. ఇంతవర కివి ప్రతిముఖసంధి యుద్దేశక్రమమున లక్షణ
యుక్తము లయిన సంధ్యంగములు. ఇక గర్భసంధి యుద్దేశక్రమమున
లక్షణముల జెప్పవలయును.

గ ర్భ స ం ధి య ం గ ము లు

౫౧౪. కపటాపాశ్రయం వాక్యమభూతాహరణం విదుః
తత్త్వార్థవచనం చైవ మార్గ ఇత్యభిధీయతే
౫౧౫. చిత్రార్థసమవాయే తు వితర్కే రూపమిష్యతే
యత్సాతిశయవద్వాక్యం తదుదాహరణం స్మృతం
౫౧౬. భావతత్వోపలబ్ధిస్తు క్రమ ఇత్యభిధీయతే
సామదానాదినంపన్నః సంగ్రహః పరికీర్తితః
౫౧౭. రూపానురూపగమన మనుమానమితి స్మృతం
రతిహర్షోత్సవానాం తు ప్రార్థనా ప్రార్థనా భవేత్
౫౧౮. గర్భస్యోద్భేదనం యత్సాక్షిప్తిరిత్యభిధీయతే
సంరంభవచనం చైవ తోటకం త్వితి సంజ్ఞితం
౫౧౯. కపటేనాతినంధానం బృవతేఽధిజలం బుధాః
భయం సృపారిదన్యూనాముద్వేగః పరికీర్తితః
శంకాభయతానకృతే విద్రవః సముదాహృతః

౨౬. అ భూ తా హ ర ణ ము. కపటాపాశ్రయము కల
వాక్యము. విదూషకాదులు కపటవచనము పలుకుట. రత్నావలిలో
ఫాసవదత్త చిత్రఫలకమును చూడగా విదూషకుడు పలుకుట. “ఆత్మ
చిత్రము వేయుట దుష్కరమని నే ననగా ప్రియవయస్యుడు విజ్ఞా
నముచూపినాడు” ఇందు విదూషక కాపట్యము స్పష్టము.

౨౭. మార్గము. తత్కార్యవచనము. “మహారాణి! ఒకప్పుడు ఘోషాక్షరముగకూడ కావచ్చును” అని కాంచనమాలయనగా వాసవదత్త సమయానుసారముగా పరమార్థోచితవచన మిట్లు పలికినది. “ఓసి! ఋజుకా! ఈతడు వసంతకుడు గదే!” ఇత్యాది వచనము మార్గము వలె ప్రసిద్ధ మగుట పరమార్థమున మార్గ మని వ్యవదేశించిరి. వసంతుడు కపటములు పలుకునని వాసవదత్త యనినట్లయినది.

౨౮. రూపము. చిత్రార్థసమవాయము నందలి వితర్కము రూప మగును. విచిత్రార్థముల సంభావనమున సర్వవిషయముగా వితర్కముండుట, విరుద్ధతర్కము వితర్కము. ఇది యుచిత మిది యనుచిత మను ప్రతియుక్తి పర్యంతము ప్రసరించు తర్క మని భావము. యుక్తి నియతప్రతిపత్తిపర్యంతమే యుండును. యుక్తి వితర్కముల కిదియే విశేషము. రూప మనుట యనియతాకృతి నిరూపిత మగును. విశేషప్రతిపత్తియు నిందున్నది. రత్నావలిలో రాజిట్లనును—“ప్రసీద! యందునా? యిది నీకు కోపములే కున్న తగదు. కదా! ఇక నే నిట్లు చేయనందునా? అయిన సర్వ మంగీకరించి నట్లు గును. నా దోషము లే దందునా? నీ విది ‘మృషా’ యందువు. ఈ యంశములో నేమి పలుకవలెనో నేను తెలియ జాలను గదా! ప్రియా!” ఇందు రాజు విచిత్రార్థములను సంభావనము చేసి యన్నిటిని వితర్కించుట యున్నది.

౨౯. ఉదాహరణము. సాత్వికయవాక్యము, లోకప్రసిద్ధ వస్తువుల కన్న సాత్వికయముగా జెప్పుటచే సముత్కర్ష కలుగును. “ఉత్కర్ష మాహరతీ త్యుదాహరణం” రత్నావలి యందు తృతీయాంకములో; “మనస్సు ప్రకృతిచంచలము. ఏరికిని లక్షింప రానిది. కాము డెట్లు సర్వభాణములతో విధము చేసినాడో కదా!”

౩౦. క్రమము. భావతత్వోపలబ్ధి క్రమము. భావము భావ్యమాన వస్తువు. తద్భావనాత్వికయ మున్నప్పు డాహ ననుసరించిన భావనాబలమున పరమార్థోపలబ్ధి యగును. అది క్రమము, భావనాత్వికయసమయమున బుద్ధి క్రమించునే గాని ప్రతిహతము

కాదు. రత్నావలిలో రాజు నాయకను భావించి యామె భావవిశేష సంభావనములో నప్రతిహతముగా తన బుద్ధిసంక్రమమున తద్భావ భావనము చేయుటలో క్రమ మున్నది.

3౧. సం గ్రహ ము. సామదానాది సంపన్నము. రాజు విదూషకాదుల ద్వారమున సంకేతాదివార్తలను విని కటకాదు లిచ్చుట సంగ్రహ మగును.

3౨. అనుమాన ము. రూపానురూప గమనము. ప్రత్యక్షాదులచే నుపలభ్యమానము రూప్యమాన మగును. అట్టి దానిచే తదవిసాభావిగా నుండు వ్యాపకరూపజ్ఞానము సంపాదించుట నిశ్చయోత్కృత మయిన యూహ. వ్యాప్యవ్యాపకసంబంధ మిం దుండుట గుర్తింప వచ్చును. రత్నావలిలో రాజు విదూషకునకు మార్గ మూహించుచు సహేతుకముగా ననుమానించుటలో ననుమాన మున్నది.

33. ప్రార్థన. రతిహర్షోత్సవముల సంప్రార్థనము ప్రార్థన మగును. సాధ్యఫలసముచిత భావమున ప్రధానముగ సముచిత ఘయిన భావము నధికముగా నభ్యర్థించుట ప్రార్థన యగును. రత్నావలిలో రాజు సంకేత స్థలము నందుండి నిరీక్షించుచు “ఈ స్మరసంతాప మధికముగా నున్నది. మొదటి కన్న నిప్పుడు ప్రత్యానన్న పమయమున నధికముగా నున్నది.” అని రతిహర్షోత్సవభావనము చేయుటలో నీ యంగ మున్నది.

3౪. ఆక్షిప్తి. గర్భోద్భేదన మాక్షిప్తి. హృదయాంతఃస్థితముగా నున్నట్టిది పునఃప్రతిష్ఠాపిత మయినను విశదమగుట కుద్భేదన మావశ్యకము. అప్పు డేదేని నిమిత్తమున నుద్భేదన మాపాదించుట యాక్షిప్తి యగును. ఆక్షిప్తి యనుట అనవహ్యవసీయ మయిన స్ఫుటతాపత్తి. ఇం దభిప్రాయమున కాక్షేప మనునది బహిఃకర్షణము. రత్నావలిలో రాజు విదూషకుడును వాసవదత్తను సాగరికగా తలచి పలికిన పలుకు లాక్షిప్తి సంగతి కలవని భావింప వచ్చును.

3౫. తోటకము. సంరంభవచనము. ఆవేగగర్భ మయిన వచనము. ఆవేగము హర్షమున గలుగ వచ్చును. క్రోధమున జనింప

వచ్చును. వేరు విధమున నుదయింప వచ్చును. “భిన్నత్తి యతో హృదయం తతస్తోటకం.” హృదయభేదన మొనరించునది తోటక మని భావము. ఆవేగమున పలికి నప్పు డంతర్హృదయ మావిష్కృత మగును. రత్నావలిలో విదూషకుడు, “నిత్యరుప్త వాసవదత్త మాటలతో కర్ణములను కటూకరించి నది. నీ విప్పుడు మంచిమాట లతో సుఖ పెట్టుము” అని సంరంభమున హర్షకృతావేగమున బలుకుటలో తన యాంతరహృదయ భావము వెలువరించి నట్లయినది.

3౬. అ ధి బ ల ము. కపటమున నతిసంధాన మధిబలము. పరస్పరము మాట పై మాటగా మాటలాడు నప్పుడు వారిలో నొక డధికముగా కర్మసహాయ బుద్ధ్యాదుల నవలంబించును. అతడే రెండవ వాని నతిసంధాన (వంచన) మొనర్ప గలడు. అప్పు డది కర్మాధిబల మగును. రత్నావలిలో సాగరికావేషము ధరించిన వాసవదత్త విదూషకబుద్ధిధార్బల్యమున రాజు నతిసంధానించినది.

3౭. ఉ ద్యే గ ము. నృపారి చన్యూత్థ భయ ముద్యేగము. అరి శబ్ద మిచ్చట వ్యతిరేకమతు లయిన వారల కందర కుపలక్షణము. రత్నావలిలో సంభ్రమము పడిన రాజు వాసవదత్తను గుర్తించి యుద్యేగమున “ఏమి? దేవి వాసవదత్తయా? వయస్యా! ఇదియేమి?” అని యనగా విదూషకుడు “ఇంక నేమి యున్నది. జీవితసంశయము” అనుటలో నిద్దరి యుద్యేగము విశద మయినది.

3౮. వి ద్ర వ ము. భయత్రాసము లోదవించు వస్తువు నాశంకించుట విద్రవ మగును. “విద్రవతి విలీయతే హృదయం యేన” దేనిచే హృదయము విద్రవించి విలీన మగునో యది విద్రవము. రత్నావలిలో రాజు “ఈ సంఘటనము సహింపక ప్రియ జీవితము విడుచునేమో? ఉదాత్తప్రేమ స్థాలిత్యము సహింప రానిది” అని యనుటలో నాశంక యున్నది. కొందరు “శంకాభయత్రాస ములచే గలుగునది విద్రవ మనిరి. అప్పుడు మూలవచనములోని విశేష్యమేమో యన్వేష్య మగును. ఏని సముదాయమె విశేష్య మని శ్రీశంకురు డనెను. కృత్యారావణ మను. నాటకమున. నీ. యంగ. పంగతి యున్నదట. అందు షష్ఠాంకములో మండ్లోద్ధరి “అర్యపుత్రా!

రక్షింపుము! రక్షింపుము!” ప్రతీహారి విని “ఏమి? మహారాణి యాక్రందించెనా?” అని తలచి రావణునితో “ప్రభూ! అంతఃపురమున కలకలము పెద్దగా వినవచ్చెడి” అనగానే రావణుడు “అది యేమో గుర్తింపుము!” అని యనుట రావణుని యాశంకను సూచించి ప్రతీహారి త్రాసభయములను స్పష్టము చేయుచున్నది. (కృత్యారావణనాటక మీ నాడు గోచర మగుట లేదు.) ఇట్టివి గర్భసంధిలో నుండ దగిన యంగములు. ఇక అవమర్మసంధిలోని యంగముల లక్షణము.

అవమర్మ సంధి యంగములు

౧౨౦. దోషప్రఖ్యాపనం యత్తు సోపవాద ఇతి స్మృతః
రోషగ్రధితవక్యం తు సంపేటః పరికీర్తితః
౧౨౧. గురువ్యతిక్రమో యస్తు న ద్రవః పరికీర్తితః
విరోధిప్రశమో యన్య సా శక్తిః పరికీర్తితా
౧౨౨. వ్యవసాయశ్చ విజ్ఞేయః ప్రతిజ్ఞాహేతుసంభవః
ప్రసంగశ్చైవ విజ్ఞేయో గురుభా పరికీర్తనం
౧౨౩. వాక్యమార్ధర్థసంయుక్తం ద్యుతిః తద్వైరుదాహృతా
మనశ్చేష్టావినిష్పన్నః శ్రమః ఖేద ఉదాహృతః
౧౨౪. ఉచ్చితార్థప్రతీహితః ప్రతిపేదః ప్రకీర్తితః
కార్యాత్మయోవగమనం విరోధనమితి స్మృతం
౧౨౫. బీజకార్యోపగమన మాదానమితి సంజ్ఞితం
అపమానకృతం వాక్యం కార్యార్థం ఛాదనం భవేత్
ప్రరోచనా చ విజ్ఞేయా సంహార్యప్రదర్శిని

౩౯. అపవాదము. దోషప్రఖ్యాపన మపవాదము. గుణములను దోషములనుగా నిరూపించుట. రత్నావలిలో సాగరికా వచనానంతరము రాజు “ఓసి! మిథ్యావాదిని! వాసవదత్త వైట యదరగా నే నదరితిని. ఆమె మానము పట్టగా ప్రియభాష పలికితిని. మొగము ముటముటలాడగా పాదాలవై పడితిని. ఇట్లు దేవీవిషయములో నాభిజాత్యముతోడి సేవ మాత్రమే. నీ యందె ప్రేమాధిక రసప్రీతి యున్నది సుమా!” యని పలుకుటలో దేవీగుణములను

సాత్వికయ కోపనస్వభావమున నపవదన మొనర్చుట యున్నందున నిది యపవాదము.

ర౦. సం ఘేట ము. కొందరు దీనిని సంస్ఫోట మందురు. 'స్ఫోట అనాదరే' ధాతువును వారు మనస్కరింతురు. రోషగ్రధిత వాక్యము సంఘేటము. రత్నావలిలో వాసవదత్త సరోషము సహసా వచ్చి "ఆర్యపుత్ర! యుక్తం? సదృశం?..." అనుటలో రోషగ్రధన మున్నది.

ర౧. ద్రవ ము. గురువ్యతిక్రమము ద్రవము. "ద్రవణం చలనం మార్గాదితి ద్రవః" మార్గము నుండి చలించుట. రత్నావలిలో భర్తృసన్నిధానమున గూడ విదూషకుని సాగరికను బంధించుట ద్రవము. తాపసవత్సరాజములో వాసవదత్త యాగంధరాయణవచన మతిక్రమించి మరణనిశ్చయము పూనుట.

ర౨. శక్తి. విరోధప్రశమము శక్తి. విరోధియగు కుపితుని ప్రసాదనము శక్తి యగును. కుపితప్రసాదనము బుద్ధివిభవాది శక్తి కార్య మగుటచే నది శక్తి యయినది. రత్నావలిలో "సవ్యాజశప ధములు సప్రియవచనములు చిత్తానువర్తనము పాదపతనము సఖివాక్య ములు మొదలగువాని ప్రయోగించి దేవిని స్వభావమునకు తెచ్చి కొంటిని. ఆమె దుఃఖపడి బాష్పజలముతోడనే ముఖము ప్రతౌలించు కొని కోపము విడనాడినది" అనుటలో రాజానరించిన శక్తికార్యము లుచే నామె కోపము విడచి ప్రసన్న యయి నందున శక్తి యయినది.

ర౩. వ్యవసాయ ము. ప్రతిజ్ఞాహేతుసంభవము వ్యవసాయము. ప్రతిజ్ఞాత మంగీకృతము. అంగీకృతార్థహేతువుల ప్రాప్తి సంభవము వ్యవసాయ మయినది. రత్నావలిలో నైంద్రజాలికప్రవేశాదికముగా యాగంధరాయణు డొనరింప దలచిన యంగీకృత కార్య ప్రాప్తి వ్యవసాయలక్ష్యము.

ర౪. ప్రసంగ ము. గురువుల పరికీర్తనము. రత్నావలిలో బంధుకులమునుండి వచ్చినాడని మైంద్రజాలికుని వాసవదత్త సమాదరమున సంభావించుటలో గురుపరికీర్తన ముండుట ప్రసంగ మయినది.

౪౧. ద్యుతి. ఆధర్వసంయుక్త మయిన వాక్యము ద్యుతి. ఆధర్వము న్యక్కారము తిరస్కారము తత్సంయుక్తము ద్యుతి. రత్నావలిలో విదూషకు డైండ్రజాలకుని తూలనాడుటలో ద్యుతి యున్నది.

౩౬. భేదము. మదచేష్టాజన్య మయిన శ్రమము భేదము. మానసభేదము కాయాయభేద మని యిది ద్వివిధము. ఉభయమిందు నిరూపింప దగినదె. రత్నావలిలో సింహాలేశ్వరుని విషయమై కుశలప్రశ్న యడిగినప్పుడు వసుభూతి నిశ్చయించి “నేనేమి చెప్పదు” ననుట మొదలుగా రత్నావలి సముద్రములో పడుట విని వాసవదత్త దుఃఖపడు వఱకు నిరూపిత మంతయు మానసభేదము. విక్రమోర్వశీయములో సూర్యశీవియోగమున గిరినదీతీర మందు పురూరవుడు తిరిగి తిరిగి శ్రమించుట శారీరభేదము. శ్రమోద్వేగ వితర్క బుజ్జా ప్రభృతులు పూర్వము వ్యభిచారివర్గమున నిరూపితము లయినవి. అయిన నివి సముచితసమయములో నవశ్యప్రయోజ్యములు. దీనిచే ప్రాగు క్తప్రయోజనార్థసిద్ధి కలుగును. పృథక్ప్రయోజన మున్నందు ననె సంధ్యంగము లని వీనిని పరిగణింపవలసి వచ్చినది.

౪౨. ప్రతిషేధము. ఈప్రతిష్ఠా ప్రతిఘాతము. అభీప్రాయ సిద్ధి విహత మగుట. రత్నావలీవృత్తాంతము వినగా నీప్రతిషేధ మయిన ప్రయోజనము పోయినది. దీనిని బాధ్రవ్యుడు ప్రస్తావించునప్పుడె యంతఃపుర దాహముచే ప్రతిఘాతము కలుగుట వలన ప్రతిషేధ మయినది.

౪౩. నిరోధనము. విరోధన మనియు దీని పేరు. కార్యాత్యయోగమనము దీని లక్షణము. రత్నావలిలో నంతఃపురము దగ్గ మగుచున్నదని రాజు వేసట పడునప్పుడు సాగరికాప్రేమ విస్రంభము వినష్టప్రాయ మయినది. అదియె ప్రకృతకార్యమున అత్యయోగమనము = వినాశప్రాప్తి.

౪౪. ఆదానము. బీజకార్యోపగమనము. బీజఫలము సమీపము నందుండుట. రత్నావలిలో సాగరిక రాజును మనసులో సంభావించునప్పుడు రాజు “నిన్ను వహింపదహింప లేక పోయినాడు..

నే సృష్ట్యంతాపమును హరించునది యయినది” యనునంతవరకాదానమున్నది. బీజఫలము సాగరికావత్సరాజప్రేమఫలము. అది యిందు సంప్రాప్తప్రాయము.

౫౦. ఛాదనము. అపమానకృతమయిన వాక్యము ఛాదనము. వాక్యపదమున వాక్యార్థములక్షితము. అపమానకరణము బహుమానమున వర్తించును. కాగా దుష్టార్థము కూడ అపమానమున బహుమతీకృతము కాగలదు. అపమానకలంకాపవారణమున నిది ఛాదనమగును. సముద్దిష్టకార్యార్థమై యపమానకృతవాక్యార్థము ఛాదనమని పర్యవసితము. రత్నావలిలో సాగరిక “భగవానుడు హుతాశనుడు ప్రజ్వలించినాడు. నా సకలదూఃఖముల పోగొట్టగలడు” అని పలుకుటలో నపమాన కలంకమును పోగొట్టుకొను నభిలాష వ్యక్తము

౫౧. ప్రరోచన. సంహారార్థప్రదర్శిని ప్రరోచనయగును. సంహయమాణార్థదర్శనము. నిర్వాహ్యమాణార్థమును, ప్రదర్శించునది. “ప్రకర్షణ రోచతే ఇతి ప్రరోచనా” సాతిశయముగా నిష్టమగునది ప్రరోచనయగును. రత్నావలిలో రాజు “ఈ మండుచున్న యగ్ని యేమి? అంతఃపుర మల్లె యుండుటేమి? ఈతడు బాధ్రవృష డీతడు వసుభూతి యీతడు వయస్యుడు, ఇది యంతయు స్వప్నమా? ముత్తిభ్రమమా? యింద్రజాలమా?” ఇది యంతయు నిర్వాహ్యమాణార్థదర్శనము. ఈ యంగమును కొందరు యుక్తి యందురు. ఈ చెప్పిన లక్షణకథనమున నుద్దేశక్రమ త్యాగమున్నది. అట్లంగలక్షణముల జెప్పట క్రమనియమము లేదని సూచించుటయే యగును. ఈ పాఠవివర్యాసమును కొందరుచూచి యుద్దేశమున నన్యథాపాఠన మొనర్చుట గ్రంథకారాశయాపరిజ్ఞానసూచకము. ఈ చెప్పిన విమర్శాంగములలో గొందఱొకదాని పరిపక ద్వాదశాంగ మవమర్శమనిరి. కొందఱిది త్రయోదశాంగ మందురు. అయిన నిది నిర్వహణమున ప్రసక్తమగుటే నితివృత్తాంతర్గతముగా గణనము యుక్తము కాదని త్రయోదశాంగమే యని చతుష్షష్ఠిసంఖ్యను సమర్పించుచున్నారు.

ఇంతవర కివి యన్నియు నవమర్శాంగములు. ఇక నిర్వహణసంధిలో నుద్దేశక్రమమున సంగలక్షణము మిగిలి యున్నది.

నిర్వహణ సంధి యంగములు

౫౨౬. ముఖబీజోపగమనం సంధి
కార్యస్యాన్వేషణం యుక్త్యా నిరోధ ఇతి కీర్తితః
౫౨౭. ఉపక్షేపస్తు కార్యాణాం గ్రధనం పరికీర్తితం
అనుభూతార్థకథనం నిర్ణయః నముదాహృతః
౫౨౮. పరివాదకృతం యత్స్యాత్తదాహుః పరిభాషణం
లబ్ధస్పార్థస్య శమనం ద్యుతిమాచక్షతే పునః
౫౨౯. సమాగమస్తథార్థానా మానందః పరికీర్తితః
దుఃఖస్యాపగమో యస్తు సమయః స నిగద్యతే
౫౩౦. శుశ్రూషాద్యుపసంపన్నః ప్రసాదః ప్రీతి రుచ్యతే
అద్యుతస్య తు సంప్రాప్తిః ఉపగూహన మిష్యతే
౫౩౧. సామదానాదినంపన్నం భాషణం నముదాహృతం
పూర్వవాక్యం తు విజ్ఞేయం యథోక్తార్థప్రదర్శనం
౫౩౨. పరప్రదాన సంప్రాప్తిః కావ్యసంహార ఇష్యతే
స్వపదేశప్రశాంతిశ్చ ప్రశస్తి రభిధీయతే

౫౨. సంధి. ముఖబీజోపగమనము సంధి. ముఖసంధిలో నిరూపించిన కార్యానుకూల మయిన బీజార్థము ఛలోన్ముఖమై సంప్రాప్త మగుట సంధి యని భావము. ముఖమున నిరూపిత మయి సట్టి దిందు సన్నిహితమై సంధానము పొందుటచే నిది సంధి యయినది. రత్నావలిలో వసుభూతి “బాభ్రవ్య! ఈమె రాజపుత్రిగా నున్నదె!” యనుట ముఖబీజఫలము నికటిభూత మగుట సూచించును.

౫౩. నిరోధము. యుక్తిచే కార్యాన్వేషణము నిరోధ మగును. నాటకీయప్రయోజనమును తగిన యుక్తియోగమున ననుకూలరీతిలో నన్వేషించుట నిరోధ మయినది.

౫౪. గ్రధనము. కార్యముల యపక్షేపమును గ్రధన మందురు. ప్రథమమున నవిజ్ఞాతములుగా సూచితము లయిన కార్య విశేషముల నన్నిటి నేకార్థమునం దనుగతము లగునట్లుగఱచి పాదు.

పుట గ్రధన మని పరిక్షేరిత మయినది. యాగంధరాయణుడు “దేవా! మీకు నివేదింపకనె యొనర్చితిని, త్నమింపుడు!” అనుటలో రత్నావలీ లాభరూప కార్యము నుపక్షేపించుటచే నిది గ్రధన మయినది. గ్రధనము కొన్ని సన్నివేశముల సంగ్రధనము.

౧౬. నిర్ణయము. అనుభూతార్థకథనము నిర్ణయము. ప్రమాణ సిద్ధవస్తువును తెలియజెప్పట యని భావము. రత్నావలీ చతుర్థాంకములో వసుభూతి “నీవు రత్నావలీ వయిన నిట్టి యవస్థను పొందితివి కదా!” అనుటలో నిది సంగత మగుచున్నది. అప్పుడు సాగరిక వసుభూతిని గుర్తుపట్టి “నీ వమాత్యవసుభూతివా?” అనుటయు “అంతయు విభవోపేత మగుగావుత” మని విదూషకు డనునంతవర కిది సమన్విత మగును. వారంద రనుభూతార్థముల నివేదించుట స్పష్టము.

౧౭. పరిభాషణము. పరివాదకృతము పరిభాషణము స్వాచరిత కార్యనిందా పురస్సరముగా మాటలాడుట. రత్నావలీలో నిట్లున్నది. సాగరిక “నే నపరాధ మొనర్చితిని. దేవికి నా ముఖము చూపజాలను” అని తాను రాజును ప్రేమించుట సాపరాధకార్యముగ భావించినది. అప్పుడు వాసవదత్త “ఆర్యపుత్ర! నే నీ నృశంసత్వమున లజ్జపడుచున్నాను. ఆమె బంధనము విడిపింపుడు” అనుటలో తా నొనరించిన బంధన కార్యము నిందాస్పద మని భావించినది. వీరిద్ద రిట్లు పరస్పరాపరాధోద్ఘటన వచనములు పలికిరి. ఆ సమయముననే యాగంధరాయణుడును ప్రవేశించి స్వాపరాధ ముద్ఘటిత మొనర్చినాడు. ఇది యంతయు పరివాదకృత పరిభాషణమై పరిభాషణ మయినది.

౧౮. ద్యుతి. లభ్యార్థశమనము ద్యుతి యనిరి. శ్రోధాద్యర్థములు ప్రశమనీయములు. వానిని పైకి రాసీరాదు. కొంతగా నుద్బుద్ధ ప్రాయము లయిన శ్రోధాదుల ప్రశమన నిరూపణము ద్యుతి యగును. రత్నావలీలో “దేవా! మీరిది యవధరింపుడు. సిద్ధులు సింహ లేశ్వరదుహిత నిట్లాదేశించిరి...” అని చెప్పునప్పుడు వాసవదత్త కలిగిన కోప మణచికొని “ఆర్య! అమత్యా! రత్నావలీని రాజున

కర్పింపవలెనని స్పష్టముగ నె యనరాదా?" యని పలుకుటలో ద్యుతి కూడి యున్నది.

౫౮. ఆ నందము. అర్థసమాగమ మానందము. అర్థిత కార్యసిద్ధి. ప్రకారశతముల ప్రార్థిత మయిన యర్థము లభించుట. అపునర్వియోగముగా సమ్యగాగమన ముండుట. అది యానంద హేతు వగుట వలన నానంద మగును. “దేవి యనుగ్రహప్రసాదము నెవరు బహుమనన మొనరింపరు?” అని సాభిలాషముగా ననినప్పుడు రత్నావలీప్రాప్త్యాద్యర్థముల సమ్యగాగమన మున్నందున నానందము సిద్ధము.

౫౯. సమయము. దుఃఖాపగమము. ప్రధాన కార్యప్రతి ఘాతముల వలన సంప్రాప్త మయిన దుఃఖము తొలగి పోవుట సమయము. ఇక దుఃఖము తన్నిమిత్తముగా రాదన్న సంకేతము కూడ దీని యందుండును. రత్నావలీలో. వాసవదత్త రాజుతో “అర్య పుత్ర! ఈమె జ్ఞాతికులము దూర మున్నారు. ఈమె బంధుజనము స్మరింపకుండునట్లనుష్ఠించుము” అని యనినప్పుడు దుఃఖములు తొలగి పోవుట విశేష మయినది.

౬౦. ప్రసాదము. శుశ్రూషాదులచే గలిగిన ప్రీతి ప్రసాద మగును. వాసవదత్త సాగరికను స్వాంకారములతో నలంకరించి స్వానురూప్యము కల్పించుటలో ప్రసాదాంగము సులగ్న మయినది. కొందరు ద్యుతి పిమ్మట నీ యంగము పఠించిరి.

౬౧. ఉపగూహనము. అద్భుతసంప్రాప్తి యుపగూహనము. కార్యప్రతికూలము లయిన యుపఘాతములు దైవికముగనో పేరుషముననో నశించి పోగా కార్యసిద్ధ్యనుకూలము లగునవి విస్మయాపాదకములుగా నవతరించు నప్పు డద్భుతసన్నివేశము సంప్రాప్త మగును. రత్నావలీలో విదూషకుడు “ఓహోహో! మన మంద రము సంపూర్ణ మనోరథుల మయితిమి; ఎట్లెట్లు?” అని యనుచు విస్మయవివశుడై స్మృత్య మొనరించుట యీ యుపగూహనమున లక్ష్యము.

regarding the party organization as an integral factor in local administration, or treating it as something outside the established orbit of officialdom, or dealing with it in its sinister aspects only, as Professor Reed does in his chapter on "The Triumph of the Machine." Still, this is a matter on which there may be fair differences of opinion. A book should be judged by what it contains, not by what it omits.

The volume of illustrative documents, by Messrs. Reed and Web-bink, forms a useful supplement. It contains much representative material, of a character quite out of the ordinary, and covering a wide range. The range is somewhat wider, in fact, than the title of the book implies, for it includes illustrative data on the government of some foreign cities, notably London and Berlin. The authors have had remarkable success in avoiding any duplication of the materials contained in other books of the same general type. The teacher of municipal government has now no lack of textbooks or of supplementary reading for his students. No other field of political science is at present so abundantly supplied.

WILLIAM BENNETT MUNRO

HARVARD UNIVERSITY

The Permanent Court of International Justice, its Constitution, Procedure and Work. By ALEXANDER P. FACHIRI. New York, Oxford University Press, American Branch, 1925.—vi, 342 pp.

This is one of the best books which have yet appeared on the Permanent Court. It is a scholarly piece of work, painstakingly written, though without any great pretense to literary merit. There are 225 compact pages of text, and a hundred more pages of documents, the latter including the Covenant of the League, the preparatory documents relating to the establishment of the Court, the Statute and Rules of the Court, and others—a valuable collection for handy reference. All statements are supported by page references to official documents, and by cross references to other portions of the book.

A touch of regret at the failure of the attempt to establish compulsory jurisdiction characterizes the discussion of the creation of the court. The author, however, clings to the conventional view of sovereignty and denies that it is technically possible to have compulsory jurisdiction over sovereign states. After which he begs the question in the usual style by admitting that compulsory jurisdiction is compulsory if only it has been agreed to! As a matter of fact, a

గుర్తించు కొనుచు కావ్యకుశలు రయిన కవులు వీనిని నిబంధింప వలెను. సంభావానుసారమున సంగములు ద్వి త్రి యోగమున సంవి శ్రేణ మొనరించియు వీనిని నిబంధింప వచ్చును. ఈ యర్థ మిట్లుప పాదిత మగుచున్నది.

౫౩౩ యథానంధి తు కర్తవ్యాన్యేతాన్యంగాని నాటకే
కవిభిః కావ్యకుశలైః రసభావమపేక్ష్య తు

౫౩౪ సంవిశ్రాణి కదాచిత్తు ద్వి త్రి యోగేన వా పునః
జ్ఞాత్వా కార్యమవప్తాంచ కార్యాన్యంగాని సంధిము.

ఏ సంధి యే యంగమున సముచితమో దేని విన్యాసము యుత్తము కాగలుగునో పరిశీలించి కవి సంధానింప వలెను. ఈ యోగ్యతను కవియే తెలియగలదు. ఒక్కొక్క పద్యము చెప్ప నాతడు పదిపద్యము లల్లు ముక్తకకవి దీని గుర్తింప లేరు. ప్రబంధ యోజన సమర్థు డగు కవియే సంధ్యంగ సంయోజన యోగ్యత తెలి యగలడు. కవికి గల ప్రబంధనిర్మాణకౌశల మెట్టిదో తెలియుట యావశ్యకము. అది కేవలము రసభావాపేక్షము. రసభావాపేక్షయే కౌశలము. రసమే ప్రీతి నాధానించి వ్యుత్పత్తి నిచ్చును. నాట్యా త్మక శాస్త్ర మిట్లు ప్రీతివ్యుత్పత్తిప్రదము. అరోచకులు కొంద రుందురు. వారు దధి శర్కరా పయః ప్రభృతులనె రుచిరముగ స్వీక రింతురు. రోగము పట్టినను కటుకౌషధము పుచ్చుకొనరు. రోగము పోవలెను. కాని చేదుమందు త్రాగరు. అప్పుడు రుచిత దధి పయః ప్రభృతి రసాంతర మధ్యయోజిత మయిన మందు వారందు కొందరు. ఆమందు పయోధారలతో సంతఃప్రవిష్టమై వ్యాధి పోగొట్టును. పుష్టి నిచ్చును. అట్లే; పుష్కర్థోపాయము హృదయానుప్రవేశము పొందజాల నపుడు సుందర తదుచిత రససంక్రమణమున సంతఃప్రవేశము పొంది వినేయజనునకు సంపాద్యవస్తువున కల్పపాదప కల్పనమునకై ప్రకల్పిం చును. రససంక్రాంతి విభావాదిరూపముననె కలుగును గాని యన్యథా కలుగ నేరదని స్పష్టముగనె నిరూపించితిమి.

ర స ప ర. తం త్ర త

ఈ నిరూపితాంగముల నిబంధనమున ప్రసమిక్ష యున్నది. వివక్షితరసభావాదుల పూర్ణ భావమున కుపయోగించు నవి సంధ్యంగ

made by the United States Senate—whether an advisory opinion may be asked for by a majority of the Council. He suggests also that it would be helpful to explain more fully the functions of the technical assessors.

Sufficient instruction as to the procedure of the Court is given for the lawyer; and a concise summary of the cases thus far heard (through the Interpretation of the Treaty of Neuilly). On the whole, it is a very practical handbook to the Court, of great value to students of international affairs.

CLYDE EAGLETON

NEW YORK UNIVERSITY

The New Leadership in Industry. By SAM A. LEWISOHN.
New York, E. P. Dutton and Company, 1926.—x, 234 pp.

This book will make for more thorough-going attention and a nearer approach to detached scientific attitude toward labor problems in American industry. It presents in a clear, readable way the philosophy of one industrial executive who is both liberal and hard-headed—just the kind of executive (or other person) who has the most to contribute to an understanding of labor problems and from whom one is less likely to hear. Mr. Lewisohn says: "What I have aimed to do in this volume is to suggest some new points of emphasis in the labor problem. I have not attempted an exhaustive or even a symmetrical discussion of any one phase of the subject. This I must leave to those who can devote more intensive study to its various aspects. The first essential in considering any problem, particularly in our complex modern life, is to throw things into their proper perspective. . . . The type of program outlined may not go as far as some advanced thinkers would like. But it means progress in the right direction. The great problem in this country is not so much to bring about refinement in human organization methods as to bring about a 'substantial alignment' of industrialists using the improved methods already developed. In other words, the problem is to bring up the laggards and to establish a good average practice.

"The discussion in this book has been based on the assumption that, for the next few decades at least, there will be no radical change of the capitalist system in this country. Upon this premise, improvement towards an attainable goal in the relations between employers and employees must be worked out by successive steps, in an intensive manner. Upon the progressiveness of the employing

నుండవచ్చును. సంధ్యంతరోక్తము సంధ్యంతరమునను సంభవించును. యుక్తి ముఖములో నున్నది. గర్భమున నుపనిబద్ధ మయినది. ఇది. వేణీసంహారములో నితర్క వ్యభిచారి పోషకభావమున నున్నది. సందర్భానుకూలతను బట్టి యొక్కొక యంగము రెండు మూడు పర్యాయములు ప్రయుక్తము కావచ్చును. రత్నావలిలో ప్రతిముఖ సంధిలో విలాసము అసక్తదుపనిబద్ధమై ప్రధానశృంగారమును సముద్దీ పింప జేసినది. వేణిలో సంఘేడ విద్రవములు పునఃప్రదర్శితములై వీర రౌద్రముల కుద్దీపనమునె సంపాదించు చున్నవి. రెండు మూడు పర్యాయముల కన్న నధికముగా నిరూపించినచో నా పానఃపున్యమున నైరస్యము కలుగును. కావుననె భరతుడు ద్విత్రి యోగమునె సూచించెను. రెండు సంధ్యంగములచే సంపాదితము కావలయునది యొక యంగప్రయోగముననె యుపపన్న మగునపు డన్యమేల? అట్లే మూడంగములు సంపాదించు దానిని ఒకే యంగము సంపాదించు నప్పు డన్యము లేల? ఇట్లవస్థానుసారమున సంధులలో నంగసంధాన మొనరింప వలెను. ఇంతవరకిది సంధ్యంగ కథ.

సం ధ్యం త ర ము లు

ఈ నిరూపిత సంధుల విశేషములు కొన్ని యున్నవి. అవి సం ధ్యం త ర ము లిరువది యొకటి కలవు. కొందరిట్లు సంభావించిరి. అంతరము = చిద్రము. సంధి యనుట తదంగమాత్రమే వివక్షితము. సంధ్యంగచ్ఛిద్రమున నుండునవి సంధ్యంతరములు. సంధ్యంగ ముండు చోటున నుండునవి. సంధ్యంగస్థానమున నుండునవి. కావుననె సంధ్యంతరములు సంధ్యంగసంబంధమున నుండు నని భావము. ఈ సంధ్యంతరములు సంధ్యంగశేషరూపములు కావు. అర్థప్రయోజన యోగమున నుండునవి. సంధ్యంగముల విశేషకములు. “తదర్థ విశేష సంబద్ధం హి తదంగం భవతి” తదర్థ విశేషమునకు సంబంధించి యుండునది తదంగ మగునని సూక్తి కదా.

అన్యుల మనన మీ విధమున నున్నది. ఉపక్షేపాదు లన్నియు సామాన్యరూపము లయిన యంగములు. ఈ సంధ్యంతరములు తద్వి శేషము లయిన యవాంతర భేదములు. ఉపక్షేప మనునది సామాది

Population Problems in the United States and Canada. Edited by LOUIS I. DUBLIN. Publications of the Pollak Foundation for Economic Research. Boston, Houghton Mifflin Company, 1926.—xi, 318 pp.

The nineteen chapters which make up the contents of this timely, interesting, and valuable volume are the outgrowth of a symposium on population problems at the annual meeting of the American Statistical Association in 1924. Each paper was prepared by a specialist in the field, the editor being of the opinion that a volume of this character has definite advantages over a treatise emanating from the pen of a single author, partly because it carries the weight of authority and the freshness of varied opinion and point of view and partly because no individual could write a completely rounded work on population in the United States. If the editor's judgment is sound—and we believe it is—it follows that the task of the reviewer in dealing single-handed with the technical and detailed papers is exceedingly difficult. He must follow the example of most of the contributors and tread warily in order to avoid the pitfalls of dogmatism.

Notwithstanding the variety of topics and disharmony here and there, the book is as well knit as many a volume bearing the stamp of a single name. Possibly this is accounted for by the fact that an attempt was made to select only those topics which are uppermost in public interest, which means that not a single contributor has failed to make mention of immigration, the symposium having been held at the time when the present immigration law gave promise of a sharp break with the past. And further, the writers reveal consciously and unconsciously that they are aware of the meagre data available on a number of points and of the fact that the nineteenth century is an exceptional epoch in the history of mankind—exceptional in the growth of population and in its ebb and flow, in the development of transportation, in the occupation of waste lands, in scientific achievement, in mechanical ingenuity, in sanitation, in medicine, in death rates, in international relations, in social and political institutions, and in a host of other matters which are not recorded in the annals of previous centuries.

There is a healthy pessimism throughout, perhaps naturally coming from professional statisticians who deplore the practise of the multitude in ignoring the results of their investigations and in speeding heedlessly past their danger signals. They find difficulty

in concealing their mortification when they see how lightly legislative bodies regard their painstaking search for facts and precipitately enact laws designed to afford an easy solution for the intricate problems of population. The anthropologists, sociologists, economists, geologists, and statisticians find difficulty in making headway against the strong currents of racial prejudice, international rivalry, ignorance, religious sentiment, and what not.

The six chapters dealing specifically with immigration are written by men whose occupations and training have engendered widely different points of view, which adds immeasurably to the value of the book. We need to know that Fairchild and Goldenweiser are far apart on certain questions of fundamental importance. Mr. Fairchild tells us that "With reference to the relative value of pure and mixed races . . . certain assumptions are justified. These assumptions are taken from biological analogies and are supported by the fact that race is a biological matter . . . that the basic principles of heredity which run through the entire realm of lower organisms must also hold for man." Mr. Goldenweiser counters by saying that "most of the ambitious generalizations so far reached are largely built on thin air, or, at best, on faulty analogies between the phenomena of animal breeding and the biological life of man." Mr. Hrdlicka, who like Mr. Goldenweiser is an anthropologist, is certain that "there is little danger that the American type will be altered for the worse, either physically or mentally, as the result of immigration, so long as we keep out the mentally abnormal or those in other ways undesirable." Mr. Soule, director of the Labor Bureau, gives comfort in his assertion that "any worry about the effect of restricted immigration on the labor supply either is unjustified in the long run from the point of view of the whole community, or indicates a situation which in any case would need to be remedied."

These extracts relating to immigration are indicative of the spirit and purpose of the whole book: to give free rein to the individual contributor, to stimulate research, to avoid dogmatism, and to shed whatever light the facts may generate. The editor and contributors are to be congratulated upon the conception of their symposium and the results thereof.

GEORGE M. STEPHENSON

UNIVERSITY OF MINNESOTA

BOOK NOTES

It is difficult to see what precise purpose or demand Lothrop Stoddard has served by his book, *Social Classes in Post-War Europe* (New York, Charles Scribner's Sons, 1925; vii, 178 pp.). It might fairly be described as an impressionistic social travelogue and as such it tends to aggravate the student reader by its sharply contrasted blacks and whites and absence of shading. The author believes that "the rise and fall of classes in the social scale is, in fact, one of the best tests of the true significance of changing conditions . . . and . . . a valuable indication of the underlying trend of the times," and he therefore describes from his own observations the peasants, the urban working classes, the middle classes, the intellectuals and the upper classes of post-war Europe. He disclaims the rôle of prophet, however, and leaves his reader pretty much to his own devices in the discovery of "the underlying trends," although he strongly suggests that there is considerable danger of Europe's relapsing into a new "Dark Age," and that the present tendency is for industrial and urban society to be supplanted by agricultural and rural. Dr. Stoddard naturally finds that he cannot talk about one class on a European scale without a good deal of qualification and exception, yet any reader who has visited Europe at intervals since the war will want to add more. When he speaks of dwindling city populations, for instance, one can grant him Leningrad, but one remembers also the huge housing projects of Vienna, Amsterdam, and of English, French and even German cities. Statistics, too, would be welcome to support the assumption that loss of manufacturing primacy means industrial decline, for it would appear that Great Britain, for example, is holding approximately her pre-war share of world trade and Germany's industrial revival is notorious. Again, it seems a pity to speak of "millions" of unemployed in Britain, to give a limited and therefore false impression of the New Economic Policy in Russia, practically to ignore the rôle of a considerable body of the Russian intelligentsia and technically trained middle class in the revival of industry and trade in that country, and to mention the well-known handicaps under which European universities are laboring without adding that they are crowded with students as never before. The reviewer cannot escape the impression

that the author uses evidence from the darkest days of 1919 and 1920 to make his point and then understresses or omits mention of the gradual and often quite remarkable revival of the last five years. No doubt it is difficult for most of us in North America not to be sympathetically patronizing toward the Europe which staggered out of war in 1918, but about once a century since the end of Rome Europe has weathered the exhaustion of widespread war and she has the brains, the energy, the learning and the tradition to enable her to make a fair job of doing it again, even if she must go on paying for the funds which she tossed into the flames of the greatest war in her history. While it is hardly a typical extract, it is hard, in closing, to refrain from quoting a sentence whose reception in the Germany which it purports to describe can easily be imagined. "The *Gelehrter* has become little better than a starveling scarecrow, an object of pity or even of contempt, but certainly not of respect or admiration." This may be vigorous journalism, but it is scandalous untruth.—J. BARTLET BREBNER.

Rochus Schmidt's intimate biography of the first Imperial Commissioner and second Governor of East Africa—*Hermann von Wissmann und Deutschlands Koloniales Wirken* (Berlin, Hermann Klemm, 1925; 131 pp., 119 illustrations, 4 maps)—affords an excellent orientation to the early history of Germany's most important former colony, now Tanganyika Territory under British mandate. Written by a contemporary, himself a colonial pioneer, it presents the observations of a compatriot in the same interesting, flowing narrative style employed by the author in *Aus Kolonialer Frühzeit*, a description of his own colonial activities, published in 1924. The first half of the book, devoted to Wissmann's preparation for his colonial service, describes in detail and with the aid of many pictures his three journeys of exploration in Africa under the auspices of the Society for African Exploration. But the second half, dealing with his administration of the colony, contains more of value for historians. For here some light is shed upon those rather shadowy, early years of German colonial history, upon Bismarck's attitude, upon the native uprisings, upon the failure of the German East African Company and the consequent entry of the German government into *Kolonialpolitik*. Like hundreds of similar books published in Germany during and since the war, this little volume is a witness to Germany's vital interest in colonies and to the efforts of the colonial leaders to keep that interest alive.—MARY E. TOWNSEND.

Three large volumes entitled *Diplomatic Correspondence of the*

ఈ గేయపదము కావ్యమునందు గాని ప్రయోగమునందు గాని సంగత మగును. శుష్కమని యనుట ననుకరణీయమగుటచే శూన్యముగా నుండునది యని భావము. ఈ గేయపద నిర్వహణమునకు గాయనులె రంగమున రావలెను. రూపకపాత్ర లట్లు చేయరాదు. ఆసనోపవిష్టులు కావలయు ననుటయు స్వస్థులై గానింప వలెనని తాత్పర్యము. నేపథ్యమున గాన మొనరించుట తగదు. కవిప్రయోగాయాత మయిన యావేశవిశేషమును జృంభింపజేయుగాన మానశ్యకము. ఆసీనపాత్య మను లాస్యోంగమున తంత్రీ భాండ సముపబృంహణ ముండదు. ఇందుండును. గేయమున కిది స్థాన మగుట నిది గేయపదము. కాగా ద్రువాగాన పంచక మిందుండును గాని యంత రాంతరాలాప స్వర రహితముగ నుండును. కావుననే ప్రయోగయోగ్య మగును. ఇట్టి కావ్యప్రయోగము గేయపదమగును. ప్రయోగమునందు సంగతమయిన గేయపదము సామాజిక రంజక మగును గావున తన్మాత్రాంత మించుట లాస్యోంగము నుండి సంగృహీతమై యుపజీవిత మయినది. ఈ గేయపదమునందు గాన సమయమున త్ర్యశ్ర చతురశ్రాది తాళసంపత్తి యుండవలయు ననుట సముచితము కాదు. ప్రియగుణాన్విత మయిన గేయమును సాంగోపాంగవిధానమున గాయని గానమొనరించుట గేయపద మగునని యొక నిర్వచనము గలదు.

౨. స్థిత పాత్యము

౫౩౭. ప్రాకృతం యద్వియుక్తా తు పరేహత్తరసం స్థితా
మదనానలతప్రాంగీ స్థితపాత్యం తదుచ్ఛతే

మదనానలతప్రాంగీ యయిన వియుక్త వనిత నిలబడి యుండి యాత్తరసమయిన ప్రాకృతభాషాపాత్యము పఠించునేని యది స్థితపాత్యమగును. లాస్యమున గూడ దేవతా నరపతి రంజన ప్రాయ మయిన పాత్య ముండును. వారి వారి చిత్త గ్రహణ మచట మధ్యలో గూడ వైచిత్ర్యమునకై పాత్యమున సంపాదింప దగును. నిలబడియుండియు నుపవిష్టురాలి వలె పాత్యపఠన మొనరించుట యలౌకికరంజనాంగముగ నగును. తన్మూలమున గలుగు చిత్రత్వము నీ యంగ ముపజీవింప

జేయును. వియోగతప్తయయ్య ప్రాకృతభాషాలక్షణయుక్తము రసోపయోగి స్థాయిరసగ్రహణ పూర్వకముగ పఠించుట పర్యాలోచింపగా తాకికలాస్యాంగమున స్థితపాత్య ముపజీవ్యమాన మగుట సూచితము. వియుక్త సమాత్తరసము పఠించుట యనునది రసావేశోపలక్షణము. క్రోధావిప్లుడు సంస్కృతమున గూడ పఠించి స్థితపాత్యము పఠింపనగును. ఇందును తాలగతిని సంభావించుట పూర్వాంగమునందు వతయు కము కాదు.

3. ఆసీనము

౫౩౮. ఆసీనమాన్యతే యత్ర నర్వాతోద్య వివర్జితం

అప్రసారితగాత్రం చ చింతా శోక సమన్వితం

సర్వాతోద్యరహితముగా నప్రసారిత గాత్రముగా చింతాశోక సమన్వితముగా నూరక కూర్చొని యుండుట కాసీన మని పేరు. ఆసీనమె యాసీనపాత్యము. ఆసీనపాత్యము ననుసరించిన యుపజీవ్యాంశ మీ లక్షణములలో నున్నది. అత్యంతశోకావేశ మున్నప్పు డభినయము లుండవు. అభినయాదిశూన్యముగా నున్నప్పు డా యంశ ముపరంజకగుణముగా నుండును. చతుర్విధాతోద్యరహిత మయినను అతిసుకుమార మయిన కాకలీప్రాయమగు ప్రమదాగీతమాత్రావశేషముగా నుండి చిత్తగ్రాహి యగును. ఇది యాసీనాంగము. ఇందాసనాంశ మాసీనపాత్యమున నుపజీవిత మగును. ఇది కరుణాదులంబంతట నుపయోగించును. రంజన మాపాదించును. ఇది చింతాశోకాదిసమన్విత మని యనుటచే నధఃశయనము ధ్యానము ఆధోముఖాద్యనుభావములతో నుండును. ధ్యానకాలాపాది చింతాశోకానుభావములలో వాద్యవిధానముల యుపయోగము లేదు. వాని నసలు ప్రయోగింపరాదు. ఆసీన మశబ్దముగ నె యుండును. అప్రసారితగాత్రమనుట సర్వాభినయశూన్య మని భావము “సుప్రసారితగాత్ర” మని కొందరు పాఠము పఠించిరి. సౌప్యవముగా నంగప్రదర్శనమున వేరు యత్న ముండదు గావున స్రస్తగాత్రత ననుసరించియు నభినయ శూన్యతనె నిశ్చయింప వలయును.

prevent students of English legal history from welcoming the publication of a satisfactory translation of the essay which Selden wrote as an explanatory appendix to the first printed edition of the medieval commentary on English law known as *Fleta*. A recent volume in the Cambridge Studies in English Legal History entitled *Joannis Seldeni ad Fletam Dissertatio* (Cambridge,^s The University Press, 1925; lxvi, 204 pp.) contains the Latin text of Selden's essay as first published in 1647 (with misprints corrected), a parallel English translation, explanatory notes and a critical introduction by Mr. David Ogg, Fellow and Tutor of New College, Oxford. Because of its convenient size and the importance of its main subject—the influence of Roman law in medieval Europe—the *Dissertatio* was chosen to represent its erudite author in the valuable series of studies which Professor Hazeltine is editing at Cambridge. In his scholarly and useful introduction Mr. Ogg, in the light of modern historical investigation, supplements Selden's treatment of a number of topics, notably the general influence of Roman law upon English legal and constitutional principles. He believes, with Selden, that the supremacy of the common law was never seriously endangered after the reign of Edward II, and that Maitland, in his *English Law and the Renaissance*, somewhat exaggerated the menace of a reception of the civil law in the sixteenth century.

In the second volume of his history of the world, published under the title *Weltgeschichte: Vorlesungen gehalten an der Universität Berlin 1896-1920. Zweiter Teil: Das Mittelalter* (Berlin, Otto Stolberg & Co., 1925; 845 pp.), Professor Hans Delbrück traverses the period from Constantine to the first half of the fourteenth century. One would expect from the author a well written narrative, based upon an adequate knowledge of the sources and literature of the period, and presenting a carefully thought out interpretation. In this Professor Delbrück, within the limits which he has set for himself, does not disappoint the reader. The volume is the product of years of study, reflection, and teaching; the ripe summing up of the thought of a great scholar, balanced, restrained, dignified. For the author the struggle between papacy and empire offers the key to the understanding of the history of the Middle Ages, and it is, therefore, around this that he builds his story. "*Christentum und Deutschtum*" form the dual base upon which the life of the time has developed. In the early chapters much space is given to the development of the thought and the organization of the Church, relatively less to the story of the early Germans, in which some of the myths regarding

బిత్తస్వభావునిగా ప్రియుని భావించి సక్తయగుట మరొక ప్రచ్ఛేదకము. అట్లే జలమున ప్రసాధనమున దర్పణమున బింబిత ప్రియభావ భావముతో సంసక్తయగుట మరొక ప్రచ్ఛేదకము. జలక్రీడాసమయమున జలమునందు ప్రసాధనసమయమున దర్పణమునందు పానగోష్ఠీ సమయమున పానమునందును ఈ షత్రుత్విఫలిత తత్తదాకృతి దర్శనమున గూడ కాంత ప్రహర్ష మనుభవింప గలదు. ఈ విచిత్రతను భావించి కవులు కావ్యములందు స్త్రీలకు ప్రతిబింబన సంజాత హర్షము ప్రణయకోప ప్రసాదనసమర్థ మగునట్లు వర్ణించిరి. “ప్రణయ ప్రకుపిత గౌరీ చరణాగ్ర లగ్న ప్రతిబింబు డయిన రుద్రుడు నఖదర్పణము లందు సంక్రాంతస్వరూపుడై యేకాదశ తనుభారి యయినాడు.” ఈ చెప్పిన ప్రచ్ఛేదకములందు జ్యోత్స్న యధికముగా నుపకరించును. ప్రసాధన లీలావిశేషములు స్వాధీనభర్తృకకు సముచిత మయిన సంభోగవిశేషముల సంప్రాప్తి సూచించును. ఇది యిచటి విశేషము. లోకవృత్త మనుసరించి చూచిన సర్వదా సంపూర్ణ చంద్రోదయముండదు. ప్రయోగమునందు సర్వకాలములందును సంపూర్ణ చంద్రోదయము లభించును. అది సంభావనాగర్భ మగుటచే రసోపయోగియగును. అట్టి కాలవిశేషమునే ప్రచ్ఛేదక సదృశములందు స్వీకరింపవలెను. రత్నావలిలో చంద్రోదయ మనేకపర్యాయములు వర్ణితమయినది. ఇట్లు రసోపయోగి యగు నతాకిక కాలవిశేష గ్రహణమూ ప్రచ్ఛేదకము ననుసరించి యుపజీనిత మగుచున్నది. మా యుపాధ్యాయపాదు లీ విధముగ నెలవిచ్చిరి.

యద్యత్రాస్తి తత్రాస్య కవిర్వర్ణన మర్హతి
యన్నాసంభవి తత్రాస్య తద్వర్ణ్యం సౌమనస్యదం
దేశోద్రిదంతురో ద్యౌర్వా తటిత్కుండలమండితా
ఈదృక్ స్వాదధవా న స్యాత్కిం కదాచన కుత్రచిత్

అది యున్నచోట దాని వర్ణించుట కవిసంకల్పము కాదు. అది సంభవించనప్పడు దాని వర్ణించుటయే సౌమనస్య మందించును. అద్రిదంతురమయినదేశముగాని తటిత్కుండలమండిత మయిన గగనశ్రీ

గాని యొకప్పు డిట్లు కాని యన్యవిధమున గాని యుండవచ్చును. ఉండకపోవచ్చును. అదిసర్వము కవిసంభావనావిషయ మగును.

౬. త్రి మూ థ క ము

౫౪౦. అనిష్టరక్షణపదం సమవృత్తై రలంకృతం
నాట్యం పురుషభావాఢ్యం త్రిమూఢక మితి స్మృతం

దీని లక్షణము నుండి గ్రహింప దగిన యుపయోగిభాగ మీ విధముగ నుండును. పురుషభావాఢ్య మయిన నాట్యము అనిష్టరక్షణ పదమై సమవృత్తాలంకృతమై యున్నచో త్రిమూఢక మగును. త్రిమూఢక లాస్యాంగములో నాయకుడు వ్యలీక మొనరించు వాడు కాగా నొకతె విషణ్ణయై ద్వేషించును. అభినవనాయిక యొకతె ప్రథమ ప్రణయ మగుట లజ్జాబంధమున నుండి వ్యధిత యగును. ఇట్లుమూపుర మోహ మిందుండును. ఇందు నాయకుని మాట లవశ్య మనిష్టరములుగనె యుండును. అందు రసోపయోగి గుణాలంకారాంశమును స్వీకరింప వలెను. రసోపయోగ్యంశము లేక మాధుర్యాజః ప్రభృతి గుణగణ మేదియు నుండదు. తదంతావేశ మున్నచో పలికిన దంతయు కావ్య మగును. కేవల మాంశికచ్ఛాయ వలన పూర్ణత యుండమి యుపయోగ మంతగా గలుగదు. కాగా నలొకిక మయిన యీ వైచిత్ర్యము సర్వము రసోపయోగమున గుణ మాపాదించును. సమవృత్తము లుండవలయు ననుటచే నృత్త కృత విచిత్రత సూచితము. విశేషకృత మయిన వైచిత్ర్యమున నాట్యము నందు సౌందర్యము కలుగును. గుణము లుండగా నుండు శోభ యవి లే సప్పడుండదు. నాట్య సౌందర్యాధానములో గుణప్రభావము దీనిచే ప్రదర్శితము కాగలదు.

౭. సైంధవక ము

౫౪౧. పాత్రం విభష్టసంకేతం సువ్యక్తకరణాన్వితం
ప్రాకృతైర్వచనైర్ముక్తం విదుః సైంధవకం బుధాః

ఈ యంగములో నుపజీవ్యాంగ మింతగా నున్నది. సంకేతము విభష్టము కాగా నొకపాత్ర ప్రాకృతవచనములతో సువ్యక్త కరణాన్వితముగ వ్యవహరించుట సైంధవక మగును. సింధుదేశ భాషాత్ర

యము సైంధవకము. ఇతర ప్రాకృతభాషాపాకరణములతో గాక సైంధవభాషాశ్రయణము రంజనాధిక్యమున రసోపయోగి యగును. రంజనోపయోగముగా నతాకికార్థ మీ లాస్యాంగమున స్వీకృత మగును. శృంగారరసమున ప్రాకృతభాష సాతిశయముగ నుపయోగించు నని రాజశేఖరుడు కర్పూరమంజరీ సట్టకమును ప్రాకృతమయముగా నిర్మించినాడు. కాన తత్తద్రసోపయోగ తారతమ్యమున నొక్కొక దానిలో నొక్కొక వైచిత్ర్యము ప్రథాన మగుట యున్నది. పాశ్యరహిత మయిన నాట్యము రూపవాద్యాది సంయుక్త మగుట సైంధవమనియు నాట్యకోవిదు లనిరి. రూపకపాత్రలు ప్రాకృత వచనములతో నుండురు కావున ప్రభుప్రసంగేతు లగుదురు. రసోచిత సంకేత మంతయు భ్రష్టాత్మక మగును. అయినను వీణావాద్యాది కరణముల క్రియలతో గూడి రసవ్యక్తి నిదాన మగును. ఇట్టిదిది సైంధవకము. దశరూపకమున భాషాకృత మయిన వైచిత్ర్యమున భరతు డిందె సూచించినాడు.

౮. ద్వీమూఢకము

౫౪౩. ముఖప్రతిముఖోపేతం చతురశ్ర పదక్రమం
శ్లిష్టభావరసోపేతం వైచిత్ర్యార్థం ద్వీమూఢకే

దీనిలో ముఖ ప్రతిముఖ సహితము చతురశ్ర పదక్రమము శ్లిష్ట భావరసోపేత మయిన వైచిత్ర్యార్థ ముండును. లాస్యాశ్రయ మయిన కావ్యమున నిద్దర కనగా నాయకునకు నాయికకు వ్యామోహము వర్జిత మయినచో ద్వీమూఢక మగును. ఇద్దరి నాయికల మోహమున్న నిదియె యగును. ఒకే తాలము నాలుగు పాదముల కూడుకొని యా వృత్త మగుట యున్నది. అంగాంగపరిక్రమములోని తాలానుసరణము చతుర్ముఖములందు గతి పరిసమాపనముతో నుండుట యావశ్యకము. ఇందుం డిద్దరు పరస్పర మెదురుగా నుండి గతిపరిక్రమము కలవా రగుదురు. లోకము నందలి గతులలో నిట్లు తాలానుసరణము కల గతిక్రమ ముండదు. అయినను నటసామాజిక వర్గములవారి సాన్నిధ్యమున లాస్యాంగ మిట్లుండుట యానందస్వభావ మగును. కాన రసాంశేత రాంగముగ నుండియు రసోపయోగిగా నిందు సుగృహీత మయినది.

ముఖ ప్రతిముఖసంపత్తి యిందొక రమణీయత నాపాదించును. సామాజికలకు ముఖ మభిముఖముగా మొదట నుండుట, యనంత రము ప్రతిముఖ విధానమున నితరదిశలందు లాస్యంగము నయించి ప్రవర్తించుట, గీతకాంగముగా ముఖ ప్రతిముఖ రీతి ననుసరించుట ద్విమూఢకములోని వైచిత్ర్యము. చతురశ్రానుకూలముగా దిశాచతుష్టయము క్రమించుచు పదక్రమణ మనుసరింప రంజనము కలుగును. ఇట్లే క్రమణమున వైచిత్ర్యము ప్రయోజనము. ఈ విచిత్రతచే సర్వ సామ్యలక్షణ మగు శ్లిష్టభావమున నుదయించు చిత్తవృత్తి సంఘటనము రసముల యుపగతి స్ఫుటత్వ మిచ్చును.

గీతకాంగకము లయిన ముఖ ప్రతిముఖ విధానములతో నంగ సౌష్ఠవమున రసభావములతో నాయికాద్వయ రచనాశోభ యుండుట శ్రీశంకుకాదులు తలచిరి. కాని యది పరీక్ష కాగదు. ముఖ ప్రతి ముఖములు తన్నామసంఘ లనుట సమీచీనసమీక్ష కాదు. ఈ యర్థ ముపయోగి కాదు. అస్మదుపాధ్యాయమతమె యనవద్య మని యావేదించితిమి.

౮. ఉత్తమోత్తమకము

౧౪౪. ఉత్తమోత్తమకం విద్యాదనేక రస సంక్రయం
విచిత్రైః క్లృకబంధైశ్చ హేలా హవ విచిత్రితం

దీని నాట్యోపజీవన మిట్లుండును. ఉత్తమోత్తమక మనేక రససంశయము. విచిత్రశ్లోకబంధములతో గూడి యుండును. హేలా హవ విచిత్రితమై యుండును. హేలాహవాది చేష్టాలంకారముఖ ముగా లోకమున గలుగు చిత్తవృత్తిపరితోషము దీనిలో నుపజీవిత మగును.*

*“న హి భగవదహతారస్య రామస్య కులకులత్ర ముపేక్ష్యం
పరాభవఖలీకారశ్చ న సోఢవ్యః. క్షత్రియేణ చ లోక
కంటకాభ్యుద్ధరణం కర్తవ్యం” ఇతి శాస్త్రార్థపరిపాలనం
ముక్త్యా రావణహృత సీతానమానయనాద్యుచితం
నిమిత్తం, పరమార్థతో న తు యథాప్రతిరూపం
వర్ణ్యతే తథాస్య తృతీయ త్రైతావతీర్ణస్య (రామస్య)

కావ్యమునకు కావ్యభాగమున కుపరంజనమిచ్చు విధానమున, వినేయులకు హృదయసంవాద మాపాదించు రీతి, నీ వైచిత్ర్యాంశము నాట్యమున లాస్యాంగముగా సముపగత మయిన ప్రసాదము. లాస్యాంగములె యుత్తమములు. అందునిది యుత్తమము. సర్వమిందు రసపర్యాయము. రసపర్యవసాయి. ఉత్తమోత్తమము సంజ్ఞయై యుత్తమోత్తమక మయినది. ఇది యనేక రససంశ్రయ మనుట యసాధారణ మయిన రసమున కాశ్రయ మనినట్లయినది. స్థాయిసమాకలనమున బహుత్వము నూతనత్వమును ఘటనావైచిత్ర్య మాపాదింపగలదు. విచిత్రశ్లోకబంధము లుండవలె ననుట వలన నీ యర్థము లభించును, శ్లోకమున కూర్చుట శ్లోకబంధము. శ్లోకఘటనా విధాన

సంభావ్యతే రామాయణేఽపి మునినా తథావర్ణిత
మితిచేత్! కీమతః? వేదేపి హి తథావర్ణ్యతాం
న వయమతో బిభీమః. న హి భాగః కావ్యం యశ్చ
యశ్చ రసాభినివ్యందీ వర్ణ్య ఇత్యుక్త మనకృత్”

అభినవగుప్తుని యీ వచనసారము నిట్లు భావించుచు. “భగవదవతారుడయినను రామునకు కులకలత్ర మువేక్షింప దగినది కాదు. పరాభవము సహింప దగినది కాదు. త్పత్రియుడు లోకకంటకముల పెకలినప వలయును. ఇట్టి దిది శాస్త్రార్థపరపాలనము. దీని విడిచి రావణుడు హరించిన సీతను మరల తీసికొని వచ్చుట యుచితనిమిత్తము కావచ్చునా గాని పరమార్థముగా రామునంతటి వానికి ప్రతిరూపము కాదు. అప్రతిరూపముగనే కొందరు వర్ణించిరి. అయ్యది మూడవ త్రేతిలో నవతరించిన రామునకు సంభావిత మనుకొనవలెను. వాల్మీకిముని రామాయణముననె యట్లు వర్ణించి నాడనుట యేటి సమాధి? అట్టిరీతి వేదముననె వర్ణితమయినను మే మంతమాత్రమున భయపడు వారము కాము. రసాభినివ్యంది భాగము వర్ణించిననె కావ్య మని మేమెన్ని పర్యాయములో చెప్పితిమి!” — అభినవ భావములోని నైశిత్య మిట్లున్నది. రసనివ్యంది కాజాలని సన్నివేశము నభినవు డంగీకరింపడు. అది యాతని సాహితీవ్రతము. అని వాని నాట్యవ్రతము. అవతారమహనీయుని రాముని కావ్యమున వర్ణించునప్పుడు దివ్యతా సమచిత్రము లయిన ప్రభావభావములతో వర్ణింప వలెను. కేవల మానవౌచిత్య మనుసరించి నిరూపించుట యుక్తము కాదు. దివ్య మౌచిత్యము వేరుగా నెట్లుండునో ముని భిరతుడె నిరూపించెను. వాని యనుసరణము శ్రేయము. రామాదుల విషయమై నిరూపణమున రచయిత యెంతగనో సావధానుడు కావలెను. సిద్ధ రసప్రఖ్యము లయిన రామాయణాదుల విషయమున స్వేచ్ఛాయోజనము”ను సహృదయలోక రచయిత నిష్కేధించినాడు కదా’.

to assist workers to achieve their objects, and if workers would assist employers to make their profit, both would find that production would increase and wages would rise. This new spirit in industry can only be brought about if each side convinces the other of its genuine desire to cooperate for their mutual benefit." Unfortunately, beyond the pious hope that such an attitude may be attained, there is no clear contribution towards the development of this end.—G. H. MILES.

It was the panic of 1907 which gave the impetus to the movement that finally resulted in the enactment of the Federal Reserve Act. And it was the Great War that hurried into being the system provided by that act. Then followed more inflation, succeeded by the inevitable deflation with all the economic complications and disturbances that these developments imply. It is not to be wondered at, therefore, that the measures and policies of the Federal Reserve System have become the subjects of bitter controversy. And so it is decidedly advantageous to the student to have a calm telling of the story by one of the "insiders". We get such a story in W. P. G. Harding's *The Formative Period of the Federal Reserve System* (Boston and New York, Houghton Mifflin Company, 1925; vii, 320 pp.). Mr. Harding was not only one of the original members of the Reserve Board, but for the last six years of his eight-year term he was the Governor of the system. During the deflation period Mr. Harding was made the personal target of senatorial and other critics attacking the system. In his book, however, he writes without malice or bitterness, and while it is natural that he should endeavor to justify the Board's policies, he avoids self-laudation. His exposition of the problems which confronted the Board and of the means by which it sought to solve them is temperate, straightforward and convincing. There are very few students of banking in the United States who are not entirely satisfied that Mr. Harding and his colleagues did the best that they could with a terribly difficult and trying situation.—E. E. AGGER.

In his study of *Municipal Budget-Making* (University of Chicago Press, 1925; xiii, 233 pp.), R. Emmett Taylor has attempted to survey actual budget procedure in a number of leading American cities. His volume is valuable not only for the descriptive material it contains, but also for an analysis of such variations in procedure as appear.—S. C. WALLACE.

It was to be expected that as a result of the confusion injected into economic relations by the inflation of money and credit incident

“మానిని! రోషము విడచవే!” “రోషము వచ్చి నే నేమి చేసితిని?”
 “నాకు ఖేదముగా నున్నదే” “నాకు మీ రేమియు నపకరింప లేదు.
 అన్ని యపరాధములు నాలోనె యున్నవి” “అయితే గద్దముగా
 నేడ్చెద వేల?” “నేనెవరి యెదుట నేడ్చితిని?” “ఇదిగో! నా యెదు
 టనే కదా!” “నీకు నే నెవరు?” “నీవుదయితవు గదే!” “కాదనే
 యేడ్చుచున్నాను” —

వీని కేకార్థ సమన్వయము రసావేశముననె గలుగును. రోష
 ప్రసాదాక్షేపముల గూడిన యుక్తప్రత్యుక్తము లిందు రమ్యముగ
 గలవు. ఇట్లే ద్విపదికా గీతార్థము లున్న స్థలము లందును కావ్యార్థ
 ము రసావేశమున నభినయమాన సుందరమై యభినయార్థ సమా
 వేశము పొందును. ఇట్టిది లోకపరిదృష్టము కాదు. అయిన నుపరంజ
 మునకై సాతిశయముగా నుపయోగించును. ఈ విచిత్రోపరంజన
 మంతయు రసావేశ వైవశ్య ప్రసాదము కల యుక్తప్రత్యుక్త లాస్యాం
 గముగ నుపజీవిత మగుచున్నది.

ధ్రువాగానములం దొక యభినయము స్థానకార్యముగ నాట్య
 నిరూపణమున నున్నది. అయినను కవి తాదృక్కార్య మొనరింప
 వలెనని ప్రయోక్త తాదృగీతము యోజింప వలెనని శీక్షణ బోధన
 మునకై యిది నిరూపితమయినది. “ఈ యంగ మెటనుండి యుపజీవి
 తమొ?” యనెడు శంకాశమనమునకై దీని రూపకాంగముగా చెప్ప
 వలసి వచ్చినది. సామాన్యభినయములో నొక యభినయముగా
 నిది యున్నది. ఈ లాస్యాంగమున రోషప్రసాదజనితత్వము చెప్పు
 టచే “చిత్తవృత్త్యావేశస్థాన మీ యంగమునకు నివేశవిషయము”
 అని సూచిత మయినది. ఉక్తప్రత్యుక్త మహిమచే నాకాశభాషితా
 త్కృత మయిన యతాకికస్వరూపమును గూడ స్వీకరింపవచ్చును.
 ఆకాశభాషిత సహచరము లయిన స్వగతజనాంతి కాపవారితకములు
 నుపలక్షితములు కాగలవు. లోకమున నిట్టి వెక్కడ సంభవింపవని
 నాట్యమున గూడ ప్రయోగగానము ప్రతిషేధింపరాదు. ఒకప్పుడు
 శ్రోతకు కాకతాలీయవశమున స్వచిత్తవృత్తితో నర్థసంవాద ముద
 యింపవచ్చును. బాణభట్టారకుని హర్షచరితములో భగవతి సర

స్వతి “యపరవక్త్ర” గీత మాకర్ణించి నప్పటి సంవాదసౌందర్యము సంభావనీయము. ఏతాదృశములు లోకమున నత్యంత మసంభావితములు కావు. లోకమున లేవని నాట్యమునందును ప్రత్యక్షకల్పము కానందున ప్రతీతియె యుండ దన్నచో నాట్యరూపతయే భ్రంశము పొందును. లోకసంభవాసంభవము లిం దకించిత్రములు.

చిత్రపదము - భావికము

౪౪౬. యత్ర ప్రియాకృతిం దృష్ట్వా వినోదయతి మానసం
మదనానలతప్తాంగీ తచ్ఛిత్రపద ముచ్చతే

౪౪౭. దృష్ట్వా న్యపే ప్రియా యత్ర మదనానలతాపితా
కరోతి వివిధాన్ భావాన్స్తద్వై భావిక ముచ్చతే

కొందరు చిత్రపదమని భావికమని రెండంగములు పఠించిరి. వాని లక్షణమిట్లు పలికిరి. వాని భావమిది. చిత్రపదము. మదనానలపరితప్త యొకర్తుక ప్రియాకృతి చూచి మానసము వినోదపెట్టు కొనుట చిత్రపదము. భావికము. మదనానల పరితాపిత యొకతె స్వప్నమున ప్రియుని చూచి వివిధభావముల నుండుట భావికము. ఈ యధికప్రసంగము తగదు. లాస్యము దశాంగమని దశవిధమని ప్రసిద్ధి. తద్విరోధము సముచితము కాదు. ఈ ద్వయమున కుపయోగ మేనియు లేదు. అతాకికమయిన కైశికీవృత్తి కుపయోగించువైచిత్ర్యము రసాంశమున సర్వవిధముల నుపకారి యగునది లాస్యాంగద్వారమున గలుగునని యది సర్వము నిరూపితదశాంగములచే సంగ్రహీత మని స్పష్టము. వైచిత్ర్యస్వకార్యమీ దశకమున సంపాదిత మయినది. వైచిత్ర్య మనునది ప్రధాన మగు చిత్తవృత్త్యనువర్తనాంశమున విభావాద్యంశమున నుపరంజకభావమున నుండవచ్చును. అందు చిత్త వృత్త్యంశమున నుత్తమోత్తమక మున్నది. విభావాద్యంశగతముగా ప్రచ్ఛేదకము వలని వైచిత్ర్య మున్నది. కాక్వాద్యంశమునందు పైంధవకము వలన గలుగు వైచిత్ర్య మున్నది. లక్షణ గుణాద్యంశములో వైచిత్ర్యమునకు స్థితపాత్యము చాలును. అనువృత్తాంశమున తిమూఢము నిచిత్రత కూర్చును. ఆహార్యము నందు నుపరంజక గీతాతోద్యయోజనము నందును పుష్పగండిక పర్యాప్తము. సాత్త్విక

సంపత్తిలో నాసేనపాత్యకృత వైచిత్ర్య మూవిర్భవించును. ఉపరంజక భావమున ధ్రువాగానభాగమున సర్వాతోద్యయోగమున గేయపదమున వైచిత్ర్యము కలుగు చున్నది. ఉక్తప్రత్యుక్తలాస్యాంగమున గలుగు వైచిత్ర్యము గీతార్థానుగతముగా పాత్రము కరుణార్థము వాచిక మభినయించుటలో కూడుకొని యున్నది. స్వరతాలానుసరణమున నుండు ద్విమూఢకము వలన నాంగిక వైచిత్ర్యమును గలుగుచున్నది. వ్యభిచార్యంశములోని వైచిత్ర్య ముత్తమోత్తమకము వలన గలుగు చున్నది. కాగా వీని కతిరిక్తముగా నేయంశమును లేదు. కావున లాస్యాంగములు పదియని నిశ్చయించుటయే యుక్తము. వాగ్భాగ మూపరంజక మయిన నల్పము. స్వరసమయిన తద్వైచిత్ర్యమును ముని యధికముగ నె నిరూపించినాడు. అలౌకిక మయిన వైచిత్ర్యాంశము రసమున సమతిశయితముగా నుపయోగించు ననుట మునికి సమ్యతము. నాట్యము రసాత్మక మనుటయే భరతునకు సమ్యతము. “అలౌకిక వైచిత్ర్యసారో హి రసః” మా భట్టతోతు లిట్లేయనిరి.

“లక్షణాలంకృతిగుణా దోషాః శబ్దప్రవృత్తయః
వృత్తిసంధ్యంగ సంరంభః సంభారో యః కవేః కిల
అన్యోన్యస్యానుకూల్యేన సంభూయైవ సముత్థితైః
ఝటిత్యేవ రసా యత్ర వ్యజ్యంతే హ్లాదిభిర్గుణైః
వృత్తైః సరలబంధైర్యత్ స్నిగ్ధైః చూర్ణపదైరపి
అశ్లిష్టహృద్యఘటనం భాషయా సుప్రసిద్ధయా
యచ్చేదృక్కావ్యమాత్రం సదసభావానుభావకం
సామాన్యాభినయే ప్రోక్తం వాచ్యాభినయసంజ్ఞయా
ఏవంప్రకారం యత్కించిద్వస్తుజాతం కథారిప్తం
అనూనాధిక సామగ్రీ పరిణామోన్నిషద్రసం
రసపోషాయ తజ్జాతం లోకాత్ నాట్యజగత్ స్వయం
ప్రతిభాయాః ప్రగల్భాయాః సర్వస్వం కవివేదసః”

లక్షణము లలంకారములు గుణములు దోషములు శబ్దప్రవృత్తులు వృత్తులు సంధ్యంగములు వీని సంరంభమంతయు కవి సంభా

రము. ఇవి యన్నియు నన్యోన్యముకూల్యమున సంగతములై సముల్లసితము లయినచో రసము లక్లిష్టముగ వ్యక్తము లగును. వృత్తముల సరలబంధము, చూర్ణపదముల స్నిగ్ధత, భాషలోని సుప్రసిద్ధత యశ్లిష్టహృద్యముగా ఘటనము పొందినప్పుడు తాదృశ మేదేని కావ్యమాత్రమై రసభావముల కనుభావక మగును. ఇదియంతయు వాచ్యాభినయ మనుపేర సామాన్యాభినయమందు సూచితమై, కథార్చిత మయిన యేవంశ్రకార మే వస్తుజాత మయినను సముచిత సామగ్రీ సంపత్పరిణామమున రస మున్మిషింప జేయును. నాట్యజగమంతయు రసపోషమునకే స్వయ మవతరించినది. అందు కవివేదసుని ప్రగల్భప్రతిభాసర్వస్వము సాక్షాత్కరించును.” ప్రగల్భప్రతిభయంతట సంభావనాప్రాణనముతో నుండును. అది లోకమున సంభవించిన సంభవించు గావుత. కాని యదియె పరమార్థము కాదు. శివవాణి లోకోత్తర సంభార సంయుక్తమై సాధారణతాప్రాణమగుట హతాత్తుగా రసమయి యగును. ఇది భట్టతాత్పర్యము. ఇది భరతభావము. ఇది య భి న వ భా వ ము.

అ భి నే య కా వ్య ని ర్మి తి

ప్రయోగాభిజ్ఞులు లాస్యాంగముల స్పష్టలక్షణమును లాస్యవిధానమున తెలియ వచ్చును. లాస్యాంగములలోని యుపజీవన మిచ్చు భాగములు మాత్రమె యిందు విచిత్రతా దర్శనమునకై ప్రదర్శితము లయినవి. ప్రసంగము పరాహతము కాకుండుటకై లాస్యాంగముల సమగ్రరూపము నిచట నుల్లేఖింపము. కవుల సుఖగ్రహణమునకై దశరూపక లక్షణము రాశీకరించి నిరూపించుట సముచితము.

౫౪౮. పంచనంది చతర్యత్రి చతుష్టప్తంగ సంయుతం
పట్రింశలక్షణోపేతం గుణాలంకార భూషితం

౫౪౯. మహారసం మహాభోగ ముదాత్తవచనాన్వితం
మహాపురుషసంచారం సాధ్యాచారజనప్రియం

౫౫౦. సుశ్లిష్టనంది సంయోగం సుప్రయోగం సుఖాశ్రయం
మృదుశబ్దాధిధానం చ కవిః కుర్యాత్తు నాటకం

సుకవి యభినేయకావ్యము నీ విధముగా నిర్మింప వలెను. ఇందు నాటక మనునది సర్వాభినేయ కార్యమాత్రోపలక్షణము. అయిదు సంధులు సంభవించునేని కూర్పవలెను. కొన్నిటిలో నయిదు కుదురవు. అందుచే పంచసంధి యనుట సంభవార్థకము. నాలుగు వృత్తులు కైశిక్యాదులు. అరువదినాలుగు సంధ్యంగములు సుసంగతములుగా నుండవలెను. కావ్యలక్షణములు ముప్పదియూ రుండవలెను. గుణాలంకార భూషితము కావలెను. మహారసము = పురుషార్థోపయోగులగు రసము లుండుట; “మహాన్తో రసాః యత్ర.” మహాభోగము = రంజనాప్రధాన మయిన రస ముండుట యని భావము. “ఆభోగ” మని కొందరిభావము. మహారసము మహాభోగ మనుటలో నీ భావము సూచితము కా గలదు. రస మొక్కటి. అది మహాగసము. శృంగారాదు లవాంతర కాల్పనిక స్వరూపములు. ఈ యంశము నిరూపితచరము. కావ్యము పార్వంతిక మహాప్రతీతిలో మహారస సముచితము లయిన విభావాదివిశిష్టతలు కలది కావలెను. అప్పుడట్టి కావ్యము సహృదయసామాజికులకు మహాభోగ మగును. అభినేయముదాత్తవచనాన్నిత మగుచో శ్లేషప్రసాదాది గుణాభోగముల స్వీకరించును. మహాపురుష సంచారము సాధ్వాచారజనప్రియ మగుట యుదాత్తతానిదానము. సుశ్లేష్టసంధిసంయోగముగా నుండుటచే సంధ్యంతరములును సమానీతము లగును. సుప్రయోగ మనుట లాస్యాంగసూచకము. సుఖాశ్రయ మనుట ఛందోవృత్త వైచిత్ర్యము సూచితము. కావ్యమున వివక్షితార్థము మృదు శబ్దములచే నభిహితము కావలెను. కాగా మాధుర్య ప్రసాదార్థవ్యక్తిగుణముల ప్రకర్షము సూచిత మయినది. కవి నాటకము నిట్లు నిర్మింపవలెను. ఇట్లు నాటకము నిర్మించునాతడె కవి.

౫౫౧ అవస్థా యా తు లోకస్య సుఖదుఃఖసముద్భవా
నానాపురుషసంచారా నాటకే౭సౌ

లోకమునకు సంబంధించిన సుఖదుఃఖ సముద్భూత మయిన యవస్థ నానాపురుషసంచారము కలదై నాటకమున నిబద్ధ మగును. నానాపురుషులం దా యవస్థ యేకభావానుప్రవేశము కలదై సంచా

రము పొందును. రసాత్మక మయిన యనుప్రవేశమున సంచారము కలదగును గాన నా యవస్థ రసరూపత్వము పొందున దగును. నాటకమున విధీయమాన మగుట సంపాద్యమాన మగుట సర్వము రసరూపతానయన ముద్బోధించును. నాటకము నందుపనిబద్ధము లగునవి యన్నియు రసావస్థానములగుట మొదట నిరూపితమె. జ్ఞానము శిల్పము విద్యకల కర్మయోగము సర్వము నాట్యము నందున్నది. ఇందు లేనిది లేదు. నానావస్థాంతరాత్మక మయిన లోకస్వభావ మంగాద్యభినయ యుక్తమై నాట్యమగు ననుటయు నిరూపిత మయినది. దేవతలు ఋషులు రాజులు మేధావులు వీరందరి పూర్వవృత్తానుచరితమె నాటక మగును. పూర్వవృత్తానుచరితము నాటకశబ్దార్థ మెట్లగునను కొందురు కాబోలు. ఇదిగో!

౫౫౨. యస్మాత్స్వభావం సంత్యజ్య సాంగోపాంగ గతిక్రమైః

ప్రయుజ్యతే జ్ఞాయతే చ తస్మాద్వై నాటకం స్మృతం.

౫౫౩. సర్వభావైః సర్వరసైః సర్వకర్మప్రవృత్తిభిః

నానావస్థాంతరోపేతం నాటకం సంవిధీయతే.

ప్రయోక్తలు ప్రయోగసమయమున లోకసిద్ధమయిన స్వభావమును విడనాడి సాంగోపాంగములయిన గతిక్రమములతో ప్రయోగము నిర్వహింతురు గాన నిది నాటక మయినది. “నట నతౌ” అని ధాతువు. తదర్థము నమనము. స్వభావత్యాగమున ప్రహ్లిభావముతో నుండుట నాటకపదార్థమున గోచర మగును. సర్వభావములతో సర్వ రసములతో సర్వకర్మప్రవృత్తులతో నానావస్థాంతర సముపేతముగా నాటకసంవిధాన మున్నది. ఇట్టి దీని నిర్మాణమునకె కవి యతించిన కవి యగును. లోకస్వభావము చూచి నరుల బలాబలములు గుర్తించి వారి యంగ రంగ భోగ రాగములు తెలిసి యుక్తు లుక్తులు పట్టి నాటకమును నిర్మింప వలెను,

౫౫౪ భవిష్యతి యుగే ప్రాయో భవిష్యంత్యబుధా నరాః

యే చాపి హి భవిష్యంతి తే యత్ప్రశుతబుధయః

౫౫౫ కర్మశిల్పాని శాస్త్రాణి విచక్షణబలాని చ
సర్వావ్యేతాని సశ్యంతి యథా లోకః ప్రణశ్యతి.

౫౫౬ తదేవం లోకభాషాణాం ప్రసమీక్ష్య బలాబలం
మృదుశబ్దం సుఖార్థం చ కవిః కుర్యాత్తు నాటకం

రానున్న కాలమున మానవు లందరు సామాన్యముగా నబుధులగుదురు. వారును యత్నశ్రుతబుద్ధులు. యత్నమున విందురు బుద్ధులు సంపాదించుదురు. కర్మలు శిల్పములు శాస్త్రములు పరిశీలనములు బలములు సర్వవిశేషములు నష్టప్రాయము లగును. అప్పుడు లోకమే నష్ట మగును. కాన నా సమయమున లోకభాషల బలాబల రీతుల గుర్తించి కవి మృదుశబ్దముగా సుఖార్థముగా నాటకమును నిర్మింపవలెను. త్రేతలోని యీ మాట ద్వాపర కలియుగ విశేషములను సూచించు చున్నది. ఆ యుగములందు కర్మశిల్పాదులె నశించు ననుట కాదు. ఈ వచనము సమస్తనాట్యాంగోపలక్షణము. అప్పుడు కవి నిర్మింపవలయు ననుట కవిపర మయిన యుపదేశము కాని నటులు ప్రయోగింతురు. సహృదయులు తెలియుదురు గావున వారలకును స్వభావపరిత్యాగపురస్సర మయిన సమనము సంభావనాకృత మయిన యాచిత్యానుసారమున చెప్పదగియె యున్నది.

౫౫౭. చేక్రీడితాద్వైశ్యభైస్తు కావ్యబంధా భవంతి యే

వేశ్యా ఇవ న తే భాంతి కమండలుధరై ర్ద్విజైః

చేక్రీడితము మొదలయిన వైయాకరణ గ్రాహ్య శబ్దములతో కావ్యబంధము లుండునేని కమండలువులు ధరించిన ద్విజులతో వేశ్య లున్నట్లు రమణీయముగా నుండవు. రసభావోచితము లయిన శబ్దముల సంపత్తి యుండవలయు ననుట యిందలి యుపదేశము. ఇప్పటి కీ నిరూపించిన దంతయు దశరూపవిధానము. కవిప్రయోక్తలనుసరింప దగిన విశేషములు సవిశేషముగా నిరూపితము లయినవి. ఈయుక్త సంవిధానసమీక్ష కథావిస్తృతికి రసభావఘటన మునకుప్రయోగించు ననుట పునరుక్త మయిన నావశ్యక మగుచున్నది.

